December

THE

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NO. 216.

व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधिः ।

पर्वतीयविश्वेश्वरसूरिविरचित ।

व्याकरणोपाध्यायदाधिरामशर्मणा संशोधितः ।

VYĀKARANA SIDDĀHNTA SUDHANIDHI

BY

Viśveśvar Sūri,

Edited by

Vyākaranopādhyāya Dadhi Rām Sarma

FASCICULUS V

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBA SANSKRIT BOOK DEPOT BENARES

AGENTS—

OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG

PANDITA JYESHTHARAMA MUKUNDAJI BOMBAY

PROBSTHAIN & CO BOOKSELLERS LONDON

Printed by Jai Krishna Das Gupta,

at the Vidya Vilas Press

BENARES

Price Rupee one

योगित्वं स्थानित्वम्, तद्व्यतिरेकप्रयोजकविधिविधेयत्वं त्वादेशत्वमिति फलितोऽर्थः ।

अथैवमपवादेऽप्युत्सर्गकृतं स्यात् । अन्यप्रसङ्गेऽन्यविधानस्य तत्रापि सत्त्वेन स्थान्यादेशभावसत्त्वात् । तथा च कमण्डल्वान्तादप्यणन्तत्वप्रयुक्तो ङीप्स्याद्, एवमन्यत्रापीति चेद् अत्र वार्तिकम्—

सिद्धं तु षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिवद्वचनादिति ।

"षष्ठी स्थानेयोगा" इत्यतःषष्ठ्यनुवृत्तेरित्यर्थः।अपवादस्य च षष्ठीनिर्दिष्टस्थाने विध्यभावात् ।"नाभि नभं च" इत्यादौ षष्ठ्यर्थे प्रथमा । विश्रवणरवणेत्यादयस्तु प्रत्ययविषया भिन्ना एव शब्दाः । विश्रवःशब्दात्तु न प्रत्ययोऽनभिधानात् । एतेन वृद्धिसंज्ञासूत्रे षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने आदेशा भवन्तीति भाष्यं यथाश्रुतमेव व्याख्यातम् । कैयटेन तु स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशत्वमित्येवंपरतया व्याख्यातम् । तस्यायमाशयः—

"सनाद्यन्ता" इति सूत्रे भाष्यकृतोक्तं स्थानिवदित्यत्र षष्ठीग्रहणं निवृत्तम् । न चापवादेऽप्युत्सर्गप्रसङ्गः । शबाद्यपवादानां श्यनादीनां शित्करणेन तदभावज्ञापनादिति । अन्यथा सनाद्यन्तसूत्रप्रत्याख्यानानुपपत्तेरिति । एतत्सूत्रेऽप्येवम् ।

अथ पित्त्वनिवृत्त्यर्थं शित्त्वमस्तु । ननु नित्त्वादेव तत्सिद्धिः । तद्ध्याद्युदात्तार्थम् ।स्थानिवद्भावात्पित्त्वे तु विकरणस्यापि तथात्वादनुदात्तत्वे "तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाद्" इति लादेशसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरेणैव परिशेषादाद्युदात्तत्वं स्यात् । दिवादिगणेऽनेकाचो धातोरभावात्तत्र धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वप्राप्तावाद्युदात्तार्थं नित्त्वमिति वक्तुमशक्यत्वात् । न च वावृतु वर्तने इति धातुरनेकाच् । तत्र वाशब्दस्य इयन्वि-

कल्पार्थकतया धात्वनन्तर्भावात् ।

ततो वा नृत्यमाना सा रामशालां निरैक्षत ।

इति भट्टिप्रयोगे इवार्थे वाशब्दमाश्रित्य कामयमानेवेत्यर्थात् । न च भूवादिपाठादेव तत्सिद्धिः । "इच्छा:-स्यसनो:" इत्याद्यन्तर्गणकार्यार्थतयाऽप्युपपत्तेः । मैवम् । ताच्छील्यादौ चानशि प्रकृतेराद्युदात्तार्थतया नित्त्वस्य सार्थक्यात् । तत्र लादेशत्वाभावादलुदात्तस्याभावे चित्स्वरादन्तोदात्तप्राप्तेः । न चैवं श्यनो नित्त्वेऽपि चित्स्वरस्य दुर्वारत्वम् । नित्स्वरस्य सतिशिष्टत्वात् । न च "अन्यत्र विकरणेभ्यः" इति पर्युदासः । "सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यः" इति विकरणान्तस्यायं स्वरो, न तु विकरणस्येति तदप्रवृत्तेः । नन्वेवं "दावेवायं न दैवास्ति" इतिघुसंज्ञासूत्रस्थभाष्यविरुद्धम् । दायमान इति शप्यन्तोदात्तम्, श्यनि त्वाद्युदात्तमिति फलभेदापत्त्या दिवादिपाठस्य दुर्वचत्वात् । मैवम् । अनभिधानात् इह चानशेव नास्तीति ।

यद्वा—आद्युदात्तत्वमेवेष्टम् । "यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्" इति स्वीकारात् । उक्तभट्टिप्रयोगाद्वाशब्दो धात्वन्तर्भूत इति मते तु तस्याद्युदात्तविधायकतया स्वप्नेव चरितार्थत्वम् । न हि चानशि आद्युदात्तत्वं लभ्यते । पर्युदासस्य विकरणप्रयुक्तस्वरमात्रविषयकत्वमिति "आत्ममाने खश्च" इतिसूत्रस्थभाष्यकैयटसिद्धत्वात् । खशन्तइव चानशन्तेऽप्यन्तोदात्तत्वस्य दुर्लभत्वात् ।

यत्त्वत्र सूत्रे कैयटेनोक्तम्—दायमान इति चानशि प्रकृतेराद्युदात्तार्थं नित्त्वमिति, तद् अभ्युच्चयमात्रम् । तस्मान्नियमार्थं शित्त्वं पित्त्वनिवृत्त्यर्थमिति कथं तस्यापवादे उत्सर्गकृतं नेति ज्ञापकत्वमिति पूर्वपक्षः ।

अत्र कैयटः—लक्ष्यानुरोधात्सामान्यापेक्षज्ञापकमेव शित्त्व-

माश्रीयते, न तु नियमार्थमिति ।

यद्वा—काप्यवादस्य टकः किन्त्वमुक्तेऽर्थे प्रमाणम् ।

अनल्विधाविति किम् तेन तस्मात्तस्यत स्मिंश्च विधौ मा भूत् । अला विधौ यथा-महोरस्केनासकारस्य स्थानिवद्भावेन विसर्जनीयस्यादुपदेशाण्णत्वं स्यात् । अलः परस्य विधौ यथा—द्यौः पन्थाः सः । औत् आत् अकारश्चेत्येतेषां हल्स्थानीयत्वेन "हल्ङ्याब्भ्यः" इति सुलोपः स्यात् । अलो विधौ यथा—द्युकामः । "दिव उत्" इत्युकारादेशस्य स्थानिवत्त्वेन वकाररूपत्वाद् "लोपो व्योः" इति लोपः स्यात् । न चोत्वविधानसामर्थ्यम् । अहर्विमलद्यु इत्यादौ वल्परत्वाभावे चरितार्थत्वात् । अलि परतो विधौ यथा—क इष्टः । इकारस्य स्थानिवद्भावेन सोऽशूपरत्वात् " हशि च " इत्युत्वं स्यात् । स इत्यत्र त्वकारस्य स्थानिवत्त्वे हल्परत्वात्सोर्लोपः स्यात् । उक्तानेकसमासलाभार्थं च विधिग्रहणम् । न चानल् इत्येवोच्यतां साधुत्वार्थं प्रथमाप्रयोगेऽपि तदर्थस्याविवक्षितत्वात् । यद्वा—अल इत्युच्यताम् । अनुवादतया स्थानेयोगाभावात्पष्ठ्याः सम्बन्धसामान्यार्थकतया उक्तविभक्त्यर्थोपसंग्रहसिद्धेरिति वाच्यम् । अप्राधान्येन अलाश्रयणे स्थानिवत्त्वनिषेधार्थं विधिपदोपादानात् । तेन प्रदीव्येत्यादौ वलादेरित्यार्द्धधातुकान्यपदार्थविशेषणतयाऽलाश्रयणेऽपि न स्थानिवत्त्वम् । अन्यथा " हशि च" इत्यादौ प्राधान्येन यत्रालुपात्तस्तत्रैव तन्निषेधात् । विधिग्रहणे त्वलाश्रयो विधिरल्विधिरिति उत्तरपदलोपाश्रयणात् विशेष्यतया विशेषणतया वाऽलाश्रये निषेधप्रवृत्तिः । आश्रीयतइत्याश्रयः, एरच् । "अलमाश्रयते" इति भाष्यं त्वर्थप्रदर्शनार्थं, कर्मण्यणः प्रसङ्गात् । अलाश्रयपरत्वादाश्रयशब्दस्य

गतार्थत्वादप्रयोग एव लोप इति कैयटः।

नन्वेवं स्थान्यनुबन्धकार्याणामपि निषेधापत्त्या प्रदीव्येत्यादौ कित्त्वं न लभ्येतेति चेन्मैवम्। अनेकान्तत्वपक्षे तेषां स्थान्यत्वाभावात्। एकान्तत्वपक्षेऽपि पूर्वमेव लोपात्। "न ल्यपि" इति लिङ्गाच्च। अन्यत् प्रागुक्तम्।

स्यादेतत्। तत्स्थानापन्नस्तद्धर्मं लभतइति न्याये नैव गतार्थत्वादिदं सूत्रमनारभ्यम्। अत एव नीवारेषु व्रीहिधर्मा अवघातादयः प्रवर्तन्ते। मैवम्। व्रीहीनवहन्तीत्यादौ व्रीह्यादिपदानामपूर्वसाधने लाक्षणिकतया तदपूर्वसाधनत्वान्नीवारादौ तत्प्रवृत्तावपि "आङो यमहनः" इत्यात्मनेपदस्य हन्तिस्वरूपमात्रविषयकतया वधादेशे प्रवृत्त्ययोगात्। "स्वं रूपं शब्दस्य" इति परिभाषितत्वात्। अन्यथा आवृणेदीत्यादावपि प्रसङ्गात्।

स्यादेतत्। अस्तु ज्ञापकादेव गतार्थं सूत्रम्। "युष्मदस्मदोरनादेशे" इत्यत्रानादेशग्रहणेनादेशः स्थानिवदित्यस्य "अदो जग्धिः" इति सूत्रे क्तितीत्यनेनैव सिद्धे ल्यब्ग्रहणेन चानल्विधावित्यंशस्य ज्ञापयितुं शक्यत्वात्। अत एव विशेषणतयाऽप्यलाश्रयणे न स्थानिवदित्यस्यापि सिद्धिरिति। सत्यम्। उत्तरसूत्रे स्थानिवदादेश इत्यस्यावश्यकतया योगविभागेन तदारम्भः, अर्थापत्त्यनुसारे गौरवात्। अनल्विधावित्यपि स्पष्टार्थम्, उत्तरसूत्रे द्वितीयविधिग्रहणानुवृत्त्यर्थं च। फलस्य तत्रैव वक्ष्यमाणत्वात्।

स्यादेतत्। निमित्तव्यापदेशाख्यतादात्म्यकार्यख्याति- देशभेदाः स्युः। पूर्ववत्कर्मवदादिवत्तद्वत्पराङ्गवद्णिद्वदिति क-

मात्मवत् । " पूर्ववत्सनः " इति निमित्तातिदेशः । यद्यपि ब्राह्मणादेरग्रभोजननिमित्तस्य ब्राह्मणत्वादेः क्षत्रियादावतिदेशोऽशक्यः, तथाऽपि " पूर्ववत् " इति प्रकृतिगतं द्वित्वं हि न सन्नन्तेऽतिदिश्यते, किं तु प्रकृतिगतमेव सन्व्यवधानेऽप्यात्मनेपदं प्रवर्त्तयतीत्येतावता निमित्तातिदेशव्यवहारः । न चायं कार्यातिदेश एवेति वाच्यम् । चिक्रंसते मचिक्रंसते इत्यादावितिप्रसङ्गात् । निमित्तातिदेशे तु क्रमिरेव सना व्यवहितोऽप्यात्मनेपदप्रयोजक इति " स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते " इति नियमाभेद् । फलोपहितनिमित्तस्यैव तत्र ग्राह्यत्वात् । शास्त्रातिदेशः "कर्मवत्कर्मणा" इत्यत्र पाक्षिकः । व्यपदेश "आद्यन्तवद्" इति । एकस्मिन्नादित्वान्तत्वप्रकारकव्यवहारेऽतिदिष्टे तत्तत्सूत्रैरेव कार्यसिद्धेः ।

तथा च भाष्यः—आद्यन्तवद्व्यपदेशो, निमित्तम् "पूर्ववत्सन" इति। रूपातिदेशस्तृज्वत् इति। क्रोष्टुशब्दस्थाने क्रोष्टृशब्दस्य विधानात् । तादात्म्यातिदेशः "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे" इति । "यत्ते दिवो दुहितर्मर्तभोजनम्" इत्यत्र दिवोदुहितरिति समुदाये आमन्त्रितनिघातप्रवृत्तेः । कार्यातिदेशो " गोतो णित् " इत्यादि । तदेवं षोढाऽतिदेशो कार्यातिदेशोऽयमित्यत्र किं नियामकमिति। मैवम् । "सिद्धन्त्वात्मनेपदेन समानपदस्यस्पेट्प्रतिषेधाद्" इतिवार्त्तिकरीत्या पूर्ववदित्ययमपि कार्यातिदेशः । क्रमेरात्मनेपदस्य च समानपदस्थलउक्तनियमप्रवृत्तिः । आत्मनेपदं तु प्रक्रंस्यतइत्यादौ "प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् " इत्यनेन प्रचिक्रंसतइत्यादौ "पूर्ववत्सनः" इत्यनेन इति विशेषेऽप्येकपदस्थत्वस्य तुल्यत्वादुक्तनियमप्रवृत्तेः । आद्यन्तवदित्ययमपि तथा। हरदत्तादिस्वारस्यात् । कुरुते कुर्वे इत्यादौ "आ-

घन्तव्यपदेशेऽपि अन्त्योऽच् आदिर्यस्येति बहुव्रीह्यर्थस्याभावात् टिसंज्ञाविरहे एत्वानुपपत्तेः कुर्वीतइत्यादिस्थलीयस्य टेरेत्वाख्यकार्यस्यातिदेशादेव तत्रेष्टसिद्धेः।

शास्त्रातिदेशोऽपि पाक्षिक एव। तादात्म्यातिदेशस्तु आदेशेन स्थानिनोऽपहाराद् बाधितः। तादात्म्यप्रतियोगिनोः समानकाल एव तत्प्रवृत्तेः। रूपातिदेशे त्वादेशविधिवैयर्थ्यम्। विकल्पस्य पूर्वोक्तरीत्याऽसम्भवात्। तस्मात्प्राधान्यात्कार्यातिदेश एवायमिति स्थितम्।

न्यासकारस्तु व्यपदेशातिदेशः संज्ञापक्षे पर्यवसन्नः। स च वत्करणसामर्थ्यादेव नेत्याह। अत्र हरदत्तः—

"संज्ञापक्षे वधेरेवात्मनेपदं स्यान्न तु हन्तेः। शब्दसंज्ञात्वात् "स्वं रूपम्" इत्यस्याप्रवृत्तेः। एवं केन कस्मादित्यादावङ्गकार्यादीनि न स्युरिति दोषद्वयम्। व्यपदेशातिदेशे तु "स्वं रूपम्" इति हन्तिग्रहणम्, तद्व्यपदेशातिदेशाच्च वधेरपि। एवं स्थानिनिष्ठानां धात्वङ्गादिव्यपदेशानां कार्यादेशेऽतिदेशात्तत्कार्यसिद्धिरिति वैषम्यात् न तथा" इति। अत्र वार्तिकानि—

तस्य दोषः-तयादेशउभयप्रतिषेधः। जात्याख्यायां वचनादेशस्यानिवद्भावप्रतिषेधः। ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घः। आहिभुवोरीट्प्रतिषेधः वध्यादेशे वृद्धितत्वप्रतिषेधः इड्विधिश्च। आकारान्तान्नुक्पुक्प्रतिषेधः। लोडादेशशाभावजभावधित्वहिलोपैत्वप्रतिषेधः। त्रयादेशे स्त्रन्तस्य प्रतिषेधः। आम्विधौ च स्वरे वस्वादेशे प्रतिषेधः। गोः पूर्वत्वणित्त्वात्वस्वरेषु। करोतिपिबत्योःप्रतिषेधः।

तस्य स्थानिवदादेश इति लक्षणस्य। तत्र प्रथमवार्तिके यद्वक्तव्यं तत्सर्वादिसूत्रएवोक्तम्। द्वितीयमपि व्यर्थम्। न च व्रीहिभ्य इत्यत्रैकवचनस्थाने बहुवचनादेशविधानात्स्थानिवद्भा-

वात् "घेर्ङिति" इति गुणापत्तिः । अर्थातिदेशस्यैव तत्रोक्तत्वात् ।

तृतीयस्य त्वयमर्थः–निष्कौशांबिः अतिखट्वः इत्यत्र ङ्याब्ग्रहणात्सुलोपः प्राप्तो निषेध्यः स्यात् । तस्मान्ङी ई आ आप् इति प्रश्लिष्य दीर्घेति प्रत्याख्येयम् । अतिखट्वेनेत्यादावपि नातिप्रसङ्गः । आपो ग्रहणे सर्वत्राकारप्रश्लेषात् । न चैवमप्यतिखट्वायेत्यत्र याटः प्रसङ्गः । स्वाश्रयस्यात्वस्य स्थानिवद्भावेन चाप्त्वस्य सत्त्वादिति वाच्यम् । आबन्तं यदङ्गं ततः परस्य याडिति व्याख्यानात् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् । उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमसत्त्वात् । अतिखट्वेत्येतत्समुदायस्य आबन्तत्वाभावात् । खट्वाइत्यस्याङ्गत्वाभावात् । अतिखट्वशब्दादेव तत्र सुबुत्पत्तेः । तथा चाङ्गत्वाबन्तत्वयोः सामानाधिकरण्याभावान्न दोष इति सिद्धम् । अत एवातिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यादौ सम्प्रसारणं न । हल्ङ्यादिसूत्रे तु विहितविशेषणाश्रयणे सेत्यादावव्याप्तिः । यः स इत्यादावतिव्याप्तिश्चेति न प्रश्लेषवैयर्थ्यम् । वार्तिकमतेऽपि "याडापः" इत्यादावाकारप्रश्लेषावश्यकत्वात् । अन्यथाऽतिखट्वायेत्यादावङ्गाधिकारात्समाधानेऽपि जरसा नसे घृते इत्यादौ दोषस्य दुर्वारत्वात् । सुतामिच्छन्सुतीरित्यादौ सुलोपापत्तेश्च ।

यद्वा–आकारमपि प्रश्लिष्य तत्सामर्थ्यान्मध्ये ह्रस्वतामापन्नस्य वारणमिति बोध्यम् ।

चतुर्थवार्तिकमपि व्यर्थम् । न चात्येवत्राऽऽह्रादेशस्य स्थानिवद्भावेन "ब्रुव ईट्" अभूदित्यत्र अस्त्यादेशभुवः "अस्तिसिचोऽपृक्ते" इतीट् च स्यादिति वाच्यम् । "आहस्थः" इति झलि परे थत्वविधानाज्ज्ञापकात् । न च ईटि कृतेऽपि भूतपूर्व-

गत्या झलादित्वात् थादेश इति वाच्यम् । आथादेशस्यैव विधानापत्तेर्लाघवात् । तिबाद्यादेशानां णलादीनामपि भूतपूर्वगत्या झलादित्वात् तत्रापि थादेशस्य दुर्वारत्वात् । द्वितीयदोषस्यापि "अस्तिसिचोऽपृक्ते" इत्यत्र द्विसकारकनिर्देशेन सकारान्तादेवास्तेः परस्यापृक्तसार्वधातुकस्य ईडागमविधानमिति वारणात् ।

स्यादेतत् । अस् इत्यनन्तरं सकारप्रश्लेषे धातुत्वाभावात्तिब् न स्यादिति माधवोक्तदोषापत्तिः । धात्वन्तःपातिना सकारेण सिचोऽन्वयानर्हतया सिज्निमित्तकस्य ईटः प्रसङ्गश्च । न चैवमस्तेः सकारान्तत्वेन विशेषणवैयर्थ्यम् । तथाऽपि स्वतन्त्रे भवतौ दोषस्य तादवस्थ्यात् । एतेन सिच् अस् च सिचस् समाहारद्वन्द्वे सौत्रः पञ्चमीलोपः । भत्वाच्च कुत्वजस्त्वे । अस्ति विद्यमानं च तत्सिचस् चेति कर्मधारयः । तेन लुप्तात्सिचो भूभावेनापहृतादस्तेश्च परस्य नेति कल्पनं प्रत्युक्तम् । रूपसिद्धावपि भाष्योक्तेरनिर्वाहात् । अत एव सिचोऽल्पाच्कत्वाद्द्वन्द्वविषयतयाऽभ्यर्हितत्वाच्च पूर्वनिपातप्राप्तावपि तदकरणं तन्त्रादिना विद्यमानसिच इत्यर्थलाभार्थम् । तिप्रयोगस्वारस्याच्च । अन्यथा सिचस्भ्यामित्येव ब्रूयात् । न चासत्यस्पत्योरतिप्रसङ्गः । विकरणव्यवधानेन ताभ्यां परस्यापृक्तसार्वधातुकस्यासंभवादिति माधवोक्तमप्यपास्तम् ।

अत्र वदन्ति । अस्तिसिचस्सु इतिच्छेदः । सान्तादस्तेः न तु कृतभूभावात् सान्तात्सिचः श्रूयमाणादिति यावत् । न चैवं "सिचोऽपृक्ते" इति संहितानुपपत्तिः । द्वितीयस्य संयोगान्तलोपात् संयोगान्तं यत्पदन्तस्येति पक्षे तदभावेऽपि संयोगान्तस्य पदान्तस्येति पक्षे सौलभ्यात् । तस्याप्याकराद्वत्वात् । न च

तस्यासिद्धत्वाद्रोरुत्वानापत्तिः । "संयोगान्तलोपो रोरुत्वे" इति सिद्धकाण्डे पाठात् । एतन्निर्देशस्यैव च तद्वार्त्तिकार्थे मूलत्वात् । यद्वा—माऽस्तु संयोगान्तलोपः द्वयोरेव सकारयो रुत्वे कृते "अतो रोः" इत्यनेन द्वयोरप्येक एव उकारः, पश्वेकत्ववद्विधेयविशेषणस्यैकत्वस्य विवक्षितत्वात् । न चोकारद्वयेऽपि सवर्णदीर्घानन्तरमाद्गुणो व्याख्येय इति वाच्यम् । एकपदाश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वात् सिच उ इत्यत्र गुणस्यैव सवर्णदीर्घं बाधित्वा प्रसङ्गात् । न च सकारद्वयस्याप्येक एव रुर्भवत्विति वाच्यम् । तद्विधौ पदस्येत्यनुवृत्तेरेकपदान्तत्वाभावात् । द्वितीयसकारस्य पृथक्पदत्वात् । न च पूर्वरुकारात्परो नाकारो द्वितीयात्तु न पूर्व इति कस्याप्युत्वं न स्यादिति वाच्यम् । रोरिति जातिनिर्देशोपगमात् । तत्र चोक्तनिर्देशस्यैव मानत्वात् । न च परत्वाद् "हशि च" इति पूर्वस्यैव उत्वापत्तिः । रुत्वस्यासिद्धतया परत्वाभावात् । न चाश्रयात्सिद्धत्वम् । स्थान्यंशे तथात्वेऽपि निमित्तांशे तदभावात् । तकारभिन्नस्यापि हशः सम्भवेनान्यथाऽनुपपत्त्यभावादिति ।

अत्रेदं वक्तव्यम्—द्वितीयः सकारः प्रथमान्तः पञ्चम्यन्तो वा निर्विभक्तिको वा । नाद्यः । सिच इति पञ्चम्यन्तविशेषणत्वानुपपत्तेः । न द्वितीयः । छान्दसत्वापत्तेः । नान्त्यः । पदत्वाभावे रुत्वानुपपत्तेः । एतेन संयोगान्तलोपोऽपि निरस्तः । एवं सिचः सकारान्तत्वेन विशेषणमपि व्यर्थम् । "अस्तिसिचोऽपृक्ते" इति द्विसकारको निर्देशः । अस्तेः सकारान्तादिति भाष्यकारैरस्तेरेव तद्विशेषणस्योक्तत्वात् । वार्तिकेऽपि भ्वादेशस्यैव ईट्प्रसक्तिप्रतिषेधयोरुक्तत्वात् । श्तिपः पूर्वं सकारप्रश्लेषएव भाष्यतात्पर्यात् । श्तिपः सौत्रत्वादुपपत्तेः । न चैवं सिचः प-

रत्वमाश्रित्य ईडागमापत्तिः । "गातिस्था" इति सूत्रे बहुलग्रहणमनुवर्त्य तस्य एवकारसमानार्थत्वं चाश्रित्य सिचो लुगेव भवति इति व्याख्यानात् स्थानिवद्भावनिषेधोपपत्तेः । एतेन पूर्वोक्तरीत्या सिचम् इति समाहारे तदुपरि म् इति छेदमाश्रित्य अस्तिग्रहणमत्याख्यानपरतयाऽपीदं भाष्यं योजयितुं शक्यमित्यपि परास्तम् । मत्वपञ्चमीलोपयोरुभयत्र छान्दसत्वकल्पने गौरवाच्च । एतेन जातिनिर्देश इदमेव प्रमाणमिति निरस्तम् । तादृशनिर्देशएव मानाभावात् । वर्णग्रहणे जातिग्रहणमित्यस्य तु नायं विषयः । रोः इति समुदायाश्रयणात् । द्वयोरुत्वमप्यनुपपन्नम् । रुत्वस्यासिद्धत्वात् । न चाश्रयात्सिद्धत्वम् । एक एव यत्र रुस्तत्र चरितार्थत्वात् । उत्वस्य सिद्धत्वं विना तदनुवादेनोत्वविधिवैयर्थ्यापत्तेरेव सिद्धत्वकल्पनात् । द्वितीयांशेऽसिद्धत्वबाधे प्रमाणविरहात् ।

न्तत्वाद् " अत उपधायाः " इति वृद्धिः । " हनस्तोऽचिण्णलोः" इति तकारादेशश्च स्यात्, तयोः स्थानिवद्भावो निषेध्यः । आवधिषीष्टेत्यत्र स्थानिवद्भावेनाङ्गतया "एकाच उपदेशेऽनुदात्ताद्" इतीण्निषेधश्च स्यात् । अत्र स्थानिवद्भावेनाङ्गसंज्ञा न भवतीति वक्तव्यम् ।

इदमपि भाष्ये प्रत्याख्यातम्—अवधीदित्यत्र "अतो हलादेः" इति वृद्धिप्रसङ्गाद्वधादेशस्यादन्तत्वस्वीकारात् । वधक इति तु "हनो वधश्च"इत्यौणादिकः क्वुन् । तथा च वृद्धितत्वयोर्न प्रसङ्गो णित्वाभावात् । इटो निषेधोऽपि नास्ति । वधादेशआद्युदात्तनिपातनसामर्थ्यात्प्रकृतिस्वराप्रवृत्तेः । न च यदा वधिषीष्टेत्यत्र " निपातैर्यद्यदि " इति निघातप्रतिषेधात् इटः प्रत्ययस्वरो न स्यात्, सतिशिष्टेनाद्युदात्तेन बाधापत्तेरिति वाच्यम् । आर्द्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्तीति प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमेव वधादेशात् तदुत्तरं प्रत्ययोत्पत्त्या तत्स्वरस्यैव सतिशिष्टत्वात् ।

अत्रेदमवधेयम् । वार्त्तिकरीत्या "आर्द्धधातुके" इत्यस्य विषयसप्तमीत्वेऽपि लिङ्त्यादीनां परसप्तमीत्वाभ्युपगमात् स्यसिच्सूत्रे " वधभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो विप्रतिषेधेन " इत्युक्तम् । उभयोरपि परनिमित्तकत्वात् ।

भाष्यमते तु वधादेशस्य प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमेव प्रवृत्त्या परनिमित्तकत्वाभावात् अन्तरङ्गत्वात् चिण्वद्भावस्य तु परनिमित्तकतया बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गबहिरङ्गयोश्च विप्रतिषेधायोगात्कथञ्चिण्वद्भाव इति शङ्कायां प्रतिपदविधित्वाच्चिण्वद्भाव इति कैयटः ।

स्यादेतत् । प्रतिपदविधित्वं किमनवकाशत्वम् उत सा-

क्षादुपात्तत्वम् । नाद्यः । स्यसिच्सूत्रे हनग्रहणस्य घानिष्यत इत्यादौ सीयुटो ग्रहणस्य तु कारिषीष्टेत्यादौ सावकाशत्वात् । न च स्यादीनां चतुर्णाम् अजन्तादिभिश्चतुर्भिरन्वयास्वरितत्वाभावेन च यथासंख्यविरहात् प्रत्येकं स्यादिभिरन्वयाद्धनः सीयुटि चिण्वद्भावविधानम् । तन्निरवकाशमेव । अन्तरङ्गत्वाद्वधभावे तस्य स्थानिवद्भावेन हन्तिना ग्रहणात्सीयुटि चिण्वदिटि कृते " ण्यल्लोपौ-" इति पूर्वविप्रतिषेधेन अतो लोपे वधिषीष्टेत्येव रूपापत्तेरिति वाच्यम् । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं वधभावप्रवृत्तौ हनः सीयुडन्वयएव मानाभावात् । *नान्त्यः । " हनो वध लिङि " इति साक्षादुपादानस्य* वधादेशेऽप्यविशिष्टत्वात् । अन्तरङ्गत्वस्याधिक्याच्च ।

अत्राहुः—"चिण्वदिट् च" इति चकारेण हन्तेः सीयुटि चिण्वद्भावविधानात्तस्यानर्थक्यमेव प्रतिपदविधित्वम् । न च तस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वे मानाभावः। भाष्यकृतैव च भगवान् कृतवांस्तु तदर्थमित्युक्तत्वात् । यद्वा—लिङीति सामान्यं सीयुटीति विशेषः । हन्तेरित्युभयत्राप्यविशिष्टम् । तथा चापवादत्वादेव चिण्वदिट असंभवे चकारेणापि तद्विधानस्याशक्यत्वात् ।

यद्वा—असिद्धं बहिरङ्गमित्यनेन " अन्तरङ्गं बलवत् " इत्येतत्प्रत्याख्यानस्य वक्ष्यमाणत्वात्तस्य च कृतितुग्ग्रहणेनानित्यत्वज्ञापनात् लक्ष्यानुरोधेनेह त्यागाद् युक्तो विप्रतिषेधः । अथ वा लिङीति परसप्तम्येवास्तु । परत्वाच्चिण्वदिट् । आद्युदात्तनिपातनं तु माऽस्तु । न च कर्चेत्यादिवद्वधिषीष्टेत्यत्र इडनापत्तिः । हन्त्युपदेशे एकाच्त्वेऽपि वध्युपदेशोऽनेकाच्त्वात् । वधेर्द्व्युपदेशाविति भाष्यएवोक्तत्वात् । एकेति विशेषणस्यानेकाच्कोपदेशव्यावृत्त्यर्थत्वात् । न चाच इत्युक्ते तदन्त-

स्यैव स्यादिति वाच्यम् । पचादीनामनुदात्तेत्त्वैयर्थ्योपत्तेः । एकत्वविवक्षामत्वर्थलक्षणाभ्यामच इत्येतावतैव एकाज्वतो लाभे एकग्रहणस्योक्तार्थपरत्वात् । उक्तार्थपरतयाऽपि "यत्रैकाज्ग्रहणं चैव" इति परिभाषाप्रवृत्तिसिद्धेः । न चैकपदस्योक्तरीत्या सार्थक्ये "श्तिपा शपा" इत्यादिपरिभाषाज्ञापकत्वानुपपत्तिः । शीङ्दीङादीनां गुणयुडादिविधावनुबन्धनिर्देशस्यैव तज्ज्ञापकत्वात् । तस्माद्वधेः परस्य इट् सिद्धः । अत एव व्याघ्रभूतिनाऽनिट्कारिकासु अदन्तपर्युदासः कृत इति ।

यत्तु प्रसादकृता घानिपीष्टेत्येव रूपं न तु वधिधिपीष्टेत्यपि । तदुक्तं भाष्ये—

अथेदानीं चिण्वद्भावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्वधभावः कस्मान्न भवति सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति, हनिण्गिङादेशप्रतिषेधश्चेति ।

तन्न । चिण्वद्भावपक्षे वधादेशविरहेऽपि तदभावपक्षे वधादेशप्रवृत्तौ बाधकाभावात् । हनिणिङादेशनिषेधस्य तु स्यादिषु चिण्वदित्यतिदेशेन यत्प्राप्तं तत्परत्वात् । लिङि प्राप्तस्य तदविषयत्वात् । अत एवाङ्गकार्याणामेवातिदेशमाश्रित्य तद् भाष्ये प्रत्याख्यातम् । प्रसादकारेणापि प्रथमं तथैवानूदितमिति । अत एव "एकाच" इति सूत्रे वधिपीष्टेति रूपं भाष्यएवोदाहृतम् । आकारान्तादित्यादिपञ्च वार्तिकान्यपि अनारभ्याणि । तथा हि–विलापयति भापयति इत्यत्र नुक्पुकौ ली ई भी ई इतीकारप्रश्लेषादेव, न भवतः । शिशात् हतात् भिन्तात् कुरुतात् स्तात् इत्यत्र परत्वात्तातङि कृते "शा हौ" "हन्तेर्जः" "हुझल्भ्यो हेर्धिः" "उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्" "घ्वसोरेद्धौ" इति शाभावो जभावो धित्वं हिलोप एत्वं चेति स्थानिवद्भावेन प्रसक्ताः, सकृद्गता-

विति न्यायात् । एतेन पुष्णीतादित्यत्र "हलः श्नः शानज्" इत्यस्याप्यप्रवृत्तिर्व्याख्याता । तिसृभावे कृते "त्रेस्त्रयः" इत्यपि नादेशः । उक्तन्यायात् । एतेन चतस्रस्तिष्ठन्तीत्यत्र चतसृभावे कृते "चतुरनडुहोः" इत्याम्नेति व्याख्यातम् । विदुषः पश्येत्यत्र वस्वादेशस्य शतृग्रहणेन ग्रहणात् "शतुरनुमो नद्यजादी" इति सूत्रेणान्तोदात्तात्परत्वमुपजीव्य विभक्तेर्नोदात्तत्वम् । "अनुम" इत्यत्र "तनादिकृञ्भ्य उः" इत्युकारादारभ्य नुमो मकारपर्यन्तमुम्प्रत्याहारमाश्रित्य तद्रहितस्येति व्याख्यानात् । वसोश्च तत्रान्तर्भावात् । न चैवं लुनता पुनतेत्यादावपि न स्यात्, श्नाप्रत्ययस्यापि तदन्तर्गतत्वादिति वाच्यम् । अनुम्ग्रहणं शतुर्विशेषणं न तु तदन्तस्येत्याश्रयणात् । शतरि परे श्नाप्रवृत्तावपि तस्य शतृप्रकृतिकत्वाभावात् । नुमित्यागमग्रहणेऽपि तद्रहितस्य शतर्येव विशेषणत्वात् । तदन्तविशेषणत्वे मुञ्चतीत्यादावपि निषेधापत्तेः । तदन्तस्य "शे मुचादीनाम्" इति सनुम्कत्वात् । अपत्यवार्तिकस्य त्वयमर्थः— चित्रग्वग्रमित्यत्र "सर्वत्र विभाषा गोः" इति पूर्वरूपं स्यात् । "नान्तः पादम्" इति पाठस्य भाष्यारूढतया सर्वत्रेति सूत्रस्यापि पूर्वरूपविधायकत्वौचित्यात् ।

कैयटस्तु प्रकृतिभावोऽनेन विधीयते, न पूर्वरूपम् । तस्माद् "एङः पदान्तादति" इति पूर्वरूपं प्राप्नोतीति भाष्यार्थ इत्याह । शाकलसूत्रे ह्रस्वश्चेति चकारेण प्रकृत्येत्यनुकृष्यतइति भाष्यदर्शनात् "प्रकृत्याऽन्तःपादम्" इति पाठ इति तस्याशयः । एङ इति तत्र वर्तते इति भाष्यस्याप्यत्रानुगुण्यम् । पूर्वमतं तु सर्वत्रेत्यत्र तदनुवृत्तिपरतया नेयम् । न चैङ इत्यलाश्रयणान्न स्थानिवत्त्वमिति वाच्यम् । हे चित्रगो अग्रमित्यत्र तथाऽपि

दुर्वारत्वात् । स्वतः एङन्ततया स्थान्यलोऽनाश्रयणात् । एवं चित्रगुरित्यत्र " गोतो णित् " इति णित्त्वाद्वृद्धिः स्यात् । चित्रगूनित्यत्र "आ गोतोऽम्शसोः" इति पाठवार्त्तिकपाठादात्वं स्यात् ।

अत्र णित्त्वग्रहणं व्यर्थम् । तपरत्वेनैव तयोरप्रवृत्तेः । "औतोऽम्शसोः " इति पाठस्यैव स्थितत्वात् । न च अचिनवमित्यादावतिप्रसङ्गः । शसा साहचर्यात्सुप एवामो ग्रहणात् । बहुगुमानित्यत्र " ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्" इत्युदात्तस्य " न गोश्वन्त्साववर्ण " इति निषेधः स्यात् । ततः गोः पूर्वस्वरयोरिति वार्तिकं स्थितम् । बहुगुना इत्यादौ " अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्याम् " इति प्राप्तस्य " न गोश्वन् " इति निषेधः इति वृत्तिग्रन्थस्तु भाष्यादिविरोधाच्चिन्त्यः । द्वादशवार्तिकमप्यनारभ्यम् । न च कुरुपिबेत्यादौ स्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणापत्तिः । करोतौ तपरनिर्देशादकारस्य मात्रिकत्त्वादुकार एव न्याय्य इति तपरत्वस्य शास्त्रान्तरप्राप्तद्विमात्रनिवृत्त्यर्थत्वात् पिबेश्चादन्तत्वात् ।

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ५६।

परनिमित्तकोऽच आदेशः स्थानिवत्स्यात् तस्मात्पूर्वत्वेन दृष्टस्य दृष्टाद् वा निमित्तात् विधौ कर्त्तव्ये । अल्विध्यर्थमिदम् । वव्रश्च । उरदत्वस्य स्थानिवद्भावाद् " न संप्रसारणे " इति वकारस्य संप्रसारणनिषेधः । उरदत्वस्याङ्गाधिकारीयतयाऽङ्गाक्षिप्ते प्रत्यये परे तद्विधानात् । न च प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकार इति वाच्यम् । आसप्तमसमाप्तेरित्यस्य सिद्धान्तितत्वात् । " गुणो यङ्लुकोः " इत्यत्र लुग्ग्रहणस्य कृतत्वात् । अत्र स्थानिभूतादच ऋकारात्पूर्वत्वेन दृष्टस्य व-

कारस्य संप्रसारणे कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावः । एवमाचितीकः सुचितीकः बहुचितीक इत्यत्र "चितेः कपि" इति दीर्घः । "ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम्" इति स्थान्यलाश्रयः स्वरः सिद्धः । स्वरविधौ स्थानिवद्भावनिषेधस्य लोपाजादेशमात्रविषयकत्वात् । अखट्वको बहुखट्वक इत्यादौ "आपोऽन्यतरस्याम्" इति ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावान्नोक्तः स्वरः किं तु "कपि पूर्वम्" इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वमेवेत्यवधेयम् । तस्माद्विधौ यथा–तन्वन्ति तन्वते । यणादेशस्य स्थानिवद्भावान्नेट् । अन्यथा उकारस्यार्द्धधातुकतया यणि कृते वलादित्वात् स स्यात्। तन्निरूपं तत्र निमित्तं तच्चोकारात्पूर्वम् । अच इति किम् । विश्नः द्यूत्वा स्यूत्वा अभिगत्य आग्रयोश्छकारस्य शकारः । तस्य परनिमित्तकत्वात्स्थानिवद्भावे "छे च" इति तुक् मा भूत् । नन्वन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव तुका भाव्यम् । "वार्णादाङ्गं बलीय" इत्यस्य युगपत्प्राप्तिके समानाश्रयएव प्रवृत्तेः । करोतेर्णलि कृ अ इति स्थिते "अचो ञ्णिति"इति वृद्धेः गौरित्यादौ सावकाशत्वात्प्राधित्वाऽन्तरङ्गत्वात्प्राप्तस्य यणो बाधेन वृद्धेरेव प्रवृत्तिः । प्रश्न इत्यत्र तु शत्वस्य प्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरं तुकस्तु प्रागेवेति प्राप्तिकाले वैषम्यात् । शस्य नङ् निमित्तम्, तुकस्तु छ इति समानाश्रयत्वाभावाच्च ।

अत्रायं प्राचामभिप्रायः । "अभ्यासस्यासवर्णे" इत्यत्रासवर्णग्रहणं तावदस्या ज्ञापकमिति षष्ठे प्रथमाह्निकान्ते भाष्ये स्पष्टम् ।

तथा हि–ईयतुः ऊयतुरित्यत्रातिप्रसङ्गवारणं न तदर्थः।अन्तरङ्गबलवत्त्वयैव गतत्वात् । सवर्णदीर्घस्यावयवमात्रापेक्षत्वात् । इयङुवङोरभ्याससंज्ञाऽङ्गसंज्ञा चेत्युभयापेक्षत्वात् । न

घेयङ्गुडंडोस्तेदपवादत्वम् । येननाप्राप्तिन्यायेन यणं प्रत्येव त-योरपवादत्वात् । ननु इच्छ्यतिभ्यां णल्ति इय् अ इ अ इत्यत्र गुणवृद्ध्योः सत्योः "द्विर्वचनेऽचि" इति रूपातिदेशात् इकारे द्वित्वप्रवृत्तिः । तत्र सवर्णदीर्घप्राप्तावप्येतदारम्भात्तन्निरूपिता-पवादत्वं दुर्वारम् । निन्यतुरित्याद्यनुरोधेन पूर्वप्रवृत्तकार्यस्य द्विरावानन्तरमवस्थाननियमस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अन्यथा प्र-मियद्ध्वत्वंपा द्विरावानन्तरम् "एरनेकाचः" इति यण् न स्यात् । मैवम् । कृतेऽप्यसवर्णग्रहणे तस्य निर्विषयकत्वापत्तेः । न च त त्सामर्थ्यात्सवर्णदीर्घं बाधित्वा पुनर्गुणवृद्धिप्रवृत्ति । इयर्तीत्यादौ चारितार्थ्यात् । न च असवर्णग्रहणाभावेऽपि येननाप्राप्तिन्यायेन इयर्तीत्यत्र यण्बाधे सिद्धे तदनुवादानापत्तिः । सामर्थ्यात् इये-येत्यादौ गुणादिप्रवृत्तिस्त्वोकारेऽसवर्णग्रहणवैयर्थ्यतादवस्थ्यात् । "अर्त्तेश्च" इत्येव सूत्रयित्वा य्वोरित्यनुवर्त्य अर्त्तेरिकारस्य इयङि विधेये "अभ्यासस्य" इत्युक्तिसामर्थ्येनापि इयेयेत्यादिसिद्धेः । न चार्त्तेरिति पाठे अरियर्त्ति इति यङ्लुकि तदसिद्धिः । उ-रित्येव वाच्यत्वात् । इण्साहचर्याद्धातुग्रहणसिद्धेः । ऋकारस्या ङ्गेन विशेषणाद्वा । तेन अत्रग्निरित्यादौ न दोषः । न चैवमि-येयेत्यादिवदीयतुरित्यादावपि इयङापत्तिः । सवर्णदीर्घस्यान्त रङ्गत्वात् । इयेयेत्यत्र तु गुणसंभावनया अकृतव्यूहपरिभाष-या दीर्घाप्रवृत्तेः । एतेन निन्यतुरित्यादौ इयङादेरप्रवृत्तिरपि व्याख्याता ।

सन्धिकार्यस्वरूपं परिनिष्ठितत्वं च तत्र समर्थशब्दार्थः । निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्तीति तत्परिभाषाऽर्थः । कृतमपि निवर्त्तयन्तीत्यस्य ज्ञाप्यत्वे तु फलसाम्येऽपि गौरवाधिक्यं बोध्यम् । तस्मादियेपेत्यादौ गुणे कृते सवर्णदीर्घानवकाशाग्राणे प्राप्ते तस्यैव इयङपवादः इत्यसवर्णग्रहणवैयर्थ्ये प्रसक्ते तत्र गुणाप्रवृत्त्युपपादकत्वेन वार्णादाङ्गस्य बलवत्त्वस्य ज्ञापकतया तत्सार्थक्यम् । न च गुणस्य स्थानिवद्भावाद् "असवर्णे" इति निमित्तस्याविघातात्कथम् अकृतव्यूहन्यायप्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यम् । "न पदान्त" इति सवर्णविधौ तन्निषेधात् । तत्रत्यसवर्णादिग्रहणमत्याख्यानपक्षे तु पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवद्भावो न तु स्वपूर्वैकादेशविधाविति वक्ष्यमाणत्वात्सवर्णदीर्घनिमित्तविघातो बोध्यः । तस्मात्समानाश्रये युगपत्प्राप्तौ चोक्तपरिभाषाज्ञापनात्तादृशविशेषविषयकत्वमप्यास्थीयते । लक्ष्यानुरोधात् ।

स्यादेतत् । समानाश्रयेत्यत्र कार्यिणोरैक्यं विवक्षितम्, निमित्तयोर्वा । नाद्यः । स्योन इत्यत्र सि ऊ न इति स्थिते इकारस्यैव गुणयणोः प्राप्त्या समानाश्रयत्वसत्त्वात् तदभावात्प्रोक्तपरिभाषाप्रवृत्तिरिति कैयटादिग्रन्थविरोधात् । आह इत्यत्र आहु आ अ इति स्थिते आल्लोपपूर्वत्वयोरप्याकारोद्देश्यकत्वेन व्याश्रयत्वात्तदप्रवृत्तिकथनविरोधाच्च । न द्वितीयः । इ इ अतुम् इत्यत्र सवर्णदीर्घस्य इकारो निमित्तम्, यणस्तु प्रत्ययाकार इति समानाश्रयत्वानुपपत्तेः । श्वन्शब्दस्य भत्वे संप्रसारणे च शु अन् अस् इत्यत्र अल्लोपस्य भनिमित्तत्वात्पूर्वत्वस्य च तदभावाच्च । तथा हि-सिवेर्बाहुलकादौणादिके नप्रत्यये गुणो वलो र ऊठ् च प्राप्नोति । तत्रापवादत्वाट्टलोपं बाधित्वा ऊठ् ।

न चैवमपि गुणबाधे विनिगमकाभावः । गुणस्याङ्गसम्बन्धिनीं लघ्वीमिग्लक्षणामुपधामार्द्धधातुकं चापेक्षमाणस्य बहिरङ्गत्वात् । ऊठस्तु वकारान्तमङ्गमनुनासिकादिं च प्रत्ययमपेक्षमाणस्यान्तरङ्गत्वात् । सि ऊ न इति स्थिते लघूपधगुणयणोः प्राप्तौ वर्णमात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वाद्यण् । ततः "सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः" इति ऊकारस्य गुण इति स्योनेत्यस्य सिद्धिः । एवं "कविधौ सर्वत्र संप्रसारणिभ्यो ड" इत्युक्त्वाऽऽह्वः प्रह्व इत्युदाहृत्य कप्रत्ययेन सिद्धिमाशङ्क्य कप्रत्ययसंप्रसारणयोरुवङि कृते आहुवइति स्यात् । न च आलोपस्य स्थानिवद्भावान्नोवङ् । पूर्वत्वे कृते तत्प्राप्तेः । परत्वादाकारलोप एव स्यादित्युक्त्वा अन्तरङ्गत्वात्पूर्वत्वमित्याशङ्क्य "वार्णादाङ्गं बलीय" इत्याकारलोप इत्युक्त्वा एवं तर्हीदमिह सम्प्रधार्यम् आकारलोपः क्रियतां संप्रसारणमित्युक्त्वा परत्वादातो लोपः । ततः संप्रसारणे यणादेशो आह्वः प्रह्व इत्यादि सिद्धम्, इति भाष्यम् । एवं तर्हीत्यादिभाष्यस्यावतरणिकायाम् "वार्णादाङ्गं बलीय इत्यस्य" समानाश्रयएवाङ्गीकारादालोपपूर्वत्वयोश्च भिन्नाश्रयत्वात्तदप्रवृत्तिरिति कैयटः । तदनन्तरं च पूर्वत्वस्यान्तरङ्गत्वमिति भाष्यव्याख्यायां "वार्णादाङ्गं बलीय" इत्येतत्तु समानाश्रयविषयमेवेत्युक्तमिति तेनोक्तम् ।

एवम् अशब्दादाचारक्विबन्तात्लिटि अ अ अतुस् इत्यत्राऽतोलोपस्य व्याश्रयत्वाद् "अतो गुणे" इति पररूपमेवेति मनोरमादिविरोधः । तथा हि—"उपेयिवान्" इति सूत्रे इणो द्विर्वचनेऽभ्यासदीर्घत्वे च कृते इयादेशो निपात्यतइत्युक्त्वा "दीर्घ इण" इति दीर्घेण बाधादेकादेशो न स्यादित्याशङ्क्य दीर्घत्वं नैकादेशबाधकम्, किंतु "इणो यण्" इति विधीयमानो यण् । स च स्वप्राप्तावेव बाधकोऽत्र तु यणः प्राप्त्यभावादेकादेश एवेत्युक्तं भा-

ध्ये। तत्र कैयटेन ईयतुरित्यत्राभ्यासदीर्घत्वे एकादेशात्पूर्वम् "वार्णादाङ्गम्" इति यणि कृते स्थानिवत्त्वादेकादेशः प्राप्नोतीत्युक्तत्वेनाभ्यासदीर्घत्वमेकादेशबाधकं स्यादित्याशङ्क्य स्थानिवद्भावेन रूपातिदेशात् रूपाश्रयस्यैकादेशस्य यकारेऽभावः। "वार्णादाङ्गम्" इति यणादेशेन बाधितस्यैकादेशस्य स्थानिवद्भावे कृते प्राप्त्यभाव इति व्याख्यातम्। इ इ अतुम् इत्यस्यामवस्थायां यथा इणो यणादेश एकादेशस्य बाधकः तथा स्थानिवद्भावानन्तरमप्येकादेशप्राप्ताविति तदर्थः। तथा "संप्रसारणाच" इति सूत्रे "आटो वृद्धेरियङ्" इति वार्तिकेऽध्यैयातामित्यत्र "वृद्धिरन्तरङ्गा" इति भाष्यव्याख्यायां "वार्णादाङ्गं बलवद्" इत्यत्राश्रित्येदमुच्यतइति कैयटाविरोधः। एवम् "आदेच" इति सूत्रे आयादेशे अलोऽन्त्यत्वात्वे ग्लानीयमित्यादिसिद्धिरिति पक्षे विवरणप्रस्तावे ग्लै अतुसित्यत्रायादेशे यकारस्य आत्वे ग्ला आ अतुसित्यत्र एकादेश आतोलोपश्च प्राप्तः। तत्रैकादेशस्य वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वेऽपि "वार्णादाङ्गम्" इत्यातो लोपः। तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्स्थानिवद्भावाच पूर्वस्यातोलोपो न स्यादिति दोषमुपन्यस्य "वार्णादाङ्गम्" इत्यत्राश्रित्येदमुक्तमिति कैयटोऽप्यसङ्गतः स्यात्।

स्यादेतत्। एकनिष्ठकारणतानिरूपितकार्यनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितोभयविधेयताकत्वं तत्। यथा कृ अइत्यादौ। उक्तं च कौस्तुभे—यत्र ह्येकमेव निमित्तीकृत्य युगपदाङ्गवार्णयोः प्राप्तिस्तत्रैव "वार्णादाङ्गं बलीय" इति विच्छन इत्यत्र तुक्शत्वयोः छकारनकाररूपनिमित्तभेदस्य स्पष्टत्वात्। अतः स्योन इत्यादौ न दोषः। तत्र गुणस्यार्द्धधातुकं निमित्तं यणस्त्वजिति कारणभेदात्। आह इत्यादावपि आलोपपूर्वत्वयोरेकोद्देश्यकत्वेऽपि लोपस्य अजादिरार्द्धधातुकं निमित्तं पूर्वत्वस्य तु नेति निमित्तैक्याभावात्।

शुन इत्यत्रापि न दोषः । संप्रसारणस्य भसंज्ञानिमित्तकत्वात् । संप्रसारणनिबन्धनपूर्वत्वस्यापि भसंज्ञानिमित्तकत्वे बाधकाभावात् । प्रयोजकसाधारणस्यैव निमित्ततया विवक्षितत्वात् ।

वस्तुतस्तु शुन इत्यत्र पूर्वत्वमेवेष्टं विप्रतिषेधसूत्रीयाकरग्रन्थप्रामाण्यात् । अल्लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वराप्राप्तिरिति, तत्र निरूपयिष्यमाणत्वात् । अल्लोपपरासिद्धत्वसूत्रस्थकैयटादिग्रन्थस्य प्रौढिमात्रत्वात् । तेन घवतीत्यत्रापि नातिव्याप्तिः । यण्गुणयोरेकोद्देश्यकत्वेऽपि ऊकारसार्वधातुकरूपनिमित्तभेदात् । नैवम् । ईयतुरित्यत्र तदभावात् । सवर्णदीर्घे प्रथम इकार उद्देश्यो यणि तु द्वितीय इति कार्यभेदात् । न च "एकः पूर्वपरयोः" इति द्वितीय इकारोऽपि सवर्णदीर्घे कार्यीति वाच्यम् । तथाऽपि यणि अतुसोऽकारो निमित्तम्, सवर्णदीर्घे तु अभ्यासोत्तर इकार इति भेदात् । ननु स्थानेद्विर्वचनपक्षेऽतुसोऽकारस्यापि द्वित्वनिमित्तत्वम् । चक्रतुरित्यत्र यणः स्थानिवद्भावार्थं साक्षाद्वा समुदायघटकतया वा द्वित्वप्रयोजकस्यैव द्वित्वनिमित्तत्वस्वीकारात् । लक्ष्यानुरोधादिहापि तथाश्रयणे बाधकाभावात् ।

तथा च अकारस्य द्वितीयेकारप्रयोजकतया सवर्णदीर्घनिमित्तत्वमप्यस्ति । यण्निमित्तत्वं तु तस्य स्पष्टमेवेति चेत् । नैवम् । स्योन इत्यत्र यण्निमित्ते ऊकारे तस्य निमित्ततया गुणेऽप्यार्धधातुकतया तस्य निमित्तत्वात् । आह इत्यत्र संप्रसारणं पूर्वत्वे निमित्तम्, तत्र च कित्त्वमिति किदार्धधातुकनिमित्तकयात्तोल्लोपे सत्यपि तस्य निमित्ततया समानाश्रयत्वापत्तेश्च । न चैकनिमित्तेत्यस्यैकधर्मावच्छिन्ननिष्ठनिमित्तत्वमर्थः । ईयतुरित्यत्र सवर्णदीर्घयण्निमित्तयोरिकाराकारयोरच्त्वरूपैकधर्मावच्छिन्नत्वादिति वाच्यम् । विश्न इत्यत्र शत्वतुगागमनिमित्तयोर्नकारच्छ

कारयोरपि हल्त्वरूपैकधर्मावच्छिन्नत्वात् ।

किं च पूर्वोक्तरीत्या यण्सवर्णदीर्घयोः स्थानैक्यसंपादने "इत्रादेश्व" इति सूत्रे ऋ ऋ अतुस इत्यत्र सवर्णदीर्घयणोः प्राप्तौ परत्वात्सवर्णदीर्घे ॠ अतुसिति स्थिते एकादेशस्यान्तादिवद्भावे ऋकारस्य धातुग्रहणेनोपादाने "ऋच्छत्यॄताम्" इति गुणे रपरत्वे च अरतुरिति, अभ्यासत्वेन ग्रहे तु "उरत्" इति अत्वे रपरत्वे हलादिः शेषे "अत आदेः" इति दीर्घे आतो लोपेऽतुरिति रूपं स्यादिति भाष्यकाराशङ्कायाम् ऋ ऋ अतुसित्यवस्थायामाङ्गत्वादुरदत्वमेव स्यादित्याशङ्क्य "वार्णादाङ्गम्" इत्येतत्समानाश्रयविषयकं वर्णद्वयाश्रयं तु सवर्णदीर्घत्वमिति भिन्नाश्रयत्वमिति कैयटाविरोधः ।

अपि च "एकाचो द्वे" इत्यनेन प्रथमस्य "अजादेः" इति च द्वितीयस्य द्विर्वचनं विशेषाभावात्समुच्चीयतइति पक्षे द्वितीयद्विर्वचनस्यानर्थक्यम् । तथा हि—अटेः सनि इटि च अटिस इति स्थिते—प्रथमद्विर्वचनम् । अट् अट् हलादिशेषेण टकारनिवृत्तौ द्वितीयद्विर्वचनम्, हलादिशेषः । अ अ अट् इति त्रयाणामकाराणां द्वयोरकारयोर्वा पररूपे विशेषाभावः । तत्र हलादिशेषात्पूर्वमेव द्वितीयं द्विर्वचनं स्यादित्याशङ्क्य कैयटेनोक्तम्—

नित्यत्वात्पूर्वं हलादिःशेषः । कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । द्वितीयद्विर्वचनं तु शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यम् । तद्धि कृते हलादिशेषे ऽटः प्राप्नोति अकृते तु टशब्दस्य । अन्तरङ्गत्वाच्च "अतो गुणे" इति पररूपं "सन्यतः" इतीत्वस्य बाधकम् । "सन्यत" इतीत्वं हि सनमभ्यासं चापेक्षमाणं बहिरङ्गम् । "प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकार" इति पक्षे इत्वमाङ्गं न भवति इति ।

वार्णादाङ्गं बलवत् इत्यपि नास्ति सत्यपि वा इत्वस्या-ङ्गत्वेनानाश्रयत्वादाङ्गवार्णयोरत्र परिभाषाऽनुपस्थानामितिउक्त-रीत्या च सनो द्वित्वनिमित्ततया द्वितीयाकारसम्पादनद्वा-रा पूर्वाकारपररूपे निमित्तत्वमस्तीति इत्वपररूपयोरेकनि-मित्तकत्वं स्यादिति दिक् ।

अत्रोच्यते । समाननिमित्तप्रयुक्तत्वमेव समानाश्रयत्व-मिह विवक्षितम् ! सनभ्यासाश्रयत्वादित्वस्य पररूपस्य वर्ण-मात्रापेक्षत्वाच्च भिन्नाश्रयत्वमिति कैयटोक्तेः । न चैवम् ईप-तुरित्यत्र अभ्यासोत्तरस्य ईकारस्य दीर्घयणौ प्रति स्थानित्वेन समानाश्रयत्वमित्यादिग्रन्थविशेषलेखनमसङ्गतं स्यादिति वा-च्यम् । तथा सत्यकारस्यैव पररूपमित्वं च प्रति स्थानि-त्वात्समानाश्रयत्वापत्तेः । न चोक्तस्थलेऽनिव्याप्तिपरिहारः कथमिति वाच्यम् । विवक्षितस्य तत्र सत्त्वात् । तथा हि—आङ्गकार्यप्रतियोगिकोद्देश्यत्वाधिकरणं सत् यद्वार्णकार्यनिमित्त-त्वाधिकरणं तदपर्याप्तवार्णकार्योद्देश्यताकत्वम् । उद्देश्यत्वप-र्याप्त्यधिकरणैक्ये सति एकधर्मिपर्याप्तत्वं चेत्यन्यतरत्वन्निमि-त्तताकत्वं तद् । व्याश्रयत्वेनोदाहृतेषु आङ्गकार्योद्देश्यत्वाधिकर-णस्य वार्णकार्यनिमित्तत्वाधिकरणत्वाभावान्नातिव्याप्तिः । वि-च्छ्न इत्यत्राङ्गकार्यशत्वोद्देश्यस्य छकारस्य वार्णकार्ये तुकि निमित्तत्वात् अतिव्याप्तिरिति तदपर्याप्तवार्णकार्योद्देश्यत्व-निवेशः । इ इ अतुम् इत्यत्र आङ्गकार्यानुद्देश्यस्य द्वितीयस्य इकारस्य वार्णकार्ये सवर्णदीर्घे निमित्तत्वात्तदुद्देश्यत्वाभावाव्या-प्तिवारणायाद्यचित्त्वमपहाय अपर्याप्तत्वनिवेशः । पूर्वपरोभयपर्या-प्तत्वान्न दोषः । आङ्गकार्यनिमित्तत्ववार्णकार्योद्देश्यत्वयोः सा-मानाधिकरण्यस्य समानाश्रयत्वेनोदाहृतेष्वभावादसम्भववार-

णाय आङ्गकार्योद्देश्यत्ववार्णकार्यनिमित्तत्वयोः सामानाधिकरण्यं निवेशितम् । आङ्गकार्यप्रतियोगिकोद्देश्यत्वाधिकरणं यत्तदपर्याप्तवार्णकार्योद्देश्यताकत्वमित्युक्ते यद्यपि सि ऊ नः पृच्छतीत्यादौ चातिव्याप्तिः गुणोद्देश्ये इकारे ऊकारे च यण्तुकोरुद्देश्यतायाः पर्याप्तेः, तथाऽपि ऋ ऋ अतुम् अटिटिपतीत्यत्र उरद्त्वं "सन्यत" इतीत्वं चेत्युभयरूपाङ्गकार्यप्रतियोगिकोद्देश्यत्वाधिकरणयोरभ्यासऋकाराकारयोः सवर्णदीर्घरूपवार्णकार्यप्रतियोगिकोद्देश्यत्वपर्याप्त्यविकरणत्वाभावादतिव्याप्तिः स्यादतः वार्णकार्यनिमित्तत्वाधिकरणेत्युक्तम् । तयोस्तु न वार्णकार्यनिमित्तत्वम् । द्वितीययोरेव तथात्वात् । तथा चाङ्गकार्योद्देश्यत्वसमानाधिकरणं यद्वार्णकार्यनिमित्तत्वाधिकरणं तस्याप्रसिद्धत्वात्तत्र न दोषः । द्वितीययोराङ्गकार्यानुद्देश्यत्वादाद्ययोश्च वार्णकार्ये प्रत्यनिमित्तत्वात् । वार्णकार्यनिमित्तत्वाधिकरण यद् तदपर्याप्तवार्णकार्योद्देश्यताकत्वमित्युक्तेः तत्रैवातिव्याप्तिः । द्वितीययोः सवर्णदीर्घोद्देश्यत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वात् । तन्निमित्तत्वाच्च । एवं पृच्छतीत्यादौ तथा तुको निमित्तस्य छकारस्य तुगुद्देश्यत्वाभावात् ह्रस्वस्यैव तथात्वात् । अत आङ्गकार्यप्रतियोगिकोद्देश्यत्वाधिकरणं सदित्युक्तम् । उक्तस्थले स्वाङ्गकार्यं प्रति तेषामनुद्देश्यत्वान्न दोषः । क्र अ इत्यत्राव्याप्तिवारणाय उद्देश्यत्वपर्याप्तीत्यादि । तत्र ऋकारमात्रे यण्रुग्घ्युभयोद्देश्यत्वस्याकारमात्रे च तदुभयनिमित्तत्वस्य पर्याप्त्या नातिव्याप्तिः इत्येषा दिक् ।

अत्र वदन्ति । उक्तपरिभाषायास्समानाश्रयमात्रविषयकत्वमाकारानुरोधाद्वा कल्प्यते धर्मिग्राहकप्रमाणबलाद्वा । नाद्यः । "अजादेः" इति सूत्रे पूर्वपक्षे इयटिषतीतिरूपार्थं कैयटेन सामान्येन "वार्णादाङ्गं बलवद्" इत्या-

श्रीयते, न तु समानाश्रयाङ्गवार्णविषयमेवेतीत्वमेव प्रवर्तते न परस्पमिति इत्यभिहितत्वात् । नान्त्यः । असवर्णग्रहणसार्थक्यान्यथाऽनुपपत्तेः वार्णादाङ्गस्य बलवत्त्वज्ञापनमात्रेणोपक्षीणतया समानाश्रयमात्रविषयकत्वपर्यन्तं तदसामर्थ्यात् । विधेयद्वयस्यैकोद्देश्यकत्वरूपसमानाश्रयत्वस्यैव तद्विषयतया यथोक्तसमानाश्रयत्वासिद्धेश्च ।

किं चैवं सौस्थितिरित्यादौ समानाश्रये ज्ञापितत्वादकृतव्यूहपरिभाषाया अपि तद्विषयएव प्रवृत्तिः स्यात् । न चेष्टापत्तिः । सेदुषीमित्यादौ तदप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न च तत्र समानाश्रयत्वं नास्तीति वाच्यम् । समानाश्रयत्वेन "वार्णादाङ्गं बलीय" इति वृद्धिप्रसङ्गादिति कैयटेनोक्तत्वात् ।

एतेन युगपत्प्राप्तिस्थलमात्रविषयकत्वमस्या इत्यपि निरस्तम् । वृद्धेः प्रत्ययनिमित्तकतया पूर्वं प्राप्त्यभावात् ।

किञ्च विश्ववाह् अम् इत्यत्र सम्प्रसारणं बहिरङ्गं गुणे कार्येऽसिद्धमिति यस्यान्तरङ्गं कार्यं प्रसज्यते तस्यैव बहिरङ्गस्यासिद्धत्वं स्यात् । ततश्चाक्षयूरित्यादौ बहिरङ्गस्याप्यूठो यण्प्राप्त्यभावादसिद्धत्वं न प्राप्नोतीति "नाजानन्तर्ये" इति तन्निषेधो भाष्यकारैरुपन्यस्तोऽनर्थकः स्यात् । अधीत्य प्रेत्येत्यत्र बहिरङ्गस्यैकादेशस्यासिद्धत्वप्रतियोगिनः तुक्प्रसक्त्यभावादेवासिद्धपरिभाषाप्रवृत्तिविरहे "षत्वतुकोरसिद्धः" इत्यत्र तुग्ग्रहणेन "नाजानन्तर्ये" इति परिभाषाज्ञापनस्याप्यनुपपत्तेश्च । न चैवं यथोद्देशपक्षविलयापत्तिः, ज्ञापकसमानदेशत्वस्यानुपपत्त्यविषयतया तदसिद्धेरिति वाच्यम् । लक्ष्यानुरोधेन तत्कल्पनात् । अन्यथा ज्ञापकसमानदेशत्वानियमे तथापि कार्यकालपक्षविलयापत्तेः । व्याश्रयेऽप्येत-

त्प्रवृत्तौ "यजयाच" इत्यत्र नङो ङित्करणं ज्ञापकमिति सीरदेवादिभिरुक्तत्वाच्च । अन्यथा तुकोऽन्तरङ्गत्वात्प्रवृत्तौ लघूपधत्वाभावादेव गुणप्रसक्त्यभावात्तन्निषेधार्थङित्त्वस्य वैयर्थ्यापत्तेः । च्यवन्ते प्लवन्तइत्यादौ गुणे कृते एकादेश इति न्यासकारोक्तेश्च । शुन इत्यत्राल्लोपस्य कैयटेनोक्तत्वाच्च । न च तत्र समानाश्रयत्वमेव, आङ्गकार्येऽल्लोपे उद्देश्यस्य अकारस्यैव वार्णकार्ये "संप्रसारणाच्च" इति पूर्वरूपे निमित्तत्वात् संप्रसारणादचि परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यादिति व्याख्यानात् तदपर्याप्तोद्देश्यताकत्वस्य च सत्त्वादिति वाच्यम् । तत्र निमित्ततावच्छेदकधर्मानवच्छिन्नत्वेनाप्युद्देश्यताया विशेषणीयत्वात् । उक्तपूर्वरूपे चाच्त्वस्यैव निमित्तत्वोद्देश्यत्वोभयावच्छेदकत्वात् । अन्यथा आह इत्यादौ आलोपपूर्वत्वयोर्व्याश्रयत्वाभिधानस्यासङ्गत्यापत्तेः ।

नन्वेवं विश्व इत्यत्र व्याश्रयस्यापि षादेशस्य सिद्धौ पूर्वोक्तव्याश्रयेषु दोषापत्तिरिति चेत्, सत्यम् । "वार्णादाङ्गम्" इत्यस्य अनित्यत्वात् न तत्र प्रवृत्तिः । तत्र च मानम् "च्छ्वोः" इति सतुक्कनिर्देशः । न चाच इत्यस्यानुपादाने स्थानिवत्त्वेन तुको निषेधार्थं तदिति वाच्यम् । अच इत्यस्यान्यार्थमावश्यकत्वात् । न च तत्र मानाभावः । पाठभाष्यस्यैव तथात्वात् ।अन्यथा आङ्गत्वात् शत्वे कृते तुक्प्रसक्त्यभावात्तदसङ्गत्यापत्तेः । तेन पूर्वोक्तव्याश्रयेषु न दोषः । न च सतुक्कनिर्देशस्य अकृतपरिभाषायाः समानाश्रयमात्रविषयकत्वज्ञापकत्वमेवास्तु इति वाच्यम् । विषयविधेयावच्छेदेन सङ्कोचे गौरवात् । निरुक्तसमानाश्रयत्वस्य गुरुत्वाच्च । नन्वत्र तुक्प्रसक्तिरेव नास्ति, "अकृतव्यूह" इति न्या

यात् । मैवम् । तस्याप्यनित्यत्वे सतुक्कनिर्देशस्य मानत्वात् । एवं च नङो ङित्त्वं गुणनिषेधार्थमेव । सीरदेवायुक्तिस्तु यथाश्रुतार्थाभिप्राया ।

एतेन नङो ङित्त्वमेवाकृतव्यूहपरिभाषाज्ञापकम् । "समर्थानाम्" इति तु माऽस्तु । "समर्थसूत्रं कर्त्तव्यम्, क्रियते च समर्थानां प्रथमाद्वा" इति भाष्यस्वारस्यादित्यपि व्याख्यातम् ।

अथ "राल्लोपः" इत्यत्रापि सतुक्कस्यानुवृत्त्यापत्तौ हूः हुरौ इत्यादौ वितुक्कस्य छस्य लोपो न स्यात् । न चानुवृत्तिसामर्थ्याच्छुद्धशकारस्यैव तत्रोपादानम्, रेफोत्तरच्छकारस्य तुगभावनैयत्यादिति वाच्यम् । वकारमात्रानुवृत्तेः सम्भवात् छकारस्यानुवृत्तावेव मानाभावात् ।

अत्राहुः—सतुक्कवितुक्कौ द्वावपि निर्दिश्येते । न च समाहारद्वन्द्वे एकवचनस्य इतरेतरयोगे तु बहुवचनस्यापत्तिरिति वाच्यम् । छकारयोस्समाहारद्वन्द्वं कृत्वा वकारेण सह इतरेतरयोगे द्वन्द्व इति व्याख्यानात् । आदेशेऽपि द्वितीयशकारप्रश्लेषः।

यद्वा "न ध्याख्या" इति सूत्रेः परस्या निष्ठाया नत्वनिषेधाल्लिङ्गाच्छुद्धस्य छकारस्य "राल्लोप" इत्यत्रान्वयः । छलोपं विना रेफात्परत्वाभावेन नत्वप्रसक्तिविरहात् इति दिक्।

प्रकृतमनुसरामः । अच इत्यस्य प्रत्युदाहरणं तु घूत्वा स्यूत्वेति । अन्यथा ऊठः स्थानिवत्त्वाग्रण् न स्यात् । न चातिदेशानां स्वाश्रयानिवर्त्तकत्वात्स्वाश्रयमत्राच्त्वं भविष्यतीति वाच्यम् । *विधिग्रहणसामर्थ्यात्स्वाश्रयनिवृत्तेः वतिनिर्देशादभा*वस्याप्यतिदेश इत्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । ननु आदेशत्वपर्याप्त्याश्रयस्य ऊठो न यण्निमित्तत्वम्, यण्निमित्तस्य ऊकारस्य च नादेशत्वपर्याप्त्याश्रयत्वम्, तस्य समुदाये पर्याप्तेरिति चेन्न । अ-

नुबन्धानामनेकान्तत्वात्। एकान्तत्वेऽपि पूर्वप्रध्वंसित्वादकारस्यै-वादेशत्वपर्याप्त्याश्रयत्वात्। एवमामिगत्येत्यत्रापि मकारलोपस्य परनिमित्तकत्वात् तस्य स्थानिवद्भावे "ह्रस्वस्य पिति कृति" इति तुक् न स्यात्। ननु अक्राष्टामित्यत्र सिचो लोपस्य परनिमित्तकत्वात्तस्य स्थानिवद्भावे "षढोः कः सि" इति कत्वं स्यादिति कुतो न प्रत्युदाहृतमिति चेन्न। "पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्" इत्यनेनैव निषेधात्। परस्मिन्निति किम्। युवजानिः। जायाया निङ आकारादेशत्वात्पूर्वस्य यकारस्य 'लोपो व्योः' इति लोपे कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावो मा भूत्। व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात्। "पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्य" इत्यपरनिमित्तको लोपः। ततो गर्गादित्वाद्यञ्। वैयाघ्रपद्यः। "पादः पत्" इति पदादेशे कार्येऽकारलोपस्य न स्थानिवत्त्वम्। न च वचनसामर्थ्यम्। एकादेशस्यादिवद्भावेन पादेनेत्यादावप्याप्तेः। द्विपदिका इत्यत्र पद्भावस्य चारितार्थ्याच्च। तत्र "पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च" इति वुन् अकारलोपश्च। न च तत्रापि स्थानिवद्भावः। "यस्येति च" इति लोपे सिद्धेऽपि पुनर्लोपवचनसामर्थ्यात्तस्य परनिमित्तकत्वाभावात्। "पादस्य लोपः" इत्यस्य तु न सामर्थ्यम्। व्याघ्रपादित्यादौ भसंज्ञाविरहे सावकाशत्वात्। "परस्मिन्" इत्युक्ते तु पादेनेत्यादौ न पद्भावः। वैयाघ्रपद्य इत्यादौ पद्भावस्य सावकाशत्वात्। तत्रैकादेशस्य स्थानिवद्भावात्। वर्णग्रहणे जातिग्रहणाद्वोरादेशेऽपि तत्प्रवृत्तेः। अत एव आयसौ गौपलौ चातुरौ आनडुहौ इत्यादावेकादेशस्यादिवद्भावेन प्रसक्तौ नुमामौ न। एवं "परस्मिन्" इत्यनुक्तौ औदवाहौ इत्यत्र एकादेशस्यादिवत्त्वात् भसंज्ञायां वाह ऊठ् इत्यस्य ऊठ् स्यात्। उदकं वहतीति उदवाहः।

कर्मण्यण् । उदकस्योदः संज्ञायाम् । बाह्वादिस्वादिञ् । आदी-ध्ये आवेध्ये इत्यत्र इकारस्य देरेत्त्वम् अपरनिमित्तकम्, तस्य स्थानिवत्त्वाद् " यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः " इति लोपः स्यात् । पूर्वविधाविति किम् । नैधेयः । निपूर्वाद्धाञः किः । आतो लोपः । " द्व्यचः " " इतश्चानिञः " इति ढक् । आल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् त्र्यच्कत्वात् उक्तविध्यप्रवृत्तिर्मा भूत् । त्र्यच्के द्व्यच्कार्याणामप्रवृत्तेः । न च पूर्वस्येति पाठेऽपि कार्ये कर्त्तव्ये इत्यर्थस्याक्षेपसम्भवाद्विधिग्रहणवैयर्थ्यम् । पूर्वस्य पूर्वस्मादिति समासद्वयलाभार्थत्वात् । पञ्चमीसमासोदाहरणं तु तन्वन्तीति प्रागेवोक्तम् ।

ननु " असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे " इत्यत एवैतद् गतार्थम् । न च " नाजानन्तर्ये " इति निषेधः । यत्रान्तरङ्गे अच आनन्तर्यम्, तत्रैव तदिति कैयटसिद्धान्तात् । अत्र तु बहिरङ्गे यणि अजानन्तर्यस्यापेक्षितत्वात् । नैवम् । यत्रान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्मध्येऽन्यतरत्राजानन्तर्यं तत्र तन्निषेधप्रवृत्तेर्हरदत्तेन स्वीकारात् ।

अत्रेत्थं प्रत्यवतिष्ठन्ते । यत्रोत्तरकालप्रवृत्तिकेऽजानन्तर्यापेक्षा तत्र " असिद्धं बहिरङ्गम् " इति परिभाषा न प्रवर्त्तत इति कैयटमतमेव युक्तम्, न तु द्वयोर्मध्येऽन्यतरत्रेति हरदत्तमतम् । पचावेदमित्यत्र "एत ऐ" इत्यप्रवृत्तिमाशङ्क्य बहिरङ्गत्वेन गुणस्यासिद्धत्वादिति भाष्यहरदत्ताद्युक्तस्यासङ्गतिप्रसङ्गात् । पूर्वप्रवृत्तिके गुणेऽजानन्तर्यसत्त्वे निषेधापत्तेः । कैयटरीत्या तु गुणोत्तरप्रवृत्तिकऐत्वे अजानन्तर्यानपेक्षणेन निषेधाप्रवृत्त्या बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वोपपत्तेः । "न धातुलोप" इति सूत्रे मेद्ध इत्यत्र बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वमाश्रित्य समादधता भाष्येण विरोधाच्च ।

हरदत्ताभिप्रायः—

अचोरिति द्वित्वं विवक्षितमेव । तदाश्रयणं चान्तरङ्गे बहिरङ्गे वेत्यत्र नाग्रहः । ज्ञापके बहिरङ्गएवाचोरानन्तर्यापेक्षायामपि लक्ष्यानुरोधेन तन्नियमस्य परिभाषायामनन्तर्भावात् । अत एव धिन्वन्ति कृण्वन्ति यणादेशे कृते वलादिलक्षण इट् प्राप्नोति, स्थानिवद्भावान्न भवतीति भाष्यकृद्भिरुक्तम् । "नाजानन्तर्ये" इति निषेधप्रवृत्तौ बहिरङ्गपरिभाषयैव गतार्थत्वापत्तेः ।

किं च कर्त्रर्थमित्यत्र रेफद्वयश्रवणार्थम् उरण्रपरसूत्रे परेणाण्ग्रहणमस्तु इत्याशङ्क्य रेफादेशस्य कृतेऽपि रपरत्वे "रो रि" इति लोपस्यावश्यकतया रेफद्वयश्रवणं नास्तीति भाष्यएवोक्तम् । तत्रासिद्धपरिभाषाप्रवृत्तौ तु लोपानुपपत्त्या रेफद्वयश्रवणार्थत्वस्य निर्बाधत्वापत्तेः । पूर्वप्रवृत्ततया यणादेशे अजानन्तर्यसत्त्वेन "नाजानन्तर्ये" इति निषेधप्रवृत्तावेव तद्भाष्यस्य सामञ्जस्याद् । उत्तरकालप्रवृत्ते लोपे एकस्याप्यचोऽनपेक्षितत्वेन उक्तनिषेधस्य योजयितुमशक्यत्वात् ।

एतेन तत्रत्योक्तपूर्वपक्षविरोधोद्भावनेन हरदत्तमतदूषणमप्यपास्तम् । सिद्धान्तविरोधस्य कैयटमतएवोद्भाव्यत्वात् । "न पदान्त" इतिसूत्रस्थग्रन्थस्य च नाजानन्तर्यपरिभाषा व्यतिरेकेणापि तत्र नानुपपत्तिरित्याशयेन प्रवृत्तत्वात् । कैयटमतेऽपि अजिति द्वित्वस्याविवक्षिततया वृत्रहभ्यामित्यादौ एतत्प्रतिषेधप्रवृत्त्यापत्त्या "ह्रस्वस्य पिति कृति" इति तुगागमापत्त्या असिद्धो नलोप इति भाष्योक्त्या "नलोपः सुप्स्वर" इति "असिद्धं बहिरङ्गम्" इति वेति कैयटोक्त्या च विरोधात् । अनित्यत्वोक्तेश्च "एत ऐ" इत्यत्र हरदत्तमतेऽपि साम्यात् ।

यत्तु "एत ऐ" इत्यस्याचः स्थाने जायमानत्वेऽपि अच

आनन्तर्याभावान्न दोष इति । तदसत् । आनन्तर्यं ह्यव्यवहितपूर्वापरीभावो वा निमित्तकार्यिणोरन्यतरस्यान्तरङ्गत्वं वा । नाद्यः। अजिति द्वित्वविवक्षायामेव पर्यवसानात् । नान्त्यः । पचावेदमित्यत्रापि सत्त्वात् । "यणः प्रतिषेधः" इतिवार्त्तिकप्रत्याख्यानस्य च "झलो लोपाद्" इत्येतदभिप्रायकत्वाद्, एतत्प्रतिषेधानित्यत्वाभिप्रायकत्वाद्वा, असिद्धपरिभाषायाः कार्यकालत्वेऽप्येतत्परिभाषाया यथोद्देशपरत्वाद्वेति दिक् ।

अत्रायं सिद्धान्तः—अन्तरङ्गं बलवद्" इति परिभाषा निरपवादा । "असिद्धं बहिरङ्गम्" इति तूक्तापवादा ।

यत्तु विप्रतिषेधसूत्रे पूर्वपरिभाषा गतार्थेति भाष्यम् । तदभ्युच्चयमात्रमिति भागवृत्तिकैयटलघुविवरणकारादयः ।

बृहद्विवरणकारास्तु—"नाजानन्तर्ये" इति परिभाषा माऽस्तु । तज्ज्ञापकेनासिद्धपरिभाषाऽनित्यत्वस्यैव ज्ञाप्यत्वादित्याहुः । "नाजानन्तर्ये" इति भाष्यमप्यसिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वपरतयैव नेयमिति दीक्षिताः ।

वस्तुतस्तु विषयविशेषावच्छिन्नमानित्यत्वं समर्पयितुं नाजानन्तर्यपरिभाषाश्रौव्यमिति भाष्याशयः । अत एव वृत्तिकारसीरदेवाभ्यामुक्तम्—"नलोपः सुप्स्वर" इति सूत्रे कृतितुग्ग्रहणेनासिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वं ज्ञाप्यते । तेनाम्रू इत्यत्र बहिरङ्गस्यैकादेशस्यासिद्धत्वेनान्तरङ्गमुत्वं सिध्यति । पपुषः पश्येत्यत्र बहिरङ्गस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वात् "वस्वेकाजाद्घसाम्" इतीट् च न भवतीति । अत एव बहिरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वाद् या सेत्यत्र बहिरङ्गमपि त्यदाद्यत्वमन्तरङ्गे टापि नासिद्धमिति हरदत्तः ।

केचित्तु यथोद्देशपक्षेऽसिद्धपरिभाषायास्तत्रासत्त्वा कार्य-

कालपक्षे च "नाजानन्तर्ये" इति निषेधात् तुग्ग्रहणं सार्थकमेवेत्याहुः । "न यासयोः" इति ज्ञापकादेव तत्र बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः इत्यास्तां तावत् ।

प्रकृतमनुसरामः । ननु पूर्वस्येति षष्ठ्या कार्यित्वनिमित्तत्वरूपसंबन्धद्वयस्योपसंग्रहसिद्धे विधिग्रहणं माऽस्तु । तत्रापि पूर्वस्मान्निमित्तत्वेनाश्रितादिति व्याख्येयत्वात् । अन्यथा हेगौरित्यत्र गकारात्परस्य विधौ वृद्धेः स्थानिवत्त्वाद् "एङ्ह्रस्वात्" इति संबुद्धिलोपापत्तेः । सत्यम् । योगविभागार्थं तत्, तेन पूर्वस्य विधौ स्थानिवदेव न तु स्वाश्रयम् ।

यद्वा–विधिग्रहणसामर्थ्याच्छास्त्रीयेऽशास्त्रीये च विधिमात्रे स्थानिवत्त्वम् । तेन पटयतीत्यादौ टिलोपाभावबेलायाम् "अत उपधाया" इति वृद्धेर्निमित्ताभावादेवाभावात् टिलोपे कृतेऽपि न प्रवृत्तिः । अशास्त्रीयस्यापि वृद्ध्यभावस्यातिदेशात् ।

ननु पूर्वसूत्राद्विधिग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धिः । यद्वा–स्थानिवदिति वतिबलेनाभावोऽप्यतिदिश्यते, उशीनरवन्मद्रेषु यवाः सन्तीतिवत् । तदुक्तम्–

काममतिदिश्यतां वा सच्चासच्चापि नेह भारोऽस्ति इति ।

इति चेत्, सत्यम् । तथाऽपि पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवत्त्वम्, न तु पूर्वपरयोर्विधाविति नियमार्थत्वात् । तेन ईयतुरिति सिद्धम् । अन्यथा इणोऽतुसि यणादेशे "द्विर्वचनेऽचि" इति स्थानिरूपातिदेशादिकारस्य द्वित्वे तत्काले यणोऽपहारात् अन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घः स्यात् । व्याश्रयत्वेन "वार्णादाङ्गम्" इत्यप्रवृत्तेः । न च सवर्णदीर्घानन्तरं यणि बाधकाभावान्निमित्तस्य विनाशोन्मुखत्वाच्च सवर्णदीर्घः । कृतेऽपि यणि स्थानिवद्भावेन निमित्तविघाताभावात् । इ अतुस् इति स्थिते "अन्तादिवच" इ-

त्यभ्यासग्रहणेन ग्रहणादभ्यासह्रस्वे "दीर्घ इणः किति" इति दीर्घे तत्सामर्थ्याद्यणभावे इ अतुरिति स्यात्। उक्तरीत्या तु सवर्णदीर्घस्य पूर्वपरोभयविधित्वाद्यणादेशस्य स्थानिवद्भावानुपपत्त्या सवर्णदीर्घस्य निमित्तविघातापत्त्या अकृतव्यूहपरिभाषया तदप्रवृत्तौ द्वितीयस्य इकारस्य यणादेशे पूर्वस्य दीर्घे च सिद्धमिष्टम्। इह सन्निधिसाम्येऽपि स्थान्यपेक्षमेव पूर्वत्वं गृह्यते, न त्वादेशाद् निमित्ताद्वा। तेन वैयाकरणः सौवश्व इत्यत्र यणादेशस्य स्थानिवद्भावमाश्रित्य प्राप्तौ "एचोऽयवायाव" इति आयावादेशौ न स्तः। एचो यणादेशोत्तरकाले मध्वस्या अनादिष्टादचः पूर्वत्वस्य विरहात्। तदुक्तम्—

अचः पूर्वत्वविज्ञानादैचोः सिद्धमिति।

न च स्थानिन आदेशेनापहृतत्वात्कथं तदपेक्षपूर्वत्वोपादानम्। पूर्वत्वे तस्योपलक्षणत्वात्।

अथैवं निराघेत्यत्र जग्ध्यादेशः घात्यादित्यत्र वधादेशश्च स्यात्। तत्र हि—ण्यल्लोपौ" इति पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्वं णिलोपस्ततः प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिः। तथा चानादिष्टादचो णिच इकाराद् आद् घात् इत्यनयोः पूर्वत्वं नास्ति। एकदेशविकृतन्यायेन च अदिहन्ग्रहणाभ्यां तद्ग्रहणमिति चेन्न। स्थानिद्वारा तयोरप्यनादिष्टादचः पूर्वत्वात्। न च स्थानिनि तस्यार्थसिद्धत्वेऽपि शास्त्रीयत्वाभावादतिदेशानर्हत्वात् कथमादेशस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वलाभ इति वाच्यम्। "अचः परस्मिन्" इत्यतिदेशस्यैव शास्त्रीयकार्यत्वात्स्थानिवत्सूत्रेण तस्यैवातिदेशसंभवात्। "न पदान्त" इति सूत्रे सवर्णग्रहणञ्चेह लिङ्गम्। अन्यथाऽल्लोपानन्तरप्रवृत्तस्यानुस्वारस्य स्वरूपतोऽनादिष्टादचः पूर्वत्वाभावादेव स्थानिवद्भावाप्रसक्त्या

तन्निषेधवैयर्थ्यात् । नन्वेवम् ब्राह्मणकण्डूतिरिति न सिद्ध्येत्, कण्डूयतेः क्तिचि अल्लोपयलोपौ, अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादुवङ् तस्य स्थानिद्वाराऽनादिष्टादचः पूर्वत्वाद् "अचः परस्मिन्" इति स्थानिवद्भावादकारेण व्यवधानान्नोट्, नापि "लोपो व्योः"इ-ति वलोपः । "हलि च" इति दीर्घे कण्डूवूतिरित्यस्यापत्तेः । न चोवङः स्थानिद्वाराऽनादिष्टादचः पूर्वत्वेऽपि न तस्यात्र कार्यम्, किं तु वकारमात्रस्य, स च नादेशत्वपर्याप्त्याश्रय इति तस्यापि स्थानिद्वारकमनादिष्टादचः पूर्वत्वं नास्तीति वाच्यम् । "सर्वे सर्वपदादेशा"इति न्यायेन कण्डू इत्यस्य कण्डुव् इत्यादेशः । तस्य कण्डू इत्यादेशे कार्येऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वसौलभ्यात् ।

अत्राहुः—स्थानिद्वारकमनादिष्टादचः पूर्वत्वमनित्यम् । कण्डूतिरिति भाष्योदाहरणसामर्थ्यात् । तितउमाचष्टे तितापयतीति हरदत्तग्रन्थाच्च । अन्यथा णौ टिलोपे च तस्य स्थानिवत्त्वाद् "अचो ञ्णिति" इति वृद्ध्यभावेऽपि "अत उपधाया" इति वृद्ध्याऽऽकारे तस्य स्थानिद्वारा उकारात्पूर्वत्वेन उकारलोपस्य स्थानिवद्भावात्पुको दुर्लभत्वात् । न च पुक आकारान्तसमुदायावयवत्वादाकारमात्रस्य च पूर्वत्वाभ्र पुग्विधावुकारलोपस्य स्थानिवद्भाव इति वाच्यम् । उक्तन्यायेन आकारान्तस्यापि पूर्वत्वादिति ।

यत्तु तितउ णिच् इति स्थिते वृद्धिटिलोपयोर्नित्यत्वे परत्वाद् "अत उपधाया" इति वृद्धिः, ततष्टिलोपे आदन्तस्य स्वत एवानादिष्टादचः पूर्वतया स्थानिवद्भावस्य दुर्वारतया पुको दुर्लभत्वम् । तस्मात् शपि णिचो गुणे तस्य वृद्धौ आयादेशे तितायतीत्येव रूपम् । न च तिता णिच् इति स्थितेऽन्तरङ्गत्वाद् आद्गुणे शप्ययादेशे तितयतीत्यस्यापत्तिः । अकृतव्यूह-

परिभाषया पूर्वमाद्गुणस्याप्रवृत्तेः । वृद्ध्या तन्निमित्तविघातस्योत्पत्स्यमानत्वात् । अकृतव्यूहपरिभाषाया अन्तरङ्गपरिभाषाऽपवादत्वात् । न च शापि गुणस्य "अचः परस्मिन्" इति स्थानिवत्त्वादाद्गुणस्य निमित्तस्य विघातो न भवतीति वाच्यम् । पूर्वपरयोर्विधौ स्थानिवत्त्वाभावात् । लुङि तु तिता णिच् चङ् तिप् इति स्थिते "तनोतेर्डउः सन्वच्च" इति व्युत्पत्तिपक्षे "अनभ्यासस्य" इति द्वित्वनिषेधे "चङ्परनिर्ह्रासे" इति टिलोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधेन ह्रस्वाभावे णिलोपस्य स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाद्वाऽतोलोपाभावे दीर्घविधौ स्थानिवद्भावनिषेधात्सवर्णदीर्घेऽतितादित्येव न त्वातितापदिति ।

तच्चिन्त्यम् । टिलोपस्य नित्यत्वात् । "अचः परस्मिन्" इति कार्यातिदेशेन वृद्धिप्राप्तावपि "लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन्ननित्यः" इत्यनित्यत्वात् । किं त्वनित्यमपि अनादिष्टादचः पूर्वत्वमिह नेष्यतइत्यत्र प्रमाणं चिन्त्यमिति ।

वस्तुतस्तु स्थानिद्वारकमनादिष्टादचः पूर्वत्वमित्यत्र मानाभावः । अशास्त्रीयतयाऽतिदेशानर्हत्वात् । अत एव आहा अ इत्यत्र संप्रसारणे आतोलोपस्य स्थानिवद्भावात्तन्निमित्ते यणादेशे च आह इति सिद्धमित्याशङ्क्य आतोलोपस्य स्थानिवद्भावो न भवति उकारस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वाभावादिति भाष्यम् । व्याख्यातं च कैयटेन—

नन्वनादिष्टादचः पूर्वो वकार इति तदादेशस्यापि स्थानिवद्भावादनादिष्टादचः पूर्वत्वं भविष्यति, नैतदस्ति, शास्त्रीयकार्यसिद्धये स्थानिवद्भावो विधीयते, न त्वनादिष्टादचः पूर्वत्वे लौकिके इति ।

यत्तु "अचः परस्मिन्" इत्यतिदेश एव शास्त्रीयं कार्यमि-

स्यादि, तदसत् । अतिदेशस्य शास्त्रीयत्वविरहानुद्धारात् । अतिदेशनिष्ठशास्त्रीयतया अकिञ्चित्करत्वात् । यन्नूपवैकल्याद्युपदेशामवृत्तौ सत्यामतिदेशो मृग्यते तद्रूपनिष्ठशास्त्रीयत्वस्यैवापेक्षितत्वात् । अन्यथाऽपशब्दानुकरणस्याप्यसाधुत्वं स्यात् । असाधुत्वमाश्रित्यासाधुप्रयोगनिषेधे प्रवर्तयितव्येऽसाधुत्वस्यापेक्षिततया तस्यापि शास्त्रीयत्वापत्तेः । "प्रकृतिवदनुकरणम्" इति हि तत्रातिदेशशास्त्रम् । ब्राह्मणेन नापभाषितवै इति निषेधोऽतिदेश्यः । तद्घटकं चासाधुत्वम् । प्रकृतेऽपि "स्थानिवदादेशः" इति अतिदेशशास्त्रम् । "अचः परस्मिन्" इति स्थानिवद्भावोऽतिदेश्यः । तद्घटकं चानादिष्टादचः पूर्वत्वमिति साम्यात् । न चेष्टापत्तिः । ऋलृक्सूत्रस्थभाष्यादिस्वपरग्रन्थविरोधात् । अत एव घूत्वेत्यत्र यणादेशानुपपत्तिरेव भाष्ये उपन्यस्ता, न तु ऊठः स्थानिवत्त्वात् "लोपो व्योः" इति यकारलोपापत्तिरपि, अनादिष्टादचः पूर्वत्वाभावादिति कैयटेनोक्तम् । "ल्यप्तात्" इति सूत्रेऽपि आदिष्टादचः पूर्वत्वात्सखीयतेः क्वौ अल्लोपस्य न स्थानिवत्त्वमिति शङ्कायां तत्रोक्तम् । क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति च समाहितम् । "लोपो व्योः" इति सूत्रेऽपि कण्डूरित्यत्रातोलोपस्य स्थानिवत्त्वादुवङ् स्यादित्याशङ्क्योक्तम्–

तत्रैव क्विबाश्रय ऊठ् करिष्यते ऊठि च कर्तव्ये नास्ति स्थानिवद्भावः । आदिष्टादचः पूर्वत्वात् । अत एव कण्डुवौ कण्डुव इत्यादावूठ् । उवङि कर्तव्ये नास्त्यल्लोपस्य स्थानिवद्भाव इति ।

स्थानिद्वारके त्वनादिष्टादचः पूर्वत्वे गृह्यमाणे तदनित्यत्वपरतया बहूनां ग्रन्थानां कदर्थनं स्यात् ।

यत्तु स्यवीयानित्यत्र गुणलोपयोस्तुल्यकालत्वात् गुण-

स्य कथमनादिष्टादचः पूर्वत्वमित्याशङ्क्य स्थानिनोऽनादिष्टादचः पूर्वत्वात्तद्द्वारेण गुणस्यापि भविष्यति, तत्र स्थानिवद्भावे सति त्वकारेण व्यवधानादवादेशासिद्ध इति कैयटेनोक्तम्। तदभ्युपेत्यवादमात्रम्। उक्तयुक्तेः। अज्झलादेशेऽपि स्थानिवदिति पक्षमुपक्रम्य लिखितत्वाच्च। इयेपेत्यादौ "अभ्यासस्यासवर्णे" इति इयङुवङोर्निमित्तविघातकत्वं गुणस्योपपादयितुं सवर्णग्रहणसार्थक्यस्य स्वयमेवोक्तत्वात्। तस्य प्रत्याख्येयत्वाच्च। निराय्येत्यादौ चासिद्धपरिभाषया समाधानात्। आश्रीयमाणायामेव प्रकृतौ स्थानिवद्भाव इति पक्षे जग्ध्यादेशे णेर्निमित्तत्वेनानाश्रयणात्स्थानिवत्त्वानुपपत्त्योक्तरीत्यैव समाधेयत्वात्। अत्र च पक्षे विधीयते इति विधिः। कर्मणि किम्प्रत्ययः। पूर्वस्येति शेषे षष्ठी। सा च न स्थानेयोगा। अनुवादे परिभाषाऽनुपस्थानात्। एतेनाऽऽयन्नासाविति व्याख्यातम्। "इणो यण्" "श्नसोरल्लोपः" इत्यनयोः स्थानिवद्भावेन अजादित्वादाद्प्रवृत्तेः। पूर्वस्य तदवयवस्य तद्विकारस्य वा विधावित्यर्थादागमादिविधावपि स्थानिवत्त्वप्रवृत्तेः। "अचः" इत्यत्र त्वादेशपदसमभिव्याहारात्स्थानषष्ठी। इहापि स्थानेग्रहणानुवृत्तेर्वा।

भाष्ये तु निमित्तापेक्षं आदेशापेक्षं वा पूर्वत्वमित्यपि पक्षद्वयमुक्तम्। वैयाकरणादौ तु ऐचोरसिद्धत्वान्न दोषः। नाजानन्तर्यपरिभाषा त्वनित्या। न च निमित्तापेक्षमिति पक्षे वैयाकरणादौ कथमतिप्रसङ्गो य्वोरेव निमित्तात्पूर्वत्वादैचोश्च विधेयत्वादिति वाच्यम्। तयोरपि तदवयवत्वादिति न्यासकारः।

अत्र विधिरिति भावे किः। पूर्वस्येति कर्मणि षष्ठीत्यपि बोध्यम्। ननु निमित्तापेक्षया पूर्वत्वे द्वाभ्यामित्यादौ त्यदाद्यत्वस्य स्थानिवद्भावात् "सुपि च" इति दीर्घः "ईद-

ति " इतीत्वस्य स्थानिवत्त्वादिगन्तलक्षणो गुणो लवनं लावक इत्यादौ गुणवृद्ध्योः स्थानिवत्त्वादवावादेशौ च न स्यातामिति चेत्, अत्र भाष्यम्–

स्वाश्रया एते विधयो भविष्यन्तीति ।

यद्यपि विधिग्रहणसामर्थ्याद्त्रातिदेशे स्वाश्रयनिवृत्तिरिति सिद्धान्तः, तथाऽपि " द्वयोरेकस्य डतरच्" " देयमृणे" "किरतौ लवने " इत्यादिनिर्देशात्सिद्धिरिति कैयटः ।

पूर्वत्वं च व्यवहितसाधारणम् । पूर्वं मथुरायाः पाटलिपुत्रमित्यादिदर्शनात् । पूर्वस्येति साक्षादुपादानात् "तस्मिन्निति निर्दिष्टे" इत्यस्यानुपस्थितेः । एवं च स्वरविधौ स्थानिवद्भावनिषेधोऽपि सङ्गच्छते । चिकीर्षक इत्यत्र सनकारापेक्षया ईकारस्य रेफषकाराभ्यां व्यवहितत्वात् । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्यस्य सत्त्वेऽपि स्थानिवद्भावे तदभावात् । अत एव चङ्परनिर्ह्रासे निषेधोपसंख्यानं वक्ष्यते। तेन पटयति अवधीदित्यादौ स्थानिवत्त्वम् । भाष्यमते वधादेशस्यादन्तत्वात् । "आर्द्धधातुके" इत्यस्य विषयसप्तमीत्वादित्यादि प्रागुक्तम् । न च पटयतीत्यत्र सुबन्ताण्णिजुत्पत्त्याऽन्तर्वर्त्तिविभक्त्या पदत्वाज्जश्त्वापत्तिः, तद्विधौ स्थानिवद्भावनिषेधादिति वाच्यम् । कर्मसमर्पकात्प्रातिपदिकादेव णिजुत्पत्तेः । सुबन्तादिति पक्षेऽपि "णाविष्ठवद्" इत्यतिदिष्टभसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधात् । एतेन पट्व्या मृद्व्या इति सर्वेष्टत्युक्तत्वान्मूर्द्धाभिषिक्तसूत्रोदाहरणमिति *भाष्यं व्याख्यातम् । तथा हि–पटु ई आ इति स्थिते* परयणादेशे कृते निमित्तात्पूर्वत्वे गृह्यमाणे परयणादेशनिमित्तादाकाराद्व्यवहितपूर्व उकारो न भवति इति तस्य यणादेशे कर्त्तव्ये यणः स्थानिवत्त्वं न स्यात् । अतो व्यवहितस्यापि पू-

वेत्वाश्रयणादिसिद्धम् । न च पूर्वयणादेश एव प्रथमं स्यादिति वाच्यम् । परयणादेशस्य नित्यत्वात् । न च सति स्थानिवद्भावे पूर्वयणादेशस्यापि कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वमेवेति वाच्यम् । तथाऽपि शब्दपरविप्रतिषेधेन परयणादेशस्याधिकबलत्वात् । पूर्वापरविषयभेदादेकस्यापि लक्षणस्य भेदात् । एकस्य च कार्यित्वनिमित्तत्वयोर्विरोधात्परत्वेन व्यवस्थाश्रयणात् ।

नन्वेवं कर्त्र्या हर्त्र्या इत्यत्र स्वरो न स्यात् । कर्तृ ई आ इति स्थिते हि यदि नित्यत्वात्परयणादेशः स्यात्तस्य स्थानिवद्भावात्पूर्वस्य यण उदात्तयणोऽनन्तर आकारो नेति उदात्तत्वं न स्यात् । ईकारस्यानुदात्तत्वात् । यदा त्वन्तरङ्गत्वात्पूर्वं पूर्वयणादेशः, तदा ङीप उदात्तत्वं तस्यापि यणि आकारस्य तदिति सिद्धम् । मैवम् । पूर्वयणादेशपेवोदात्तस्थानिकमाश्रित्य विभक्त्युदात्तसिद्धेः । न च परयणादेशेन व्यवधानं स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावात् ।

भाष्यकारास्त्वाहुः–स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकाणां प्रतीतिक्रमः प्रक्रियादशायामावश्यकः।तथा हि–*नाप्रहीतविशेषणन्यायेन* प्रथमं सामान्यमभिधीयते । ततस्तदाश्रयो द्रव्यम् । तस्य लिङ्गसङ्ख्याश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वात् । ततो लिङ्गम् । द्वित्वादिसंख्याया वस्त्वन्तरापेक्षतया बहिरङ्गत्वात् । द्वित्वादिव्यवच्छेदकतया एकत्वस्यापि तथात्वात् । ततः संख्या । कर्मादिकारकशक्तीनां द्रव्यविजातीयक्रियापेक्षतया बहिरङ्गत्वात् । ततः परिशेषात् कारकमिति । एवं चार्थप्रतीतिक्रमेणैव शब्दे कार्याणि प्रवर्तन्ते । अतो विभक्तिनिमित्तकयणादेशादीकारनिमित्तकयणादेश एव बलवान् । एतेन शब्दपरविप्रतिषेधोऽप्यपास्तः । बहिरङ्गस्यासिद्धतया दुर्बलत्वात् । अतो नेदमुदाहरणम् । अकृतव्यूह-

परिभाषा त्वनित्येति ।

स्यादेतत् । स्थानिनो यत्र कार्ये निमित्तत्वेनाश्रयणं तत्र स्थानिवत्; उतानाश्रयणेऽपि । नान्त्यः । श्लेष्मघ्न पित्तघ्न दध्यत्र मध्वत्र इत्यादौ अल्लोपयणादेशयोः स्थानिवद्भावेन संयोगसंज्ञाविरहात् गुरुत्वानिबन्धनप्लुतानुपपत्तेः । द्विर्वचनवरे-यलोपानामुत्तरसूत्रे उपादानापत्तिश्च । "अनचि" इति पर्युदासाच्सदृशस्य हल एव तत्राश्रयणम्, न त्वच इति प्रथमपक्षे स्थानिवत्त्वासत्त्वा तत्परित्यागाल्लाघवम् ।

ननु वरेयलोपेऽचोऽनाश्रयणेऽपि आकारलोपविधौ "अचि क्ङिति" इति प्रकृतिराश्रितैव, तत्कथम्भाष्ये वरेशब्दपाठ इति, मैवम् । यत्त्वपवाकारस्य प्रत्ययत्वाभावात् । अजादौ प्रत्यये परे च आकारलोपविधानात् । अदुग्धेत्यत्र क्सस्य "अलोऽन्त्यस्य" इति अल्लोपे तस्य स्थानिवत्त्वाद् "झलो झलि" इति सिचो लोपो न स्यादिति लुग्विधेयः स्यात्, घ्नन्तीत्यत्रा-ल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादानन्तर्यविरहात्कुत्वं च न स्यात् । नाद्यः । निराधेत्यत्र जग्ध्यादेशप्रसङ्गात् । तत्र णेरनाश्रयणेन स्थानिवत्त्वा-नुपपत्तेः । अकुर्व्यौशामित्यत्र "ये च" इत्युकारलोपस्य अ-लुन्यापामित्यत्र "ई हल्यघोः" इति ईत्वस्य अजङ्घाशामित्यत्र जन जनने इत्यस्मादौत्सर्गिकेन तङि जनी प्रदुर्भावे इत्यस्माद्वा छान्दसत्वात् श्लौ "ये विभाषा" इत्यात्वविकल्पस्य राय्या-शामित्यत्र "रायो हलि" इत्यात्वस्य च प्रसङ्गात् । सर्वत्र स्था-न्यनाश्रयणात् । द्वितीयपक्षे तु नायं दोषः । व्यवहितपूर्वविधा-वपि स्थानिवत्त्वप्रवृत्तेः ।

अत्र भाष्यम् । अविशेषेणेत्येव पक्षो युक्तः । स्वाश्रयका-र्यनिवृत्तेरुक्ततया उकारलोपादीनामप्रसक्तेः । संयोगसंज्ञायाः

पूर्वपरोभयविधित्वेन स्थानिवत्त्वाप्रसक्तेः । प्रतिषेधान्तराणां च सूत्रएव कृतत्वात् । तदेव चाविशेषेणेत्यत्र ज्ञापकम् । "लुग्वा दुह" इत्यत्र लुग्ग्रहणं त्वावश्यकम् । अदुहीत्यत्र तकारस्याप्रसक्तत्वात् । घ्नन्तीत्यत्र तु श्रुतिकृतमानन्तर्यमाश्रीयते, स्थानिवत्त्वकृतं तु व्यवधानमविघातकम् । वचनसामर्थ्यात्तत्र प्रवृत्तेः । अत एव हननमित्यादौ नातिप्रसङ्गः इति सप्तमे वक्ष्यते ।

स्यादेतत् । पूर्वविधाविति पञ्चमीसमासो माऽस्तु । वेभिदित माथितिकः अपीपचमिति चाप्योदाहरणत्रयस्यान्यथासिद्धेः । तथा हि—वेभिदशब्दात्तृच् । नित्यत्वादल्लोपयलोपौ । तत्र "एकाच" इतीट्प्रतिषेधः स्यात् । उपदेशेत्यस्य एकाचश्चानुदात्ता इत्युभयविशेषणत्वात् । द्विःप्रयोगश्च द्विर्वचनम् । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वे तु व्यवधानात्प्रोक्तनिषेध इति । तन्न । विहितविशेषणाश्रयणात् । तृचश्च वन्तादेवोत्पत्त्या उपदेशे य एकाच् तस्मादिति ततोऽनुत्पत्तेः । मथितं पण्यमस्य माथितिकः । "तदस्य पण्यम्" इति ठक् । तत्र इकादेशः । "यस्येति च" इत्यल्लोपः । तान्तत्वात्कादेशोऽपि न प्रसज्यते । "ठस्येकः" इत्यत्र स्थान्यादेशयोरकारद्वयोच्चारणार्थतया वर्णमात्रस्य स्थानित्वादल्विधित्वादनल्विधानिति इकारादेशस्य स्थानिवत्त्वानिषेधात् । समुदायस्य तथात्वेऽपि सन्निपातपरिभाषया समाधानात् । अल्लोपस्याजादितद्धितनिमित्तकभसंज्ञानिमित्तकतया तत्कृततकारान्तत्वमादाय अजादित्वविघातककादेशस्याप्रवृत्तेः । अपीपचमित्यपि न प्रयोजनम् ।

ननु ऋः "ऋतश्च" इति ऋकारलोपएकदेशविकृतन्यायेन ऋ इत्यस्य विभावानपायात् "ओऽन्तः" इत्यन्तादेशे ऋकारस्य अकारेण सह पररूपे तस्य परं प्रत्यादिवद्भावात् विशेषेण ग्रहणात् "सिञ्च्यसन" इति जुसादेशः स्यात्, स्था-

निवद्भावे तु णिलोपस्य पररूपस्य वा व्यवधानान्नेति चेन्न । वेत्तेरनन्तरं लङ एव झिः संभवतीति तत्साहचर्यादभ्यस्तादपि लङादेशस्यैव झेर्जुसादेशविधानात् ।

न च सिचा साहचर्याल्लुङादेशस्यैव झेरास्त्विति वाच्यम् । परसाहचर्यस्य बलवत्त्वात् । "विप्रतिषेधे परम्" इति न्यायात् । अत एव- भवतेर्यङ्लुगन्ताल्लङि अबोभूवन्निति माधवः । न चैवम् "अदभ्यस्तात्" इत्यस्यैव वारणार्थं पञ्चमीसमासावश्यकत्वम् । पररूपे झस्याभावात् । अल्विधौ अन्तादिवद्भावानुपपत्तेः । झकारस्यादादेशे कर्तव्येऽल्विधित्वेन स्थानिवद्भावासंभवाच्च ।

अत्राहुः—नेह साहचर्यं नियामकतया भगवतोऽभिमतम् । अपीपचन्निह्युदाहरणात् । "द्वित्रिचतुर्" इति सूत्रे कृत्वोऽर्थग्रहणाच्चस्यानित्यत्वात् । तस्मादबोभूवुरित्येव युक्तम् । "आतः" इति नियमस्य सिचः परत्वमाश्रित्य यो जुस्प्राप्तस्तन्मात्रं विषय इति माधवादिभिरुक्तत्वात् । अभ्यस्ताश्रयस्य जुसो दुर्वारत्वात् । तन्नियमस्य लाघवात्सामान्यविषयकत्वेऽपि "अदभ्यस्तात्" इत्यदादेशेऽबोभूवदिति रूपान्तरमस्तु । नित्यत्वेन जुको गुणबाधकत्वात् । अबोभूवन्निति तु चिन्त्यमेव । अन्तादेशस्य दुर्लभत्वात् ।

अत्राहुः—मथितयतेः क्विपि टिलोपणिलोपयोः "वेरपृक्तस्य" इति लोपे च मथित् । तेन चरतीति ठक् । तस्यैकादेशार्थं पञ्चमीसमास आवश्यकः । एतादृशकल्पनायां च माथितिक इति भाष्योदाहरणस्यैव मानत्वात् । नन्वेवं विगणय्येति न स्यात् । अयादेशे कर्तव्येऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् । अनुगमय्य इत्यादिमित्संज्ञेषु चरितार्थतया ऽऽरम्भसामर्थ्यविरहात् । मैवम् ।

पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावस्यानित्यत्वात् । तथा चाष्टमे हरदत्तेनोक्तम् । अनित्यः पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावः । "निष्ठायां सेटि" इति सेड्ग्रहणादिति । तथा हि । न तावदनिड्व्यावृत्त्यर्थं तत् । ण्यन्तादसम्भवात् ।

न च सज्ञपितः पशुरित्यत्र "यस्य विभाषा" इति प्रतिषेधः, "सनीवन्त" इति विकल्पितेट्कत्वादिति वाच्यम् । तत्रैकाच इत्यनुवृत्तेः । अन्यथा दरिद्रातेरिट्प्रतिषेधापत्तेः । यदि च पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वं नित्यं स्यात्, तदा निषेधाप्रसक्तिरेव । णिचा व्यवधानात् । तस्मादनित्यत्व ज्ञाप्यम् इति । "वस्वेकाज्" इति सूत्रे कैयटेनाप्युक्तम्, पूर्वस्मादपि विधावित्येतदनित्यमिति । परिदृढय्य गत इति णिलोपस्यासिद्धत्वं व्याश्रयत्वात् परिहृत्य पूर्वस्मादिति स्थानिवत्त्वमाशङ्क्य भवेभिद्य्य प्रस्तनय्येति भाष्योदाहरणसामर्थ्याच्चेति माधवः ।

यद्वा—"लघुपूर्वाद्" इत्यत्र वर्णरूपान्यपदार्थग्रहणाद्वर्णग्रहणे च जातिग्रहणाद्व्यवधानेऽपि न दोष इति दीक्षिताः ।

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु ५७ ।

पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च विधेये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत् । कानि सन्ति, कौ स्तः । यणावादेशयोः कार्ययोः " श्नसोरल्लोपः " इत्यल्लोपो न स्थानिवत् । न च अनादिष्टादचः पूर्वत्वाभावादेव न तयोरिति वाच्यम् । वाक्याद-

पोद्धृत्य पदानि संस्क्रियन्तइति पक्षे तत्सत्त्वात् । " युष्मद्युपपदे " इत्यादौ पदान्तरसापेक्षतयाऽपि पदसंस्कारदर्शनात् । अत एवाङ्गसंज्ञासूत्रे स्त्री इयतीत्यत्र पदान्तरनिरपेक्षपदसंस्कारपक्षे स्त्रीशब्देकारस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वाभावादिदमादेशलोपस्य न स्थानिवत्त्वमिति कैयटेनोक्तम् । पक्षेपदोक्त्या प्रकृतोक्तपक्षस्यापि तदभिमतत्वात् । हरदत्तस्तु यद्यपि व्याकरणेन पदान्येव व्युत्पाद्यन्ते, न वाक्यम्, तथाऽपि वाक्यगते स्त इत्यादिपदे व्युत्पाद्यमाने काविल्यादेः पदस्यासत्यपि निमित्तत्वे सन्निधानमविरुद्धमित्यनादिष्टादचः पूर्वत्वमित्याह ।

केचित्तु गोयो गोचेत्यादौ "अचः" इत्यल्लोपस्य "अवङ् स्फोटायनस्य" इत्यवङ्विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः । तत्रौकारस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वादित्याहुः ।

अत्रेदं तत्त्वम् । विधिशब्दो भावसाधनः । पदान्तस्येति, कर्मषष्ठ्या समासः । अन्तशब्दश्चरमावयवपरः । तथा च पदचरमावयवनिष्ठं यत्र विधेयत्वं तत्र स्थानिवद्भावनिषेधः । कानि सन्ति-कौ स्त इत्यत्र यदि यकारवकारौ स्यातां वस्तुतः पदान्तौ स्याताम् इति पदान्तविधित्वसम्भवः । तदुक्तम्—

योऽसौ पदान्तो यकारो वकारो वाऽन्ते श्रूयेतेति ।

कैयटेन च व्याख्यातम्–"यकारवकारौ विधीयमानावेव पदान्तौ भवत इत्यस्ति पदान्तताया विधानम्" इति ।

क्वचित्तु पदसंज्ञाविधानेन, यथा वेतस्वानित्यादिवक्ष्यमाणापत्तौ । तदुक्तं विवरणकारैः—

स्वरूपेण सकारः स्थितोऽपि पदान्तत्वेन विशिष्टो विधेय एवेति । पदिक इत्यत्र तु धर्मधर्मिणोरुभयोरपि पूर्वसिद्धत्वान्न कथमपि पदान्तत्वविशिष्टविधानमिति नोक्तनिषेध इति वक्ष्यामः।

मत्वत्र विधिवाक्येषु विधेयतावच्छेदकत्वेन पदान्तत्वातिदेशापेक्षा । "इको यणचि" इत्यादौ स्थानितावच्छेदकतया आदेशतावच्छेदकतया वा तदनुल्लेखादसङ्गतिप्रसङ्गात् ।

यदि तु विधीयते इति कर्मव्युत्पत्त्या विधिशब्दो विधेयपरः । पदान्तस्येति शेषे षष्ठी स्थानित्वार्था । तथा च पदान्तस्थानिकत्वावच्छिन्नं यत्स्थानित्वं तन्निरूपितं यत्र विधेयत्वं तत्र न स्थानिवत्त्वमिति व्याख्यायेत, तर्हि षाडिक इति न सिध्येत् । तथा हि—अनुकम्पितः षडङ्गुलिदत्तः षडिकः । "बह्वचो मनुष्यनाम्न" इति ठच् । "ठाजादावूर्ध्वम्" इति अङ्गुलिशब्दस्य लोपः । "यस्येति च" इत्यकारलोपः । तत्र षड् इत्यस्य प्रत्ययलक्षणेनान्तर्वर्तिविभक्तिमाश्रित्य क्रियमाणा पदसंज्ञा तुल्यावधिकतया भसंज्ञया बाध्येत । तथा च जश्त्वेन डत्वं न स्यात् । न च "यस्य" इत्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावादकारान्तस्य भसंज्ञा षान्तस्य च पदसंज्ञेति भिन्नावधिकत्वान्न बाध्यबाधकभाव इति वाच्यम् । "न पदान्त" इति निषेधप्रवृत्त्यापत्त्या भसंज्ञाया अपि षान्तएव विश्रामात् । न च जश्विधित्वादेवात्र स्थानिवत्त्वनिषेधः । जश्विधावेव तत्प्रवृत्तेः । इह तु पूर्वमेव जश्त्वस्य निष्पत्तेः, षकाररूपापत्तेरेवात्र विधेयत्वात् । नापि पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यस्य प्रवृत्तिः । हेतोरुक्तत्वादित्याकरानुसारी ग्रन्थः ।

अत्र केचित्—कर्मसाधनविधिशब्दपक्षेऽपि पदान्तस्य स्थाने विधौ कर्तव्य एव स्थानिवत्त्वनिषेधो भसंज्ञा तु न पदान्तस्थानिकेति कथं निषेधप्रवृत्तिः । न च पदान्तस्थानिको यो विधिस्तद्विरोधिविधि प्रत्यपि स्थानिवद्भावनिषेधः, अस्ति च पदान्तस्थानिकं जश्त्वं तद्विरोधी भसंज्ञाविधिः, जश्त्वस्य पदसंज्ञापेक्ष-

त्वादिति वाच्यम् । आदेशार्थपरत्वे मानाभावात् । पदान्तस्यातिके विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधमात्रेणोपपत्तेः । कानि सन्तीत्यादौ चरितार्थत्वादधिकपरत्वे प्रयोजनाभावात् । एतेन जश्भावसाधिकाया अकारान्तनिष्ठभसंज्ञायाः साधकोऽयं स्थानिवद्भावः । तद्व्यतिरेके भसंज्ञाया अपि पकारान्तनिष्ठत्वापत्तौ तया पदसंज्ञाबाधे जश्भावानुपपत्तेरित्यपास्तम् । जश्भावनिमित्तत्वेनानाश्रयणात् । अकारात्पूर्वभागस्यान्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वेन तत्सिद्धेश्च । अत एव जशि नेति पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति च निषेधयोरप्रवृत्तिः । जशि कर्तव्ये स्थानिवद्भावो नेत्यर्थे जश्संबन्धिन एव ग्रहणेन जश्भावेन सह बाध्यबाधकभावो निष्पाद्यनिष्पादकभावो वा यस्य संबन्धस्तस्यैव स्थानिवत्त्वनिषेधात् । भत्वसाधनपक्षेऽपि पडिक रूपस्य सिद्धेश्च । जश्भावस्य विधेयस्य पदान्तत्वसत्त्वात् । न च जश्भावस्य पूर्वमेव निर्देश्या पदान्तस्य विधेयत्वं नास्तीति वाच्यम् । भसंज्ञाया अपि संभावितत्वादकृतव्यूहपरिभाषया "अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधते" इति न्यायाच्च तदप्रवृत्तेः । कर्मसाधनपक्षेऽपि पदान्तस्थानिकविधेयाभावाच्च । न च पदान्तत्वेन प्रसिद्धस्य भत्रास्यकाररूपापत्तिर्विधेयेति वाच्यम् । द्विर्वचनादिसाहचर्येण शास्त्रीयस्यैव विधेयस्योपादानादिति ॥

सदत्यन्तमसत् । अनादिष्टादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य पदत्वरमावयवस्य स्थाने विधौ कार्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवदिति वाक्यार्थः । तथा च "दध्यत्रेत्यत्र संयोगान्तलोपप्रसङ्गे पदान्तविधिं प्रति नेत्ययमपि प्रतिषेधो नास्ति, पदान्ते विधेये स प्रतिषेधो न च लोपोऽभावात्तत्कृत्वात्पदान्त" इति कैयटग्रन्थविरोधः । एवं हसन् इत्यत्र विधेयस्य लोपस्यापदान्तत्वाभावाच्च

"न पदान्त" इति णिलोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधो नेति कौस्तुभमनोरमाग्रन्थविरोधः । त्वद्रीत्या लोपमतियोगिनो वकारादेः पदान्तत्वसत्त्वान्निषेधस्य दुर्वारत्वात् । एवं वेतस्वानित्यत्र कर्मसाधनपक्षे न दोष इत्येतत्परभाष्यविरोधः । तदस्मिन्नस्तीत्यर्थे कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् । डित्त्वादकारलोपः । "तसौ मत्वर्थे" इति भसंज्ञायां रुत्वाभावः । न च तस्य चातुरर्थिकत्वान्निर्दिष्टचाद्यर्थकत्वे तथाऽपि दोष इति वाच्यम् । तत्रानभिधानमित्यभिप्रायेणोक्तत्वात् । तत्र सान्तस्य भसंज्ञायां क्रियमाणायामल्लोपस्य स्थानिवद्भावात्सान्तत्वं नास्तीति भसंज्ञा न स्यात् । न च "न पदान्त" इति निषेधः । भसंज्ञायाः पदान्तस्थानिकत्वाभावात् । तथा च पदान्तस्थानिके विधौ यद्विरोधी तद्विधिं मत्यपि न स्थानिवद्भाव इत्यर्थोऽवश्यं वाच्यः । अस्ति च पदान्तस्थानिको रुत्वविधिः । तद्विरोधी भसंज्ञाविधिः । तं प्रति अल्लोपस्य स्थानिवद्भावनिषेधे सति तस्य भसंज्ञा सिद्धा । तथा चाधिकार्थपरत्वे मानाभाव इत्यसंबद्धमेवाभिधानम् । अत एव स्थानिवद्भावनिषेधव्यतिरेकेणैव यस्य पदान्तत्वं सिद्धम्, तस्य विधौ "न पदान्त" इति निषेधः कर्मसाधनविधिशब्दपक्षे प्रवर्तत इति भाष्यकैयटयोरेव स्पष्टम् । वेतस्वानित्यत्र हि स्थानिवद्भावनिषेधं विना सकारो न पदान्तत्वेन सिद्धः । स्थानिवद्भावसत्त्वेऽकारान्तएव पदसंज्ञाविधानात् । कानि सन्तीत्यत्र च "न पदान्त" इति निषेधं विनाऽपि इकारस्य पदान्तत्वसत्त्वाद्यणादेशे कर्तव्येऽल्लोपस्य स्थानिवद्भावनिषेधसौलभ्यम् । भावसाधनपक्षेऽपि तत्सिध्यतीति त्वन्यदेतत् । एवं पाठिक इत्यत्र "न पदान्त" इति निषेधप्रवृत्तिं विना षकारो न पदान्तत्वेन सिद्धः अतो दुर्लभैव तत्रैतन्निषेधप्रवृत्तिः ।

न चान्तर्वर्तिविभक्त्या तस्य पदान्तत्वं सिद्धमेवेति वाच्यम् । स्थानिवद्भावनिषेधाभावे तुल्यबाधिकया भसंज्ञया तद्बाधापत्तेरुक्तत्वात् । एतन्निषेधस्यैव तत्पदसंज्ञायामुपजीव्यत्वात् चेतस्वानित्यतो विशेषाभावात् ।

यत्तु कानि सन्तीत्यत्रैव निषेधोपपत्तिरिति तन्न । पदान्तस्थानिके विधौ यस्य बाध्यबाधकभावो निष्पाद्यनिष्पादकभावो वा सम्बन्धस्तस्य स्थानिवत्त्वनिषेध इत्यवश्यं वाच्यम् । जश्त्वविधितो वैषम्याभावात् । निष्पाद्यनिष्पादकभाव आदेशस्य विवक्षितः स्थानिनो वा ? । नाद्यः । अल्लोपस्य यणादेशेन तदभावात् । नान्त्यः । पडिक्ष इत्यत्राकारस्यापि स्वान्तनिष्ठभसंज्ञाद्वारा जश्त्वरूपे पदान्तस्थानिकविधावनुगुणत्वात् निषेधस्य दुर्वारत्वात् । ननु साक्षादनुगुणत्वं निवेश्यमितिचेन्न । साक्षात्त्वमवेशे गौरवात् । किं च, साक्षात्त्वम् हि किं संज्ञामात्रानपेक्षत्वम्, उत स्वभिन्नवृत्तिसंज्ञाऽनपेक्षत्वम्, उत स्वमात्रवृत्तिसंज्ञाऽनपेक्षत्वम् ? । नाद्यः । अकारस्याप्यच्त्वेन रूपेण यण्यनुगुणत्वात् । न द्वितीयः । अच्त्वस्यापि अकारभिन्नवृत्तित्वात् । नान्त्यः । अप्रसिद्धेः । अथ यस्यां व्यक्तौ यत्र निमित्तत्वपर्यवसानं तत्पर्याप्तसञ्ज्ञातिरिक्तसञ्ज्ञानपेक्षत्वं तदर्थ इति चेद् । अणादिसञ्ज्ञाया अप्यकारपर्याप्ततया तदतिरिक्ताया अच्सञ्ज्ञाया एवापेक्षितत्वात् । अथ भेदप्रतियोगिन्यां सञ्ज्ञायां प्रकृतकार्यनिमित्तत्वमपि वाच्यम् अणादिसञ्ज्ञास्तु न तथा इति चेन्न । तथापि यथोद्देशे अचि परतो यत्कार्यं दृष्टं तद् आदेशेऽपि भवतीति कार्यातिदेशेन लोपे सत्यपि "अचः परस्मिन्" इत्यनेनैव यणादीनां प्रसक्त्या अकारे निमित्तत्वपर्यवसानाभावात् । नच कार्यकालपक्षे शास्त्रीयत्वाविशेषात् अकारनिष्ठाया एवाच्संज्ञाया

लोपोत्तरमतिदेशः, यणादेशस्तु " इकोयणचि " इत्यनेनैवेति चेद् । तथापि अकारे निमित्तत्वस्यानन्वयात् । अच्सञ्ज्ञाया लोपेऽतिदेशेऽपि निमित्तत्वस्य फले एव विश्रामात् ।

एवं पर्यवसानं फलोपधायकत्वं सम्भावनामात्रं वा ? । नाद्यः । निषेधात्प्रकृते फलानुपधानात् । नान्त्यः । अच्त्वेन इकारादीनामपि तथात्वात् । अत्र स्थानिवद्भावेन फलानुपधानं तत्राकः सवर्णे दीर्घ इत्यपवादेनेति तु विशेषः । नच कानि सन्तीत्यत्र इकारे न निमित्तत्वसम्भावना, अकारलोपेऽपि तदभावात् इति वाच्यम् । लोपे सति अकारेऽपि तदभावात् । स्थानिवद्भावप्रयुक्ता सम्भावना विवक्षितेति चेत् । तर्हि सा पक्षद्वयेऽपि लोपस्यैव नत्वकारस्येत्युक्तमेव ।

ननु अतिदेश्यतावच्छेदकधर्मो यादृशः प्रकृते निमित्ततावच्छेदकत्वेन निर्णीतस्तदवच्छिन्नाया यस्यां व्यक्तौ पदान्तस्थानिकविधिनिरूपितनिमित्तत्वं सम्भावितं तद्वृत्तितदतिरिक्तधर्मानपेक्षत्वं विवक्षितम्,प्रकृतेऽतिदेश्यतावच्छेदको निमित्ततावच्छेदकत्वेन निर्णीतो धर्मोऽच्त्वं तदवच्छिन्नायां लोपव्यक्तौ कानि सन्तीत्यत्र यणादेशनिमित्तत्वं सम्भावितं तादृशलोपवृत्तिर्योऽच्त्वातिरिक्तो धर्मस्तदनपेक्षत्वं यणादेशे प्रसञ्जनीये लोपस्यास्त्येवेति चेद् । सत्यम् । अच्त्वस्य केवलस्य यणादेशानापादकत्वात् । कार्यान्तराविशिष्टस्यैव तस्य तदापादकत्वात् । नहि यत्र परतोऽच् स्यात् तदा यणादेशः स्यादित्यापादयितु शक्यम् । पूर्वस्य इक्त्वाभावे प्रगृह्यत्वे वा सत्यपि तस्मिंस्तदनुत्पत्तेः । तस्मात्तदभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वमेवानुगुणत्वम् वाच्यम् । यथा चाच्त्वस्य कानि सन्तीत्यत्र तथात्वम् तथा पाठिक इत्यत्र अकारस्यापि । तदभावे षकारान्त एव भसञ्ज्ञाप्रसङ्गात् जश्त्वाभाव

प्रयोजकत्वात् इति स्थानिवत्त्वनिषेधो दुर्वारः स्यात् इति दिक् । सिद्धान्ते तु पदान्तस्य यत्र विधीयमानत्वं तत्र स्थानिवत्त्वनिषेधः । पडिक इत्यत्र तु जश्त्वस्य पूर्वासिद्धत्वान्न निषेध इति सति स्थानिवद्भावे भपदसञ्ज्ञयोर्भिन्नावधिकतया पान्तस्य पदसञ्ज्ञासिद्धिः । तेन न पदसञ्ज्ञाविरहप्रयुक्तपकाररूपतापत्तिः । नच पकाररूपताविधानमादायैव निषेधापत्तिः । तस्यापदान्तत्वात् । अन्यथा जश्त्वापत्तेः । अनुकम्पितो वागाशीर्दत्तो वाचिकइत्यत्र तु "एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्य" इति समस्तस्यैवोत्तरपदस्य लोपस्वीकारः ।

यत्तु अकृतव्यूहपरिभाषया अन्तरङ्गानपीतिपरिभाषया वा षडिक इत्यत्रापि न पूर्वं जश्त्वमिति । तन्न नाद्यः । उक्तरीत्या निमित्तस्य विनाशोन्मुखत्वाभावात् । शङ्कामात्रस्याप्रयोजकत्वात् । न द्वितीयः । स्वादिष्वितिपदसञ्ज्ञाया अङ्गमात्रविश्रान्ततया लुकि दुर्लभत्वेऽपि सुबन्तत्वप्रयुक्तायास्तस्या अतथात्वेन लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेन सुलभत्वात् । अन्यथा पञ्च सप्तेत्यादौ नलोपो न स्यात् । राजपुरुष इत्यादावपि तथा । तत्रापि लुक एव स्वीकारात् । अन्यथा ऽल्लोपापत्तेः । गोमत्प्रिय इत्यादौ नुमाद्यापत्तेश्च । पदसञ्ज्ञा त्वन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयेण पकारान्तस्येति कैयटोक्तेश्च विभक्तेरश्रूयमाणतया सुबन्तस्य पदसञ्ज्ञायामपि पकारान्त एव पर्यवसानमित्येवंपरत्वात् ।

अथ भावसाधनपक्षे ब्रह्मबन्धूरित्यत्र धकारस्य जश्त्वं स्यात् ऊङा सहैकादेशस्य परादिवद्भावेनोङ्ग्रहणेन ग्रहणात् । तस्मिन्परे स्वादिष्वितिपदसञ्ज्ञाया धकारान्ते प्रसङ्गात् । नच भसञ्ज्ञया बाधः । तत्र स्थानिवद्भावप्रवृत्त्या तस्या उकारान्त एव विश्रामात् । एवं वेतस्वानित्यत्र सकारस्य रुत्वापत्तिः, पदान्तत्वे त्रि-

धीयमाने स्थानिवत्त्वनिषेधात् पदसञ्ज्ञायाः सकारान्ते सुस्थत्वात्।

अत्र भाष्यम् "पदे अन्तः पदान्तः" पदे परतोऽन्त इति यावत् । तस्य विधौ न स्थानिवत् । इमतुप्तु न पदमिति सस्य रुत्वे कर्तव्ये भवत्येव स्थानिवद्भावनिषेध इति भत्वस्यापि सकारान्त एव विधानात् अवधिभेदाभावाद्भसञ्ज्ञया पदसञ्ज्ञाबाधः ।

"यद्वा यथाऽन्यानि पदकार्याणि उपप्लवन्ते रुत्वं जश्त्वं, एवमिदमपि पदकार्यमुपप्लोष्यते । किम् ? भसञ्ज्ञा नामेति" ।

अस्यार्थः । भसञ्ज्ञायां पदमित्यनुवर्तते पदं सद्भसञ्ज्ञं भवतीति पदत्वसद्भावे तन्निमित्तकं रुत्वं माभूदिति भसञ्ज्ञायामपि पदविषयकत्वात्पदान्तविधित्वमस्तीति स्थानिवत्त्वनिषेधात्सान्तस्यैव भसञ्ज्ञेति तया पदत्वबाधान्न रुत्वम् । पूर्वं पदसञ्ज्ञैव भसञ्ज्ञोपजीव्या, पश्चात्तु भसञ्ज्ञया तद्बाध इत्यन्यदेतद् ।

प्रकृतमनुसरामः । द्विर्वचने सुद्ध्युपास्यः । " अनचि च " इति द्वित्वे कर्तव्ये यणादेशो न स्थानिवत् । नच असिद्धं बहिरङ्गमिति द्वित्वानुपपत्तितादवस्थ्यम् । हरदत्तमते नाजानन्तर्ये इति तन्निषेधात् । स्थानिवद्भावनिषेधसामर्थ्याच्च ।

वरे इति निपातनाश्च विभक्तेर्लुक् । तन्निमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत् । यायावरः। यातेर्यङन्तात् "यश्च यङः"इति वरच् । अतो लोपः । तस्य "आतोलोप इटि च" इत्याकारलोपे कर्तव्ये न स्थानिवत्त्वम् । स्यादेतद् । अतो लोपस्य परनिमित्तकत्वमेव नास्ति आर्द्धधातुके इति विषयसप्तम्या आर्द्धधातुकोत्पत्तेः पूर्वमेवातो लोपप्रवृत्तेः । अत एव " अचो यत् " इत्यत्र वृत्तौ वक्ष्यते 'अच् ग्रहणं किम् ? यावता हलन्ताण्ण्यतं वक्ष्यति ।

अजन्तभूतपूर्वस्यापि यथा स्यात् दित्स्यं धित्स्यम्' इति ।

अत्र हरदत्तादयः—'वर्णग्रहणसामर्थ्यात्परसप्तमीपक्षोऽप्यस्ति । अत एव "अनुदात्तेतश्च हलादेः" इत्यत्र आदिग्रहणम् । असति हि तस्मिन्हलन्तादिति विज्ञायेत । ततश्च जुगुप्सनो मीमांसन इत्यत्र युज्न स्यात् इति । यदि च विषयसप्तमी स्यात् प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेरतो लोपे सति हलन्तत्वादेव तत्रापि युच् सिद्ध्येदिति आदिग्रहणं व्यर्थं स्यात्' इति ।

एवं यातेर्यङन्तात् क्विपि अतो लोपे यलोपविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधाद्यलोपे तस्य स्थानिवद्भावादाकारलोपे पुनर्यकारलोपे यातिरिति रूपम् ।

न च पुनराकारयकारयोर्लोपे प्रत्ययमात्रश्रवणापत्तिरिति वाच्यम् । आलोपस्य स्थानिवत्त्वात् आभीयत्वेनासिद्धत्वाद्वा । न च स्वस्य स्वं प्रत्येव कथमसिद्धत्वमिति वाच्यम् । चिणोलुङ्न्यायेन तत्सम्भवात् । वक्ष्यति च वार्त्तिकम्—

" चिणो लुकि तग्रहणानर्थक्यं संघातस्याप्रत्ययत्वात्तलोपस्य चासिद्धत्वात्" इति ।

अस्यार्थः—चिणो लुग्विधौ अकारितरामित्यादौ तरबादेर्लोपो मा भूदित्येतदर्थकं तग्रहणं व्यर्थं तदुत्तरसमुदायस्य प्रत्ययत्वाभावात् । न च तकारलोपोत्तरं तरपो लोपापत्तिः । तलोपस्यासिद्धत्वात् । न चाभेदे तदनुपपत्तिः । विषयभेदेन लक्षणभेदाश्रयणादिति ।

भाष्ये तु कण्डूयतेः क्विपि कण्डूतिरिति यलोपोदाहरणम् । वृत्तौ तु क्विबित्युक्तम् । तत्र यद्यपि अप्रत्ययेन बाधितत्वात्कण्डूयेत्येव भवितव्यमिति भाष्योक्त्या च क्विनो दौर्लभ्यम् । तथाऽपि 'क्विन्नावादिभ्य' इति क्विन् । 'क्विपीत्येव युक्तः पाठः'

इति हरदत्तः। अल्लोपयलोपौ। न च अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वा-दुवङ्प्रसङ्गः यलोपं प्रत्येव स्थानिवत्त्वनिषेधादिति वाच्यम्। इष्टापत्तेः। "छत्रोः" इति तस्य ऊठः सम्भवात्। न च तं प्र-त्युवङेकदेशस्य स्थानिवत्त्वापत्तिः। आदिष्टादचः पूर्वत्वात्। अत एव ऊठः पुनरुवङ् नेति हरदत्तादयः। एवं तेष्ठीयतेः क्विपि अल्लोपयलोपयोरल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादियङि "लोपो व्योः"इति यलोपे तेष्ठितिरिति रूपम्,पेपीयतेस्तु एरनेकाच इति यणि यलोपे च पेप्तिः, शो तनूकरणे इत्यस्माद् यङन्तात् क्वि-जादिषु कृतेषु "पूर्वत्रासिद्धे न-" इति स्थानिवत्त्वनिषेधाच्छस्य षत्वे ष्टुत्वे च शाष्टिरिति विशेषः।

आकर्षिकः। चरतीत्यर्थे "आकर्षाद्" इति ष्ठल्। "लिति" इति ककाराकारस्योदात्तत्वे कार्ये "यस्येति च" इति अकारलोपो न स्थानिवत्। न च व-चनसामर्थ्यं गतिः। कारक इत्यादौ चरितार्थत्वात्। "स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्" इति रेफादेर्व्यवधायक-त्वानुपपत्तेः। आनन्तर्यसम्भवे व्यवहितानाश्रयणात्। न च ष्ठलो लित्करणसामर्थ्यादकारेण व्यवधाने स्वरसिद्धिः। आ-कारस्यापि पक्षे उदात्तत्वापत्तेरिति कैयटः।

अन्ये तु श्रुतिकृतमेवानन्तर्यं लित्करणसामर्थ्यादाश्रीयते। घ्नन्तीत्यादौ कुत्ववदिति, तन्न युक्तमित्याहुः।

तत्र चिकीर्षक इत्यादौ ईकारस्योदात्तत्वे कर्तव्येऽतो लोपो न स्थानिवदिति उदाहरणम् बोध्यम्। शिण्ढि इत्यत्र सवर्णा-नुस्वारयोः कर्तव्ययोः श्नसोरल्लोपो न स्थानिवत्।

ननु श्नसोरल्लोपे कृते अनुस्वारप्रवृत्तेः अनुस्वारस्याना-दिष्टादचः पूर्वत्वाभावात् स्थानिवत्त्वप्रसक्तिरेव नास्ति। नच

स्थानिद्वारकमनादिष्टादचः पूर्वत्वमिति वाच्यम् । अशास्त्रीयत्वेन तस्यातिदेशानर्हत्वात् ।

यत्तु हरदत्तादिभिरुक्तम् । अनादिष्टादचः पूर्वत्वापेक्षे "अचः परस्मिन्" इत्यतिदेशे कर्तव्ये "स्थानिवदादेश" इत्यतिदेशः प्रवर्तत इति । तन्न । पूर्वसूत्रे निराकृतत्वात् । तथा हि । अनादिष्टादचः पूर्वत्वमतिदिश्यते "अचः परस्मिन्" इत्यतिदेशो वा । नाद्यः । अशास्त्रीयत्वात् । नान्त्यः । "अचः परस्मिन्" इत्यतिदेशस्य प्रकृतेऽपि स्थानिन्यप्रवृत्ततया तदादेशेऽतिदेष्टुमशक्यत्वात् । स्थानिन्यदृष्टस्यातिदेशानर्हत्वात् । आवश्यकं च हरदत्तस्य तत् । अन्यथा लोलुव इत्यादौ इयङुवङोः कृतयोर्लघूपधगुणप्राप्त्या तद्वारणार्थं "न धातुलोप–" इति सूत्रारम्भ इति तत्सिद्धान्तानुपपत्तेः । स्थानिद्वारकमनादिष्टादचः पूर्वत्वमाश्रित्याल्लोपस्य स्थानिवद्भावादेव गुणप्रसक्तेस्तत्र वारयितुं शक्यत्वात् ।

न च तत्सूत्रप्रत्याख्यानाद् भाष्यकारस्य स्थानिद्वारकमप्यनादिष्टादचः पूर्वत्वमिति अभिप्राय आवश्यक इति वाच्यम् । तत्सूत्रप्रत्याख्याने भाष्यकृतस्तात्पर्यविरहात् । "आतोऽनुपसर्गे" इति सूत्रस्थभाष्यविरोधस्य पूर्वमेव दर्शितत्वाच्च । न च तद्भाष्यादिकं स्थानिद्वारकस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वस्यानित्यत्वाभिप्रायकमेवेति वाच्यम् । स्थानिद्वारकस्यानादिष्टाच्चः पूर्वत्वस्य युक्तिशास्त्रोभयविरुद्धत्वेन 'स ह्यादिष्टादचः पूर्वः' इत्यादिभाष्यस्यैव बलवत्त्वात् । अत एव "अक्षय्यं हि वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति" इत्येतदपेक्षया कृतकत्वलिङ्गकविनाशित्वानुमानसहकृतायाः "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" इति श्रुतेः प्राब-

त्वमिति भामत्यादावुक्तम् । अत एव कण्डूतिरित्यत्रादिष्टादचः पूर्वत्वात् पुनरुवङ् नेत्युक्तम् । सत्यम् । आदेशापेक्षं निमित्तापेक्षं वा पूर्वत्वमिति पक्षद्वये स्थानिवत्त्वप्रसक्त्या निषेधोपपत्तिः । एतेनोक्तनिषेधादेव स्थानिद्वारकस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वस्य ग्रहणमित्यपास्तम् ।

केचित्तु हरितशब्दादाख्यानण्यन्ताद्विचि हरिल्लुनातीत्यत्र "तोर्लि" इति लत्वे कर्त्तव्येऽन्तो लोपस्य णिलोपस्य वा स्थानिवत्त्वनिषेधार्थं सवर्णग्रहणम् । न च पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यत एव सिद्धिः । "तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु" इति तन्निषेधादित्याहुः ।

अन्ये तु प्रतिपदोक्तमेव लत्वं तत्र गृह्यते न तु परसवर्णविधिप्रयोज्यं व्यवहितप्रतीतिकत्वादित्याहुः ।

अपरे तु रेफोत्तरं विधेयलकारप्रश्लेषात् "तोर्लि" इति लत्वमपि प्रतिपदोक्तमेव, परसवर्णस्यानुवृत्तौ गौरवप्रसङ्गात् ।

वस्तुतस्तु "पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवद्"इत्याश्रित्य सवर्णग्रहणस्य सिद्धान्तेऽपि प्रत्याख्येयत्वान्नायं दोषः इत्याद्यवधेयम् ।

यद्यपि परसवर्णविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधस्य तत्स्थानिनोऽनुस्वारस्यापि विधौ स्थानिवत्त्वप्रतिषेधमन्तरेणानुपपन्नतयाऽनुस्वारविधावपि तन्निषेध इति पृथगनुस्वारग्रहणवैयर्थ्यम्, तथापि यत्र परसवर्णप्रसक्तिर्नास्ति शिंषन्तीत्यादौ तत्रानुस्वारो न स्यादिति शङ्कावारणार्थं तत् ।

प्रतिदीव्नेत्यत्र "हलि च" इति दीर्घे कार्ये भसंज्ञानिमित्तकोऽल्लोपो न स्थानिवत् । प्रतिपूर्वाद् दिवः "कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः" इति कनिन् ।

वृत्तौ तु "उपधायां च" इति दीर्घ इति पठ्यते, तद् के-

खकैः प्रमादाल्लिखितम्, दिवेर्वकारस्यानुपधात्वात् ।

" उपधायां च " इति सूत्रे प्रतिदीव्नेत्यत्र " हलि च " इति दीर्घ इति वृत्तावेव लिखितत्वादिति हरदत्तादयः ।

दीक्षितास्तु 'आचारक्विन्तात्क्विपि समाधेयम् । तत्र प्रतिदिवन् इति नान्तम्, तस्यैव धातुसंज्ञा तथा वकारस्योपधात्वसम्भवात् । नच, अल्लोपात्पूर्वमकारस्यैव " अनुनासिकस्य क्विझलोः " इति दीर्घापत्तिः । अकृतव्यूहपरिभाषया भाविनमल्लोपमालोच्यान्तरङ्गस्यापि दीर्घस्याप्रवृत्तेः । न च स्थानिवत्त्वाभावेऽपि " असिद्धं बहिरङ्गम् " इति परिभाषयाऽल्लोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घानुपपत्तिः । क्विति तुग्ग्रहणेन तस्या अनित्यत्वज्ञापनात् । यथोद्देशपक्षे तत्परिभाषायास्तत्राप्रवृत्तेश्च । एतस्योभयपक्षेऽपि वाच्यत्वाद्' इति आहुः ।

" सग्धिश्च मे " " बब्धां ते हरी " । अदेः क्तिन् " बहुलं छन्दसि " इति घस्लादेशः । "घसिभसोर्हलि च" इत्युपधालोपः । " झलो झलि " इति सलोपः । धि परे सिचो लोप इत्यस्य भाष्यकृताऽनङ्गीकारात् ।

वार्तिकमते तु छान्दसत्वात्सलोप इति कैयटहरदत्तादयः । " झषस्तथोः " इति प्रत्ययतकारस्य धत्वम् । तत् प्रति पूर्वस्माद्विधाविति उपधालोपस्य न स्थानिवत्त्वम् । तस्यानित्यत्वात् । घकारस्य "झलां जश् झशि" इति जश्त्वेन गकारे कर्तव्ये उपधालोपो न स्थानिवत् । समाना ग्धिः सग्धिः "समानस्य छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषु" इति समानस्य सादेशः । द्वितीये भसेर्लोट्, तसस्ताम्, शपः श्लुः । अन्तरङ्गत्वाद् द्वित्वम् । अभ्यासकार्यम् । तत उपधालोपादि प्राग्वत् ।

जक्षतुः । घसेर्लिट् अतुस् । "गमहन" इत्युपधालोपः

"खरि च" इति चर्त्वेन घस्य कत्वे कर्त्तव्ये न स्थानिवत्।

अत्र वार्तिकम्—

"स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवत्"।

भावरूपस्त्वादेशः स्थानिवदेवेत्यर्थः। तेन पञ्चारत्न्यः, दशारत्न्यः। जसादिषु "छन्दसि वा वचनं प्राङ् णौ चङ्युपधायाः" इति गुणाभावे यण्। तस्य स्थानिवद्भावात् "इगन्तकालकपाल—" इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति भाष्यम्।

न चेदमासिद्धपरिभाषया गतार्थमिति वाच्यम्। अकृतव्यूहपरिभाषया पूर्वं यणोऽप्रवृत्तेः। बहुखट्वक इत्यत्र स्थानिवद्भावात् "ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम्" इति खकाराकारस्य उदात्तत्वं न भवति, किं तु "कपि पूर्वम्" इत्येव। माचितीक इत्यत्र तु 'ह्रस्वान्त' इत्यस्य प्रवृत्तिरिति कैयटहरदत्तादयः।

किर्योः गिर्योः, व्युत्पत्तिपक्षे "हलि च" इति दीर्घः प्राप्तो यणः स्थानिवद्भावान्नास्ति।

अच इत्यधिकारे "भुजेः किच्च" "कॄगॄशॄदॄकुटिभिदिछिदिभ्यश्च" इति इः। स च कित्। "कॄञो रिच्च" इति हरदत्तन्यासकाराभ्यामुपन्यस्तं तु क्वचिदुणादिवृत्तावन्वेषणीयमिति दीक्षिताः।

(अन्ये) इह "उपधायां च" इति सूत्रे वृत्तिकारोक्तरीत्या किर्योरित्यादिकमव्युत्पत्तिपक्षाश्रयेणापि सिद्धम्। वाय्वोरित्यत्र "लोपो व्योः" इति वकारलोपस्तु असिद्धपरिभाषया निषेद्धुं शक्यः। अत उक्तवार्तिके स्वरेत्येवावश्यकमित्याहुः।

"क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासेषूपसंख्यानम्"। पूर्वत्रासिद्धे च "तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु"।

अयमर्थः—क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवत् । लवमाचक्षाणो लौः । णिचि टिलोपः, क्वौ णिलोपश्चेत्युभयं वकारस्य क्विन्निमित्ते ऊठि कार्ये न स्थानिवत् । "एत्येधत्यूठ्सु" इति वृद्धिः । ये तु "क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्"इति पठन्ति तेषामेतन्न स्यात् । तथा विपठिपतेः क्वौ अतो लोपे नपुंसके बहुवचने झलन्तलक्षणे नुमि कर्त्तव्ये अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधः स्यात् क्वौ परे कृतत्वात् इति नुम्प्रसङ्गात् । 'क्वौ विधिम्' इति पक्षे तु नुमः क्विन्निमित्तत्वाभावाद्भवत्येव स्थानिवत्त्वम् । पूर्वत्रापि क्विन्निमित्तकस्य णिलोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधेऽपि णिनिमित्तकस्य टिलोपस्य स्थानिवत्त्वप्रसङ्गाद्दूठोऽनुपपत्तेः । इदं च हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् । कैयटेनापि " क्वौ विधिं प्रति " इत्यर्थो व्यवस्थितो न तु "क्वौ लुप्तम्" इतीत्युक्तम् । क्वचित् "क्वौ लुप्तम्" इत्यप्याधीयते एवेति तदर्थः । अत एव " रूपस्यात्परस्य " इति सूत्रे 'सखीयतेः सखीः लूनीयतेर्लूनीः'इति भाष्यम् । सखीयादिभ्यः क्विपि कृते ऽल्लोपयलोपयोश्चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादिकारस्य यणा भाव्यम् । ततो यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधाद्, आदिष्टादचः पूर्वत्वात्स्थानिवत्त्वप्रसङ्गाद्वा यलोपः स्यादित्याशङ्क्य क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति समाधत्त कैयटः ।

अत्र " लोपाजादेश एव न स्थानिवद् " इति पक्षमाश्रित्य आदिष्टादच इत्याद्युक्तम् । देवयतेर्द्यूरिति तूभयथाऽपि सिध्यतीति हरदत्तः ।

ननु " क्वौ विधिं प्रति " इति पक्षे ऊद् सिध्यति तथाऽपि तस्य स्थानिद्वाराऽनादिष्टादचः पूर्वत्वाद् णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद् " अचो ञ्णिति " इति वृद्धिः स्याद्, तस्माद् "क्वौ लुप्तम्"इत्यवश्याश्रयणीयम् । अत एव इदं तु क्वौ-

लुप्तस्योदाहरणं देवयतेर्दयूरिति कैयटेनोक्तम् । तत्कथमुभयथाऽपीति चेन्न । स्थानिद्वारकपूर्वत्वे मानाभावस्योक्तत्वात् । न च पक्षद्वयेऽपि प्रत्ययलक्षणेन दयूरित्यत्र वृद्धिर्दुर्वारेति वाच्यम् । बहिरङ्गस्य ऊठो वृद्धिं प्रत्यासिद्धत्वात् । तथा च स्थानिवत्त्वाभावे सत्यपि न क्षतिः । न चैकदेशविकृतन्यायेन " दिव औत् " इत्यस्यापत्तिः । निरनुबन्धपरिभाषया अधातुग्रहणानुवृत्तेर्वा तत्समाधानस्य भाष्ये वक्ष्यमाणत्वात् ।

इदं च सर्वमार्द्धधातुके इति परसप्तमीपक्षे । विषयसप्तमीत्वे त्वतो लोपस्य परनिमित्तकत्वाभावात् न स्थानिवत्त्वमसक्तिरिति बोध्यम् । ध्वनितं चेदं " लोपो व्योः " इति सूत्रे यलोपाल्लोपयोर्विप्रतिषेधं वदता भाष्यकृता तदुपपादयता कैयटेन चेति स्पष्टमाकरविदाम् ।

ता लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावेन दुर्लभत्वात् । द्वितीये पुंवद्भावविरहात्स्पष्टमुदाहरणम् । "सास्य देवता" इत्यण् । "द्विगोर्लुगनपत्ये" इति लुक् । ततो ङीब्ङीपोः लुक् । तत्सन्नियुक्त ऐकारः आनुक्च श्रूयेत । न च सन्नियोगशिष्टन्यायेन तन्निवृत्तिः । तद्धितलुकि परे स्त्रीप्रत्ययलुको विहिततया तन्निमित्ताया ङीपोङीपश्च निवृत्तेः स्वपूर्वयोरैकारानुगागमयोर्निवृत्तौ कार्यायाम् "अचः परस्मिन्" इति स्थानिवत्त्वप्रवृत्तेः ।

केचित्तु वरे इत्यत्र वर ई इति प्रश्लेषात् ईकारे परतो विधौ न स्थानिवदिति व्याख्याय प्रकृतवार्तिके लुग्ग्रहणं नारभ्यमिति वदन्ति । स्पष्टं चेदं पदमञ्जर्याम् । केचित्तु एवं सति पञ्च गार्ग्यायण्यो देवता अस्य पञ्चगार्ग्यः इत्यत्र ङीपो लुकि ष्फप्रत्ययस्य लुक् न सिद्ध्येत् ङीपूलुकः स्थानिवद्भावेन तद्धितलुकः परत्वाभावात् । ईकारे परतो यो विधिस्तत्रैव त्वया स्थानिवद्भावनिषेधोपगमात् । अस्य च तथात्वाभावात् । एवं पञ्चभिः श्वश्रूभिः क्रीतः पञ्चश्वशुर इत्यत्राकारोकारलोपः स्यात् । ऐनेयः श्यैनेय इत्यादौ "यस्येति च" इति ङीपो लोपे नकारस्यापि निवृत्तिः स्यात् । नकारस्य पूर्वमेव निष्पन्नतया कार्यत्वाभावात् स्थानिवदादेश इत्यस्याप्रवृत्तेः । निवृत्त्यभावरूपकार्यस्याशास्त्रीयत्वात् । न च ङीबूनकारयोः सह विधानेन ईकारपरविध्यभावान्नोक्तनिषेध इति वाच्यम् । आनुगैकारयोर्ङीपा ङीपा च सह विधानेन पञ्चेन्द्र इत्यादेरसिद्धेः इत्याहुः । तन्न । ष्फप्रत्ययेन सहैव ङीपो लुक्प्रवृत्तेः । तत्र हि "प्राचां ष्फ तद्धितः" इति स्त्रीत्वं ष्फप्रत्ययस्यैवार्थो ङीप् तु षित्त्वसामर्थ्याद्भवतीति सिद्धान्तः ।

उपधात्वे कर्त्तव्ये न स्थानिवत् । पारिखीयः । अ-

न्यथा परिखाशब्दाच्चातुरर्थिकेऽणि कृते तन्निमित्तकस्य आलोपस्य स्थानिवद्भावात् खकारोपधत्वाभावाद् "वृद्धादकेकान्तखोपधाद्" इति छो न स्यात् । उपधासंज्ञायाः पूर्वविधित्वात् । न च पटयतीत्यादौ टिलोपस्य स्थानिवद्भावनिषेधात् पकाराकारस्य उपधासंज्ञायां सत्याम् "अत उपधायाः" इति वृद्ध्यापत्तिरिति वाच्यम् । उपधासंज्ञानिबन्धनमस्ययविधावेवोक्तनिषेधप्रवृत्तेरिति सिद्धान्तात् । न चैवं सौरी बलाका इति यलोपोदाहरणे उपधाविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादेव तदन्यथासिद्ध्यभिधानं भाष्ये कथमिति वाच्यम् । अनास्थावादमात्रत्वात् । तत्र हि "तेनैकदिक्" इत्यणन्तात् ङीप् । एकस्याणुनिमित्तको द्वितीयस्य चाकारस्य ङीबूनिमित्तको लोपः । तद्वयस्यापि यकारलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधः । द्वितीयलोपस्य त्वाभीयत्वात्समानाश्रयत्वाच्चासिद्धतया यकारस्योपधासंज्ञायां तल्लोपसिद्धेः । तथा चोपधात्वं यलोप एवोक्तम्, न तु मस्ययविधाविति । यलोपस्यैव सौरीत्युदाहरणमिति स्पष्टम् ।

चङ्परनिर्ह्रासश्चङ्निमित्तको ह्रस्वः । वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवदद्वीणां परिवादकेन । प्रथमणिचो लोपस्य स्थानिवत्त्वे सत्याकारस्यानुपधात्वात् "णौ चङ्युपधायाः" इति ह्रस्वो न स्यात् । यस्तु चङ्परो द्वितीयो णिच् तदङ्गसंबन्धित्वस्याकाररूपायामुपधायामभावात् । प्रथमणिजङ्गसंबन्धित्वस्य सत्त्वेऽपि प्रथमणिचश्चङ्परत्वाभावात् । एवं वारिशब्दाद् "तत्करोति" ण्यन्ताच्चङ् अवीवरत् । इकारलोपो न स्थानिवत् । न च "नाग्लोपि" इति निषेधः । परत्वात् वृद्धौ सत्यां टिलोप इत्यभ्युपगमात् । अत एव हलकलयोरदन्तत्वं निपातयिष्यते । कृत्वेऽपि न स्थानिवत् । अर्चयतेरौणादिकः

कमत्यय: अर्कः, पाचयतेः क्तिच् पाक्तिः । "चोः कुः" इति कुत्वं प्रति णिलोपो न स्थानिवत् । कुत्वमुपलक्षणम् । अतएव लेहयतेर्लेढिः, दोहयतेर्दोग्धिः, याजयतेर्याष्टिः, वेशयतेर्वेष्टिरिति सिध्यतीति बोध्यम् । कुत्वोपादानस्य पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदित्येतन्मूलकत्वात् । तदपि न्यायसिद्धम् । "अचः परस्मिन्" इत्यतिदेशं प्रति त्रैपादिकस्यासिद्धतया तद्विधौ तदप्रवृत्तेः । न च राम इत्यादौ विसर्गो न स्यात् । न्यायसाम्येन स्थानिवत्सूत्रस्याप्यप्रवृत्तौ सुबन्तत्वाभावात्पदत्वानुपपत्तेरिति वाच्यम् । "प्रत्यय" इत्यादिज्ञापकेन तत्प्रवृत्तेः । न चैवं द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरोऽपि सूत्रे नोपादेया इति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । तथा च वार्तिकम्--

"द्विर्वचनादीनि च वरेयलोपस्वरवर्जम्" इति ।

स्यादेतत् । दीर्घग्रहणपरित्यागे स्थलान्तरीये दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वापत्त्या "चिण्णमुलोः" इति सूत्रे यङन्ताण्णिजन्ताद्वा णिचि चिणि अशंशामि अशामि इति सर्वैरुदाहृतम् न सिद्ध्येत् । न च दीर्घग्रहणसामर्थ्यम् । अहीडीत्येतदर्थत्वात् । अहेडीत्येतन्निवृत्त्यर्थत्वाच्च । तथा हि--"हेडृ अनादरे" घटादिः, ह्रस्वः । हिडयति । अत्र चिण्णमुलोः कृतयोः ह्रस्वविकल्पस्यैव विधाने अहिडि अहेडीति स्यात् । दीर्घे तु अहिडि अहीडीति रूपमिति कैयटादौ स्पष्टम् ।

अत्राहुः--णित्वजात्यैक्यं गृहीत्वा अशामीति, यङ्लुगन्तात् त्वशंशामीति सिद्धम् । यङि तल्लुकि वा अर्थस्वरयोरविशेषात् । ग्राहितमित्याद्यपि पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावेन णिचा व्यवधाने "ग्रहो ऽलिटि" इति दीर्घस्याप्रवृत्तेः । न च सूत्रमते दीर्घविधौ

स्थानिवद्भावनिषेधात् दीर्घो दुर्वारः। विहितविशेषणाश्रयणात्। एतेन जरीगृहितेत्यपि व्याख्यातम् ।

माधवाचार्यास्तु यङ्लुगन्ताद्ग्रहेस्तृजादाविटो दीर्घः जाग्रहीतेत्यादि इत्याहुः ।

तत्राहुः–द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं पाणिनीयमिति सिद्धान्ताद् ग्रहेर्विहितत्वम् । यङ्लुकोऽनैमित्तिकतयाऽङ्गलादेशतया लुको न सत्वाच्च स्थानिवद्भावोऽपि नेति तस्याशयः ।

एतच्च भाष्यकैयटविरुद्धम् । "एकाचो द्वे" इति सूत्रे हि "ग्रहेरङ्गात्" इतिभाष्यव्याख्यायां कैयटेनोक्तम्–'जरीगृहितेत्यत्र ग्रहेर्विहितं यद् आर्द्धधातुकमिति विहितविशेषणान्न दीर्घः । तृचो 'जरीगृह्' इत्यङ्गं न तु ग्रहिः, विशेषणसामर्थ्याद्धि यथाश्रुतरूपाश्रयणम्' इति ।

इदं च यद्यपि यङ्प्रक्रमेणोक्तम् तथाऽपि यङ्लुक्यपि न दीर्घ इति तदभिप्रायोऽन्यसाम्यादिति ।

अत्रेदं वक्तव्यम्–यङ्लुकः किंचिन्निमित्तकत्वाभावेन तदुत्तरं प्रत्ययोत्पत्तौ बाधकाभावात् यथाश्रुतरूपाश्रयणे ग्रहेर्विहितत्वानपायात् । न च द्वित्वादिप्रवृत्त्यनन्तरमेवार्द्धधातुकोत्पत्तिः । अन्तरङ्गतया आर्द्धधातुकस्यैवोत्पत्तेः । यङन्ते तु ग्रहशब्दोत्तरमेवार्द्धधातुकोत्पत्त्या यथाश्रुतरूपमस्त्येव इति वैषम्यम् । न च जरीगृहित्यङ्गमिति कैयटविरोधः । शुद्धस्य ग्रहेरङ्गव्यावृत्तावेव तत्तात्पर्यात् । यङ्लोपस्य परनिमित्तकत्वाद्यथाश्रुते बाधात् । तत्पूर्वं जरीग्रहशब्दात् तृजिति तेनैवोक्तत्वाच्च । अस्तु वा तत्र यङः श्रूयमाणतया तन्निमित्तं द्वित्वादि पूर्वमेव, लुकि तु प्रत्ययलक्षणाद्यपेक्षस्य द्वित्वादेः पश्चादेव प्रवृत्तिरिति माधवाशयः । "ग्रहोऽलिटि" इति सूत्रे एकाज्ग्रहणस्य हरदत्ते-

नानुवर्तितत्वेऽपि यथा यङ्लुङन्ते दीर्घप्रवृत्तिस्तथोक्ता तत्रैति दिक् ।

"तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु" ।

तस्य पूर्वोक्तनिषेधस्य । तेन स्थलत्रये पूर्वत्रासिद्धेऽपि स्थानित्वप्रवृत्तिरित्यर्थः । तेन, काय्यर्थम्, वाय्यर्थम्, इत्यत्र पदान्ते यः संयोगस्तदाद्ययवयोः सकारककारयोः "स्कोः" इति कलोपो न ।

ननु "स्कोः" इत्यत्र झल इत्यनुवृत्त्या तस्य च "स्कोः" इत्यत्र व्यभिचारावारकत्वेन वैयर्थ्यात् उपसर्जनेऽपि संयोगे विशेषणतया झलन्तो यः संयोगः तदाद्योः स्कोर्लोप इत्यर्थाद् बहिरङ्गतया यणोऽसिद्धत्वाद्वा नायमतिप्रसङ्ग इति चेन्न । कुस्मयतेः क्विपि कुरिति माधवानुदाहृतस्यानुपपत्तिप्रसङ्गात् । संयोगादीत्यस्यानुपादाने संयोगान्तलोपे णिलोपस्थानिवद्भावनिषेधापत्तेः । दध्यत्र इति भाष्यव्याख्यायां "पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् इति नास्ति, संयोगादिपदस्य संयोगोपलक्षितलोपोपलक्षणत्वात्" इति कैयटोक्तेः पूर्वपक्ष्यभिप्रायवर्णनमात्रपरत्वात् । नपदान्तसूत्रशेषे स्कन्दयतेः स्कन् तक्षयतेस्तगिति तेनैवोक्तत्वात् ।

"यत्तु सिद्धकाण्डे श्चुत्वकृत्वे" इति वार्तिकव्याख्याने मधुपूर्वात् श्चोततेः क्विन्नाण्णिजन्तात् क्विपि मधुगितीष्यते मधुडिति प्राप्नोतीति तेनोक्तम्, तत्र सकारोपदेशसामर्थ्यान्न संयोगादिलोप इति भावः । नच सन् श्चोततीत्यत्र "शि तुक्" इत्यप्रवृत्त्या चरितार्थत्वमिति वाच्यम् । "वर्णे लुप्तं न स्थानिवत्" इति समाधेयत्वात् । कुस्मयतौ तु सामर्थ्याभावात् संयोगान्तलोपस्यैव प्रवृत्तेः । तन्नि-

राशिभ्यां ण्यन्ताभ्यां क्विपि गत् रक् इत्याद्यसिद्धेश्च । संयोगस्य तत्र सम्भवत्वात् । संयोगादिलोपे कर्तव्ये णिलोपस्य स्थानिवद्भावे । तदप्राप्त्या संयोगान्तलोपे च स्थानिवत्त्वनिषेधेन तत्प्राप्त्या उक्तसिद्धेः । न च " काष्ठतगेव नास्ति " इति भाष्यादयं प्रयोगो नास्तीति वाच्यम् । काष्ठशब्दान्त्यात्तत्र हल्संयोगादेः ककारस्य लोपमाशङ्क्य तथोक्तत्वात् यत्र ककारस्य संयोगादिलोपप्रसक्तिस्तत्रैवानभिधानस्योक्तत्वात् । अत्र च णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन तदप्रसङ्गात् । अत एव कान्तेभ्यः क्विप् नास्तीति व्याख्यातारः ।

लत्वे यथा—निगार्यते, निगाल्यते । णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् " अचि विभाषा " इति लत्वविकल्पः ।

अथ प्रत्ययलक्षणेनैव लत्वम् । न च यणाश्रयत्वम्, धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । एतच्च भ्रूणहत्येति तकारनिपातनेन ज्ञापयिष्यते । यद्वा, अन्तरङ्गतया णिलोपात् पूर्वमेव लत्वमिति चेत्, नैवम् । 'प्रत्ययलक्षणसूत्रमितरव्यावृत्तिमात्रफलकम्, स्थानिवद्भावस्तु स्थानिवत्सूत्रेणैव' इति भाष्ये वक्ष्यमाणत्वात् अजादिप्रत्ययनिमित्तके लत्वे च विशेषणतया अलाश्रयणात् "अनल्विधौ" इति निषेधात् । नाप्यन्तरङ्गत्वेन सिद्धिः । अकृतव्यूहपरिभाषाविरोधात् ।

किं च " उपसर्गस्यायतौ " इति सूत्रे अयतिपरत्वम् उपसर्गस्य विशेषणं रेफस्य वेति पक्षद्वयम् । आद्ये प्लायत इति लत्वार्थं स्थानिवद्भावोपयोग आवश्यकः, अन्यथा एकादेशे कृते पौर्वापर्यरूपव्यपवर्गाभावः । अयतिनिष्ठपरत्वनिरूपितपूर्वत्वशालिन उपसर्गस्येति तदर्थात् । उभयत आश्रये च अन्तादिवद्भावनिषेधात् । द्वितीये एकादेशस्य परादित्वेन ग्रहणाद्रेफा-

पेक्षयाऽयतेः परत्वेन प्लायते इत्यस्य सिद्धावपि पल्ययते इत्यत्र लत्वं न स्यात्, यकारेण व्यवधानात् । न च वचनसामर्थ्यम् । प्लायते इत्यत्र सावकाशत्वात् । न च तत्रापि स्थानिवद्भावात् अकारेण व्यवधानम् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् । लत्वविधौ स्थानिवद्भावप्रतिप्रसवे तु येननाव्यवधानन्यायेनोभयत्र लत्वसिद्धिरिति दिक् ।

"णत्वे माषवपनी" इति भाष्यम् । "प्रातिपदिकान्त—" इति सूत्रेण समासान्तस्य नकारस्य णत्वं विधीयमानम् अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधात् ङीबुत्पत्तेः प्राक् समासविधानात्प्राप्नोतीति कैयटः ।

अत्र प्रत्ययवतिप्रन्ते—बहिरङ्गतयाऽल्लोपस्यासिद्धतया नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावः । प्रहिणोति प्रमीणातीत्यादौ चैकदेशविकृतन्यायेनैव " हिनुमीना " इत्यस्य प्रवृत्तेः । न च प्रियाप्न्न इत्यत्र णत्वनिवृत्तिसिद्ध्यर्थमिदम् । कार्यकालपक्षे बहिरङ्गतयैव सिद्धेः । एतेन प्रियाप्न्ण इति णत्वस्वीकारपरः पदमञ्जरीग्रन्थोऽपास्त इति ।

तदसत् । तत्र णत्वस्य पूर्वमुपपादितत्वात् ।

यत्तु " अनितेरन्तः " इति सूत्रे हे प्राण् इति णत्वार्थम् " पदान्तस्य " इति निषेधबाधाय " अन्तः " इति योगं विभज्य पदान्तस्यानितेर्णत्वं विधीयते । यद्वा, समीपार्थमन्तशब्दमादाय निमित्तसमीपवर्तिनोऽनितिनकारस्य तादृशस्य वा अनितेर्नकारस्य णत्वं योगविभागं विनाऽपि सिद्धम् । आद्ये प्राणिति इत्यादावेकेनाऽऽकारेण व्यवधानेऽप्यारम्भसामर्थ्यात् णत्वम् । द्वितीये तु एकादेशस्य आदिवद्भावात् रेफाद्व्यवहितस्यानितेः संभवात्सिद्धम् । पर्यनितीत्यत्र तु द्वयेनै-

केन वा व्यवधानान्न णत्वमित्यग्रे व्याख्यातम्। इह णत्वग्रहणे तु पर्यनितीत्यत्रेव प्राणिति इत्यत्रापि द्वाभ्यामेकेन वा वर्णेन व्यवधानात् णत्वं न स्यात्। न च वचनसामर्थ्यम्। निरणिति दुरणितीत्यत्र चारितार्थ्यात्। न चैवं "निर्दुरोरनितेः" इत्येव ब्रूयात् इति वाच्यम्। अनितेि मत्युपसर्गत्वाभावेऽपि णत्वापत्तेः। निरानयतीत्यत्र निरो ण्यर्थविशेषकत्वेन णत्वस्यानिष्टत्वात्। किंच, अनितेर्विजन्तान्निष्पन्नात् शब्दस्य निश्शब्देन "निरादयः क्रान्ताद्यर्थे" इति समासे भसंज्ञायामल्लोपे निर्न इत्यत्र णत्वं स्यात्। हे प्राणित्यत्र णत्वमतिप्रसङ्गवारणार्थम् अक्षरलाघवाच्च "अन्तः" इत्यस्यैव युक्तत्वात्। तस्मादाग्रमिकभाष्यपर्यालोचनया अत्र णत्वग्रहणं न कार्यमिति। तदप्यसत्। तन्मात्रपरत्वे "रादनितेः" इत्यस्यैवापत्तेः। रान्तादुपसर्गात्परस्यानितेर्ण इति व्याख्यानसंभवात्। "अनितेः" इत्यस्य प्रयोजनान्तराभावात् "पदान्तस्य" इति निषेधस्यापवादसंभवाच्चेति दिक्।

यद्यपि "न धु ने" इत्यत्र योगविभागादसिद्धताया अनित्यत्वमाश्रित्य स्थलत्रये स्थानिवत्त्वं सुसाधम्, तथाऽपि तादृशविशेषस्य दुर्ग्रहतया वार्तिकारम्भ एव श्रेयान्।

द्विर्वचनेऽचि ५८।

द्वित्वनिमित्तमचमाश्रित्य कृतोऽजादेशः स्थानिवत् स्यात् द्वित्वे कर्त्तव्ये। "अचः परस्मिन्" इत्यस्यानादिष्टादचः पूर्वस्य विधावेव प्रवृत्तेः साच्कस्य द्वित्वे कर्त्तव्ये अप्राप्तः स्थानिवद्भावो विधीयते। निमित्तापेक्षया पूर्वस्य विधाविति पक्षेऽपि द्विर्वचनस्य विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादिति कैयटः। रूपातिदेशश्चायम्। चक्रतुः, चक्रुः। कृ अतुस् कृ उस्, इति स्थिते यणः पश्चात् उक्ता-

तिदेशेन कृ इत्यस्य "लिटि धातोः" इति द्वित्वम् । कार्यातिदेशस्वीकारे तु यणादेशे सति प्रकृतेरनच्कत्वात् एकाचो विहितं द्विर्वचनं न प्राप्नोतीति स्थानिवद्भावाऽनेन सूत्रेण यण्सहितस्यैव द्विर्वचनं स्यात् । रूपातिदेशत्वे च प्रमाणं वक्ष्यते।

अत्र पञ्च पक्षाः संभवन्ति । तथा हि—अचीत्यादेशोपलक्षणम् । द्विर्वचने इति विषयनिर्देशः । अचि योऽजादेशः स द्वित्वे स्थानिवदिति प्रथमः ।, द्विर्वचन इति विषयनिर्देशः तस्मिन्कर्तव्ये स्थानिवद्भवत्यचि परे इति द्वितीयः ।, द्विर्वचनपदमर्शआद्यजन्तम् अधिकरणल्युडन्तं वा । द्वित्वनिमित्तत्वविशेषितं च अज्ग्रहणम् आदेशोपलक्षणम् । द्विर्वचननिमित्तेऽचि योऽजादेशः स स्थानिवदिति तृतीयः ।, उक्तविधमेवाऽज्ग्रहणं स्थानिवद्भावविशेषणम् । अजादेशः स्थानिवत् द्विर्वचननिमित्तेऽचि परे इति चतुर्थः ।, द्विर्वचनग्रहणमावर्त्तते । एकेनाज्विशेष्यते तेन च स्थानिवद्भावो विशेष्यते । अपरेण विषयो निर्दिश्यते । द्वित्वे कर्त्तव्ये अजादेशः स्थानिवत् द्वित्वनिमित्ते अचि परे इति पञ्चमः ।

अत्र नाद्यः । द्वित्वनिमित्तत्वरहितमचमाश्रित्य कृतस्याऽप्यजादेशस्य स्थानिवत्त्वप्रसङ्गात्, अचो द्वित्वनिमित्तत्वेनाविशेषितत्वात् । ततश्चाचिकीर्त्तदित्यत्र णिचि परे कृतस्य "उपधायां च" इति ऋकारस्थानिकस्य इकारादेशस्यापि स्थानिवत्त्वे "चङि" इति कृ इत्यस्य द्वित्वे "उरत्" इत्यत्त्वे च अचकीर्त्तदिति स्यात् । दुदूषति ऊठमाश्रित्य कृतयणादेशस्य स्थानिवत्त्वे दिव्शब्दस्य द्वित्वे दिद्यूषतीति स्यात् । भवनमिच्छतीति क्यजन्तात्सनि ल्युटि कृतयोर्गुणावादेशयोः स्थानिवत्त्वे बुभवनीयिषतीति स्यात् ।

न द्वितीयः । दुद्यूषति इत्यादिदोषद्वयतादवस्थ्यात् । अचिकीर्तदित्यत्र तु इत्वस्य तकारव्यवधानान्न दोषः । स्थानिवद्भावभाजो ह्यादेशस्य स्थानिवत्त्वविधानवेलायाम् अचि अनन्तरे स्थानिवत्त्वेन भाव्यम्, तथैवाचि परतः तद्विधिनिर्वाहात्। एवं पपावित्यत्र "आत औ णलः" इत्यौकारेण सह पाशब्दस्य वृद्धौ सम्प्रति आदेशात्परोऽज् नास्तीति स्थानिवत्त्वं न स्यात् । जग्मतुरित्यादौ "गमहन" इत्युपधालोपो व्यवहितत्वान्न स्यात् ।

न तृतीयः । कालावधारणविरहे द्वित्वोत्तरमपि स्थानिरूपावस्थानप्रसङ्गात् ।

न चतुर्थः । पपावित्यादिदोषसाम्यात् । कालावधारणाभावाच्च ।

न पञ्चमः । जग्मतुरित्याद्यनुपपत्तेः । लोपप्रतियोग्यपेक्षयाऽतुसादेः अव्यवहितपरत्वाभावात् । तस्मादुक्तरीत्या पूर्वव्याख्यानमेव युक्तम् ।

तथा हि–द्विर्वचननिमित्तत्वेन अज्विशेषणात् अचिकीर्तदित्यादौ नातिव्याप्तिः । इत्वे णिचो द्वित्वे च चङो निमित्तत्वात् । आदेशोपलक्षणाच्च पपावित्यादौ नाव्याप्तिः । पुनर्द्विर्वचनोपादानाच्च कालावधारणलाभात् द्वित्वोत्तरमादेशावस्थानम् ।

अथ द्विर्वचननिमित्तेऽचि परे विधीयमानं स्थानिवत्त्वं चक्रतुरित्यादौ न स्यात् । अतुसो द्वित्वनिमित्तत्वेऽपि तदवयवस्याकारमात्रस्य तन्निमित्तत्वविरहात् । न चारम्भसामर्थ्यम् । चकार चक्रे इत्यादौ द्वित्वयण्निमित्तयोरेकमात्रपर्याप्ततया तत्र चरितार्थत्वात् ।

यदि तु,परस्मिन्नित्यनुवर्त्य तत्राचीति विशेषणम् । व्याख्येयम् "यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे" इति अजादौ परस्मिन्निति,

चक्रे इत्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावादजादित्वमिति कल्प्यते। एवमपि न निर्वाहः। अजादेर्द्विर्वचननिमित्तत्वेऽपि यणं प्रत्यय एव निमित्तत्वात्।

वस्तुतो "विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे" इति न्यायेन "यस्मिन्विधिः" इति परिभाषाप्रवृत्तिरेव दुर्लभा। आचि योऽजादेश इत्यस्यानुवादत्वात्। तत्राऽऽदेशस्यानुवाद्यतया तद्विशेषणत्वात् अचीत्यस्य तदादिग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्तेः।

अत्रोच्यते। अचि परतो द्विर्वचनं दृष्टमित्येतावर्तवाचो द्विर्वचननिमित्तत्वम् अत्र। तदाहुः—

'तद्भावभावितामात्रेणेह निमित्तत्वम्' इति। तथा च साक्षाद्वा समुदायघटकतया (वा) द्वित्वोपयोगित्वमात्रं विवक्षितमिति।

यत्तु द्विर्वचनेनाक्षिप्तः प्रत्ययोऽत्राचीत्यनेन विशेष्यते, परस्मिन्नित्यनुवर्त्तते। अमीषां मध्ये देवदत्तात्परमानयेत्युक्ते यथा सजातीयेन मनुष्यान्तरेणाव्यवहितपर आनीयते तथेहापि प्रत्ययान्तरेणाव्यवहितपरो गृह्यते। तेन द्वित्वनिमित्ते अजादौ प्रत्यये प्रत्ययान्तरेणाव्यवहिते सति योऽजादेशः स स्थानिवदिति सूत्रार्थः। वक्ष्यमाणज्ञापकबलेन णिचा व्यवहिते प्रटावपि दिद्वनीयिपतीत्यादावनेकप्रत्ययव्यवधानज्ञानिमसङ्गः। अपीप्यदित्यत्र वर्णव्यवधानेऽपि प्रत्ययान्तराभावात्प्रवृत्तिः। अनुवादे परिभाषाऽनुपस्थानेऽपि निर्दिष्टपरिभाषालभ्यार्थसिद्धिश्च। अत एवेह परस्मिन्नित्यनुवर्त्तते इति न्यासकारः। द्विर्वचनेन प्रत्ययाक्षेपं णिज्भिन्नप्रत्ययव्यवहिते ज्ञापकस्याप्रवृत्तिं च वदतः कैयटस्याप्ययमेवाशय इति।

तन्न। "यस्मिन्विधिः" इति परिभाषाप्रवृत्तेर्दुर्लभत्वात्। निर्दिष्टपरिभाषाप्रवृत्तिं विना तदर्थस्यानुपपत्ते-

श्च । तथा हि—अमीषामिति निर्धारणे मनुष्यत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया तद्विषयस्यापि मनुष्यत्वलाभात्, परशब्दस्य चाव्यवहितपरार्थकत्वात् तथा (अर्थ–) लाभात् । प्रकृते च यदपेक्षमव्यवधानं तस्य प्रत्ययत्वग्राहकाभावात् । ऊर्णुनाविषतीत्यर्थे तद्भावभावितामात्रेणेत्यस्यावश्यमाश्रयणीयत्वाच्च । तथा हि–ऊर्णोतेः सनि "सनीवन्त–" इति इटि च ऊर्णु इस् इति स्थिते "विभाषोर्णोः" इति ङित्त्वविरहेण गुणावादेशौ । "सन्यङोः" इति सन्नन्तस्य द्वित्वविधानेऽपि सनो द्वित्वप्रयोजकतया तस्मिन्कृतयोः स्थानिवत्त्वात् नुशब्दस्य द्वित्वे अभ्यासे उकारश्रवणम् । अत्र हि इडभावे "इको झल्" इति सनः कित्त्वापत्त्या गुणविरहात् इटः सन्निपातझलादित्वविघटकत्वेन गुणनिमित्तत्वम्, अवादेशे तु स्पष्टमेव । द्वित्वनिमित्तं तु सनेव, तत्र विशेषणान्तरानुपादानात् । तथा च निमित्तकोटावप्रविष्टस्याप्यचस्तत्र नियमानत्वमात्रेण निमित्तत्वमाश्रित्यैव तत्र गुणादेः स्थानिवत्त्वमिति ।

नन्वेवम् अरिरिषतीति न स्यात् । ऋधातोः सनि "स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि" इति इटि गुणे च तस्य इस्शब्दनिमित्तकस्य स्थानिवत्त्वे "अजादेर्द्वितीयस्य" इति इसो द्वित्वप्रसक्त्या अरीषतीतिरूपप्रसङ्गात् । रिस् इत्यस्य द्वित्वं तु तत्रेष्टमिति चेत् । मैवम् । इस्शब्दस्य कार्यित्वेन द्वित्वनिमित्तत्वाभावात् । न हि कार्यी निमित्ततयाऽऽश्रीयते । शयितरीति ज्ञापकात् । अन्यथा शीङोङित्त्वेन गुणनिषेधापत्तेः । न चैवम् ऊर्णुनविषतीत्यपि न स्यात् । सन्नन्तस्य द्वित्वविध्यविशेषेण तत्रापि इस् इत्यस्य द्वित्वनिमित्तत्वासंभवादिति वाच्यम् । मत्वर्थीयेन इनिना कार्योपहितस्यैव निमित्तत्वनिषेधात् । ऊर्णोतौ नुशब्द एव प्रदत्त्या

सनो द्वित्वानुपधानात् । अरिरिषतीत्यत्र तु रिशब्दस्य द्वित्वभागितया सनो द्वित्वोपहितत्वमिति वैषम्यात् । नन्वेवं जेघ्रीयते देध्मीयते इत्यादावपि घ्रीय् ध्मीय् इत्यादेर्द्वित्वभागितया यङो द्वित्वनिमित्तत्वाभावादेवानतिप्रसङ्गे तद्वारणार्थमचीत्युक्तमिति भाष्यतद्वयादिग्रन्थाः कथं संगच्छन्तामिति चेन्न । "अनुस्वारो व्यञ्जनं च अक्षराङ्गम्" इत्यस्मादनन्तरं "स्वरान्तरे व्यञ्जनान्युत्तरस्य" इति प्रातिशाख्ये सूत्रितत्वात् घ्रीय इति समुदाये यकारस्योत्तरावयवतया घ्री इत्यादेरेव द्विरुक्तिरिति तदभिप्रायात् । यदि तु पाष्ठवार्तिकभाष्यरीत्या "नदभार्यावद्यञ्जनानि" इत्याश्रित्य द्वितीयैकाजवधिकस्य द्विर्वचनमाश्रीयते तदा तु अधिजगे इति अज्ग्रहणस्य व्यावर्त्यं बोध्यम् । "गाङ् लिटि" इति द्विलकारकानिर्देशमाश्रित्य "लावस्थायामेव गाङादेशविधानम्" इति भाष्ये उक्तत्वात् ।

ननु वार्तिकमते लिटीत्यादीनां परसप्तमीत्वाभ्युपगमात् गाङादेशस्य परनिमित्तकत्वेऽपि भाष्यकृता विषयसप्तमीत्वाभ्युपगमान्नेदमपि प्रयोजनमिति चेत्,

तर्हि जग्ले इत्याद्युदाहरणम् । अशिति प्रत्यये परे आत्वविधानात् ।

अथानैमित्तिकमात्वं शिति तु प्रतिषेध इति वक्ष्यमाणरीतिराश्रीयते तदा अचीति नोपादेयमेव ।

अथ भसः कसौ "घसिभसोर्हलि च" इत्युपधालोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वनिषेधार्थमस्तु इति चेत् ।

अत्र कैयटहरदत्तादयः—

"तत्र सत्यसति वा स्थानिवद्भावे न कश्चिद्विशेषः एत्वानितिरूपसाम्यात् । न च सति द्वित्वे पकारद्वयमिति वाच्यम् ।

"दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति" इति सिद्धान्तात् । भाषायां क्सुर्दुर्लभ एव उपधालोपश्च छान्दस एव"इति ।

अचीत्येतदेव रूपातिदेशे प्रमाणम् । कार्यातिदेशे तु घ्री, गा, ग्ला इत्येषामेव द्वित्वेन भाव्यमिति तत्र स्थानिवद्भावनिषेधार्थस्य अचीत्यस्य वैयर्थ्यं स्यात् । रूपातिदेशस्वीकारे तु घ्रा, इङ्, ग्लै इत्येषां द्वित्वापत्तौ इष्टरूपं न सिध्यतीति तत्र स्थानिवद्भावो मा प्रवर्तिष्टेत्येतदर्थकतया तत्सार्थक्यम् । तदुक्तम्— "अज्ग्रहणं तु ज्ञापकं रूपस्थानिवद्भावस्य" इति ।

अज्ग्रहणप्रत्याख्यानपक्षे तु स्थानिवदिति शब्दाधिकारमाश्रित्य स्थानिवत्सूत्रे कार्यातिदेशपरत्वेन निश्चितस्थानिवच्छब्दस्य अत्र लक्ष्यानुरोधात् रूपातिदेशपरत्वं कल्प्यम् । पूर्वसूत्राद्च इति पष्ठ्यन्तमनुवर्त्य तेनादेशो विशेषणीयः ।

ननु अच इत्यादेशविशेषणं किमर्थमिति चेत् न । शुशावेत्यत्र वृद्ध्यावादेशयोरिव सम्प्रसारणस्यापि स्थानिवत्त्वे श्विशब्दद्वित्वे शिशावेति रूपं मा भूत् । न च "सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलीयः"इति लावस्थायामेव तत्प्रवृत्त्या द्वित्वेन सह समाननिमित्तकत्वमेव नेति वाच्यम् । व्यतिशुशुवाते इत्यादौ दोपस्य दुर्वारत्वात् । "विभाषा श्वेः" इत्यस्य लावस्थायां प्रवृत्तावपि ईजाते ईजाथे इत्यादावतिप्रसङ्गात् किच्चस्यादेशविध्यनन्तरप्रवृत्तिकत्वात् । न च तस्यापि लावस्थायामेव विधिरस्त्विति वाच्यम् । अन्तरङ्गैरादेशैर्बाधितत्वात् । "स्वापेश्चङि"इति सम्प्रसारणस्य स्थानिवद्भावे "न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्" इति निषेधात् असूषुपत् इत्यत्राभ्यासे उवर्णानुपपत्तेश्च । अच इत्युक्ते तु सुप् इत्यस्यैव द्वित्वे तत्सिद्धिः ।

द्वित्वे कर्त्तव्ये इत्युक्त्वा तदुत्तरमादेशरूपस्यैवाख्यानम् ।

अन्यथा प्रकृतिभाव एव स्यात् । निन्यतुरित्यादौ तु पूर्वमियङ्प्रवृत्तावपि द्वित्वोत्तरम् "एरनेकाचः" इति तदपवादो यण् । यद्वा । "प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते" इति न्यायात् पूर्वमेव इयङ् न प्रवर्त्तते । आभीयत्वेन इयङोऽसिद्धत्वात् वा यणिति बोध्यम् ।

स्यादेतत् । स्थानिवद्ग्रहणं निवर्त्य "न पदान्त-" इति सूत्राद् नञ्ग्रहणं चानुवर्त्य उक्तस्थले अजादेशनिषेध एव व्याख्यायताम् भाष्यारूढत्वसाम्यात् । स्थानिवदित्यत्र शब्दाधिकारत्वानाश्रयणेन लाघवात् नपदान्तसूत्रानन्तरपाठानुग्रहाच्चेति । मैवम् । नकारस्य स्वरितताया अत्रापि कल्प्यत्वात् । स्थानिवच्छब्दे च तस्याः क्लृप्तत्वात् । अचःपदादेशपदयोरनुवृत्त्यर्थं पूर्वतरसूत्रानुसन्धानकल्पनस्यावश्यकतया "न पदान्त-" इति सूत्रानुसन्धानकल्पने गौरवाच्च ।

स्यादेतत् । द्वित्वनिमित्तमचमाश्रित्य कृतस्यैव अजादेशस्य स्थानिवद्भावविधाने चुक्षावयिषतीत्यादौ णिनिमित्तकस्य वृद्ध्यावादेशादेस्तदनुपपत्त्या अभ्यासे उकारश्रवणं न स्यात् अकारस्यैव तत्प्रसङ्गात् । एवम् उडुडावयिषति । उडुरिवाचरति उडवति ण्यन्तात्सन् । चाङि औडुडवत्, नुनावयिषति, अनूनवत्, ऊर्णुनावयिषति, और्णूनवत्, पुस्फारयिषति अपुस्फुरदित्यादौ "चिस्फुरोर्णौ" इत्यात्वम् इत्यादौ इति चेत्, अत्र वार्तिकम्—

"ओः पुयण्जिषु वचनं ज्ञापकं णौ स्थानिवद्भावस्य" इति ।

अस्यार्थः—"ओः पुयण्ज्यपरे" इति सूत्रेण अभ्यासोकारस्य इत्त्वं विधीयते पवर्गयणजकारेष्ववर्णपरेषु परतः । तत्र यद्यपि पिपविषते यियविषति इत्यत्र पूङो यौतेश्च सनि "स्मिपूङ्रञ्ज्वशाम्-" इति, "सनीवन्त" इति च इट् गुणा-

वादेशौ द्वित्वे कर्त्तव्ये "द्विर्वचनेऽचि" इत्यस्य प्रवृत्त्या अभ्यासे उकारसम्भवात् तस्य इत्त्वविधानेन पकारयकारांशः सार्थक एव, तथाऽपि वर्गप्रत्याहारजकाराणां ग्रहणं णौ कृतस्यादेशस्य स्थानिवत्त्वं ज्ञापयति । आदेशविशिष्टानामेव द्वित्वेऽभ्यासे उवर्णस्याप्रसिद्धेः । अभ्यासाकारस्य "सन्यत" इति इत्त्वस्य सिद्धेश्च । तद्व्यतिरेकेण पवर्गयण्जकाराणामवर्णपराणां दुर्लभत्वात् । सनि चैषामिटो दुर्लभत्वात् । अबीभवत्, अमीमवत्, अलीलवत्, अरीरवत्, विभावयिषतीत्यादि । तथा च द्वित्वनिमित्तस्याचो णिचा व्यवधानेऽपि णिज्निमित्तकस्याप्यजादेशस्य स्थानिवद्भावे सिद्धे बुभावयिषतीत्यादिकं निराबाधम् । येननाव्यवधानन्यायेन द्वित्वनिमित्तस्याचो णिज्मात्रेण व्यवधानमाश्रीयते न तु निनवनीयिषतीत्यादौ ल्युट्क्यजादिभिरिति नातिप्रसङ्गः । अत एव 'णौ कृतं स्थानिवद्' इति पठन्ति ।

नन्वेवमप्यचिकीर्त्तदित्यत्र णिचि कृतस्य इत्त्वस्यापि स्थानिवत्त्वं स्यात् ।

मैवम् । अवर्णपर एव हलि स्थानिवत्त्वानुमानात् । तथा च भाष्यम्—"तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम् । कश्च तुल्यजातीयः ? यथाजातीयकाः पुयण्जयः । कथञ्जातीयकाश्चैते ? अवर्णपराः" इति । वार्त्तिककारस्तु सूत्रमेतत्प्रत्याचख्यौ । तथाहि—षष्ठे द्वित्वप्रकरणान्ते पठ्यते —

"द्विर्वचनं यणयवायावादेशाल्लोपणिलोपोपधालोपकिकिनोरुत्त्वेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन" इति ।

अस्यार्थः—दध्यत्रेत्यादौ सारूपो यण्, चयनं चायको लवनं लावक इत्यादौ आयादेशादयश्चत्वारः, गोदः कम्बलद

इत्यादावाल्लोपः, श्लेष्मघ्न इत्यादावुपधालोपः, कारणा द्वारणा इत्यादौ णिलोपः, निपूर्चा इत्यादावुत्वं च। किरतीत्यादौ "ऋत इद्धातोः" इतीत्त्वस्याप्येतदुपलक्षणम् । तेन ततुरिरित्यादिकमपि सेत्स्यति । द्वित्वं तु विभिदतुरित्यादौ सावकाशम् । तथा चोभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधात् द्वित्वं तेषां बाधकम् । तेन चख्नतुः, चिचाय, लुलाव, चिचयिथ, लुलविथ, पपतुः, जघ्नुः, जग्मतुः, आटिटत्, ततुरिरित्यादि सिद्धम् । न चैवम् इयङोऽत्रानुपादानाच्चिन्यतुरिति न स्यादिति वाच्यम् । "प्रकल्प्य च" इति न्यायेन भाविनं यणमालोच्य पूर्वमियङ् न प्रवर्त्तत इत्युक्तत्वात्। तस्मादारम्भणीयमेतद्वचनमिति ।

भाष्यकारास्त्वाहुः—

विप्रतिषेधोऽयमयुक्तः, आल्लोपादीनां नित्यत्वात् द्वित्वस्यानित्यत्वेन तुल्यबलत्वाभावात् । अथापूर्वोऽयं वाचनिको विप्रतिषेधस्तदा तदेव गौरवम् । अपि च नित्यानामिवान्तरङ्गाणामपि वचनेन बाधापत्तौ निनवनीयिषतीत्यादावभ्यासे उकारश्रवणं स्यात् । अथ नित्यानामेवोक्तवचनं बारकं न त्वन्तरङ्गाणामपि, तथाऽपि चुक्षावयिषतीत्यादौ वृद्ध्यादेरन्तरङ्गत्वात्पूर्वं प्रवृत्तौ ततो द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे "सन्यत" इति इत्वे च इकारस्य श्रवणं स्यात् । तथा च तद्बाधनाय "उत्परस्यातः" "ति च" इत्युत्तरं "ओदौदादेशस्य चुडुतुशरादेः" इति वचनं कल्प्यम् । अभ्यासस्येत्यनुवर्त्तते ।

अस्यार्थः-आदौतोरादेशो यस्मिन्नङ्गे तत्सम्बन्धी चुडुतुशरादिश्च योऽभ्यासस्तस्य योऽकारस्तस्य उत्स्यादिति । चुक्षावयिषति, डुडावयिषति, तुनावयिषति, ऊर्णुनावयिषति, शुशावयिषति, पुस्फारयिषति। यद्यप्यन्त्ये "शर्पूर्वाः खयः" इति पक्षा-

रशेपे शरादित्वं नास्ति तथाऽपि अभ्याससञ्ज्ञाप्रवृत्तिकाले तद् बोध्यम् । ओदौदादेशस्य किम् ? "चायृ पूजायाम्" चिचाययिषति । "खद स्थैर्ये" चिखादयिषति । चुट्टुतु-शरादेः किम् ? बिभावयिषति । अतः किम् ? ऋजुम्, ऋणम्, ऋतुम्, अंशुं, वा, आख्यत् आर्जिजत्, आर्णिणत्, आर्तितत्, आंशिशत् । अत्र परत्वाद् वृद्धौ टिलोपे सणिचूकस्य द्वित्वं मा भूत् । "अभ्यासस्य" इत्यनुक्तौ तु चुट्टुतुशरादेरिति अङ्गस्य अतो वा विशेषणं स्यात् । तथा च शीतं लुनाति शीतलूः सूर्यः तमाख्यातुमिच्छति शिशीतलयिषतीत्यत्र तकारोत्तरस्याकारस्य उत्वं स्यात् । तस्माद्वचनद्वयमपि वार्त्तिककृता पठनीयम् । "ओः पुयण्ज्यपरे" इत्यपि तथैव । पिपविषते यियविषति जिजावयिषतीत्यादौ इत्वं यथा स्यात् । पू यु इत्यनयोः सनि इटि परत्वाद् गुणे पूर्वविप्रतिषेधेनावादेशात्पूर्वं द्वित्वस्य तन्मते प्रवृत्तेः। "जुचङ्क्रम्य" इत्यत्र निर्दिष्टः सौत्रो जुधातुः । तस्माण्ण्यन्तात्सन् । तत्र चुट्टुतुशरादेरित्युक्ते माप्ते तद्बाधनाय इत्वस्य वक्तव्यत्वात् । न च चुट्टुतुशरादेरित्यत्र चुशब्दस्थाने चकारमात्रं पठनीयम् । तथाच नात्रातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । गुङ्‌ घुङ्‌ ध्वनौ । णिचि चङि ताभ्यां, सनि च अजूगवत्, अजूघवत्, जुगावयिषति, जुघावयिषतीत्यादेरसिद्धेः । एवं दिद्‌वनीयिषतीत्यत्रापि तवर्गादित्वादुत्ववारणाय वचनान्तरमारम्भणीयम् ।

अथवा "सन्यतः" इत्यस्मान्मण्डूकप्लुत्या सन्ग्रहणमनुवर्त्य येननाव्यवधानन्यायेन णिञ्भिन्नव्यवधाने उत्वं नेति व्याख्येयम् ।

नन्वेवमपि तनुशब्दादाचारक्विबन्ताद्धेतुमण्णौ सत्यसति

वा सन् तितनावयिपति तितनविपतीत्यत्राप्युत्त्वं स्यात् ।

मैवम् । अभ्यासस्यावयवः ओदौदादेशस्य तु यथासम्भवमवयव आदेशो वा योऽकारस्तस्य उत्वमिति वार्त्तिकार्थः । चुक्षावयिषतीत्यवयवः । पुस्फारयिषतीत्यादेशः । तितनायिषतीत्यत्र तु तदुभयाभावान्न दोषः । एवं च अत इत्यपि सार्थकम् । अन्यथा आटिटदित्यादौ चङ्परे णौ यदङ्गं तदवयवे लघौ सन्वदतिदेशात् आर्जिजदित्यादावपि प्रसङ्गाभावेन तद्वैयर्थ्यं स्यादिति सूत्रापेक्षया वार्त्तिकमते महागौरवमिति ।

स्यादेतत् । प्रकृतसूत्रं वार्तिकं चेत्युभयमपि मास्तु । "ओः पुयण्" इत्येव ज्ञापकम् । अन्तरङ्गं नित्यं च बाधित्वा द्विर्वचनं भवतीति द्वित्वानन्तरं च यथासम्भवं यणादिप्रवृत्तिरिति ।

अत्र कैयटः—ज्ञापकं सामान्यापेक्षं विशेषापेक्षं वा । नाद्यः । अचिकीर्तदित्यादौ इत्त्वं बाधित्वा पूर्वं द्वित्वप्रवृत्तावभ्यासे ऋकारश्रवणापत्तेः । नान्त्यः । चक्रतुरित्यादेरसिद्धेः । तस्मात्सूत्रमावश्यकम् । तद्विषये च इष्टसिद्ध्यर्थं भाष्योक्तरीत्या ज्ञापकमाश्रयणीयमिति दिक् ।

अत्र बोपदेवेन काव्यकामधेनावित्थं व्यवस्थापितम्—अङ्कयतेश्चङि णिचमाश्रित्य कृतस्य अतो लोपस्य स्थानिवद्भावात् कशब्दस्य द्वित्वे आञ्चकदिति रूपमेके स्वीकुर्वन्ति तच्च मुनित्रयविरुद्धम् । तथाहि–किं "द्विर्वचनेऽचि" इति स्थानिवत्त्वं, ज्ञापकेन वा । नाद्यः । णिचो द्वित्वनिमित्तत्वाभावात् । द्विर्वचनाद्दृत्त्या द्वित्वनिमित्तमचमाश्रित्य कृतस्यैवाजादेशस्य स्थानिवत्त्वमिति भाष्यवार्त्तिकयोरुक्तत्वात् । नान्त्यः—ज्ञापकस्य सजातीयविषयकत्वमाश्रित्य अवर्णपर एव हलि स्थानिवत्त्वमिति भाष्य एव स्थापितत्वात् । पूर्वविप्रतिषेधवार्तिकृद्-

पणपरभाष्यप्रामाण्यादेव तथा लाभात्। आञ्चकीदित्यादावभ्यासे अकारस्य भाष्यसंमतत्वे हि तदर्थमपि वार्तिककृता यत्नान्तरं कल्पनीयमिति गौरवमप्यापादयेत्। तदभावात्तु ज्ञायतेऽभ्यासे इकार एव भाष्याभिमत इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमनभिमतम् इति। तस्मादुकारादेश एव स्थानिवत्। अभ्यासात्परस्य अवर्णपरहलस्तत्रैव सम्भवादिति सिद्धम्।

यत्तु काशिकायाम् "पूर्वत्रासिद्धम्" इति सूत्रे ऊढशब्दात् णिचि चङि औजढदित्युदाहृत्य क्वन्तस्य तु औजिढदित्युक्तम्। न्यासकृता च णौ कृतस्य टिलोपस्य स्थानिवद्भाव इति व्याख्यातम्। सरस्वतीकण्ठाभरणकारेण च "णिच्यनित्" इति सूत्रितम्। तत्सर्वं महाभाष्यविसंवादान्निर्मूलम्। इत्थमेव दुर्गगुप्तेन दुर्गटीकायाम्, त्रिलोचनदासेन कातन्त्रपञ्जिकायाम्, वर्द्धमानमिश्रेण कातन्त्रविस्तरे, हेमसूरिणा हैमव्याकरणे, प्रदर्शितम्। एतच्च ज्ञापकमजन्तस्यापवर्गपरस्यावर्ण एवेति वेदितव्यमिति प्रदर्शितम्। अभिनवशाकटायनेन च शब्दानुशासने णिनिमित्तादपि प्राग्द्विः तत्रावर्णपरे इति प्रदर्शितम्। तस्मादाश्विकत् औजिढव इत्येव साधीयः। तथैव नन्दिक्षीरस्वाम्यादिभिर्धातुपारायणेपूदाहृतम्—

शुष्किका शुष्कजङ्घा च क्षामिमानौजिढत्तथा। इति

वैयाघ्रपद्यवार्तिकेऽपि इकारपाठ एव सांप्रदायिकः। श्रोत्रियास्तु प्रमादाज्जिस्थाने जं पठन्ति। क्षेमेन्द्रेणापि जैनेन्द्रन्यासे स्पष्टमेवोक्तमिति। वैयाघ्रपद्यवार्त्तिकं च पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य प्रयोजनाभिधानपरम्। तथा हि–शुष्किकेत्यत्र "उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः" इति इत्त्वविकल्पो न भवति "शुषः कः" इति निष्ठाकत्वस्यासिद्धतया ककारस्याकारात् पूर्वत्वाभावात्।

एवं शुष्कजङ्घेत्यत्र "न कोपधायाः" इति पुंवद्भावनिषेधस्य न प्रवृत्तिः । क्षामिमानित्यत्र "मादुपधायाश्च"इति वत्वं न भवति, "क्षायो मः" इति मत्वस्यासिद्धतया मकारस्यानुपधात्वात् । औजिढदित्यत्र ढत्वस्यासिद्धत्वात् ढ्रति इत्यस्य द्वित्वम् ।

अत्र वदन्ति ।

वोपदेवमहाग्राहग्रस्तो वामनदिग्गजः ।
कीर्तेरेव प्रसङ्गेन माधवेन विमोचितः ॥

तथा हि–किं वामनोक्तौ वार्तिकदूषणपरभाष्यविरोधः, किं वा ज्ञापकस्य सजातीयविषयकत्ववर्णनपरभाष्यविरोधः ?। नाद्यः । "नित्यानित्ययोर्विप्रतिषेधानुपपत्तिः, दिद्वनीयिषति इत्याद्यसिद्धिश्च" इति दूषणयोर्भाष्ये ऽनुक्तत्वात् दूषणान्तरोपलक्षणं भाष्यमिति स्थिते औजढत् इत्यभ्यासे अकारश्रवणार्थं सोऽपि विधेयः स्यात् इति दूषणान्तरस्यापि वार्तिकोपरि देयत्वात् । तदेवं वार्तिकं रचनीयम्–"ओदौदादेशस्य चुट्टुशरादेरभ्यासस्योत्सनि" ततः "अल्लोपवतो णिचोऽत्"। अल्लोपवतोऽङ्गस्याभ्यासस्य णिचोऽत् स्यात् औजढत् आञ्जकत् इति ।

न द्वितीयः । यत्र द्विरुक्तौ अभ्यासोत्तरखण्डस्य आद्योऽजवर्णस्तत्र स्थानिवदिति भाष्यस्य फलितार्थः । अस्ति च ह्वतशब्दस्य द्विरुक्तौ प्रक्रियादशायामुत्तरखावर्णः । न च पुनः प्रवृत्तेन टिलोपेनापहारात् न तस्य प्रयोगसमवाय इति वाच्यम् । प्रयोगसमवायित्वस्य भाष्येऽनुक्तत्वात् । एवं च नुनावयिषतीत्यादौ द्वित्वप्रवृत्तिवेलायामवर्णाभावेऽपि पश्चाद्भाविनं तमाश्रित्य यथा स्थानिवद्भावस्तथा ह्वतशब्दस्य पश्चात्तद्विरहेऽपि । तथा हि–अवर्णपरत्वं द्वित्वप्रवृत्तिवेलायां विवक्षितम् उत परिनिष्ठिते रूपे ?। नाद्यः । चुस्रावयिष-

ति इत्यादावभावात् । नान्त्यः । आञ्चकत् इत्यादौ तदभावात् । तस्मात्प्रक्रियादशायामेव तदित्यवश्यमङ्गीकार्यम् । एतेन वोपदेवन्यस्ता अपि ग्रन्था व्याख्याताः प्रक्रियादशायामवर्णपरत्वस्य विवक्षितत्वात्, वामनोक्तौ तद्विरोधाभावात् ।

अध्यजीगपत् इत्यत्र तु स्थानिवत्त्वप्रवृत्तावजादित्वात् णिच एव द्वित्वापत्त्या उभयत्राप्यवर्णपरत्वाभावात् न स्थानिवत्त्वम् अचिकीर्तत् इत्यादिवत् । एवं सत्युवर्णस्थानिकस्यैवादेशस्य स्थानिवत्त्वमिति दुराग्रहो निर्मूल एव । अत एव "लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य" इति सूत्रे अपीप्यत् इत्यत्र पिबतेर्णौ युकि चङि उपधालोपे च तस्य स्थानिवत्त्वात् पाय्शब्दस्य द्वित्वमिति वृत्तिः सङ्गच्छते ।

अत्रेदं वक्तव्यम्—स्थानिवद्भावप्रवृत्तिवेलायाम् अवर्णपरत्वं यत्र हलोऽस्ति तत्रत्य आदेशः स्थानिवत् इति भाष्याभिप्रायो न तु त्वदुक्तान्यतरत्र गौरवात् प्रमाणाभावाच्च ।

एतेन भाष्यस्य दूषणोपलक्षणत्वात् "अल्लोपवतो णिचोऽनु" इति वचनारम्भोऽप्यापाद्यत्वेनाभिमत इत्यपास्तम् । वाचनिकविप्रतिषेधपरत्वेन प्रवृत्ते वार्तिके भाष्यस्य दूषणोपलक्षणत्वे प्रमाणाभावात् । नित्यानित्ययोर्विप्रतिषेधानुपपत्तिरिति दूषणस्य प्रसिद्धविप्रतिषेधपरत्वमात्रविषयकत्वात् ।

यत्तु उकारादेशस्यैव स्थानिवत्त्वे अचिकीर्तत् इत्यत्रातिप्रसङ्गशङ्काभाष्यमसङ्गतं स्यात् इति ।

तत् तुच्छम् । णिचि कृतं स्थानिवद्भवतीति यथाश्रुतार्थबोधदशायामेव तत्प्रवृत्तेः । सिद्धान्तविरोधेन शङ्काया असङ्गत्युक्तौ शङ्कामात्रोच्छेदापत्तेः । अन्यथान्यतरत्रावर्णपरत्ववादिनस्तवापि तदसङ्गतेर्दुरुद्धरत्वात् । तत्र प्रक्रियादशायामप्यवर्णपरत्वाभावात् ।

एतेन प्रयोगसमवायित्वं विशेषणं भाष्यानुक्तमिति निरस्तम् ।

ऊर्णुनावयिषति इत्यादावपि स्थानिवत्त्वप्रवृत्तिदशायाम् अवर्णस्य हलपेक्षया परत्वात् । "कथं जानीयकाराअंते अवर्णपराः" इति भाष्योक्तेश्च ।

युक्तं चैतत् । अवर्णपरपवर्गयण्जकारेषु परतो विधीयमानमभ्यासोकारस्य इकारादेशविधानं हि स्थानिवद्भावं ज्ञापयति इत्युभयसिद्धम् । अस्ति चात्र स्थानिवत्त्वप्रवृत्तिवेलायां पवर्गादीनामवर्णपरत्वमिति यथोक्तार्थलाभात् । अत एव "तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम्" इति भाष्यम् । तेन तुल्यजातीयस्य स्थानिवत्त्वमित्यर्थात् तत्प्रवृत्तिवेलायामवर्णपरत्वस्य स्पष्टमेवोक्तत्वात् । प्रथमोपस्थितं स्थानिवद्भावमुपेक्ष्य द्विरुक्ताभ्यासोत्तरखण्डस्याद्योऽजवर्ण इत्यर्थपरत्वे मानाभावात् । एवं च "अल्लोपवतो णिचोऽत्" इति वचनापादनमपि दूरापास्तम् । अभ्यासेऽकारस्य प्रमाणसिद्धताभावेन तदर्थं वचनारम्भस्य निष्फलत्वात् । प्रक्रियादशायाम् अवर्णपरत्वमित्यस्य न्यासस्यानभिमतत्वाच्च ।

अत एव "स्तौतिण्योः" इति सूत्रे सिषेवयिषति इत्यत्र सिवेर्हेतुमण्णौ गुणे सति इटि गुणायादेशयोः कृतयोः गुणस्य स्थानिवद्भावात् सिव्शब्दस्य द्वित्वमिति न्यासकारेणोक्तम् । तत्रोत्तरखण्डे अकाराभावेन त्वदुक्तरीत्या औजढत् इत्यत्रत्यतद्रूपस्य व्याख्यातुमशक्यत्वात् ।

एतेन सिचो द्वित्वमिति न्यासस्य भाष्यविरोधादुपेक्ष्यत्वमिति परास्तम् । औजढत् इत्यत्राप्यल्लोपस्थानिवत्त्वस्य भाष्यविरुद्धतया स्वयमेव प्रक्रियादशायामवर्णपरत्वाभिप्रायं कल्पयित्वा वचनानर्हत्वात् । अत एव औजढत् इत्यादिसिद्धये सामान्यांशं

ज्ञापकमुक्त्वा अचिकीर्तत् इत्याद्यनुरोधेन तदनित्यत्वं सीरदेवेन स्वीकृतम् । तस्मात्सामान्यापेक्षं ज्ञापकमित्येव वामनन्यासकारादीनामभिप्रायः न तु त्वदुक्तः ।

परं तु "विशेषापेक्षं ज्ञापकम्" इति भाष्यविरोधादेव तेषामनुपादेयत्वमित्यन्यदेतदिति रहस्यम् ।

अत एव अदन्तेषु ऊन धातोर्माधवीयधातुवृत्तौ, "नोनयतिध्वनयति" इति सूत्रे काशिकापदमञ्जर्योश्च औनिनत् इत्यभ्यासे इकारपाठः संगच्छते ।

एतेन तत्सर्वं लिपिप्रमादप्रयुक्तमेव । स्थलान्तरस्थवामनमाधवग्रन्थविरुद्धत्वात् इत्यपि निरस्तम् । भाष्यसंमतार्थसंवादिन इकारपाठस्यैव वामनादितात्पर्यविषयत्वावश्यकत्वेन वैपरीत्यात् ।

नन्वेवम् अकारान्तत्ववैयर्थ्यमिति चेन्न । तद्बलेन वृद्धौ सत्याम् अह्लापयति आज्ञीकपत् इत्यादिरूपाभ्युपगमात् ।

यदि तु चिति इत्यादाविदित्करणस्य णिज्विकल्पज्ञापकतायाः क्लृप्तत्वात् इहापि तथैवेत्याग्रहस्तथापि न क्षतिः । णिजभावपक्षे अनेकाच्त्वात् आम्, अह्लात् इत्यादौ "अनिदिताम्" इति उपधालोपाप्रवृत्तिरित्यतोऽपि सार्थकतानिर्वाहात् ।

यत्तु अभ्यासे अकारश्रवणार्थतया अदन्तत्वसार्थक्यमिति । तच्चिन्त्यम् । इकारस्यैव तत्र व्यवस्थापितत्वात् ।

अथ सर्वमतेऽप्यभ्यासे ऊकारश्रवणानुपपत्तिः "पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने" इति ढकारस्यैव सिद्धत्वात् इति चेन्न । तस्यानित्यतया ध्रुतिशब्द एव तत्प्रवृत्तेरित्यास्तामतिविस्तरः ॥

इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे अष्टमाह्निकम् ।

अदर्शनं लोपः ५४ ।

प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् । स्थाने इत्यनुवृत्तेः । न चादर्शनशब्दस्यैवेयं संज्ञा स्यात् इति "लोपो व्योः" इत्यादौ स एवादेशः प्रसज्येतेति वाच्यम् । महासञ्ज्ञासामर्थ्यात् अर्थस्यैव संज्ञित्वात् । न च प्रदेशेष्वेव लौकिकलोपशब्दार्थो विज्ञास्यते पशुरपत्यम् इत्यादाविवेति संज्ञासूत्रमनारभ्यमिति वाच्यम् । प्रसक्तस्येति प्रतियोगिविशेषलाभार्थं तदारम्भात् । अन्यथा दधि मधु इत्यादौ क्विपः स्वाभाविकादर्शनसत्त्वेन लोपसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणेन तुक् स्यात् ।

तथा च वार्त्तिकम् ।

"सिद्धं तु प्रसक्तादर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात्" इति ।

ननु वार्त्तिकमते तत्सूत्रस्य विध्यर्थत्वात् अस्त्वेवम् । भाष्यमते तु तन्नियमार्थं स्थानिवत्सूत्रेणैव कार्यप्रवृत्तेरिति वक्ष्यते । न चात्र तुकस्तेन प्रसक्तिः । षष्ठीग्रहणस्य तत्रानुवर्तितत्वात् । अत एव ग्रामणीः इत्यादौ अर्थोपपदधातुसन्निधानात् अर्थतः शास्त्रतश्च अण्प्रसङ्गे क्विपो विधानेऽपि वृद्ध्यादिकं न भवति । तस्मादिदं सूत्रं निरर्थकमिति चेत् ।

मैवम् । "चाहलोप एवेत्यवधारणम्" "चादिलोपे विभाषा" इति सूत्रयोश्चादीनामप्रयोगस्यैव लोपपदार्थत्वात्षष्ठीनिर्देशेन लोपविध्यभावाल्लोपसंज्ञाऽनुपपत्तौ 'अयमेवारण्यं गच्छतु' 'अयमेव ग्रामं गच्छतु' इत्यादौ तिङन्तनिघातनिषेधस्य 'शुक्ला व्रीहयो भवन्ति' 'श्वेता गा आज्याय दुहन्ति' इत्यादौ निघातनिषेधविकल्पस्य चानुपपत्तेः । सूत्रारम्भे तु तत्र शास्त्रतो लोकतो वा तदप्रसक्तेर्न दोषः ।

न च वार्तिकमते ग्रामणीरित्यत्र वृद्धिः स्यादिति वाच्यम्। क्विपा अणः प्रसङ्गापहारात्। विशेषशास्त्रनिर्मुक्ते एव सामान्यशास्त्रस्य प्रवृत्तेः। "सत्सूद्विष" इति क्विपो विषये "कर्मण्यण्" इत्यस्य प्रसक्तेरेवाभावात्।

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ६०।

तन्त्रावृत्त्यादिना तद्भावितानामिमाः संज्ञाः अनेकसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्। लुक्श्लुलुप् एतैः शब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमेण तत्संज्ञं स्यात्। न चैवं विधिप्रदेशेषु इतरेतराश्रयापत्तिः अदर्शनस्य नित्यत्वेऽपि लुगादिसंज्ञया भावितत्वस्य तदभावेन पूर्ववत् परिहारासम्भवात् इति वाच्यम्। भाविसंज्ञाविज्ञानात्। प्रदेशाश्च "लुक् तद्धित" 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः" "जनपदे लुप्" इत्यादयः। लोपसंज्ञायाश्च नैताभिर्बाधः। एकसंज्ञाधिकारात्। अन्यत्र संज्ञानां समावेशदर्शनात्। अत एव "न लुमताङ्गस्य" इति निषेधः सङ्गच्छते। अन्यथा "प्रत्ययलोपे" इत्यस्य लुगादिविषये प्रसक्तेरेवाभावात्।

स्यादेतत्। प्रत्ययस्येति किमर्थम्। 'न तावदप्रत्ययनिवृत्त्यर्थम्। लुगादिविधौ सर्वत्र प्रत्ययस्यैव स्थानित्वादप्रसिद्धेः। अनुवादे च तद्भावितस्यैव ग्रहणात्।

ननु "लुक् तद्धितलुकि" इत्यत्र "गोस्त्रियोः" इत्यनुवृत्त्या गोशब्दस्यापि लुगापत्तिः। योगविभागात्। "गोरुपसर्जनस्य" ततः "स्त्रियाः"। "लुक्तद्धित" इत्यत्र "स्त्रियाः" इत्यनुवर्तते गोः इति निवृत्तम्। अन्यथा प्रत्ययग्रहणे कृतेऽपि गर्भेर्डीप्प्रत्ययस्य लुक् स्यात्।

"कंसीयपरशव्ययोः" इत्यत्रापि कंसीयपरशव्ययोः प्रातिप-

दिकात्परस्य लुक् विधीयते । "ङ्याप्प्रातिपदिकात्" इत्यधिकृतत्वात् । अतः प्रकृतिभागस्य न लोपः । अन्यथा "कमेः सः" कंसः परान् शृणाति परशुः इत्युकारसकारयोर्लुगापत्तेः ।

न च "अत्रिभृगुकुत्स" इत्यादौ प्रतियोगिविशेषसमर्पणार्थम् । तत्र "यस्कादिभ्यो गोत्रे" इत्यतो गोत्रपदानुवृत्तेरत्र्यादिगोत्रे यो विहितस्तस्य लुग्विधानात् ।

"जनपदे लुप्" इत्यत्र प्रातिपदिकाधिकारात्प्रत्ययानुवृत्तेश्च जनपदे विहितस्य चातुरर्थिकप्रत्ययस्य लुक् ।

"लवणाल्लुक्" इत्यत्रापि ठक एव, प्रकृतत्वात् "तस्मादित्युत्तरस्य" इति पञ्चम्या प्रत्यय इत्येतस्य षष्ठ्यन्तत्वकल्पनात् ।

ननु "यञञोश्च" "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यादौ लोपप्रतियोगिप्रत्ययस्यानेकाच्त्वेन "अलोऽन्त्यस्य", "लवणाल्लुक्" इत्यादौ च "आदेः परस्य" इति आदिमात्रस्य लोपो मा भूदिति सर्वादेशार्थं प्रत्ययग्रहणम् ।

मैवम् । लोपे प्रकृते ऽपि "लुग्वादुह" इति लुग्वचनस्य सामान्यापेक्षज्ञापकतया लुमतां सर्वादेशत्वसिद्धेः । न च लोप एव सर्वादेशो लुगादयस्तु "अलोऽन्त्यस्य" इति वैपरीत्यं स्यादिति वाच्यम् । असञ्जातविरोधितया लोपस्यान्त्यादेशत्वसिद्धौ लुगादीनामेव सर्वादेशत्वकल्पनात् ।

मैवम् । "आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच्" इत्यत्र "लुगणिञोः" इत्यतो लुग्ग्रहणमनुवर्त्तते न वा ? । नाद्यः । स्थानिनौ द्वौ आदेशास्तु लुका सह त्रय इति यथासंख्यविरहे एकैकस्यादेशत्रयप्रसङ्गात् । ततश्चागस्तयोऽपि कुण्डिनाः स्युः कुण्डिनाश्चागस्तयः । लुक् च ज्ञापकात्सर्वादेश-

स्तदा उभयत्रापि विभक्तिमात्रं श्रूयेत। नान्त्यः। प्रकृते सिद्धेऽपि अगस्तीनां छात्रा आगस्तीया इति प्राग्दीव्यतीये अजादौ प्रत्यये विवक्षितेऽप्यगस्त्यादेशस्य निषेधाभावात् प्रवृत्तावप्यवृद्धत्वात् छप्रत्ययानुपपत्तेः। इह प्रत्ययग्रहणे तु आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रत्ययांशस्य लुकि परिशिष्टभागयोर्यथासंख्यमगस्तिकुण्डिनचौ आदेशावित्यगस्तयः कुण्डिना इति च सिद्धम्। प्राग्दीव्यतीयविवक्षायां तु गोत्रे ऽलुगचीति लुक्प्रतिषेधे तत्संनियोगशिष्टागस्तिभावस्यापि निवृत्तावागस्त्येत्यस्य वृद्धत्वात् छे "सूर्यतिष्यागस्त्य" इति यलोपे आगस्तीया इति सिद्धम्। कौण्डिन्ये तूभयथाऽपि न विशेष इति तत्रैव वक्ष्यते। तस्माल्लुगित्यस्य तत्रावश्यमनुवर्त्यतया पूर्वदोषपरिहाराय प्रत्ययग्रहणमत्रावश्यकम्।

भाष्यकृतस्तु "प्रत्ययलोपे" इत्यत्र विशेषणार्थम्, द्वितीयग्रहणमुत्तरार्थम्। तेन समस्तप्रत्ययलोपे एव प्रत्ययलक्षणं न त्वेकदेशलोपे। अन्यथा आघ्नीय, संरायस्पोषेण मीय इत्यत्र परत्वादुपधालोपे पुनः प्रसङ्गविज्ञानादनुनासिकलोपः स्यादित्याहुः

हरदत्तस्तु सर्वादेशार्थमपीदम्, सामान्येन ज्ञापनस्यागतिकगतित्वात् इत्याह इति दिक्।

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ६१।

प्रत्यये लुप्तेऽपि तन्निमित्तकं कार्यं स्यात्। तेन अतृणेट् इत्यत्र तिपो लुप्तत्वेऽपि "तृणह इम्" इति हलादिपित्सार्वधातुकं निमित्तीकृत्य इमागमः। न चात्र "स्थानिवत्" इत्यनेन गतार्थत्वम्। विशेषणत्वेनाप्यल्लाश्रयणे "अनल्विधौ" इति निषे-

धस्य ह्रीकारात् । वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणं नास्ति इत्यस्य तु नायं विषयः वर्णप्राधान्यमात्रे तत्प्रवृत्तेः । तथा हि महासूत्रे प्रत्ययलोपे तल्लक्षणम् इत्येवास्तु, यद्वा द्वितीयभाग एव माऽस्तु, स्थानिवत् इत्यनुवृत्त्या सिद्धेः । तदुपादानसामर्थ्याच्च प्रत्ययमात्रवृत्तिधर्मो यत्र निमित्ततावच्छेदकस्तदेव कार्यं प्रत्ययलोपे भवति न तु गवे हितम् गोहितम् इत्यादाववादेशः, अत्वस्य तत्र निमित्ततावच्छेदकस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारण्यात् । यद्यत्र "नलुमता" इति निषेधः, तथाऽपि सुयशा इत्यत्र विसर्गसुलोपस्य स्थानिवत्त्वे "वा शरि" इति सकारादेशविकल्पस्य, सुदृड् इत्यत्र "खरि च" इति चर्त्वस्य दुर्वारत्वम् । इमागमविधौ तु सार्वधातुकस्य विशेष्यतया तत्त्वस्य प्रत्ययमात्रव्याप्यतया तत्प्रवृत्तौ बाधकाभावात् । हलादाविति विशेषणतयैव वर्णस्य तत्राश्रयणात् । एतदर्थस्यैव 'वर्णाश्रये नास्ति' इत्यत्रोपनिबद्धत्वात् । अत एव धिन्विकृण्व्योर्विधि "लोपो व्योः" इति वलोपे तस्यानिमित्तत्वात् वस्तुतो निमित्तत्वस्य प्रत्ययवृत्तित्वेऽपि "न धातुलोपे" इति गुणनिषेधो न प्रवर्तते, आर्द्धधातुकत्वस्य तत्र निमित्ततायामनवच्छेदकत्वात्, वस्तुत्वस्य च प्रत्ययत्वव्याप्यत्वविरहात् । तेन सुधे, सुधेनौ, सुधेनः, सुकः, सुकर्णौ, सुकर्ण इत्यादि सिद्धम् । "हल्ङ्याब्भ्य" इति सुलोपे पदत्वात् "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य" इति नलोपः ।

एतेन—

सुधे सुधेवारिवधात्सुराणां सुकारणे लाघवतश्च रापः ।
विशेषणे द्वे च इहादिकर्तुर्वेददर्शिनी स हि कैयटोपि ॥

इति व्याख्यातम् ।

धातोर्लोपो यस्मिन्निति बहुव्रीहिणैव सिद्धे आर्द्धधातुकग्रहणसामर्थ्यात्तत्त्वेन निमित्तत्वलाभात्। न च 'तोतोर्ति' इत्यादिव्यावृत्त्या चारितार्थ्यम्, यङ्लुकश्छान्दसत्वात्। भाषाविषयत्वेऽपि आर्द्धधातुकग्रहणस्यावृत्त्या द्वितीयस्य सामर्थ्यमिति बोध्यम्। "पूर्वस्मिन्योगे यदार्द्धधातुकग्रहणम् तदनवकाशम्" इति "क्ङिति च" इत्येतत्सूत्रीयभाष्योक्तेश्च अनास्थामूलकत्वाद् इति।

इदं तु चिन्त्यम्—आर्द्धधातुकग्रहणाल्लोपगुणयोरेकव्यक्तिनिमित्तकत्वमात्रमिष्यते न त्वार्द्धधातुकत्वावच्छिन्ननिमित्तत्वनिरूपितकार्यत्वपर्यन्तम्। लोलुव इत्यादावपि गुणनिषेधानुपपत्तेः। "यङोऽचि च" इति लोपे अच्प्रत्ययस्य वस्तुत आर्द्धधातुकत्वेऽपि आर्द्धधातुकत्वस्य निमित्ततानवच्छेदकत्वात्। तस्मादार्द्धधातुकत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्ननिमित्तत्वनिरूपितकार्यत्वाविवक्षणम्। व्याप्यत्वं च भेदाभेदसाधारणम्। आर्द्धधातुकानतिरिक्तवृत्तित्वस्यैव धर्मेऽभिमतत्वात्। प्रकृते तु वलूत्वस्य आर्द्धधातुकातिरिक्तवृत्तित्वान्न निषेधप्रवृत्तिरिति सुस्थम्।

उक्तभाष्यस्वारस्यादत्र विजेव न भवति। क्विपि तु ऊठि कृते धिनूः, धिन्वौ, धिन्वः, कृणूः कृण्वौ, कृण्व इत्यादि। सुधीः, सुधिनौ, सुधिनः, सुकीः, सुकृणौ, सुकृणः इत्यादि तु न भवति इत्याहुः।

'यङ्लुको भाषाविषयत्वे आर्द्धधाकग्रहणस्य तोतोर्ति इत्यादौ चारितार्थ्यादावृत्तौ च मानाभावात् गुणनिषेधे सुधीः, सुधिनौ, सुधिनः, सुकीः, सुकीर्णौ, सुकीर्णे इत्यपि भवति' इति दीक्षिताः।

ननु परिवीरित्यत्र क्विपो लोपे तुग्दीर्घयोरनेनैव विधानादेकलक्षणत्वाद्विप्रतिषेधानुपपत्त्या परत्वाद्दीर्घत्वं न स्यात्। मै-

वम् । व्यपदेशातिदेशो द्वयम्, ततश्च 'कृतप्रत्ययः' इत्यादिव्यपदेशो लोपेऽतिदिश्यते, कार्यं तु तन्निबन्धनं तत्तच्छास्त्रैरेव भवति इति विप्रतिषेधसिद्धेः ।

तदुक्तम्—

"सिद्धन्तु स्थानिसंज्ञाऽनुदेशादान्यभाव्यस्य" इति ।

स्वार्थे ष्यञ् । आदेशस्य स्थानिसंज्ञया यो व्यपदेशस्तस्यानेन विधानादित्यर्थः । तस्मादल्विध्यर्थमिदम् इति वार्तिकमतम् ।

भाष्यकृतस्त्वाहुः अतृणेड् इत्यर्थं नेदम् । तत्र हलीत्येतस्य निवृत्तेः । न च तृणहानि इत्यादावतिव्याप्तिः । "नाभ्यस्तस्याचि" इत्यस्माद् 'अचि न' इत्यनुवृत्तेः । न चाशीरित्यत्र "शास इदङ्हलोः" इत्येतदर्थम् । आशासः क्वावुपसंख्यानात्सिद्धेः । तद्धि तवाप्यावश्यकम् । तत्र शासिमात्रग्रहणे आशास्त इत्यादौ माभूदिति नियमार्थम्, अङ्मक्तातिभूतस्यैव शासः साहचर्यादिस्वविधौ ग्रहणे तु आशास्ते इत्यादाविव क्विप्यपि तस्याप्रसक्त्या विध्यर्थमिति परं विशेषः । तस्मात्प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमेव कार्यं न तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणधर्मावच्छिन्ननिमित्तत्वनिरूप्यकार्यत्ववदपि कार्यमिति नियमार्थमिदम् । तेन शोभना दृषदोऽस्य सुदृषत्प्रासाद इत्यत्र सुशब्दात्परस्य मन्नन्तस्यासन्तस्य चोत्तरपदस्य बहुव्रीहावाद्युदात्तत्वं भवतीत्यर्थकेन "सोर्मनसी अलोमोषसी" इति सूत्रेणाद्युदात्तत्वं न प्रवर्तते । किं तु "नञ्सुभ्याम्" इत्यन्तोदात्तत्वमेव । अन्यथा "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इति जसो लुकि स्थानिवद्भावेनोत्तरस्याऽसन्तत्वानपायात् । उक्तरीत्या तु अस्त्वस्य प्रत्यय-

व्यतिरिक्तवृत्तित्वान्न दोषः। अनिनसमन्ग्रहणेषु अर्थवद्ग्रहण-परिभाषाया अप्रवृत्तेः। एवं "अत्वसन्तस्य" इति दीर्घो ऽपि न भवतीत्यवधेयम्। वार्त्तिकमते तूक्तदोषव्यावृत्त्यर्थं यत्नान्तरारम्भे गौरवमिति।

स्यादेतत्। नियमविधेरितरव्यावृत्तिरेव फलम्। 'व्रीहीनवहन्ति' इत्यादौ ह्येतद्व्यतिरेकेणापि तुषतण्डुलविभागरूपवैतुष्यसाधनत्वेन दलनादिविकल्पितावघातस्य प्राप्त्या तत्साधारणप्राप्तावेव तात्पर्ये विधिवैयर्थ्यम्, अतः पाक्षिकाप्राप्त्यवच्छेदे तात्पर्यम्। तेन पाक्षिकप्राप्तिप्रतियोगिनः साधनान्तरस्य निवृत्तिः। न चेदमेव नियमफलम्। अप्राप्तांशप्रापणरूपनियमाभावे तदनुपपत्तेः। तत्सत्त्वे चार्थादेव तत्सिद्धेः। प्रकृतविध्यभावे च स्थानिवद्भावस्य न पाक्षिकी प्राप्तिरिति चेत्।

अत्राहुः—परिसंख्याप्यत्र नियमपदेन व्यवह्रियते। 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या' इत्यस्य नियमत्वेन भाष्ये लिखितत्वात्। सा च यद्यपि दोषत्रयवती यथाश्रुतार्थत्यागात्, पञ्चातिरिक्ता न भक्ष्या इति परार्थकल्पनात्, प्राप्तपञ्चनखान्यभक्षणबाधाच्च। तथाऽप्यत्र सामान्यशास्त्रस्यापि प्रत्ययलोपस्थलतात्पर्यकत्वे शास्त्रप्राप्तस्यात्यन्तबाधासम्भवात्प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्ननिमित्तताकस्यापि कार्यस्य वचनद्वयप्रामाण्याद्विकल्प एव स्यात्। पञ्चातिरिक्तभक्षणं तु प्रापकप्रमाणस्य रागस्य दौर्बल्याद्बाध्यते इति वैषम्यम्। अत. सामान्यशास्त्रस्योक्तकार्यातिरिक्तविषयकत्वमवश्यं कल्प्यम्। अतः प्राप्तबाधरूपो दोषो नास्ति। तेन प्रत्ययलक्षणस्य तद्भिन्ने, भवतीत्यस्य च न भवतीत्यत्र तात्पर्यात्प्रत्ययलक्षणातिरिक्तं न भवतीत्यर्थः। न च स्थानिवदित्यस्यानेनोपसंहारापत्तिः। तच्छास्त्रवैयर्थ्यापत्तेः। "तं च

तुर्द्धा कृत्वा पुरोडाशं बर्हिषदं करोति" "आग्नेयं चतुर्द्धा करोति" इत्यनयोस्तु परस्परोपसंहाराद्वैषम्यम् । आग्नेयपदं हविरन्तरात्पुरोडाशपदं चान्यदेवत्यपुरोडाशाद्व्यावर्तयत इति । स्मृतिपुराणादौ स्ववान्तरवक्तृभेदान्न सामान्यशास्त्रवैयर्थ्यम्। अत एव 'न अङ्गुल्या दन्तधावनं कुर्यान्न तर्जन्या' इत्यादावेकवक्तृकवाक्ये नोपसंहारः । किं तु दोषाधिक्यकल्पनमेवेति दिक् ।

अथ तथाऽपि पञ्चेत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन पदत्वं समासत्वात्प्रातिपदिकत्वम्, "स्तुक्रमोः" इति इट्, "उभयप्राप्तौ कर्मणि" इति षष्ठी इत्यादिग्रन्थानां का गतिः, इतरव्यावृत्तावेव तात्पर्यात् सामान्यशास्त्रस्यैव तद्विधायकत्वात् इति चेत् ।

अत्राहुः—

उभयप्राप्ताविति परिशेषिता षष्ठी इत्यादि व्याख्येयम् न तु विहितेति । अत एव "उभयप्राप्तौ कर्मणीति प्रतिषेधे ऽकादिप्रयोगेऽप्रतिषेधः" इति वार्तिककृता तत्सूत्रस्य प्रतिषेधत्वमेवोक्तम् न तु विधित्वम् ।

यद्वा, सामान्यशास्त्रस्य विशेषे तात्पर्याभावस्योभयकल्प्यत्वात् प्रत्ययलक्षणेत्यादिकं यथाश्रुतमेवास्तु। अस्य च प्रयोजनापेक्षायां प्रत्ययलक्षणातिरिक्तकार्यव्यावृत्तिः फलतः सिद्ध्यति । यथा "इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते" इति प्रत्यक्षविधिः लिङ्गकल्प्यविध्यपेक्षया पूर्वमन्त्रसिद्धत्वात् अपूर्वविधिरेव । तावन्मात्रस्य च लैङ्गिकविधिनैव सिद्धत्वादेतद्वैयर्थ्यापत्त्या गर्दभाभिधानीव्यावृत्तिः फलं कल्प्यते । तदुक्तम्—

अप्राप्तविधिरेवायमतो मन्त्रस्य निश्चितः
प्रयोजनं विधेः किं स्यादस्येति तु निरूपणे ॥

न गर्दभाभिधानीतः फलमन्याभिवर्त्तनात्।

न चात्र विषयान्तरार्थे स्थानिवत्सूत्रस्यावश्यकत्वान्न प्रत्ययलोपसूत्रस्य तदपेक्षया प्रथमप्रवृत्तिः प्रत्यक्षत्वाविशेषादिति वाच्यम्। तथाऽपि स्थानित्वादेशत्वाभ्यां तत्तत्स्थान्यादेशानामनुगमेऽपि वस्तुतस्तेषां भिन्नत्वात् यावत् प्रत्ययतल्लोपयोरुपस्थित्या सामान्यशास्त्रस्य प्रत्ययलोपपरत्वं लभ्यते तावत् प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्यनेन विशेषधर्मप्रकारकबोधजननात्प्रथमप्रवृत्तौ बाधकाभावात्। एतावान्परम् विशेषः–तत्र लैङ्गिकविधिकल्पनमेव प्रतिबध्यते प्रकृते तु सामान्यशास्त्रस्य प्रत्ययलोपविषयकत्वमात्रमिति। अस्मिंस्तु पक्षे पूर्वोक्तग्रन्था यथाश्रुता एव योज्याः। एतेन नियमसूत्राणां निषेधमुखेन विधिमुखेन वा प्रवृत्तिरिति पक्षद्वयं व्याख्यातम्।

न लुमताऽङ्गस्य ६३।

लुमता लुक्श्लुलुपामन्यतमेन शब्देन कृते प्रत्ययादर्शने तन्निमित्तमङ्गकार्यं न स्यात्। गर्गाः, मृष्टः, जुहुतः। यञ्शपोर्लुमता *लोपात्तन्निमित्तौ वृद्धिगुणौ न। लुमता किम्।* कार्यते, हार्यते। "णेरनिटि" इति णिलोपे ण्यपेक्षा, अमार्ट्, नित्यत्वाद्धल्ङ्यादिलोपेऽपि मृजेर्वृद्धिश्च यथा स्यात्। अङ्गस्येति किम्। पञ्च, सप्त। अत्र प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वात्पदसंज्ञा यथा स्यात्। अत्राङ्गशब्दस्य स्वरितत्वादङ्गाधिकारविहितमेव कार्यं निषिध्यत इति वार्त्तिककृत्।

भाष्यकृतस्त्वाहुः—एवं सति उत्क्रामेत्यत्र "अतो हेः" इति हेर्लुकि "क्रमः परस्मैपदेषु" इति दीर्घः, जिगमिष इत्यत्र "गमेरिट् परस्मैपदेषु" इतीट्, विवृत्सेत्यत्र "न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः"

इतीट्प्रतिषेधश्च न स्यात् । एषामङ्गाधिकारीयत्वात् । अतोऽङ्गाधिकारीयं तद्बहिर्भूतं वा वस्तुतोऽङ्गस्य यत् कार्यं तत्रायं निषेधः । नचाङ्गकार्यमात्रनिषेधेऽप्युक्तदोषताद्वस्थ्यम् । लोपप्रतियोगिपरस्मैपदनिरूपिताङ्गसंज्ञायाः क्रमेतिशयन्तमात्रवृत्तित्वात् दीर्घस्य च शब्निरूपिताङ्गत्वशालिनः क्रमेरेव विधानात् । एवमुत्तरद्वयेऽपि ।

तथा च यत्प्रत्ययनिरूपितं यस्याङ्गत्वं तत्प्रत्ययस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्य तन्निमित्तं कार्यं तस्य न भवतीत्यर्थः फलितः ।

अथ पक्षद्वयेऽपि "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" "कितः" "पथिमथोः सर्वनामस्थाने" इति विहिताः स्वरा लुकि कृतेऽपि दुर्वाराः । तथा च गर्गाः, विदाः । "यञञोश्च" इति लुक् । "उष्ट्रग्रीवा । "इवे प्रतिकृतौ" इति कनो "देवपथादिभ्यश्च" इति लुप् । तत्र "ञ्निति" इत्याद्युदात्तं स्यात् । असंज्ञायां चेदम् । संज्ञायां तु "संज्ञायामुपमानम्" इत्याद्युदात्तस्येष्टत्वादिति कैयटः । अत्रेरपत्यान्यत्रयः । "इतश्चानिञः" इति ढक् । तस्य "अत्रिभृगुकुत्स" इति लुक् । तत्र कितस्तद्धितस्येत्यन्तोदात्तत्वं स्यात् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तद्धितान्तस्य तद्विधानात् । न च फिट्स्वरेण तत्रान्तोदात्तत्वं दुर्वारम् । "राशदिभ्यां त्रिप्" "अदेस्त्रिनिश्च" इत्युणादिसूत्रेणात्रिः अत्री इति च रूपद्वयसिद्धेः । तत्र प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धोपानिघातेन इकारान्तस्यात्रिशब्दस्याद्युदात्तत्वम् । नान्तस्य नित्स्वरेणान्तोदात्तत्वमित्यभ्युपगमात् । "अत्रेरिव शृणुतम्" इत्यत्र, "अत्रीणां स्तोममद्रिवः" इति लुकि चाद्युदात्तमयोगात् । "दूरे वा ये अन्ति वा केचिदत्रिण" इत्यन्तोदात्तप्रयोगाच्च । पन्थाः प्रियो यस्य स पथिप्रियः । "सुपो धातु' इति लुकि पथिमथोरित्याद्युदात्तत्वं च स्यात् । एषामङ्गाधिकारीयत्वाभावात् ।

वस्तुतोऽङ्गकार्यत्वाभावाच्च "सुप्तिङन्तम्" इति पदसंज्ञाया इव उक्तस्वराणां प्रत्ययान्तकार्यत्वाभावात् । अङ्गत्वस्य तु प्रत्ययान्तावधिकपूर्वभागमात्रवृत्तित्वात् ।

ननु "कित" इति मास्त्वङ्गकार्यम्, इतरद् द्वयं तु सप्तमीनिर्देशाद्वस्तुतोऽङ्गस्य कार्यं भवत्येवेति भाष्यमते कथं तत्प्रसक्तिरिति चेन्न । सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति स्वीकारात् ञ्निदन्तस्यादेरुदात्त इत्यर्थात् । तत्र च ज्ञापकं "भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति" इति पूर्वग्रहणम् । अन्यथा पिति परे विधीयमानस्य पूर्वकार्यत्वसिद्ध्या तद्वैयर्थ्यात् । अत एव "उपोत्तमं रिति" इति उदात्तत्वम् 'आहवनीय' इत्यादौ रिदन्तस्योपोत्तमे प्रत्ययस्यैव ईकारे प्रवर्त्तते नतु प्रकृतिभागस्योपोत्तमे हकाराकारे ।

एवं "चङ्यन्यतरस्याम्"इत्यपि चङन्त । एवेति सिद्धान्तः । न चैवं "चतुरः शसि" इत्युदात्तत्वं शसन्तस्यैव स्यात् । तथा च "षड्विंशांश्च चतुरः कल्पयन्त" इति मध्योदात्तपाठविरोध इति वाच्यम् । शस्ग्रहणसामर्थ्यात्तदन्तबाधात् । अन्यथा "ऊडिदम्पदादि"इति सूत्र एव चतुर्शब्दं ब्रूयात् । तत्रासर्वनामस्थानग्रहणानुवृत्त्याऽनतिप्रसङ्गात् । न च आभ्यामित्यादौ तद्दोषः । "षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः" इति तत्रोदात्तत्वस्यैव सिद्धान्तेऽपीष्टत्वात् । न चैवं स्वरविधौ षष्ठीनिर्देशस्यैवापत्तिः, रित इत्यादावर्द्धमात्राधिक्यादिति भाष्ये वार्तिकम्—

"लुमति प्रतिषेधे एकस्वरस्योपसंख्यानं, सर्वामन्त्रितसिज्लुक्स्वरवर्जं, प्रयोजनं ञ्नितीकिल्लुक्स्वराः, पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुक्" इति ।

अयमर्थः—प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तोऽप्येकपदस्वरो न भवति। "सर्वामन्त्रितसिज्लुक्स्वरवर्जम्" इति वचनमारभ्यमित्यर्थः। पदद्वयाश्रयस्तु भवत्येव। यथा दधि तिष्ठतीत्यत्र "पदस्य" "पदाद्" इत्यधिकारीयः "तिङ्ङतिङः" इति निघातः। दधीत्यस्य पदसंज्ञार्थं प्रत्ययलक्षणस्यापेक्ष्यत्वात्। एवम् 'इह तिष्ठ' इत्यादि बोध्यम्। सर्वादिपर्युदासः किम्। 'सर्वस्तोमोऽतिरात्रः' इत्यत्र "सर्वस्य सुपि" इत्याद्युदात्तत्वम्, 'सर्पिरागच्छ' 'सप्त आगच्छत' इत्यत्र "आमन्त्रितस्य च" इति पाष्ठाद्युदात्तत्वम्, 'मा हि दाताम्' इत्यत्र "आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्" इत्याद्युदात्तत्वं च यथा स्यात्। नचाद्ये "बहुव्रीहौ प्रकृत्या" इत्यत एव सिद्धम् "स्वाङ्गशिटामदन्तानाम्" इति सर्वशब्दस्याद्युदात्तत्वादिति वाच्यम्। "सर्वस्य सुपि" इत्यस्य प्रवृत्तिं विना "बहुव्रीहौ" इत्यस्य प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात्। तद्विहितस्यैवाद्युदात्तस्य "बहुव्रीहौ प्रकृत्या" इत्यनेन व्यवस्थाप्यत्वात्। सर्पिःशब्दस्यापि व्युत्पत्तिपक्षे प्रत्ययस्वरेण, अव्युत्पत्तिपक्षेऽपि फिट्स्वरेणान्तोदात्तत्वात्। "नाभ्रिपपस्य" इत्याद्युदात्तस्य न प्रवृत्तिः। "अनिसन्तस्य" इति पर्युदासात्। 'घृतादिपाठादन्तोदात्तत्वम्' इति कैयटः। तत्तु अव्युत्पत्तिपक्षाभिप्रायम्।

ननु सप्तशब्दः "सप्यशूभ्यां तुट् च" इति कनिनन्तत्वाद् आद्युदात्तः, अव्युत्पत्तिपक्षेऽपि "त्रः संख्यायाः" इति तथैवेति चेन्न। घृतादित्वात् अन्तोदात्तत्वात्। सप्त युञ्जति रथमेकचक्रमिति तत्प्रयोगाच्च। तस्मात्स्वरत्रयनिवृत्तिः प्रयोजनमित्यर्थः। "गातिस्था" इत्यत्र सिज्ग्रहणसामर्थ्यात् तल्लुकि स्वरासिद्धिः। अन्यथा च्लेरेव लुकं विदध्यात् अभूत्, अपात् इत्यादिसिद्धये। "अस्तिसिचो" इत्यत्र सकारान्तरप्रश्लेषस्याप्येवं परि-

त्यागसम्भवात् ।

न चैवम् "आतः" इति सूत्रं विध्यर्थमेव स्यात् न तु नियमार्थम्, तथा च लटो निवृत्तये च्लिलुकीति वक्तव्यत्वापत्त्या गौरवं विपरीतामिति वाच्यम् । "ङितः" इत्यनुवृत्त्यैव लटो निवृत्तेः । तस्मात्सिज्लुक्स्वरस्योक्तपर्युदासे भेदप्रतियोगित्वेन निवेशो न कार्य इति । षष्ठे तु ज्ञापकेन समाहितम् । तथा च "संज्ञायामुपमानम्" इति सूत्रे वार्तिकम्—

"उपमानस्याद्युदात्तत्ववचनं ज्ञापकमनुबन्धलक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्य" इति ।

अन्यथा चञ्चेव चञ्चा, वध्रिकेव वध्रिका । संज्ञार्थस्य कनो "लुम्मनुष्ये" इति लुप् । तत्र प्रत्ययलक्षणेन नित्स्वरेणैव तत्सिद्धेरित्याद्युदात्तवचनमुक्तार्थज्ञापकमेव । न च "न लुमताऽङ्गस्य" इति प्रतिषेधः । अङ्गाधिकारबहिर्भावात् । निदन्तस्यादेरित्यर्थाद्, वस्तुतोऽङ्गकार्यत्वाभावाच्च । "पथिमथोः" इति स्वरप्रतिषेधवचनं तु कर्त्तव्यमेव । तस्यानुबन्धलक्षणत्वाभावात् उक्तज्ञापकेन दुर्वारत्वात् । न च ज्ञापकस्य स्वरमात्रविषयकत्वं कल्प्यम् । आमन्त्रितासिज्लुक्स्वरयोरसिद्धिप्रसङ्गात् । न च सप्तमीनिर्दिष्टे स्वरे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो ज्ञाप्यः । 'सर्वस्तोमः' इत्याद्युदात्तानुपपत्तेः ।

यद्वा सप्तमीनिर्दिष्टस्वरे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति ज्ञाप्यम् । "सर्वस्य सुपि" इत्यत्र सप्तमीमपनीय सुप इति षष्ठ्यन्तं पाठ्यम् ।

अत्र वदन्ति । ज्ञापकं द्वेधा सामान्यापेक्षं विशेषापेक्षं च । यदि "भीह्री" इत्यत्र पूर्वग्रहणेन सप्तम्यर्थपक्षे तदन्तग्रहणपक्षे च यत्र फलभेदस्तत्रैव "सौवर्य. सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य" इति ज्ञाप्यते । तत्र हि पूर्वग्रहणाभावे तदन्त एवोदात्तः स्यात् । सप्तम्याश्रयणे तु पितं विहाय भीप्रभृतीनामेवोदात्त इति फले भेदः ।

एवं "उपोचयं रिति" "चङ्यन्यतरस्याम्" इत्यादौ बोध्यम् । "ञ्नित्योदिर्नित्यम्" "पथिमथोः सर्वनामस्थाने" इत्यादौ तूभयथाऽपि प्रकृत्यादेरेवोदात्तत्वमिति न कश्चिद्भेदः। अतो नात्र तदन्तसप्तमीत्वम्। अतो वस्तुतोऽङ्गस्य कार्यं भवत्येवेति "न लुमताऽङ्गस्य" इति प्रतिषेधप्रवृत्त्या न चित्स्वराद्यापत्तिरिति। प्रकृतसूत्रस्थभाष्यकैयटस्वरसोऽप्येवम् । प्राचीनग्रन्थास्तु सामान्यापेक्षज्ञापकाभिप्राया इति दिक्।

'अत्रय' इत्यत्रापि नोक्तस्वरापत्तिः, तद्धितस्यैव कितोऽन्तोदात्तविधानात् । अत्र च तस्य लुप्तत्वात्। प्रत्ययलक्षणस्यान्यदीयकार्यस्यैव प्रत्ययलोपेऽपि विधानात्। प्रत्ययस्य तु स्वकार्ये तस्य तल्लोपेऽनुपपत्तेः । एकनिरूपितयोर्निमित्तत्वकार्यित्वयोरेकस्मिन्नसम्भवात् । न च तदपि प्रत्ययान्तस्यैव कार्यमिति वाच्यम्। न हि प्रत्ययग्रहणे तदन्तस्येति स्वतन्त्रं वचनम् किं तु विशेषणं तदन्तस्य संज्ञेत्येतदर्थमूलकम्। विशेषणविशेष्यभावे च कामचारात् तत्र प्रत्ययस्य विशेषणत्वानङ्गीकारात् । लोपस्याभावरूपतया अन्तस्य तदुदात्तस्य च बाधास्थानिवत्सूत्रस्याप्यप्रवृत्तेः। 'राजपुरुष' इत्यादावपि नाल्लोपः। वस्तुतो यदङ्गमिति व्याख्यानाद्ङ्गसंज्ञानिषेधात् सुबन्तत्वप्रयुक्तपदसंज्ञया च नकारस्य लोपात्। 'अहर्ददाति' इत्यत्र रेफोऽपि सिद्धः। "असुपि" इति निषेधस्य वस्तुतोऽङ्गकार्यत्वेन सुब्लुक्यप्रवृत्तेः। न च वार्त्तिकमते दोषो दुर्वारः। 'अह्नो रविधौ' इति वचनारम्भात्। न च "असुपि" इति वचनस्य सामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणं नास्तीति वाच्यम्। 'दीर्घाहा निदाघः' इति हल्ङ्यादिलोपेऽपि रेफापत्तेः। एतेन "असुपि" इति पर्युदासः, 'अहर्ददाति' इत्यत्र दाधातोः सुभिन्नस्य सत्त्वात् रेफ इति परास्तम्।

न च रुत्वरत्वयोरसिद्धतया दुर्बलत्वात्पूर्वं नलोपात् रुत्वरत्वयोरापत्तिः। तदुभयारम्भसामर्थ्यात् तद्विषये परिहारात्। अकारस्य रेफे रुत्वे वा विशेषाभावात्। न 'अहर्गच्छ' 'हे दीर्घाहो निदाघ' इत्यत्र तदारम्भः चरितार्थः, तत्र नलोपनिषेधादिति वाच्यम्। तथा ऽपि "रूपरात्रि" इति रुत्ववैयर्थ्यात्। न चैतदपि सम्बुद्धौ चरितार्थम्। "अहन्" इत्यावर्त्त्य एकेन नलोपाभावो निरूप्यते, द्वितीयेन च रुत्वं विधीयते इति व्याख्यानात्।

स्यादेतत्। परमवाचा, परमगोदुहा, परमलिहा, परमदण्डिना, परमदिवा, परमकुमार्यो, इत्यत्रान्तर्वर्तिविभक्तिनिबन्धनायाम् उत्तरपदस्य पदसंज्ञायां "चोः कुः" "दादेर्धातोर्घः" "होढः" "न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य" "दिव उत्" "इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च" इत्येतेषां प्रवृत्तिः स्यात्। न च भसंज्ञया बाधः। भिन्नावधिकत्वात्। समस्तपदस्य भसंज्ञा उत्तरपदमात्रस्य तु पदसंज्ञेति। अत्र भाष्यम्—भसंज्ञायां सुबन्तमित्यनुवर्त्यम्। तथा च यजादावसर्वनामस्थाने परे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तथाभूतः पूर्वसमुदायो भसंज्ञः, तदवयवसुबन्तसद्भावे तु तदपि भसंज्ञं भवतीत्यर्थः। प्रधानशिष्टा च भसंज्ञा राज्ञ इत्यादौ सुबन्तावयवाभावेऽपि प्रवर्तत एव, "कर्तुः क्यङ् सलोपश्च" इति हंसायते इत्यादावित्र।

नचैवमपि सर्वनामस्थाने दोषो दुर्वारः तत्र "असर्वनामस्थाने" इति पदत्वनिषेधात्। तत्रापि सुबन्तमित्यनुवृत्तेः प्रतिषेधसामर्थ्याच्च "अनन्तरस्य विधिर्वा" इत्यस्य न प्रवृत्तिः। "सर्वनामस्थाने परे पूर्वसमुदायस्तदवयवभूतं सुबन्तं च पदसंज्ञं नेति तदर्थः। समुदायस्य "स्वादिषु" इति, अवयवस्य तु सुबन्तमिति

शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता (वेदान्त) १

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः जैमिनीयद्वादशाऽध्यायार्थसंग्रहः श्रीभट्टनारायणात्मज भट्टशङ्करविरचित । (मीमांसा) १

(१७) प्रकरणपञ्चिका प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम् । महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णं (मीमांसा) ६

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसार । पण्डितप्रवर श्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यया समलङ्कृत । (वेदान्त) ६

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । १६

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचित सम्पूर्णम् (वेदान्त) ६

(२१) श्रीहर्षप्रणीत खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया विद्यासागरीति प्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्त) १४

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्—बालबोधिनीव्याख्ययाऽवतरणिकया च सहितम् । ८

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्ति मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता (वेदान्त) .. २

(२५) क्रोडपत्रसंग्रह । अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्योः प्रत्यक्षानुमानम् धुर्यो व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि ९

(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाऽभिधटीकासहित श्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् २

(२७) षड्दर्शनसमुच्चय । बौद्धनैयायिककापिलजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शनसंक्षेप । मणिभद्रकृतटीकया सहित । हरिभद्रसूरिकृत । . .. १

(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्ड प्रकाशव्याख्यासहित । प्रमेयरत्नार्णवश्च १

(२९) अनुमान चिन्तामणि शेष व्याख्या शिरोमणिकृतदीधितिव्याख्या गदाधरी टीका । १३

(३०) वीरमित्रोदय । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचित परिभाषा—संस्कारप्रकाशात्मक । मन्त्रिंपदीनस्थ ... ११

(३१) वीरमित्रोदय । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचित आह्निकप्रकाश ६

(३२) स्मृतिसारोद्धार विद्वद्वरविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलित । ४

(३३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता । . . १

(३४) प्रस्थानरत्नाकर । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजी महाराज विरचित २

(३५) वेदान्तपारिजातसौरभ नाम ब्रह्ममीमांसाभाष्य श्रीनिम्बार्काचार्य विरचितम् । १

(३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणतीर्थविरचित-योगसिद्धान्तचन्द्रिकासमाख्यया व्याख्यया सवलितम् । २

(३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्दसरस्वतीस्वामिकृतब्रह्मामृतवर्षिणीसमाख्यव्याख्यया समन्वितम् । ४

(३८) विश्वप्रकाश । कोश । विद्वद्वरश्रीमहेश्वरसूरिविरचित । .. . २

(३९) श्रीसुबोधिनी । श्रीवल्लभाचार्यविनिर्मित श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामीश्रीविट्ठलनाथदीक्षितविरचितटिप्पणी सहित । ०

(४०) वीरमित्रोदय । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचित पूजाप्रकाश । .. ४

(४१) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रह । श्रुतिसिद्धान्तापरनामक । श्रीब्रह्मचारिवनमालीमिश्रविरचित । वेदान्तकल्पलताकृदपुरुषोत्तमसरस्वतीकृत अद्वयानन्दसुधातरङ्गिण्याख्यटीकया सहित । ३

(४२) स्वतुमनस्त्वम् । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्येश्वरपदरमशिष्यमधुसूदनविरचित । स्वकृतटीकावेदूषितम् । १

(४३) यक्षस्तम्भमुक्ति । बालम्भट्टीपदस्थ व्याख्याय्यमलकृतपैत्रशरणहिता । स्वयहार्थमुख ११

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF *RARE* & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 218.

व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधिः।

पर्वतीयविश्वेश्वरसूरिविरचितः।

सीताराम शास्त्रीणा परिशोधितः।

VYÂKARANA SIDDHANTA SUDHÂNIDHI

BY

VISVESVAR SURI,

Edited by

Pandit Sitâ Râma Sâstri Shende

A Scholar of the Benares Sanskrit College.

FASCICULUS VI-६

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES
AGENTS -
OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG.
PANDITA JYESHTHARAM MUKUNDAJI, BOMBAY;
PROBSTHAIN & CO; BOOKSELLERS, LONDON.
Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press.
BENARES.
Price Rupee one.

प्राप्तायाः पदसंज्ञाया निषेधात् 'परमवाचौ' इत्यादि सिद्धम् । न चैवं 'सुत्राक्' 'सुराजा' इत्यादौ कुत्वनलोपादिकं न स्यात्, समुदायावयवयोर्द्वयोरप्युक्तरीत्या पदसंज्ञानिषेधात् इति वाच्यम् । "असर्वनामस्थाने" इत्यत्र "यचि भम्" इति सूत्रात् यचीत्यपकृष्य अजादौ सर्वनामस्थाने पदत्वनिषेधात् सौ पदसंज्ञासद्भावात् । न चैवं श्रूयमाणेऽपि सौ पूर्वस्य पदसंज्ञापत्तिः । इष्टत्वात् । तस्मात्समासचरमभागस्याजादौ सुपि न क्वचित्पदसंज्ञेति सिद्धम् ।

न चैवं 'दूरान्मुक्तः' इत्यादावलुक्, 'होतापोतारौ' इत्यादावनङ् च न स्यात् उत्तरपदे तद्विधानादिति वाच्यम् । उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढतया तत्र पदसंज्ञाऽनपेक्षणात् । न चैवमपि 'दधिसेचौ' इत्यादौ "सात्पदाद्योः" इति षत्वनिषेधो न स्यादिति वाच्यम् । पदादादिः पदादिरिति व्याख्यानात् । पदोत्तरत्वे सति शब्दान्तरस्यादिरिति यावत् । न च रामेषु इत्यादावपि निषेधापत्तिः । "स्वादिषु" इति या पदसंज्ञा तामादायोक्तनिषेधस्याप्रवृत्तेः । तत्र च सातिग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वात् । युक्तं चेदम् । पदस्यादिरिति व्याख्याने 'दधिसेचौ' इत्यादौ षत्वस्य दुर्वारत्वात् । "गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः" इति वक्ष्यमाणत्वात् । न च बहुसेचौ इत्यादौ षत्वापत्तिः बहुचः प्रत्ययत्वेनापदत्वादिति वाच्यम् । बहुचः परस्य नेति वचनस्यारभ्यत्वात् । तथा हि पदात् इत्येव वाच्यम् । पदात्परस्य सस्य षत्वं न स्यादित्यर्थः । आदिपदस्थाने च बहुच् प्रक्षेप्यः बहुचः परस्य सस्य न षत्वमिति । वार्तिककृता तु 'परमवाचा' इत्यादिसाधनाय मेवारब्धम् । तदाह—

"उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ" इति।

उत्तरेत्यनेनोत्तरपदं गृह्यते। तस्य पदत्वे इति समासः। समासचरमावयवस्य पदसंज्ञायां कर्त्तव्यायां लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवति। 'दधिसेचौ' इत्यादावपि पदसंज्ञानिषेधवारणाय अपदादिविधाविति। पदादिविधौ तु कर्त्तव्ये भवत्येव प्रत्ययलक्षणमित्यर्थः। एवं च प्राक् सुबुत्पत्तेः समासोऽत्र नाभिधेयः। 'धनक्रीता' इत्यादिसिद्धये तदनित्यत्वस्वीकारात्।

कैयटस्तु नायमुपपदसमासः किं तु 'दध्नः सेचौ' इति षष्ठीसमासः, अनभिधानाच्च सोपपदात्र विच्, अतो 'दधिषेचौ' इत्यादेः नापत्तिरित्याह। एवमपि "बहुच्पूर्वस्य च" इति वचनं कार्यमेव, बहुचि कृते विशिष्टस्यार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वात्सुपो लुकि पुनर्विशिष्टात्सुबन्तरोत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदसंज्ञामाश्रित्य कुत्वं मा भूत् इति।

अत्र वदन्ति—"प्रत्ययलोप"इति सूत्र एव 'उत्तरपदत्वे च पदादिविधौ''बहुच्पूर्वस्य'इति पठनीयम्। पदादिविधावेव प्रत्ययलक्षणं न तु पदान्तविधौ इति नियमार्थं चेदं वाक्यद्वयम्। एवं च नञ्परित्यागाल्लाघवम्। एवं च सावपि पदम् इत्यपि नास्ति। पूर्वोक्तप्रकारस्यानादरणात्। अत एव हल्ङ्यादिसूत्रे भाष्यम्—

'अथ सावपि पदं भवति। एवमप्युभयतः स्पाशा रज्जुः' इति। 'अभूवन्' इत्यत्र जुस् न भवति। आत इत्यस्य नियमार्थत्वात्। न च देवदत्तं याजयाञ्चकार इत्यत्र लुकं बाधित्वा परत्वात् तिबादिषु "आमः" इति तेषां लुकि प्रत्ययलक्षणेन तिङन्तत्वात् आमन्तस्य निघातस्ततः परस्य निघातनिषेधश्च स्यादिति वाच्यम्। येननाप्राप्तिन्यायेन लावस्थायामेव तिबादीन् बाधित्वा लुक्प्रवृत्तेः। तदुक्तम्—

'आमि लिङ्लोपात् तस्य चानिघातस्तस्माच्च निघात' इति ।

न च देवदत्तो युष्मत्पुत्र इत्यादौ षष्ठ्यन्तस्य विहिता युष्मदस्मदोरादेशाः स्युरिति वाच्यम् । स्थग्रहणेन श्रूयमाणायां विभक्तावेव तद्विधानात् । "समये तिष्ठ सुग्रीव" इत्यादौ समयं मा हासीरित्यर्थावगमात् तिष्ठतेरहानौ वृत्तेः । न च विभक्तिविशिष्टयोरेव वस्नसादि न तु प्रकृतिभागमात्रस्येत्यर्थं स्थग्रहणमिति वाच्यम् । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयानामिति निर्देशेनापि तत्सिद्धेः ।

अथ "चिणो लुक्" इति तल्लोपे कृते 'अवधि भवता दस्युः' 'अगायि भवता ग्रामः' 'अध्यगायि भवता अनुवाकः,' इत्यादौ "हनो वध लिङि" "लुङि च", "इणो गा लुङि", "इङश्च" । "विभाषा लुङ्लृङोः" इति हनिणिङामादेशा न स्युरिति चेन्न । लुङि यदार्द्धधातुकं तस्मिन्विषये तेषां विधानात् लादेशात्प्रागेव तेषां प्रवृत्तेः । तस्माद्वस्तुतोऽङ्गस्य कार्यं न भवतीति सिद्धान्तः ।

अचोऽन्त्यादि टि ६४ ।

निर्द्धारणे षष्ठी । जातावेकवचनम् । अचां मध्ये योऽन्त्योऽच् तदादि शब्दस्वरूपं टिसंज्ञम् । प्रदेशाः "टित आत्मनेपदानाम्" इत्यादयः । अन्त्य आदिर्यस्येति बहुव्रीहिः । नित्यसापेक्षत्वात्समासः । यत्र तु हलन्तस्तत्र तद्विशिष्टस्यैव संज्ञा । तेन कुरुते इत्यादावकारस्य, कुर्वाते इत्यादौ च आकारमकारयोरेत्वम् ।

अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा ६५ ।

अन्त्यादलः पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः । "पुगन्तलघु-

पधस्य च" इति इकारस्य गुणः । ननु पूर्वस्यावध्यनवच्छिन्नस्यैवोपादानात् शास इत्यत्र शकाराकारसमुदायस्यैवोपधासंज्ञा स्यात् । समुदायावयवसान्निधौ एकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैव कार्यित्वात् । तथा च "शास इदङ्हलोः" इतीत्वं समुदायस्यैव स्यात् इति चेन्न । पूर्वपदस्योत्सर्गतोऽव्यवहितपूर्वपरत्वात् । समुदायसंज्ञायामपि "अलोऽन्त्यस्य" इति परिभाषया ऽन्तिमसङ्गाच्च ।

अथ "नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे" इति प्रतिषेधः स्यात्, शब्दस्यावृत्तिर्न तु अर्थस्येत्यभ्यासस्यानर्थकत्वात् "भृञामित्"इत्यादेः सर्वादेशत्ववारणाय अनभ्यासेत्युक्तम् । विकारश्च भावात्मक एव, तेन देहि इत्यत्र अभ्यासलोपः सर्वादेश एवेति । मैवम् । "तस्य लोप" इति सूत्रे जिद्वृद्नां सर्वलोपार्थं "तस्य" इति पदोपादानादेतस्याः सूत्रानभिमतत्वात् । भाष्यकृताऽपि तत्प्रयोजनानामन्यथोपपादितत्वात् । तथा हि "अव्यक्तानुकारणस्य" इति पररूपं तावदन्त्यस्य न भवति । "नामेडितस्यान्त्यस्य तु वा" इति ज्ञापकात् । अन्यथाऽऽम्रेडितस्य वेत्येव ब्रूयात् । "श्वसोरेद्धौ" इत्यत्रापि लोपग्रहणानुवृत्तावपि पुनर्लोपग्रहणसामर्थ्यात् सर्वादेशः । तथाचैवं सूत्ररचना "घोरभ्यासस्य लोपोहौ" । व्याख्यातम् । "असेश्चैत्" अस्तेर्घोश्च एद्भवति हौ परे इत्यर्थः ।

यद्वा लोपमृश् इति छेदः । संज्ञायां शकारानुबन्धस्य प्रयोजनाभावादादेशे संज्ञिनि सर्वादेशत्वमत्राचिः । "द्विशकारको निर्देश" इति भाष्यम् । तत्र लोप इति भिन्नं पदम् । लोपशब्दस्य कृदन्तस्य संज्ञिनाऽर्थेनार्थवत्त्वाद्विभक्तौ कृतायां शकारः प्रतिनिर्दिश्यते । तस्य चोपदेश एव इत्संज्ञायां सर्वादेशो लोपः सम्पद्यते । न च

झलि परे यः संयोगस्तदादित्वात्सोर्लोपे एकशकारकपाठेनैव निर्वाह इति वाच्यम् । स्पष्टार्थं न तल्लोप इति भावात् । अत एव "अन उपधालोपिनः" इत्यादावल्लोपो न कृतः ।

यद्वा "झलो झलि" इतिवत् निमित्तकार्यिणोरेकपदस्थत्व एव "स्कोः" इत्यस्य प्रवृत्तिः । न च 'आभ्याम्' इत्यादौ "हलि लोप" इति अककारस्य इदम इदो विहितस्य लोपस्यान्त्यप्रतियोगिकत्वापत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् । "अनाप्यकः" इत्यस्मात् 'अन्' इत्यनुवृत्त्या हलीति सप्तम्या अन् इत्यत्र षष्ठीं प्रकल्प्य अन एव लोपविधानात्, अलोऽन्त्यपरिभाषया नकारमात्रस्य लोपे "अतो गुणे" इति पररूपे च 'आभ्याम्' इति सिद्धेः । न च तथापि "अत्र लोपो ऽभ्यासस्य" इत्यत्रान्त्यादेशत्वप्रसङ्गतादवस्थ्यम् । अत्राभ्यासत्वाश्रये लोपो, न तु तदेकदेशे इति व्याख्यानात् ।

ननु ददौ, दधौ इत्यादिवारणाय सनीत्यस्य, जिहृपयिषति इत्यादिवारणाय सादाविति सन्विशेषणस्य, पिपक्षति इति वारणाय मीमेत्यादिप्रकृतिविशेषणाम्, "मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा" इति मुमुक्षति गाम् इत्यादिवारणाय विषयविशेषस्य च व्याभार्थेमेवात्रग्रहणमिति चेन्न । अनुवृत्त्यैवैषां सिद्धेः ।

न च तथाऽपि "विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्य" इति वार्तिकेन विहित ओकारो वकारमात्रस्य स्यात् इति वाच्यम् । वस्येत्यपहाय अवस्येति निर्देशसामर्थ्यात्सर्वादेशत्वसिद्धेः ।

तस्मात्समुदायसंज्ञायामपि न दोषः । संयोगोपधत्वादिव्यवहारोऽप्यत्र सङ्गच्छते ।

पक्षान्तरे त्ववयवधर्मस्य समुदाये समारोपो बोध्यः ।

यद्वा, अल इति जसन्तम् । न च पूर्वे इत्येकवचनान्तेन सा-

मानाधिकरण्यानुपपत्तिः। पूर्वे इति जसन्तस्यैव छेदात्। अन्त्यस्याल्त्वलाभस्त्वार्थः।

यद्वा, अल इति निर्धारणे षष्ठी। जातावेकवचनम्। अलां मध्येऽन्त्यात्पूर्वोऽल् इत्यर्थः॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य६६।

सप्तमीनिर्देशे पूर्वस्यैव कार्यं स्याच्च निर्दिष्टे अव्यवहितोच्चारिते। निश्शब्देन नैरन्तर्यस्य दिशिना चोच्चारणस्य लाभात्। नियमार्थं चेदम्। "इको यणचि" इत्यादीनामनियतप्रवृत्तिप्रसञ्जको यस्तर्कितोऽभावस्तत्प्रतियोगित्वात्। यदीदं वचनं न स्यात् तर्हि पूर्वस्य परस्य समीपस्यानन्तरस्य व्यवहितस्याव्यवहितस्य वा इको विनिगमकाभावात् यणादेशः स्यात्। सति त्वस्मिन्पूर्व एव विश्राम्यतीति। "इको यणचि" इत्यत्र हि भावलक्षणा सप्तमी। अचि सतीत्यर्थः। सत्त्वं च पूर्वपरोभयसाधारणम्। एवमुपश्लेषोऽपि। तथाच कार्यप्रतियोगित्वनिमित्तत्वयोरेकत्र युगपदसम्भवात् 'दध्युदकम्' इत्यादौ पर्यायेण द्वयोर्यण् स्यात् अतः पूर्वस्यैवेति नियम्यते 'अग्निचित्' इत्यत्र व्यवहितपूर्वेऽपि प्राप्तस्त्वव्यवहितस्यैवेति।

यत्तु सत्सप्तम्यां "तस्मिन्"इति परिभाषा नोपतिष्ठते इति "श्नान्नलोपः" इति सूत्रे भाष्यकैयटयोरुक्तम्। तत् पूर्वपक्षिणः प्रौढिवादमात्रम्।

ननु तस्मिन्निति शब्दो यत्र निर्दिश्यते यथा—"तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ", तत्रैवायं प्रवर्तेत। 'गवित्ययमाह' इत्यादौ इतिशब्देन शब्दस्वरूपस्यैव बोधात्। न च तत्र प्रयोजनाभावः। हे यौष्माकीण अस्मभ्यं देहि, हे आस्माक युष्म-

भ्यं ददामि' इत्यादौ तत्रणूभ्यां परस्यादेशव्याप्तेः फलत्वात् । मैवम् । लोके शब्दस्यार्थपरत्वात् इतिना शब्दपरत्वकल्पनाद, व्याकरणे तु शब्दपरत्वात् इतिनाऽर्थपरत्वसिद्धेः । इतिकरणस्य पदार्थविपर्यासकरत्वात् । तत्रैव पूर्वशब्दोच्चारणापत्तेश्च । एतत्सूत्रारम्भापेक्षया लाघवात् । तस्मात्सप्तम्यन्तानुकरणमेव तस्मिन्निति । सर्वनाम्ना अचि हलीति विशेषाणां संग्रहात्, "तस्यापत्यम्" इत्यादिवत् ॥

तस्मादित्युत्तरस्य ६७ ।

पञ्चमीनिर्देशे उत्तरस्यैव कार्यं स्यात् तत्राव्यवहितस्य । तेन "तिङ्ङतिङः" इति निघातः 'अग्निमीळे' इत्यत्रैव न त्वीळेऽग्निमित्यत्रापि ।

दिग्योगलक्षणा चेयम् । कारकविभक्तेरसम्भवात् । तथाचोत्तरशब्दवत्पूर्वशब्दस्याप्यध्याहारापत्तेः व्यवहितस्याप्युत्तरस्य कार्यप्रसङ्गाच्च नियमार्थमिदम् । तेन 'उत्थानम्' इत्यत्र "उदः स्थास्तम्भोः" इत्यस्य न प्रसङ्गः ।

पद्वार्त्तिकम्—

"तस्मिंस्तस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगयोरविशेषान्नियमार्थं वचनं दध्युदकं, पचत्योदनम्" इति ।

इहापि तस्मादिति पञ्चम्यन्तानामनुकरणम् न तु यत्र तस्मादिति शब्दस्तत्रैतदुपस्थित्यर्थम्, पूर्वोक्तयुक्तेः ।

नन्वत्र प्रयोजनाभावादेव शङ्काऽनुदयः । "तस्मान्नुड् द्विहलः" "अत आदेः" इति दीर्घादकारात्पूर्वस्याङ्गस्यासम्भवात् । "तस्माच्छसो नः पुंसि" इत्यत्रापि वृक्षान् इत्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घात् पूर्वस्य षकारस्य नत्वापत्तेः षष्ठी-

स्थाने पञ्चमी, छान्दसव्यत्ययात् । तेन दीर्घस्यैव तुक् न तु छस्य, "विभाषा सेनासुराच्छाया" इति लिङ्गाच्च । अन्यथा छकारोत्तरं तुक्प्रसङ्गे श्चुत्वे "खरि च" इति चर्त्वे चकारद्वयं स्यात् ।

ननु प्रत्ययविधावपि "गुप्तिज्किद्भ्यः" इति पञ्चम्याः सन् इति प्रथमायाः षष्ठीप्रकल्पकत्वं स्यात् । न चेष्टापत्तिः आदेशान्तरप्रतिनिर्देशाभावात्सनः सनादेशे दोषाभावादिति वाच्यम् । स्थानिन एवात्र निर्दिष्टत्वादादेशस्योपदेशाभावादित्संज्ञाऽनुपपत्तेः । स्थानिनोऽप्युत्पत्तिकाल एव निवृत्त्यभिमुखतया प्रतिपन्नस्य इत्संज्ञाऽनन्वयात् ।

अत्राहुः—

परत्वविशिष्टस्य सन उत्पादनेनोपक्षीणायाः पञ्चम्या नास्ति प्रकल्पकत्वमिति । षष्ठी ह्यनुवादविभक्तिः । स च यथाप्राप्तस्य । प्रत्ययविधौ च तस्य पूर्वमप्रसिद्ध्याऽनुवादानुपपत्तेः । अनियमे नियमकारिण्याः परिभाषाया अनियमप्रसक्त्यभावे प्रवृत्त्यनर्हत्वाच्च । तस्मात्प्रत्ययविधौ पञ्चम्यो न प्रकल्पिका इति॥

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ६८।

शब्दस्य स्वकीयं रूपं संज्ञि शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना इति दीक्षिताः ।

नव्यास्तु "अणुदित्सवर्णस्य" इत्यादिषु प्रथमान्तानां संज्ञासमर्पकत्वेन षष्ठ्यन्तानां संज्ञिसमर्पकत्वेन दृष्टत्वात् स्वं रूपं शब्दस्य संज्ञा स्यादित्यर्थः ।

तथा च प्रत्ययलोपसूत्रे भाष्यम्—

"स्वं रूपं शब्दस्य संज्ञा भवतीति हन्तेरपि हन्तिः संज्ञा

भविष्यतीति अत्रापि रूपं शब्दस्य संज्ञेति" इत्याह ।

हरदत्तस्तु–'ग्राह्यमित्यध्याहार्यम् । शब्दस्येति "कृत्यानां कर्त्तरि वा" इति षष्ठी । तेन शब्दः स्वमेव रूपं ग्राहयतीत्यर्थः । रूपपदं चाग्न्यादिपदवृत्तिजातिपरम् । व्यक्तिद्वारा च कार्ययोग, इति व्याचख्यौ ।

तेन "अग्नेर्ढक्" इति अग्निशब्दादेव ढक् न तु वह्निशब्दात् ।

अशब्देति किम् । "उपसर्गे घोः" इत्यादौ घुशब्दस्वरूपं मा ग्राहि, किं तु दाधारूपा धातव एव गृह्येरन्निति । तेन घुधातोः शब्दार्थान्न किमत्ययः । स्वपदं च यत्र यः शब्द उपात्तस्तत्परम् । शब्दे शास्त्रे संज्ञेति सप्तमीसमासः । षष्ठीसमासे कर्मादिष्वर्थसंज्ञासु स्वरूपग्रहणापत्तेः ।

ननु रूपग्रहणं विनाऽपि स्वशब्देन तदेव ग्राह्यम् । प्रतीतावुपदेशानपेक्षादसाधारणत्वादन्तरङ्गत्वान्नियतोपस्थितिकत्वाच्च, अर्थस्य प्रतीतौ शक्तिग्रहापेक्षत्वात् पर्यायान्तरबोध्यत्वेन साधारणत्वात्पदधीजन्यज्ञानविषयत्वेन बहिरङ्गत्वात् अनुकरणदशायामर्थानवगमादनियतोपस्थितिकत्वाच्चेति ।

अत्राहुः–इहार्थोऽपि विवक्षितो रूपवदिति ज्ञापनार्थं रूपग्रहणम् । तेन "अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य" सिद्धम् । ज्ञापकवशादर्थस्य, स्वं रूपमिति वचनाच्च शब्दस्येति, सिद्धमर्थवद्ग्रहणम् । तेन 'काशे' इत्यादौ "शे" इति प्रगृह्यत्वं नेत्यादि । यत्र स्वर्थवद्रूपेण शब्दो नाश्रीयते तत्र नेदमुपतिष्ठते । यथा–वर्णग्रहणेषु,–टेरेत्वं, तेनानर्थकस्यापि टेरेत्वं भवति ।

अत्र भाष्यकृतः–नैतत्समारभ्यम् । लोके हि योग्यतालक्षणेन सम्बन्धेन शब्दोऽर्थं बोधयति । व्याकरणेऽपि पशुरपत्यं देवता माश्च उदश्चो भरता इत्यादावर्थ एव गृह्यते । "अग्ने-

ढक्" इत्यादौ त्वर्थेन सह प्रत्ययस्य पौर्वापर्यासंभवात् शब्दस्यैव ग्रहणम्। "ङ्याप्प्रातिपदिकात्" इत्यधिकाराच्च।

न चाशब्दसंज्ञेत्येतदर्थमारम्भः। घुसंज्ञारम्भादेव घुधातोरग्रहणात्। "व्यवहाराय नियमः" इत्युक्तत्वात्। एतेन 'कुमारीघ' इत्यत्र "घरूप" इति ह्रस्वो ङ्याबप्रतियोगीति व्याख्यातः। "ई घ्वध्योः" इत्यत्र तु घुशब्दस्याकारान्तत्वाभावादेव नोपादानम्। पर्युदासाभावे यद्ग्रहणप्रसक्तिस्तस्यैव पर्युदासाभ्युपगमात्।

न चार्थवद्ग्रहणपरिभाषाज्ञापनार्थम्। तस्या न्यायसिद्धत्वात्। शब्दविशिष्टस्यैवार्थस्योपस्थितेरौत्सर्गिकत्वात् विशेष्ये कार्यबाधाद्विशेषणीभूतशब्दे कार्यप्रवृत्तेर्वाच्यत्वात् अर्थस्य परित्यागापेक्षया शब्दविशेषणत्वेन कार्यनियामकताया एव युक्तत्वात्।

प्रत्यासत्त्या च स एव शब्दो गृह्यते, न तु तत्पर्यायः, अनुपस्थितत्वात्। अत एव आग्नेयम् इत्यादौ अग्निपदेनैवोपादाने देवतात्वम्, न तु पर्यायान्तरेणेति "विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे" इत्यधिकरणे सिद्धान्तः। एतेन "अभिव्यक्तपदार्था ये" इति न्यायो, गौणमुख्यन्यायोऽपि व्याख्यातः। गौणार्थस्य प्रथममनुपस्थितत्वात्।

न चोत्तरसूत्रचतुष्टये "स्वं रूपम्" इत्यस्यानुवृत्त्यर्थम्। तां विनाऽपि निर्वाहात्। ग्रहणकसूत्रे स्वस्यापि स्वसावर्ण्यात् ग्रहणसिद्धेः। अन्यथा 'अवात्ताम्' इत्यादौ "झलो झलि" इति लोपानुपपत्तेः। व्यक्तिभेदस्यात्रापि सुलभत्वात्। एवं तपरसूत्रेऽपि। "आदिरन्त्येन" इत्यत्रादिपदात्त्वया सिद्धम्। तत्र लिङ्गं "नादिचि" इति निषेधः। अन्यथा "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" इत्यत्र "अकः" इत्यनुवृत्तेरकारस्य संग्रहणाभावे

तदसत्तया निषेधवैयर्थ्यात्। "येन विधिः—" इत्यत्रापि "तस्य च" इति वार्तिककृतैव वाच्यत्वात् । तस्मात्सूत्रमिदं प्रत्याख्यातम् ।

"सित्तद्विशेषाणां वृक्षाद्यर्थम्" । सिदित्युपलक्षणम् । किञ्चिल्लिङ्गासङ्गेन विशेषाणां संज्ञेति वक्तव्यम् । तेन "विभाषावृक्षमृग—" इति सूत्रे वृक्षस् मृगस् इत्यादि पाठ्यम् । विशेषाणामेव द्वन्द्व एकवत् । प्लक्षन्यग्रोधम्, प्लक्षन्यग्रोधाः । इदं च न्यायसिद्धम् । पर्यायाणां सहप्रयोगाभावात् सामान्यविशेषाणां चार्थाभावात्सामान्येन विशेषाणामाक्षेपात् द्वन्द्वस्यैवानुपपत्तेः ।

"पित्पर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थम्" । चकारात्स्वरूपस्य विशेषाणां च ग्रहणम् । "स्वे पुषः" । रैपोषं पुष्टः, अश्वपोषम्, स्वपोषम् । इदं वाचनिकमेव ।

"जित्पर्यायस्यैव राजाद्यर्थम्"। "सभा राजामनुष्यपूर्वा"। इनसभम्, ईश्वरसभम् । नेह राजसभा, हरिश्चन्द्रसभा । इदमपि न्यायसिद्धम् । नञ्प्रश्लेषेण अराजेति पर्युदासाश्रयणात् राजसदृशानां तत्पर्यायाणामेव ग्रहणात् । न च स्वस्यापि स्वपर्यायत्वम् । स्वभिन्नत्वे सत्यभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं पर्यायत्वमिति स्वीकारात् । विशेषणेन स्वस्य, विशेष्येण च विशेषवाचकपदस्य वारणात् । इनशब्दो राजशब्दपर्याय इत्यस्य राजशब्दभिन्नत्वे सति राजशब्दशक्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नशक्यताक इत्यर्थः ।

"झित्तस्य च तद्विशेषाणां च मत्स्याद्यर्थम्" । "पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति" । मात्स्यिकः, शाफरिकः । न तु पर्यायवचनानाम् अनिमिषान्हन्ति । 'मीनस्येष्यत' इति भाष्यम् । मैनिकः । 'मृगपक्षिणोस्तु पिन्निर्देशः कर्तव्यः । तेन स्वरूपस्य

पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणम्' इति व्याख्यातारः। इदमपि वाचनिकम्।

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ६९।

अविधीयमानोऽण् उदिच्च सवर्णस्य चकारात्स्वस्य च संज्ञा स्यात्। अत्राण् परेण णकारेणेति प्रागुक्तम्। "अस्य च्वौ"। शुक्लीस्यात् मालीस्यात्। एरच्। जयः, लयः। "ऋदोरप्" स्तवः, पवः। "उरण् रपरः"।कर्ता, किरति। "ऋदोरप्"इत्यत्र ह्रस्वऋकारस्य तु न ग्रहणम् दीर्घाणामनण्त्वेन सवर्णग्राहकत्वं नास्ति इति सिद्धान्तात्। एतेन "अष्टन आ विभक्तौ" इत्यादिकं व्याख्यातम्। "अप्रत्ययः" इति पर्युदासाच्च। दीर्घाणामनण्त्वं च ग्रहणकशास्त्र एव वाक्यापरिसमाप्तिन्यायात्। "उरण्" इत्यादौ तु तेषामप्युपादानम्। तेन कारक इत्यादौ रपरत्वम्। तस्माद्दीर्घाणां ग्राहकत्वं नास्ति ग्राह्यत्वं त्वस्त्येवेति फलितार्थः। अप्रत्यय इत्युदितो न विशेषणम्। "कुहोश्चुः"। चकार, जगाद। अत एव "भाव्यमानोऽण् सवर्णान्न गृह्णाति" इत्याहुः। तुक्नुडादयस्तु नोदितः, "प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः" इत्यभ्युपगमात्। अप्रत्ययः किम्। विधीयमानानां प्रत्ययादेशागमानां ग्राहकत्वं मा भूत्। तेन "अत इञ्", "इदम इश्", "भुवो वुक्" इत्यादौ न दीर्घादि। न च इञादीनां अनण्त्वादेव न ग्राहकत्वमिति वाच्यम्। उपदेश इत्यनुवृत्त्या सूत्रान्तरगतानामेव हलामित्संज्ञाप्रवृत्तौ इकारादीनामेव विधेयत्वपर्यवसानात्।

स्यादेतत्। "अकः सवर्णे दीर्घः" इत्यत्राकारोऽष्टादशानां ग्राहकोऽस्तु अण्त्वात्। अस्तु च इकारादीनामपि "आ-

दिरन्त्येन-" इत्युक्तेः । ईकारादयो दीर्घास्तु कथं ग्राह्याः । तद्वाचकस्य इकारादेः सूत्रेऽनुपादानात् । अक्शब्देन तदुपस्थितिरिति चेत्, तर्हि वाक्यार्थे तेऽनुयन्तु । पदार्थसंसर्गस्य वाक्यार्थत्वात् । न तु तेऽपि स्वार्थोपस्थापकाः । अनुचारितत्वात् । अत एव 'ऋचं वेत्ति' इत्यादौ शब्दविशेषं वेत्ति इत्येवार्थो न तु 'तदर्थं वेत्ति' इति । तथा च वार्तिकम्—

"तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णाग्रहणमनुपदेशात्", "ह्रस्वसंप्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाणसंप्रत्यायकत्वाच्छब्दस्यावचनम्" इति।

शब्दस्याप्रतीयमानस्यावचनम् अर्थाप्रतिपादकत्वमित्यर्थः।

अत्राहुः-प्रत्याहारग्रहणे सर्वत्र तद्वाच्यवाच्ये निरूढलक्षणा, "दीर्घाज्जसि च" इति ज्ञापकात् । तद्धि "प्रथमयोःपूर्वसवर्णदीर्घस्य निषेधः । न चाक्शब्दवाच्यो दीर्घो ऽस्ति । तथा च निषेधस्य निर्विषयत्वापत्तिः । आकारस्य सत्त्वेऽपि तत्र "नादिचि" इत्येव सिद्धेः । "प्वादीनाम्" इत्यादिनिर्देशाश्चेह लिङ्गमिति ।

अन्येत्थं प्रत्यवतिष्ठन्ते-'ऋचं वेत्ति' इत्यत्र अर्थत्वेनार्थस्य कर्मतया वेदनान्वय आपाद्यते अग्नित्वादिना वा ?। नाद्यः । तादृशबोधेऽर्थपदोत्तरद्वितीयाज्ञानस्य हेतुत्वात् । नान्त्यः । तत्राप्यग्निमिति धियो हेतुत्वात् । न च यत्र कैयटोक्तरीत्या ऋक्शब्देन प्रकरणादिवशात् 'अग्निमीळे' इत्यादिरूपा ऋक् प्रतीयते तत्र 'अर्थं वेत्ति' इतिबोध आपाद्यत इति वाच्यम् । अर्थत्वविशिष्टवाचकस्य तदुत्तरद्वितीयायाश्चाज्ञानात् । ऋक्शब्दोत्तरं द्वितीयायास्तत्वानुपूर्वीविशेषावच्छिन्नाया ऋच एव कर्मताबोधकत्वात् । अर्थस्य ऋक्शब्दार्थत्वाभावात् । न च ईडनादिकर्मकबोध आपाद्यः । तदुत्तरकर्मविभक्तिज्ञानविरहात् । न च 'अग्निमीळे'

इत्याद्यृगर्थस्य कर्मतासंसर्गेण वेदनान्वयस्तथा 'अग्निमीळे वेत्ति' इत्यादिजन्य इवेति वाच्यम्। ऋचम् इत्यनेन सह वेदनस्य जनितान्वयबोधतया निराकाङ्क्षत्वात्। एतेनाग्निकर्मकवेदनबोधापत्तिरपि निरस्ता। उच्चारितत्वस्य तु शाब्दबोधकारणतावच्छेदके न निवेशः। पुस्तकदर्शनादिना शब्दस्मरणादपि तदुत्पत्तेः। शब्दोपस्थितशब्दस्य नार्थबोधकत्वम्, लिप्याद्युपस्थितस्य त्वस्त्येवेति वैषम्ये च मानाभावात्। एतेन देवदत्तपदस्य 'घटम्' इति द्वितीयैकवचनान्तपदे गृहीतसङ्केतस्य 'देवदत्तं वेत्ति'इति वाक्यात् घटकर्मकवेदनबोधापत्तिरपि निरस्ता। घटमिति पदकर्मकवेदनान्वयबोधेन निराकाङ्क्षत्वात्। अगादिसंज्ञानां षष्ठ्यादिविशिष्टे इकारादौ सङ्केतज्ञानाभावाच्च।

गम्यते" इति भाष्यमपि अध्ययनादिकर्मत्वादिविधेयोद्देश्यतयेति शेषेण शाब्दपरतयैव नेयम्। "ऋकृच्छब्देन प्रकरणादिवशात् विशिष्टसंनिवेशा ऋक् प्रतीयमानाऽपि स्वार्थं न प्रत्याययति" इति कैयटोऽप्युक्तरीत्यैव व्याख्येय इति। 'उच्चार्यमाणैरेव प्रत्यायकैर्भवितव्यमिति नास्ति नियमः। बुद्ध्युपारूढास्तु प्रत्यायकाः। अस्ति च मध्यवर्तिनां बुद्धावारोहः । ततश्च संज्ञित्वेन प्रत्याय्यमानस्यापि प्रत्यायकत्वं भविष्यति। अत्र च ज्ञापकं "दीर्घाज्जसि च" इति प्रतिषेध' इत्यादिपदमञ्जरीग्रन्थस्याप्यत्र स्वारस्यम्।

अत्रायं निष्कर्षः । शब्दोपस्थितस्य शब्दस्य नार्थबोधकत्वम् । अनुकरणस्थले शब्दस्योपस्थितस्याप्यर्थानवबोधकत्वात् । एतच्च "स्वं रूपम्–" इति सूत्रे कैयटहरदत्तादिग्रन्थेष्वेव स्पष्टम् । वार्त्तिकस्य तु नोक्तं व्याख्यानम् । अक इत्यनयैव षष्ठ्या तेषामपि स्थानित्वबोधनसम्भवात् । अत एव "द्विरेफमानय", "हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते" इत्यादिस्थले भ्रमरादिवृत्तिकर्मत्वबोधः सङ्गच्छते । अक इति हि अइउऋऌइत्येषां संज्ञा । अनुकार्यानुकरणयोश्च भेद एवात्र विवक्षितः, अन्यथा विभक्त्यनुपपत्तेः । तथा च अकारोपस्थाप्यस्य अकारस्य तदुपस्थाप्यानां दीर्घाणां यथा स्थानित्वं तथाऽक्पदोपस्थाप्यस्य इकारादेस्तदुपस्थाप्यानां दीर्घाणां च तत् । अकारादितो वैलक्षण्याभावात् । तस्मादनुच्चारितस्य कथं ग्राहकत्वमित्येव पूर्वपक्षाभिप्रायः ।

सिद्धान्तस्तु–अन्यत्र तथात्वेऽपि प्रकृते शब्दोपस्थितशब्दस्यापि ग्राहकत्वम् अन्यथा ग्रहणकशास्त्रं व्यर्थं स्यात् । "अस्य च्वौ" "एरनेकाचः" इत्यादावपि अकारस्योच्चार्यमाणस्य ग्राहकात् अकाराद् भिन्नत्वात् । एतेन दीर्घस्य सम्भवेऽपि "नादिचि"

इत्यस्य वैयर्थ्यम् इति निरस्तम् । अक इत्यत्राकारेणापि दीर्घग्रहणस्य युक्तिसाम्यात् अनुपपत्त्या "दीर्घाज्जसि च" इत्यस्य ज्ञापकताया सुस्थत्वात् । अत एव यत्र स्वरूपेणोच्चार्यन्ते "अस्यच्वौ" इत्यादौ तत्रैवैषां ग्राहकत्वं स्यात् इत्यपि कैयटेन पूर्वपक्ष उक्तः । अक इत्यादावप्यकारस्य सवर्णग्राहकत्वं न स्यात् इत्यापत्तेरपि तदाभिमतत्वात् ।

तदयमर्थः—गवित्ययमाहेत्यादावनुकरणस्य तन्मात्रबोधकत्वम् । अणां तु अनुकार्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नयावद्व्यक्तिपरत्वम् । "अस्य" इत्यादिषु अकारस्यैवानुकार्यत्वात् तद्भेदानामेव ग्रहणम् । अक इत्यादौ तु "आदिरन्त्येन" इति वचनात् यावतामनुकार्यत्वं तद्भेदानामेव ग्रहणम् । "आदिरन्त्येन" इत्यनेन अकारादिष्विव "अणुदित्" इत्यनेन तद्भेदेष्वपि सङ्केतितत्वात् । न च तत्र प्रत्येकमकारादीनामपि सवर्णग्राहकत्वस्य बोध्यतया तत एव सिद्धौ अगित्यादीना तद्विलक्षण ग्राहकत्वं न बोध्यते गौरवादिति वाच्यम् । "दीर्घाज्जसि च" इत्यादीनां तद्वाच्यवाच्ये निरूढलक्षणाकल्पकत्वमपेक्ष्य अगादिशब्दानाम् उक्तपरत्वकल्पकत्वस्यैव युक्तत्वात् । न च अणित्यत्र अण् अक् अइ् अच् अट् इत्यादिबोधाभावात् कथं तेषा यावद्व्यक्तिपरत्वबोध इति वाच्यम्। तदाऽपि तदुपस्थितेरावश्यकत्वात् शब्दव्यपदेशादेव झल्त्वमप्यायातीति भवदभ्युपगमात् ।

न च प्रत्याहारग्रहणाभावे "अस्य च्वौ" इत्यादौ ग्राहकत्वानुपपत्तिः। अणूपदे तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाङ्गीकारात्। अपि च भवन्मते वर्णग्रहणे ग्रहणकशास्त्रेण ग्राहकत्वम्, प्रत्याहारस्थलेतु उक्तज्ञापकलभ्यनिरूढलक्षणयेति पर्यवसितम् ।

तथा च अक इत्यादीनां ग्राहकत्वे ग्रहणकशास्त्रस्यानुपयोगात् अकपदार्थबोधे च "आदिरन्त्येन" इत्यस्यैवापेक्षितत्वात्, ग्रहणकसूत्रेऽपि अण्पदेन दीर्घाणामुपस्थितौ बाधकाभावात् तेषामपि सवर्णग्राहकत्वापत्त्या 'दीर्घाणामनणुत्वेन सवर्णग्राहकत्वं नास्ति' इति सिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गः। तथा च कैयटः—'अत्र हि सूत्रे प्रत्याहारसंनिविष्टा एव गृह्यन्ते। स्वात्मनि क्रियाविरोधात् अनिष्पादाद्, ग्रहणकशास्त्रान्तराभावाच्च अत्र सूत्रे अकारादिभिराकारादीनां ग्रहणासंभवः। अन्येषु तु प्रदेशेषु अनेन सूत्रेण अकारादिभिराकारादयो गृह्यमाणाः कार्याणि लभन्ते" इति। कौस्तुभेऽप्युक्तम्—'पदार्थसंसर्गो हि वाक्यार्थः। तद्बोधश्च पदार्थबोधोत्तरभावी। ततश्चाणूसूत्रेण ये उपस्थितास्तेषां सवर्णग्राहकत्वं सूत्रार्थः। अणुशब्दश्चाक्षरसमाम्नायपठितेषु सङ्केतित इति तानेवात्रोपस्थापयति' इत्यादि।

किं चैवं ग्रहणकसूत्रस्यैव वैयर्थ्यम्। उभयसाधारण्येन ग्राहकत्वस्य "दीर्घाद्—" इत्यादिनैव ज्ञापयितुं शक्यत्वात्। तस्मादुक्तरीतिरेव युक्ता। अत एव कैयटेन स्पष्टमुक्तम्—'तत्राकार उच्चारित "आदिरन्त्येन सहेता" इति मध्यपतितानां स्वरूपस्य च ग्राहकः, अस्माच्च वचनात्सवर्णानामपीत्यर्थ'इति। न च तत्प्रत्याहाराद्यक्षरमात्रपरम्। अकारस्योपलक्षणत्वात् यत्नेश्चोक्तत्वात् इति दिक्।

वार्तिककारस्त्वाह—

"सवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणाद्" इति।

अकारादिनिर्देशानां जातिपरत्वात् तदवच्छिन्नपात्रव्यक्तिलाभात् अण्ग्रहणं न कार्यम्। ह्रस्वत्वं तु विधेयस्थले तद्विशेषणतया विवक्षितमिति नातिप्रसङ्गः। अनुवाद्यस्थले तु तद्विवक्षणात्सर्व-

इत्यस्य वैयर्थ्यम् इति निरस्तम् । अक इत्यत्राकारेणापि दीर्घ ग्रहणस्य युक्तिसाम्यात् अनुपपत्त्या "दीर्घाज्जसि च" इत्यस्य ज्ञापकताया सुस्थत्वात् । अत एव यत्र स्वरूपेणोच्चार्यन्ते "अस्यच्वौ" इत्यादौ तत्रैवैषां ग्राहकत्वं स्यात् इत्यपि कैयटेन पूर्वपक्ष उक्तः । अक इत्यादावप्यकारस्य सवर्णग्राहकत्व न स्यात् इत्यापत्तेरपि तदाभिमतत्वात् ।

तदयमर्थ —गवित्ययमाहेत्यादावनुकरणस्य तन्मात्रबोधकत्वम् । अणा तु अनुकार्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नयावद्व्यक्तिपरत्वम् । "अस्य" इत्यादिषु अकारस्यैवानुकार्यत्वात् तद्भेदानामेव ग्रहणम् । अक इत्यादौ तु "आदिरन्त्येन" इति वचनात् यावतामनुकार्यत्व तद्भेदानामेव ग्रहणम् । "आदिरन्त्येन" इत्यनेन अकारादिष्विव "अणुदित्" इत्यनेन तद्भेदेष्वपि सङ्केतितत्वात् । न च तत्र प्रत्येकमकारादीनामपि सवर्णग्राहकत्वस्य बोध्यतया तत एव सिद्धौ अगित्यादीना तद्विलक्षण ग्राहकत्वं न बोध्यते गौरवादिति वाच्यम् । "दीर्घाज्जसि च" इत्यादीना तद्वाच्यवाच्ये निरूढलक्षणाकल्पकत्वमपेक्ष्य अगादिशब्दानाम् उक्तपरत्वकल्पकत्वस्यैव युक्तत्वात् । न च अणित्यत्र अण् अक् अङ् अच् अट् इत्यादिबोधाभावात् कथं तेषा यावद्व्यक्तिपरत्वबोध इति वाच्यम्। तदाऽपि तदुपस्थितेरावश्यकत्वात् शब्दव्यपदेशादेव झल्त्वमप्यायातीति भवदभ्युपगमात् ।

न च प्रत्याहारग्रहणाभावे "अस्य च्वौ" इत्यादौ ग्राहकत्वानुपपत्तिः। अण्पदे तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाङ्गीकारात्। अपि च भवन्मते वर्णग्रहणे ग्रहणकशास्त्रेण ग्राहकत्वम्, प्रत्याहारस्थलेतु उक्तज्ञापकलभ्यनिरूढलक्षणयेति पर्यवसितम् ।

तथा च अक इत्यादीनां ग्राहकत्वे ग्रहणकशास्त्रस्यानुपयोगात् अक्पदार्थबोधे च "आदिरन्त्येन" इत्यस्यैवापेक्षितत्वात्, ग्रहणकसूत्रेऽपि अण्पदेन दीर्घाणामुपस्थितौ बाधकाभावात् तेषामपि सवर्णग्राहकत्वापत्त्या 'दीर्घाणामनण्त्वेन सवर्णग्राहकत्वं नास्ति' इति सिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गः। तथा च कैयटः-'अत्र हि सूत्रे प्रत्याहारसंनिविष्टा एव गृह्यन्ते । स्वात्मनि क्रियाविरोधात् अनिष्पादाद्, ग्रहणकशास्त्रान्तराभावाच्च अत्र सूत्रे अकारादिभिराकारादीनां ग्रहणासंभवः। अन्येषु तु प्रदेशेषु अनेन सूत्रेण अकारादिभिराकारादयो गृह्यमाणाः कार्याणि लभन्ते" इति । कौस्तुभेऽप्युक्तम्-'पदार्थसंसर्गो हि वाक्यार्थः । तद्बोधश्च पदार्थबोधोत्तरभावी । ततश्चाण्सूत्रेण ये उपस्थितास्तेषां सवर्णग्राहकत्वं सूत्रार्थः । अण्शब्दश्चाक्षरसमाम्नायपठितेषु सङ्केतित इति तानेवात्रोपस्थापयति' इत्यादि ।

किं चैवं ग्रहणकसूत्रस्यैव वैयर्थ्यम् । उभयसाधारण्येन ग्राहकत्वस्य "दीर्घाद्-" इत्यादिनैव ज्ञापयितुं शक्यत्वात् । तस्मादुक्तरीतिरेव युक्ता । अत एव कैयटेन स्पष्टमुक्तम्-'तत्राकार उच्चारित "आदिरन्त्येन सहेता" इति मध्यपतितानां स्वरूपस्य च ग्राहकः, अस्माच्च वचनात्सवर्णानामपीत्यर्थ'इति । न च तत्प्रत्याहाराद्यक्षरमात्रपरम् । अकारस्योपलक्षणत्वात् युक्तेश्चोक्तत्वात् इति दिक् ।

वार्त्तिककारस्त्वाह—

"सवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणाद्" इति ।

अकारादिनिर्देशानां जातिपरत्वात् तदवच्छिन्नपायव्यक्तिलाभात् अण्ग्रहणं न कार्यम्। ह्रस्वत्वं तु विधेयस्थले तद्विशेषणतया विवक्षितमिति नातिप्रसङ्गः । अनुवाद्यस्थले तु तदविवक्षणात्सर्व-

ग्रहणम् । "अष्टन आ" इत्यादौ तु दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् दीर्घव्यक्तिसमवेतमेव सामान्यं गृह्यते। पूर्वतया ब्राह्मणः प्रत्युपस्थेय इत्यत्र विशिष्टव्यक्तिनिष्ठब्राह्मणत्ववत् ।

यद्वा, व्यक्तिरेव शब्दार्थः । जातिस्त्वशब्दार्थोऽपि अभेदप्रत्ययहेतुरस्ति इति सर्वव्यक्तीनामभेदेनाश्रयणात् एकव्यक्तिनिर्देशे सर्वव्यक्तिग्रहणसिद्धिः। आकृतिग्रहणात् इत्यस्य तु अयमर्थः-आकृतेरेकाकारप्रत्ययनिमित्तत्वेन प्रतिपत्तिरिति । न चात्र ऋकारेण ऌकारग्रहणं न स्यात् । एकजात्यनाक्रान्तत्वादिति वाच्यम् । अत्राण्पदस्थाने ऋकारप्रश्लेषेण तत्सिद्धेः ।

तपरस्तत्कालस्य ७०।

ननु तच्छब्दस्तपरपरः । तस्य कालानात्मकत्वात्तपरः कालो यस्येति सामानाधिकरण्यमनुपपन्नम् । तथा चोक्तम्—

आदित्यग्रहनक्षत्रपरिस्पन्दमथापरे ।
भिन्नमावृत्तिभेदेन कालं कालविदो विदुः ॥

मैवम्। तत्काल इव कालो यस्येत्युत्तरपदलोपाभ्युपगमात् । तःपरो यस्मात्स तात्परो वा स्वसमकालस्य उच्चार्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्यैव ग्राहकः। तेन अत् इत् इत्यादौ ह्रस्वत्वावच्छिन्नषड्व्यक्तीनामेव ग्रहणम् । ऋदित्यादौ ऋऌत्युभयसम्बन्धिनां षण्णां मिलित्वा द्वादशानाम् । तात्परस्योदाहरणम् । "वृद्धिरादैच्" इति । तेन त्रिमात्रादीनां एचां गुणवृद्धिसंज्ञाविरहात् गङ्गोदकम्, खट्वैलकम् इत्यादौ न त्रिमात्राद्यादेश इति एओङित्यादिसूत्रयोः प्रपञ्चितम् । कार्यकालपक्षे भाव्यमानत्वादेव सवर्णग्रहणवारणे तु वृद्धिसूत्रे तपरकरणं स्पष्टार्थमित्यपि वृद्धिसूत्र एव विचारितम् । गुणानां भेदकत्वपक्षे तु तत्र

तपरत्वम् आकारार्थमपि गुणान्तरयुक्तस्य तस्य ग्रहणस्य फलत्वात्।

इदं च सूत्रं विध्यर्थं नियमार्थं वेति पक्षद्वयमाकरसिद्धम्। तथा हि—अणित्यस्यानुवृत्त्या आकारादावणिभन्ने तत्कालानां सवर्णानां भिन्नगुणत्वेऽपि अनेन ग्रहणं विधीयते ।

नन्वेवमस्यानण्सु चरितार्थत्वात् "अतो भिस ऐस्" इत्यादावण्ग्रहणे अकारेण दीर्घादीनामपि पूर्वसूत्रेण ग्रहणं स्यादिति चेन्न। तस्यापि "अस्य च्वौ" इत्यादौ ह्रस्वे चरितार्थतया विप्रतिषेधे परत्वात् अस्यैव प्रवृत्तेः । अन्यत्र संज्ञानां बाध्यबाधकभावविरहेऽपि अत्र फलभेदेन विरोधात्—सवर्णसंग्राहकत्वे ह्यष्टादशानां प्रसङ्गोऽन्यथा तु षण्णामिति । न च तपरत्वसामर्थ्यादेव न ग्रहणम्। "ऋत इद्धातोः" इत्यादौ मुखसुखार्थस्यापि दर्शनात् ।

एतेनोक्तसंख्यानुपादानात् विरोधाभावेऽपि तपरत्वसामर्थ्यात् बाध्यबाधकभावानुपादानमित्यपास्तम् ।

अस्येति निर्देशेऽपि लाघवाच्च फलतो विरोधस्यापि बाधकत्वे तन्त्रतया शाब्दसंख्यानुपादानस्याकिंचित्करत्वात् ।

यदपि तकारविशिष्टेयं संज्ञा न त्वण्मात्रम्। तत्कालस्येति तच्छब्दस्तु विशेष्यमात्रं परामृशति न तु विशिष्टम् । तदुच्चारणकालसदृशे लक्षणा तु प्राचां मतेऽप्यस्त्येव । सर्वनामपदेऽपि "एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयम्", "तत्त्वमसि" इत्यादौ लक्षणायाः पूर्वोत्तरतन्त्रयोः स्थितत्वात्। तथा च टिघुभाद्यन्तर्गताण्वत् इहैकदेशत्वेनानर्थकग्राहकताप्रसङ्ग एव नास्ति। विभक्त्युत्पत्तिरप्येवं संगच्छते। वृद्धिसूत्रे 'अत्राकारः प्रयोगस्थैराकारैरर्थवान्' इति हरदत्तग्रन्थस्तु प्राचां रीत्या नेतव्य इति ।

तदपि चिन्त्यम् । तकारस्योपलक्षणतया तद्विशिष्टस्य संज्ञात्वाभावात् ।

न च विशेषणत्वस्य मुख्यत्वात्तद्गुणविज्ञानात् विशिष्टे तत् । अत्इत्यस्य अइत्यस्य च संज्ञात्वे गौरवात् । अत्, इत् इत्यानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वे गौरवाच्च ।

एतेन पञ्चमीसमासानाश्रयणेऽपि न निर्वाहः । अत एवास्य नियमार्थत्वं विप्रतिषेधश्चेति भाष्योक्तं सङ्गच्छते । विशिष्टस्य संज्ञात्वे तस्यानण्त्वात्पूर्वेण प्राप्त्यभावात्, समान विषयकत्वाभावाच्चोभयमप्यनुपपन्नं स्यात् । विभक्तिस्तु अक इत्यादिवत् । तन्नानुबन्धनिर्मुक्तस्यैव वाचकतायास्त्वयाऽपि स्वीकारात् ।

"दिवऔत्" इत्यत्र विधीयमाने तपरकरणं स्वरार्थम् । "द्यौः पितः पृथिवि मातरध्रुक्" । उदात्तप्रयोगस्तु द्योशब्दस्य । "पृथिवी उत द्यौः" इति । "औत्" "अच्च घेः" इत्यादौ तु मुखसुखार्थम् । व्याख्यानात् । "समिधाने अग्नौ" इत्यादौ तित्स्वराभावाद्' इति वृत्त्यादयः ।

यत्तु तैरुक्तम्–"इटोऽत्" इत्यत्र "न विभक्तौ" इति न निषेधः । "इदमस्थमुः" इति उकारानुबन्धनादनित्यत्वात्' इति ।

तदभ्युपगम्यवादमात्रम् । तित्स्वरापत्तेः । "भक्षीय तव राधसः" इत्यन्तोदात्तप्रयोगात् । तस्मान्मुखसुखार्थमेव' इति दीक्षिताः ।

स्यादेतत्—

अभ्यासार्थे द्रुता वृत्तिः प्रयोगार्थे तु मध्यमा ।
शिष्याणामुपदेशार्थे वृत्तिरिष्टा विलम्बिता ॥ इति

तिस्रो वृत्तयः । ताश्च क्रमेण तृतीयभागाधिकाः—द्रुत

श्लोकमृचं चोच्चारयतो यस्या नाडिकाया नव पलानि स्रवन्ति तस्या एव मध्यमायां द्वादश, विलम्बितायां तु षोडशेति । तथा च प्रकृते विलम्बितायां तपरकरणे द्रुतमध्ययोः, मध्यमायां तपरकरणे द्रुतविलम्बितयोः, द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कार्यं स्यात्, कालभेदात् ।

अत्र वार्तिकम्—

"सिद्धन्त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद् वृत्तयो विशिष्यन्ते" इति ।

अस्यार्थः-व्यञ्जको ध्वनिर्मात्राकालावच्छिन्न एव वर्णमभिव्यञ्जयति, स्वरूपेण तु तदुत्तरकालमप्यनुवर्तते ।

यद्वा ह्रस्वव्यञ्जको ध्वनिर्वृत्तित्रयेऽपि मात्राकाल एव । किं तु मध्यमाविलम्बितयोः पूर्वध्वन्यनुनिष्पादादिना न्यूनकालेन ध्वन्यन्तरेण पूर्वाभिव्यक्तवर्णस्यैव व्यक्त्यन्तरं जन्यते । अभिव्यञ्जकभेदेऽपि अभिव्यङ्ग्यभेदाभावात् । एवं दीर्घप्लुतव्यञ्जकयोरपि वृत्तित्रयेऽपि यथाक्रमं द्विमात्रत्रिमात्रत्वे । तदनुनिष्पादी तु ततो न्यून इति न दोषः । ह्रस्वदीर्घप्लुतास्तु स्वत एव भिन्नाः । वर्णोत्पत्तिपक्षे तु तदनुनिष्पादी दूरादपि ग्राह्यः कश्चित् ध्वनिरावश्यकः । तस्यैव कालभेदाद् वृत्तित्रैविध्यं बोध्यम् ।

तथा च भाष्यम्—

"ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु दृश्यते ।
अल्पो महांश्च केषां चिदुभयं तत्स्वभावतः" ॥

शब्दो द्विधा व्यञ्जकव्यङ्ग्यभेदात् । शब्दानां व्यङ्ग्यानां व्यञ्जकत्वेन सम्बन्धी यो ध्वनिः स एव महानल्पश्च लक्ष्यते । व्यङ्ग्यस्त्वभिन्नकाल एव । तदुभयम्, व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वरूपम् । केषां

चित्, ताल्वादिव्यापारजन्यानामेव, न तु भेर्यादिजन्यानामपि। स्वभावतः, कारणवैलक्षण्यात्। 'व्यक्तानामुभयं गृह्यते। अव्यक्तानां तु ध्वनिरेव' इति कैयटः।

आदिरन्त्येन सहेता ७१।

आद्यन्तावयवद्वारा समुदायानुकरणेन सिद्धे अन्त्यव्यावृत्त्यर्थमिदं सूत्रमिति दीक्षिताः।

अन्त्येन इता सहोच्चार्यमाण आदिर्वर्णो वर्णसमुदायो वा मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात्। वर्णो यथा—अल् इत्यादिः। संघातो यथा—कृञ् इत्यादिः। कृभ्वस्तीनां ग्रहणात्। 'आद्यन्तौ मध्यापेक्षाविति मध्यानामेव संज्ञित्वम्। "स्वं रूपम्" इत्यनुवर्त्तनात् स्वरूपस्य च। सहग्रहणाद्याद्यन्तौ समुदितौ संज्ञेति "इको यणचि" इति समुदायादेव विभक्तिर्नादिमात्रात्। स्वं रूपं चादेरेव गृह्यते नान्त्यस्य। तस्याप्राधान्यात्। अतो दध्यत्र इत्यत्र केवल एव यकार आदेशो न तु णकारसहितः, इति कैयटादयः।

अत्र कौस्तुभकृतः—"प्रत्याहारेष्वाद्या वाचकाः,तत्र ग्रहणकशास्त्रं सावकाशम्" इति ग्रहणकशास्त्रीयभाष्यपर्यालोचनया वाचकत्वं तावदाद्यवर्णविश्रान्तम्। अन्त्यस्तु द्योतकः। सहग्रहणात्तु विशिष्टाद्विभक्तिरिति द्योतकान्तरादपेम्यम्। तथा च इत्संज्ञयाऽपहृतस्यान्त्यस्य कथं संज्ञित्वप्रसक्तिः। अन्यथा अजादिसंज्ञानामपि णकारादावतिप्रसङ्गात्। विशिष्टस्य संज्ञात्वेऽपि यणशब्दापादानस्यानुपपन्नत्वात्। णकारविशिष्टस्यैव स्थानित्वात् इकारस्य स्थानित्वासम्भवाद्' इति।

अत्रेदं वक्तव्यम्। समुदायस्यैव संज्ञात्वमुपपादितमेव ग्रह-

णकसूत्रे । इत्संज्ञासत्त्वेऽप्यन्त्यस्य संज्ञाप्रवृत्तेः पूर्वं लोपाभावात् स्थानित्वप्रसक्तिः । मध्यगतानुबन्धानां तु पूर्वमेव लोप इति वैषम्यम् ।

वस्तुतस्तु

"आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तरः" ।

इति वार्त्तिके आचारादित्येव संमतः पक्षः । तथा चानुबन्धान्यत्वे सति तत्समुदायघटकवर्णत्वम् अजादिपदशक्यतावच्छेदकमिति प्रत्याहाराह्निकान्ते व्याख्यातम् । अन्त्येनेति किम् । 'सुट्प्रत्याहारस्तृतीयैकवचनावयवेन टकारेण मा भूत् । "टाङसिङसाम्" इति निर्देशेन तस्य पूर्वान्तत्वाभावनिश्चयाद्' इति वृत्तिकृतः ।

'न च तदन्तं पूर्वसमुदायमादाय दोषः । अन्त्यत्वमयुक्त्वा यस्येत्संज्ञा तस्यैवात्र ग्रहणात् । तस्य च "चुटू" इति प्रत्ययादित्वेनैव इत्संज्ञत्वाद्' इति हरदत्तः ।

रप्रत्याहारस्तु लकाराकारस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञानसामर्थ्यात् ।

दीक्षितास्तु–'औटष्टित्वस्यानन्यार्थतया प्रत्यासत्त्या-याश्च तेनैव प्रत्याहारादन्त्यपदं मास्तु । तस्माद् मध्यमेन इता सहित आदिस्तदुत्तरेषाम्, अन्त्येन इता सहितो मध्यमः पूर्वेषां संज्ञा मा भूदित्यन्त्यादिग्रहणम् । इतेति किम् । उक्तरीत्या रप्रत्याहारो यथा स्याद्'इत्याहुः ।

नव्यास्तु–'सह आसमन्तादेति सहेता मध्यमो वर्णः आद्यन्तपदसमभिव्याहाराद् । एतेस्तृचि रूपम् । "एत्येधत्यूठ्सु"इति वृद्धिवारणाय आकारप्रश्लेषः । "ओमाङोः" इति पररूपम् । अन्त्येनादिः अण् इत्यादिसंज्ञको भवतीत्यर्थः । स्वंरूपमि-

त्यनुवृत्तिः । वृद्ध्यादिवत्सामानाधिकरण्यात्संज्ञात्वप्रत्ययः । एवं च "हलन्त्यम्" इत्यत्रान्योन्याश्रयशङ्काऽपि न' इत्याहुः ।

येन विधिस्तदन्तस्य ७२।

विशेषणं तदन्तस्य स्वस्य च संज्ञा स्यात्। "एरच्" । चयः, जयः । "ओरावश्यके" । अवश्यलाव्यम् । विधिरिति कर्मणि किः। येनेति करणे तृतीया। कृद्योगषष्ठ्या कर्त्तरि तस्या बाधितत्वात् । करणस्य च परतन्त्रत्वनियमात् तृतीयया पारतन्त्र्यं लक्ष्यते । न च सुब्विभक्तौ न लक्षणा, व्यत्ययानुशासनवैयर्थ्यात् इति वाच्यम् । "मधासे च" इत्यादिव्यत्ययानुशासनात् तिङ्क्ष्वपि तदनापत्तौ 'रथो गच्छति' इत्यादौ तिङो व्यापारलक्षणानुपपत्तेः ।

अत्र नैयायिकाः–विभक्त्यन्तार्थे विभक्तेर्न लक्षणा, तेन नोक्तविरोधः । अत एव 'अर्थेनैव विशेषो हि, इत्यत्राऽभेदे तृतीया' इति मणिकृतः ।

"प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयति"इत्यत्र'प्रयाजशेषं हविःषु क्षारयति' इति मीमांसकोक्तिस्तु व्यत्ययस्यानुशासनिकत्वात् नानुपपन्ना ।

प्रकृतमनुसरामः। कर्तृव्यापारव्याप्यत्वरूपं पारतन्त्र्यमिकारादीनां न भवति इति अप्राधान्य विशेषणत्वरूपं गृह्यते। तथा च विशेषणत्वेनोपात्तं स्वान्तस्य विशेष्यस्य संज्ञा विशेषणत्वस्य च विशेष्यत्वनिरूपितत्वात् विशेष्यसन्निधावेव प्रवर्त्तते। स च क्वचित्साक्षात्, यथा–"ईदूदेद्"इत्यत्र द्विवचनस्य, क्वचिदधिकारात्, यथा–"एरच्"इत्यत्र धातोः, क्वचिदाक्षेपात्, यथा–"इको झल्"

इत्यत्र सना धातोः । "इको यणचि" इत्यादौ तु विशेष्यस्य कथमप्यसन्निधानात् तदन्तविध्यभावः ।

अत्र वार्त्तिकम् ।

"येन विधिस्तदन्तस्य चेद्ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपाधिताप्रसङ्गः" ।

ग्रहणमिति कर्मणि ल्युट् । गृह्यमाणविशेषणत्वेन सम्मतानां ओष्ठ्यपूर्वत्वादीनामित्यर्थः । तथा हि—ऋकारोऽत्र ऋकारान्तस्य धातोर्विशेषणमिति स्वयं विशेषणानाकाङ्क्षत्वात् पूर्वमेव विशेष्यान्वयं प्रतिपद्यते—ऋदन्तस्य धातोरिति । ततश्च ऋदन्तत्वविशिष्टे धातौ 'विशिष्टे वैशिष्ट्यम्' इति रीत्या ओष्ठ्यपूर्वत्वं विशेषणं स्यात् ।

यद्वा, 'एकत्र द्वयम्' इतिरीत्या ऋदन्तत्वम् ओष्ठ्यपूर्वत्वं च द्वयमपि धातोर्विशेषणं स्यात् । तथा च संकीर्णम् इत्यादावतिव्याप्तिः । उपसर्गमकारस्य धातोः पूर्वं सत्त्वात् । न ह्योष्ठ्यस्य धात्ववयवत्वमाश्रयितुं शक्यम्, अवयवावयवित्वयोरेकनिरूपितयोरेकस्य विरोधात् । एवं 'पूर्तम्' इत्यादावव्याप्तिः । ऋकारान्तत्वेऽपि ओष्ठ्यपूर्वत्वाभावात् ।

एवम्—"उतश्च प्रत्ययात्" इत्यत्रासंयोगपूर्वत्वमुकारस्य विशेषणं न स्यात् किं तु अङ्गप्रत्ययान्यतरस्य । तत्र आद्ये 'क्षणु' इत्यादावव्याप्तिः । द्वितीये तक्ष्णुहि इत्यादिसिद्धावपि अश्नुहि इत्यादावतिव्याप्तिरिति ।

अत्र सिद्धान्तवार्त्तिकम्—

"सिद्धं तु विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वाद्" इति ।

अयमर्थः—वृद्ध्यादिसंज्ञा गुणप्रधानभावानपेक्षा एव यथोद्देशं प्रवर्त्तन्ते । इयं तु गुणप्रधानभावसापेक्षत्वात्कार्यकाला, विधि-

वाक्यव्यतिरेकेण विशेषणविशेष्यभावानवगमात् । अतो विशेषणसम्बन्धवेलायां गुणभावानवगमात्प्रथमं 'विशेषणसम्बन्धमनुभूय ऋकारादिस्तदन्तस्य संज्ञा भवति । तथा च 'विशिष्टस्य वैशिष्ट्यम्' इति न्यायेन ओष्ठ्यपूर्वकत्वविशिष्टो य ऋकारस्तदन्तस्य धातोरिति फलितम् । एवमन्यत्रापीति ।

अत्र सिद्धान्ताभिमतविशेषणविशेष्यभावव्यवस्थापनार्थं प्रवृत्तानि वार्त्तिकानि व्याख्यायन्ते ।

"समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः" "उगिद्वर्णग्रहणवर्जम्" ।

समासविधौ प्रत्ययविधौ च तदन्तविधिप्रतिषेधः । श्रितादयो विशेष्यत्वेन सुबादयस्तु विशेषणत्वेनाश्रयणीयाः । तथा च श्रिताद्यन्तैः सुबन्तैः सहेति नार्थः किं तु सुबन्तैः श्रितादिभिरित्येव । विशेषणत्वाभावाच्चदन्तविधिर्नेति फलितोऽर्थः । तेन "द्वितीयाश्रित—"इति समासः कष्टं परमश्रित इत्यत्र न भवति किं तु कष्टश्रित इत्यत्रैव । "नडादिभ्यः फक्"नाडायन इत्यत्रैव । प्रातिपदिकेभ्यो नडादिभ्य इत्यर्थः । नडादीनामेव विशेष्यत्वं न तु नडाद्यन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः इति तदर्थः, नडादीना विशेषणत्वानाश्रयणात् । नेह सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः । "अत इञ्" । अनुशतिकादित्वात् उभयपदवृद्धिः । न च "ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति" इति परिभाषयैव सिद्धिः, "पूर्वादिनिः" इत्यत एव सिद्धे "सपूर्वाच्च" इत्यस्य तज्ज्ञापकत्वात् इति वाच्यम् । तस्याः समासप्रत्ययविधिमात्रविषयकत्वमित्येतस्य वार्त्तिकेन ज्ञाप्यत्वात् । अत एव "गोस्त्रियोः" इति सूत्रे गोऽन्तं यत्प्रातिपदिकमिति व्याचक्षते ।

एतेन 'प्रत्ययविधौ ज्ञापितत्वात् उक्तपरिभाषायाः "व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन" इति परिभाषायाश्च प्रत्ययमात्र-

विषयकत्वमिति सीरदेवोक्तिरपास्ता ।

नच "शेषो घ्यसखि" इत्यत्र "ग्रहणवता" इति परिभाषया तदन्तविधिप्रतिषेधाद् अतिसखिशब्दस्य घिसंज्ञापर्युदासो नेति कैयटहरदत्तादिग्रन्थविरोध इति वाच्यम् । तेषां प्रौढिवादमात्रत्वात् । तत्र विशेष्यसन्निध्यभावादेव तदन्तविध्यप्रसक्तेः ।

स्यादेतत् । श्रितादयन्तैः सुबन्तैरित्यर्थस्य पूर्वपक्षसिद्धत्वे कथं परमश्रित इत्यत्र समासस्यैव कथं प्रसक्तिः । श्रितान्तस्य सुबन्तत्वाभावात् । श्रितान्तत्वस्य च विभक्तिपूर्वभागे सुबन्तत्वस्य च विशिष्टे विश्रामात् । द्वयोः सामानाधिकरण्याभावात् ।

अत्राहुः—परमश्रितेति सम्बुद्ध्यन्तमुदाहरणीयम् । तद्धि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं श्रितान्तं च स्वरूपेण श्रूयते इति ।

अथ सिद्धान्तेऽपि सुबन्तैः श्रितादिभिरित्यर्थे श्रितादीनां सुबन्तत्वं बाधितम् । तस्य विशिष्टवृत्तित्वात् । न च श्रितादीनां तत्प्रकृतिके लक्षणा। उक्तरीत्या सम्बुद्धौ चारितार्थ्याद् । तथा च कृष्णश्रितम् इत्यादि न स्यात् ।

अत्राहुः—

समासतद्धितविधौ सर्वत्र श्रितादीनां नडादीनां च तत्प्रकृतिके लक्षणैव । "खट्वा क्षेपे" "नदीभिश्च" इत्यादावभेदस्य बाधितत्वात् तत्र पूर्वपदस्य द्वितीयाद्यन्तत्वस्यावश्यकतया सम्बुद्ध्यन्तत्वानुपपत्तेः । "पूर्वकालैक–" इत्यादौ तत्सम्भवेऽपि "एकविभक्तौ" इत्यादिनिर्देशो न सिद्ध्येत् । तस्मात्सामान्यापेक्षज्ञापकबलेन एकरूप्याय सर्वत्र तत्तत्प्रकृतिके लक्षणेति स्थिते इहत्यभाष्यवृत्त्योः कैयटहरदत्तकृतं भङ्क्त्वा व्याख्यानमनादेयम् ।

यत्तु श्रितादीनां कृदन्तत्वेन "गतिकारकोपपदानाम्–"

वाक्यव्यतिरेकेण विशेषणविशेष्यभावानवगमात् । अतो विशेषणसम्बन्धवेलायां गुणभावानवगमात्प्रथमं 'विशेषणसम्बन्धमनुभूय ऋकारादिस्तदन्तस्य संज्ञा भवति । तथा च 'विशिष्टस्य वैशिष्ट्यम्' इति न्यायेन ओष्ठ्यपूर्वकत्वविशिष्टो य ऋकारस्तदन्तस्य धातोरिति फलितम् । एवमन्यत्रापीति ।

अत्र सिद्धान्ताभिमतविशेषणविशेष्यभावव्यवस्थापनार्थं प्रवृत्तानि वार्त्तिकानि व्याख्यायन्ते ।

"समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः" "उगिद्वर्णग्रहणवर्जम्" ।

समासविधौ प्रत्ययविधौ च तदन्तविधिप्रतिषेधः । श्रितादयो विशेष्यत्वेन सुबादयस्तु विशेषणत्वेनाश्रयणीयाः । तथा च श्रिताद्यन्तैः सुबन्तैः सहेति नार्थः किं तु सुबन्तैः श्रितादिभिरित्येव । विशेषणत्वाभावात्तदन्तविधिर्नेति फलितोऽर्थः । तेन "द्वितीयाश्रित—"इति समासः कष्टं परमश्रित इत्यत्र न भवति किं तु कष्टश्रित इत्यत्रैव । "नडादिभ्यः फक्"नाडायन इत्यत्रैव । प्रातिपदिकेभ्यो नडादिभ्य इत्यर्थः । नडादीनामेव विशेष्यत्वं न तु नडाद्यन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः इति तदर्थः, नडादीनां विशेषणत्वानाश्रयणात् । नेह सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः । "अत इञ्" । अनुशतिकादित्वात् उभयपदवृद्धिः । न च "ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति" इति परिभाषयैव सिद्धिः, "पूर्वादिनिः" इत्यत एव सिद्धे "सपूर्वाच्च" इत्यस्य तज्ज्ञापकत्वात् इति वाच्यम् । तस्याः समासप्रत्ययविधिमात्रविषयकत्वमित्येतस्य वार्त्तिकेन ज्ञाप्यत्वात् । अत एव "गोस्त्रियोः" इति सूत्रे गोऽन्तं यत्प्रातिपदिकमिति व्याचक्षते ।

एतेन 'प्रत्ययविधौ ज्ञापितत्वात् उक्तपरिभाषायाः "व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन" इति परिभाषायाश्च प्रत्ययमात्र-

विषयकत्वमिति सीरदेवोक्तिरपास्ता ।

नच "शेपो घ्यसखि" इत्यत्र "ग्रहणवता" इति परिभाषया तदन्तविधिप्रतिषेधाद् अतिसखिशब्दस्य घिसंज्ञापर्युदासो नेति कैयटहरदत्तादिग्रन्थविरोध इति वाच्यम् । तेषां प्रौढिवादमात्रत्वात् । तत्र विशेष्यसन्निध्यभावादेव तदन्तविध्यप्रसक्तेः ।

स्यादेतत् । श्रितादन्तैः सुबन्तैरित्यर्थस्य पूर्वपक्षसिद्धत्वे कथं परमश्रित इत्यत्र समासस्यैव कथं प्रसक्तिः । श्रितान्तस्य सुबन्तत्वाभावात् । श्रितान्तत्वस्य च विभक्तिपूर्वभागे सुबन्तत्वस्य च विशिष्टे विश्रामात् । द्वयोः सामानाधिकरण्याभावात् ।

अत्राहुः—परमश्रितेति सम्बुद्ध्यन्तमुदाहरणीयम् । तद्धि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं श्रितान्तं च स्वरूपेण श्रूयते इति ।

अथ सिद्धान्तेऽपि सुबन्तैः श्रितादिभिरित्यर्थे श्रितादीनां सुबन्तत्वं बाधितम् । तस्य विशिष्टवृत्तित्वात् । न च श्रितादीनां तत्प्रकृतिके लक्षणा। उक्तरीत्या सम्बुद्धौ चारितार्थ्यात् । तथा च कृष्णश्रितम् इत्यादि न स्यात् ।

अत्राहुः—

समासतद्धितविधौ सर्वत्र श्रितादीनां नडादीनां च तत्तत्प्रकृतिके लक्षणैव । "खट्वा क्षेपे" "नदीभिश्च" इत्यादावभेदस्य बाधितत्वात् तत्र पूर्वपदस्य द्वितीयाद्यन्तत्वस्यावश्यकतया सम्बुद्ध्यन्तत्वानुपपत्तेः । "पूर्वकालैक–" इत्यादौ तत्सम्भवेऽपि "एकविभक्तौ" इत्यादिनिर्देशो न सिद्ध्येत् । तस्मात्सामान्यापेक्षज्ञापकबलेन एकरूप्याय सर्वत्र तत्तत्प्रकृतिके लक्षणेति स्थिते इहत्यभाष्यवृत्त्योः कैयटहरदत्तकृतं भङ्क्त्वा व्याख्यानमनादेयम् ।

यत्तु श्रितादीनां कृदन्तत्वेन "गतिकारकोपपदानाम्–"

इति सुबुत्पत्तेः प्रागेव समास इष्टः, अन्यथा 'काष्ठश्रितेयः' न-सिद्ध्येत्। "प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च" ग्रहणात्। अत एव किल प्राचा श्रितादिभिरित्येव व्याख्यातम् नतु सुबन्तैरिति।

तन्न। प्रधानस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावात्। "स्त्रीभ्यो ढक्" इति स्त्रीप्रत्ययग्रहणेन कष्टश्रिताशब्दादेव ढगुत्पत्त्या काष्ठश्रितेयसिद्धेः। न च कदाचिच्छ्रिताशब्दादप्यापत्तिः। असामर्थ्यात्। "कर्तृकरणे कृता—" इत्यादिवत्कारकतद्विशेषयोः "द्वितीयाश्रित—" इति सूत्रे ऽनुपादानाच्चेति।

अन्ये तु श्रितादिप्रकृतिकसुबन्तेनेति नान्तरीयकतया प्रकृतिर्विशेषणीयेति श्रिताद्यन्तप्रकृतिकेन सुबन्तेनेति, नडादि-प्रकृतिकषष्ठ्यन्तादित्यत्र च नडाद्यन्तप्रकृतिकषष्ठ्यन्तादित्यर्थ-स्यापत्त्या–कष्टं परमश्रितः, सौत्रनाडिः इत्यादावतिप्रसङ्गता-दवस्थ्यम्। अतो वार्त्तिककृतो वाचनिकमेव तदन्तविधिवारण-मित्याहुः।

अस्यापवादमाह–"उगित् इति"। उगिता वर्णेन च प्रातिप-दिकं विशेष्यते। अतस्तत्र प्रत्ययविधावपि तदन्तविधिर्भव-त्येवेत्यर्थः। महान्तमतिक्रान्ता अतिमहती। "उगितश्च" इति ङीप्। नच गौरादित्वान्ङीपा सिद्धिः। "अनुपसर्जनात्" इति तत्राधिकृतत्वात्।

अन्ये तु गौरादिषु महद्बृहदित्यनयोः प्रामादिकः पाठः। 'महते सौभगाय' इत्यादौ विभक्तेरुदात्तत्वार्थं "शतुरनुमो नद्यजादी" इति सूत्रे नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसंख्या-नारम्भात् ङीपाऽप्युदात्तासिद्धेरित्याहुः।

वर्णग्रहणे यथा—"अत इञ्"। अदन्तात्प्रातिपदिकादि-

त्यर्थः । दाक्षिः । न च सामर्थ्यात्तदन्तविधिः । अस्यापत्यम् इः कामः इत्यत्र चारितार्थ्यात् । "बाह्वादिभ्यश्च" इत्युत्तरत्र वृद्ध्याद्युदात्तत्वाभ्यां ञित्त्वस्य तथात्वाच्च । न च औपगवादेरेव इञ्स्यात् न तु दाक्षिः इत्यत्र, अकारस्यानर्थकत्वादिति वाच्यम् । वर्णग्रहणेऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । अत एव तत्सूत्रशेषे वार्त्तिकम्—

"अलैवानर्थकेन" इति ।

एवं च सङ्घातेनार्थवतैव तदन्तविधिः । तेन स्त्रियौ परमस्त्रियौ इत्यत्रैव "स्त्रियाः" इतीयङ् । न तु शस्त्र्यौ, शस्त्र्य इत्यत्र । तथा "इन्हन्पूषार्यम्णां शौ" "सौ च" इति नियमे हन् शब्देन प्लीहन्शब्दस्याग्रहणात् दीर्घः । पायसं करोति इत्यत्र "संपर्युपेभ्यः—" इति सुडभावः । गर्मुत्स्थातेत्यत्र "उदः स्थास्तम्भोः" इति पूर्वसवर्णाभावः । उदित्यस्य तवर्गेण विशेषणात्, तोरित्यस्य निवृत्तेर्वा । "वा पदान्तस्य" इत्यतः पदग्रहणानुवृत्तावपि पदेन तस्यैव विशेषणात् ।

अथ हन्स्त्रीग्रहणयोरङ्गाधिकारीयत्वात् संशब्दस्य "एङः पदान्तात्—" इति पदाधिकारीयत्वात्, "उदः स्थास्तम्भोः" इत्यस्याप्युक्तरीत्या तथात्वात् "पदाङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य च" इत्यत्र केवलपदाधिकारस्यापि ग्रहणात्, प्लीहन्शब्दे हन् इत्यस्य अङ्गत्वोत्तरपदत्वान्यतराभावात्प्रसक्तिरेव नास्ति, तस्मात् "अलैवानर्थकेन" इति व्यर्थमिति चेन्न ।

"पदाङ्गाधिकारे" इत्यस्यैव भाष्ये प्रत्याख्यानात् ।

---

१ गर्मुत्सुवर्णतृणयोरितिकोशात् गर्मुच्छब्दस्तृणवाची ।

"अलेवानर्थकेन" इति वचनेनार्थवता तदन्तविधेः सूत्रेणैव सम्भवात् । तदारम्भे तु परमश्चासावतिमहांश्चेति परमातिमहान् इति न स्यात् । अतिमहच्छब्दस्य महच्छब्दोत्तरपदत्वेऽप्यनङ्गत्वात् । विशिष्टस्य महदुत्तरपदत्वाभावात् । उत्तरपदेति समासान्त्यावयवस्यैव ग्रहणात् । "सान्तमहतः" इति दीर्घस्य, "उगिदचाम्" इति नुमश्च दुर्लभत्वात् । सूत्रेण तु तदन्तविधिना तत्सिद्धेः । "ग्रहणवता–" इति निषेधस्य समासप्रत्ययविधिमात्रविषयकत्वात् ।

अत्र वार्त्तिकम्—

"अकच्स्वरसुवतः सर्वनामाव्ययधातुविधावुपसंख्यानम्"।

सर्वके । सर्वनामत्वाच्छीभावः । उच्चकैः । अव्ययत्वात् सुपो लुक् । 'उच्चकैः अधीयान' इत्यत्र "अव्ययानां न" इति निघातप्रतिषेधः । उच्चकैर्मुखम् इति । "नाव्ययदिक्शब्द–" इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वनिषेधः । भिनत्ति । अत्रागमानुदात्तत्वेन प्रत्ययस्वरस्य बाधितत्वात् विशिष्टो धातुस्वर इति केचित् ।

अन्ये तु अभिनोऽत्र इति "दश्च" इति धातोर्विधीयमानं रुत्वमित्याहुः । न हीदं तद् नापि तदन्तमित्युपसंख्यानारम्भः।

यद्वा तदन्तान्तस्येति सूत्रार्थः । सर्वशब्दस्य योऽन्तोऽकारः स एव सर्वकशब्दस्यान्त इति । एवमुत्तरत्रापि । अन्वर्थसंज्ञाऽऽक्षिप्तस्य संज्ञिनः सर्वादिभिः, अव्ययसंज्ञाक्षिप्तस्य स्वरादिभिः, धातुसंज्ञाभाजां वाप्रकाराणां भूवादिभिर्विशेषणात् । उत्तरपदलोपश्च. अत्र वाचनिको न तु उष्ट्रमुखादिवद्गम्यमानार्थस्य सामर्थ्यान्निवृत्तिरिति केचित् । चरमावयव एव अवयवबुद्ध्या तदन्तस्य सर्वादिशब्दान्तत्वव्यपदेशः ।

अथवाऽवयवे समुदायरूपारोपात् तदन्तत्वम्, पार्श्वायः-

शूलादिषु गौणेनाप्यर्थेन शास्त्रव्यवहारदर्शनादित्येके ।

मध्यपातिनामकजादीनां तदेकदेशत्वात्तन्नवुद्धिविघातकत्वं नास्तीति चेन्न । अन्यूनानधिकानामेव संज्ञाविधानात् । नित्यानां शब्दानां विकारोपजनराहित्येन सर्वसर्वकशब्दयोर्भेदात् ।

वस्तुतस्तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते । "नेदमदसोः" इत्यत्र अकोः इति प्रतिषेधाज्ज्ञापकात् । अन्यथा इदमदसावुद्दिश्य विहितस्य कार्यस्य सककारयोरप्रसक्तेरिति दिक् ।

प्रकृतसूत्रप्रयोजनवार्तिकानि—

"प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम्" ।

सर्वे, परमसर्वे, उच्चैः, परमोच्चैः ।

"उपपदविधौ भयाढ्यादिग्रहणम्" ।

भयङ्करः, अभयङ्करः, आढ्यङ्करणम्, स्वाढ्यङ्करणम् ।

भयाढ्यादीनां कर्मविशेषणताऽऽश्रयणात् । "क्षेमप्रिय–" इत्यादौ तु कर्मणा क्षेमादयो विशेष्यन्ते इति तदन्तविधेरप्रवृत्तिः ।

"ङीब्विधावुगिद्ग्रहणम्" ।

भवती, अतिभवती । महती, अतिमहती ।

"प्रतिषेधे स्वस्रादिग्रहणम्" ।

स्वसा, परमस्वसा, दुहिता, परमदुहिता । ऋदन्तत्वात्प्राप्तस्य ङीपो "न षट्स्वस्रादिभ्यः" इति प्रतिषेधः । नच विधावेव विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा न तु प्रतिषेधेऽपीति वाच्यम् । विधिपरस्य कर्मव्युत्पत्त्योभयपरत्वात् । स्वस्रादिभिः प्रातिपदिकस्य विशेषणात् तदन्तविधिः ।

"अपरिमाणबिस्ताचितग्रहणं च प्रतिषेधे" ।

द्विबिस्ता, द्विपरमबिस्ता, त्रिबिस्ता, त्रिपरमबिस्ता । "अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि" । द्विगुना

आश्लिष्टमुत्तरपदं दित्यादिभिर्विशेष्यते इति तदन्तविधिः ।

"दितिग्रहणं च" ।

दितेरपत्यं दैत्यः । अदितेरपत्यम् आदित्यः । "दित्य-दित्यादि–" इतिसूत्रे अदितिग्रहणं न कार्यम् । न च परम-दित्यादिपदेभ्योऽपि ण्यप्रसङ्गः । अनभिधानात् ।

"रोण्या अण्" ।

आजकरौणः, सैंहकरौणः ।

"तस्य चेति वक्तव्यम्" ।

रौणः । न च "स्वं रूपम्" इति रोणीशब्दग्रहणम् । वार्तिककृता तदनुवृत्तेरनङ्गीकारात् । अतएव "आद्यन्तवद्" इत्यत्र "येन विधिस्तदन्तत्वे" इति प्रयोजनमुक्तवान् । अन्यथा आद्यन्त-वद्भावाभावेऽपि "अचो यत्" इत्यत्र तदन्तविधिना जेयम् इत्या-देः, स्वरूपग्रहणाच्च अध्येयमित्यादेः सिद्धिः । न च व्यपदेशिवद्भा-वेन केवलस्यापि तदन्तत्वम् । "अप्रातिपदिकेन" इति तन्निषे-धात् । तत्र च लिङ्गं–"पूर्वादिनिः" "सपूर्वाच्च" इति योगद्वयवच-नम् । अन्यथा "पूर्वान्तादिनिः" इति ब्रूयात् । व्यपदेशिवद्भा-वेन केवलादपि तत्सम्भवात् ।

न च रोणीशब्दो ङयन्तत्वात्प्रातिपदिकमेव न भवती-ति वाच्यम् । "प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि" इति परि-भाषया स्त्रीप्रत्ययान्तानामप्युक्तपर्युदासे भेदप्रतियोगित्वेनोपा-दानात् । "तस्य च" इति वचनं तु न पूर्वोक्तस्यैव शेषः, अपि तु वक्ष्यमाणानामपीति बोध्यम् ।

"रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ" ।

रथ्यः, परमरथ्यः, सीत्यम्, परमसीत्यम् । हल्या, परमहल्या । ठञ्विधौ तु तदन्तविध्यभावात्तदभावः ।

"सुसर्वार्द्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्य" ।

सुपाञ्चालकः, सुमागधकः, सर्वपाञ्चालकः, सर्वमागधकः, अर्द्धपाञ्चालकः, अर्द्धमागधकः, पूर्वपाञ्चालकः, पूर्वमागधकः ।

"ऋतोर्वृद्धिमद्विधावयवानाम्" ।

ऋतुवाचिनः शब्दाद्यो वृद्धिमान् प्रत्ययस्तद्विधावयवानां तदन्तविधिरित्यर्थः । शरदः पूर्वो भागः पूर्वशरत्, तत्र भवं 'पूर्वशारदम्' । "सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्यः" इत्यण् । "अवयवादृतोः'–' इत्युत्तरपदवृद्धिः । वृद्धिमदिति किम् । "प्रावृष एण्यः" इत्यत्र तदन्तविधिर्मा भूत् । तेन पूर्वप्रावृषम् इति ऋत्वणेव । अवयवानां किम् । पूर्वस्यां शरदि भवं पौर्वशरदिकम् इत्यत्र कालाट्ठञ् एव । तत्र यथाकथञ्चित्कालवाचिनां ग्रहणम् नतु ऋतुलक्षणोऽण् ।

"ठञ्विधौ संख्यायाम्" ।

द्वे षष्टी परिमाणमस्येत्यर्थे "तद्धितार्थे" इति समासे "आर्हादगोपुच्छसङ्ख्या–" इति ठक् न । तदन्तविधिसत्त्वे संख्यावत्तदन्तादपि ठक्प्रतिषेधात् । तेन "प्राग्वतेः" इति ठञ् । द्विषाष्टिकः । न च "अध्यर्द्धपूर्वाद्" इति लुगापत्तिः । "सोऽस्यांशवस्नभृतयः" इत्यतः सोऽस्येत्यनुवृत्तावपि "तदस्य परिमाणम्" इत्यत्र प्रत्ययार्थसमर्थविभक्त्योः पुनर्निर्देशाद् लुक्संबद्धात्तस्मात्पुनर्निर्देशस्य लुगसम्बन्धरूपवैलक्षण्यज्ञापकत्वात् । यद्वा अनुवर्त्तमानेन सोऽस्येत्यनेन सहितं परिमाणं संख्यायाः इत्येतावद् प्रत्ययविधायकम् । तस्य लुकि "तदस्य परिमाणम्" इति वचनसामर्थ्यात्पुनस्तत्सजातीयः प्रत्ययः । न च तस्यापि लुगापत्तिः । विधानसामर्थ्यात् । द्विगुनिमित्तत्वाभावाद्वा ।

केचित्तु द्वे षष्टी भूत इति "तमधीष्टोभृतोभूतोभावी" इति ठञ् । अनार्हीयत्वेनालुक्प्रसक्तेः । तत्र कालादित्यनुवृत्तावपि काले संख्येये वर्त्तमानात्षष्टिशब्दात्तदुत्पत्तिसम्भवाच्च। रमणीयादिभ्यस्त्वनभिधानान्न । परिमाणार्थे तु लुग्दुर्वारः ।

तथाहि—"तेन क्रीतम्" इत्यारभ्य "तदर्हति" इत्यतः प्राक्तनेष्वर्थेषु अर्हत्यर्थे, तदुत्तरमपि वर्त्तयतीत्यारभ्य "आकालिकडाद्यन्तवचने" इत्यन्तेषु चार्थेषु "प्राग्वतेः" इति ठञ् भवति । एवं च आर्हीयानार्हीयार्थसाधारण्येऽपि परिमाणार्थस्य ठञ आर्हीयत्वं दुर्वारम् । परिमाणस्य "तदर्हति" इत्यतः प्राक् निर्देशात् । "तदस्य" इत्यस्य पुनरुपादानमात्रेणार्हीयत्वक्षतयभावात् । अन्यथा द्वौ निष्कौ परिमाणमस्येति द्विनिष्क इति जीवितपरिमाणादन्यत्रापि लुक् न स्यात् । "द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्" इति वचनस्य परिमाणातिरिक्तार्हीयार्थेषु सावकाशत्वात् । तस्मादुक्तरीत्यैव द्विषाष्टिकसिद्धिः । 'तदस्य' इति तु त्यक्तव्यं, 'सोऽस्य' इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धेरित्याहुः।तच्च द्विषाष्टिकशब्दस्याद्युदात्ततायामनपेक्षितायां ग्राह्यम् ।

"धर्मान्नञः" ।

धर्मं चरति धार्मिकः। अधर्मं चरति आधर्मिकः। "अधर्माच्च" इति नारभ्यम् ।

"पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च" इति प्रयोजनम्। "इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु" । इष्टकचितम्, पक्वेष्टकचितम्, इषीकतूलेन, मुञ्जेषीकतूलेन, मालभारी, उत्पलमालभारी । पदाङ्गेति पदशब्द उत्तरपदाधिकारपरः । तत्प्रयोजनस्यैवोदाहृतत्वादिति कैयटादयः । अत एव परममहत्परिमाणमित्यत्र षष्ठीसमासः । सामानाधिकरण्ये "आन्महतः"

इत्यात्वप्रसङ्गादिति किरणावल्यां व्याख्यातम् ।

उपायकृतस्तु कर्मधारयेऽपि न दोषः । न च "पदाङ्गाधिकारे"इति परममहच्छब्दस्याप्यात्त्वापत्तिः, तत्र केवलपदाधिकारस्यैव ग्रहणात् । उत्तरपदाधिकारस्यापि ग्रहणे "इष्टकेषीका–" इत्यत्र पुनस्तदन्तविध्युपसंख्यानवैयर्थ्यप्रसङ्गादित्याहुः ।

दीक्षितास्तु–"नेदं युक्तम् । उपसंख्यानस्याऽप्रसिद्धत्वात् । "इष्टकेषी–"इत्यादेस्तूक्तप्रयोजनत्वेनैवोदाहृतत्वात् ।

एतेन 'सततनैशतमोऽवृतमम्यतः' इति भारविप्रयोगे "ओजः सहोऽम्भस्तमसः" इति अलुकमाशङ्क्य वर्द्धमानोक्तरीत्या समादधानो दुर्घटवृत्तिकृदपि निरस्तः ।

यदपि 'ओजःप्रभृतीनां पूर्वपदं प्रति विशेष्यत्वाद्'इति हरदत्तः। तदपि वार्त्तिकविरोधादुपेक्ष्यम् । विशेषणविशेष्यभावनिर्णयायैव इहत्यवार्त्तिकानां प्रवृत्तिरिति कैयटवदेव स्वयमपि व्याख्यानात् । उक्तस्थले तु नपुंसके भावे क्तः । शेषे षष्ठी । तया समासः । सततं नैशतमोऽवृतं यत्रेति बहुव्रीहिः ।

यद्वा सततं नैशतमसो वृतं वृत्तिर्येन । 'वृतु वर्त्तने' यस्मर्थे भावे क्तप्रत्ययः' इत्याहुः ।

अत्राधिकारे प्रयोजनवार्तिकम्—

"प्रयोजनं महदप्स्वसृनप्तॄणां दीर्घविधौ"

महान्, परममहान् । आपः, स्वापस्तिष्ठन्ति । "न पूजनाद्" इति समासान्तनिषेधः । न च "ध्यन्तरुपसर्गेभ्य" इति ईत्त्वापत्तिः । अप इति समासान्तविशिष्टस्यैव तत्रोपादानात् । तत्र च उक्तभाष्यस्यैव प्रमाणत्वात् । स्वसारौ, परमस्वसारौ । नप्तारौ, परमनप्तारौ ।

"पद्युष्मदस्मदस्थ्यनडुहो नुम्"

पद्भावस्य प्रयोजनम्। "पादः पत्" इत्यत्र पाच्छब्दे नाङ्गविशेषणात् 'द्विपदः पश्य' पादयतेरप्रत्ययः पात्, पदः, पदेत्यादि। "क्वौ लुप्तम्" इति णिलोपो न स्थानिवत्। उत्तरपदाधिकारे तु पादशब्दस्यैव विशेष्यत्वम्। तेन "पदाऽऽज्यातिगोपहतेषु" इति पद्भावः—पादेनोपहतं पदोपहतम् इत्यत्रैव, न तु दग्धपादोपहतम् इत्यत्र। उत्तरसूत्रेऽप्येवम्। तेन "हिमकाषिहतिषु च" इति पद्भावः 'पत्काषी' इत्यत्रैव, न तु 'परमपादकाषी' इत्यत्रापि। 'परमपत्काषी' इति प्रयोगे तु परमपदेन पत्काषिशब्दस्य कर्मधारयः। यूयम्, अतियूयम्, वयम्, अतिवयम्, अस्थ्ना, परमास्थ्ना, अनड्वान्, परमानड्वान्।

"द्युपथिमथिपुङ्गोसखिचतुरनडुत्त्रिग्रहणम्"।

"दिव औत्" द्यौः, सुद्यौः। पन्थाः, सुपन्थाः। "न पूजनात्" इति समासान्तनिषेधः। पुमान्, परमपुमान्, गौः, सुगौः, सखा, सुसखा सुसखायौ, चत्वारः, परमचत्वारः, अनड्वाहः, परमानड्वाहः, त्रयाणाम्, परमत्रयाणाम्। 'परमपन्थाः, परमगौः' इति भाष्ये क्वाचित्कोऽपपाठः। परमसखायौ इत्यत्रापि बहुव्रीहिः। गौणत्वेऽप्यनडुण्णित्वयोः प्रवृत्तिरिति कैयटः।

केचित्तु परमुदाहरणान्तरम्। अगौः, अपन्था इत्यत्र "पथो विभाषा" इति नञ्तत्पुरुषे समासान्तनिषेध इत्यर्थ इत्याहुः।

"प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्"।

इदं चाङ्गसंज्ञासूत्रे योगविभागेन साधयिष्यते। इह प्रत्ययस्य स्वाक्षिप्तस्य धातुप्रत्ययाद्यवयवकसमुदायविशेषणत्वात्तदन्तविधिः।

इदं च संज्ञाविधौ न। "सुप्तिङन्तम्" इत्यन्तग्रहणात्। उत्तरपदाधिकारेऽपि न। "हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु" इत्यत्र

लेखपदस्य पृथगुपादानात् । अन्यथा अण्णन्तत्वादेव सिद्धेः । उक्तस्यापवादमाह—

"प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्याः" इति ।

यत्र पञ्चम्यन्तात्परः प्रत्ययः कार्यान्तरविधानाय परिगृह्यते तत्र तदन्तविधिर्नेत्यर्थः । यथा "रदाभ्याम्" इत्यत्र । तत्र हि तदन्तविधिसद्भावे रेफदकाराभ्यां परो यो निष्ठान्तस्तदवयवस्य तकारस्य नत्वं स्यादित्यर्थापत्तौ 'इपत्तीर्णः' इत्यत्र धात्ववयवतकारस्यापि नत्वापत्तिः । न च "संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणं न" इत्यस्यात्रावकाशः । संज्ञाया विधेयत्वे एव तत्प्रवृत्तेः । नचैवं संज्ञाविधावित्यस्य वैयर्थ्यम् । तदन्तस्य संज्ञायां विधिप्रदेशेषु पुनस्तदन्तविधिना प्रत्ययान्तान्तस्य संज्ञा स्यादिति तन्निषेधसार्थक्यात् । पञ्चम्यन्तात्प्रत्ययविधौ तदन्तविधिर्नेति नार्थः । "ञितश्च तत्प्रत्ययात्" इत्यत्र अञ्प्रत्ययादेव अञ्विधाने तस्यैवाङ्गसंज्ञायां वृद्धिस्वरयोः प्रसङ्गात् । "स्यतासी लृलुटोः" इत्यत्र धातोरित्यधिकारादपञ्चम्या इति निषेधात्, यद्वा लृलुटोर्विशेष्यत्वाश्रयणात्तदन्तविध्यभावः ।

"यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे" ।

सौत्रस्य तदन्तविधेर्बाधनिकोऽयमपवादः ।

दुराग्रहिणस्तु प्रकृतसूत्रे तस्मिन्नित्यस्य, "आदिरन्त्येन" इति सूत्रादादिग्रहणस्य, इतेति तृतीयान्तस्य चानुवृत्त्या इत्पदस्य च लक्षणया अल्परत्वाल्लभ्यत एतद् इत्याहुः ।

अपरे तु यान्तप्रत्ययस्यासम्भवेन प्रथमप्रयोगे कारणाभावात् यादावित्यर्थकेन "वान्तो यि प्रत्यये"इति सूत्रेणैवेयं परिभाषा ज्ञाप्यते इत्याहुः ।

अन्ये तु "गुणोऽपृक्ते" इत्यपृक्तग्रहणमत्र मूलम् । तद्धि

"उतो वृद्धिर्लुकि हलि" इत्यनुवृत्तौ क्रियते। हलीत्यनुवृत्तौ हलादौ इत्यर्थः स्यात्। अपृक्तग्रहणे तु 'मौर्णोत्' इत्यत्र वर्णमात्रे इत्याहुः। तेन "अचिश्नु" इत्यादौ अजादावित्यर्थो न तु अजन्त इति। तेन श्रियः, भ्रुवः इत्यादि। विशेषणेनैवायम्। अपवादस्योत्सर्गसमानविषयकत्वात्। तेन "अमि पूर्वः" इत्यत्राचीत्यस्य विशेष्यत्वाश्रयणात् अभ्यचीत्यर्थो न त्वजादावमीति, विशेषणवैयर्थ्यात्। अमि योऽच् अमोऽवयव इति यावत्। तेन मकारसहितस्य पूर्वरूपं नेति दीक्षिताः।

वृत्तिकारादयस्तु अमि परत इत्येवार्थः। अजनुवृत्तौ प्रमाणाभावात्, "आदेः परस्य" इत्यत एव दोषानवकाशात्।

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्-वृद्धम् ७३।

यत्समुदायघटकानामचां मध्ये पूर्वोऽच् वृद्धिसंज्ञः स वृद्धसंज्ञः स्यात्। आम्रगुप्तीयः। वृद्धाच्छः। बहुत्वमविवक्षितम्। शालीयः। व्यपदेशिवद्भावादेकस्यापि। जानातीति ज्ञा ब्राह्मणी। तस्या अयं ज्ञीयः। "वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या"। पौरुषेयसंकेत' सज्ञा। उभयत्र विभाषेयम्। देवदत्तादीनामप्राप्ते वामनादीना च प्राप्ते आरम्भात्। देवदत्तीयः दैवदत्तः। "विधाय मूर्त्तिं कपटेन वामनीम्' इति श्रीहर्ष.। "गोत्रोत्तरपदस्य च नित्यम्"। वृद्धसंज्ञा वाच्येत्यर्थ.। कम्बलप्रियस्य चारायणस्य शिष्याः कम्बलचारायणीयाः। घृतरौढीयाः। रूढस्यापत्यं रौढिः। पूर्ववत्। 'ओदनपाणिनीयाः'। पणनं पणः।

घञर्थे कः । तत इनिः । पणिनो गोत्रापत्यं 'पाणिनः' । अण् । "गाथिविदथिकेशि—" इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः। तस्य युवापत्यं 'पाणिनिः'। न च "ण्यक्षत्रियार्षञितः" इति इञो लुक् स्याद्, आर्षाद् यून्युत्पन्नत्वादिति वाच्यम्। "ऋष्यन्धक" इति विहितस्यैव तत्र ग्रहणात्। अस्य च सामान्यविहितत्वात्।

यद्वा पाणिनशब्दस्य यौगिकत्वात्, लुग्विधौ च रूढस्यैव ग्रहणात्, "दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः" इति भाष्यवार्त्तिकनिर्देशाच्च। तस्य च्छात्रा इति विवक्षायां "यूनि लुक्" इति इञो लुक्। तेन "इञश्च" इत्यणोऽप्रवृत्तौ "वृद्धाच्छः"। न च प्रत्ययलक्षणेन इञन्तत्वानपायात् दोषतादवस्थ्यम्। "इञश्च" इत्यत्र "कण्वादिभ्यः" इत्यतो गोत्रे इत्यनुवृत्त्या तस्य च पारिभाषिकगोत्रपरतया यूनि तदप्रवृत्तेः।

यद्वा गोत्रान्तादसमस्तवत्प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम्। पूर्वोक्तान्येवोदाहरणानि। पैङ्गलकाण्वाः। "कण्वादिभ्यो गोत्रे" इत्यण्। वृद्धत्वाभावान्न छः। गोत्रान्तादित्यस्यापवादो "जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम्" इति। कतशब्दो गर्गादिः। जिह्वाचपलः कात्यो जिह्वाकात्यः, हरितभक्षः कात्यो हरितकात्यः। तस्यच्छात्रा जैह्वाकाताः हारितकाताः। औत्सर्गिकोऽण्। "यस्येति च" इत्यकारस्य "आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति" इति च यकारस्य लोपः।

त्यदादीनि च ७४।

वृद्धसंज्ञानि स्युः। इदमीयम्, किमीयम्। "वृद्धाच्छः"। त्यादायनिः, मादायनिः। "उदीचां वृद्धाद्" इति फिञ्। "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इति त्वमादेशौ। चकारेण "वा नामधेयस्य"

इत्यादिवार्त्तिकोक्तार्थसिद्धिरिति न्यासकारः ।

इहादिग्रहणं न सम्बध्यते, अच्सम्बद्धस्यैव तस्यानुवृत्तेः । यस्याचामादयस्त्यदादय इत्यन्वयस्य वाधितत्वात् । निर्धारणस्य सजातीयविषयकत्वनियमात् । त्यदादीनां चाज्रूपत्वाभावात् । पूर्वपक्षे तु त्वदीयः इत्यादौ छो न स्यात् । न च व्यपदेशिवद्भावः । "अप्रातिपदिकेन" इत्युक्तत्वात् । न च वचनसामर्थ्यम् । त्वत्पुत्राः इत्यादौ सावकाशत्वात् । आदिग्रहणानुवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या उपसर्जनानामपि त्यदादित्वसम्भवात् । अचामित्यस्य त्वनुवृत्तिरुत्तरार्थैव स्यात् । तस्मादिहादिग्रहणाननुवृत्तिरेव ।

एङ् प्राचां देशे ७५ ।

मण्डूकप्लुत्या यस्याचामादिरित्यनुवृत्तिः । एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धसंज्ञं वा स्याद्देशाभिधाने । एणीपचनीयः, गोनर्दीयः, भोजकटीयः । "वृद्धाच्छः" । एङिति किम् । आहिच्छत्रः, कान्यकुब्जः । औत्सर्गिकोऽण् । विधेयसंज्ञासम्बन्धात्प्राचामित्याचार्यनिर्देशाद्विभाषालाभः । व्यवस्थितविकल्पश्चायम् । तेन क्रोडदेवदत्तशब्दयोरप्राग्देशवाचिनोर्वृद्धसंज्ञा । वृद्धसंज्ञत्वात् काश्यादित्वात् वृद्धलक्षणठञ्ञिठौ भवतः । प्राग्देशवाचिनस्त्वण् एव । क्रौडो, दैवदत्त इति । "शैषिकेषु इति वक्तव्यम्" । सेपुरम्, स्कोनगरं च वाहीकग्रामौ । वृद्धत्वात् "वाहीकग्रामेभ्यश्च" इति ठञ्ञिठौ । सैपुरिकी, सैपुरिका, स्कौनगरिकी, स्कौनगरिका । शैषिकेषु इति वचनात् अपत्यविकारयोर्वृद्धलक्षणौ फिञ्मयटौ न भवत इति कृणिव्याख्यानाश्रयिणो भाष्यकारस्य मतम् । जयादित्यस्तु प्राचामिति देशविशेषणम् । प्राचि देशे विद्यमानानां पुंसां यो देश-

स्तदभिधाने इति सूत्रार्थः । पूर्वमते मतशब्दाध्याहारमसङ्गात् । तेन देवदत्तो नाम वाहीकग्रामस्तस्य प्राग्देशत्वाभावात् देवदत्तः इत्यत्र वृद्धत्वाभावादेव ठञ्ञिठौ न भवत इति व्याचख्यौ । अत्र पक्षे सैपुरी इत्यादिकं वचनेनैव साध्यम् । तयोर्वाहीकग्रामतया तद्रीत्या वृद्धत्वाभावात् इति । देशे किम् । गोमती नाम प्राग्देशनदी । तत्र भवा मत्स्या गौमताः । नच देशग्रहणे नद्यपि ग्राह्या इति वाच्यम् । "विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः" इत्यत्र पृथक् नद्याः उपादानात् ।

प्राग्देशविभागस्तु अमरेण उक्तः—

"शरावत्यास्तु योऽवधेः ।

देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः"

शरावती नदीविशेषः उत्तरपूर्वाभिमुखीति हरदत्तादयः । नैर्ऋत्याः पश्चिमाभिगामिनी इत्यमरव्याख्यातारः । तस्या दक्षिणपूर्वस्यां दिशि व्यवस्थितो देशः प्राग्देशः । उत्तरपरस्यांतु उदग्देशः ।

तदुक्तम्—

प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदकं यथा ।

विदुषां शब्दसिद्ध्यर्थं सा नः पातु शरावती ॥

वाहीकदेशस्तु प्रागुदग्बहिर्भूतः । "बहिषष्टिलोप" इति व्युत्पादनात् इति विवरणकाराः ।

दीक्षितास्तु "अव्ययात्त्यप्" इति सूत्रे "उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात्" इत्यस्यावकाशः शिवपुरं 'शैवपुरः' । ठञः स एव । शाकलं नाम वाहीकग्रामः-इह उभयं प्राप्नोति इति भाष्ये वाहीकस्यापि उदक्रूपत्वं लभ्यते । हरदत्तादिभिरपि तथैव अनुवादाच्च । वाहीकदेशस्वरूपं तु कर्णपर्वणि—

पञ्चानां सिन्धुषष्ठानामन्तरे ये समाश्रिताः ।
वाहीका नाम ते देशा न तेषु दिवसं वसेत् ॥

धर्मबहिर्भूतत्वाद्वाहीका इति तात्पर्यम् । शतद्रूर्विपाशा इरावती वितस्ता चन्द्रभागेति पञ्च नद्यः । सिंधुनदस्तु षष्ठस्तन्मध्ये देशो वाहीक इति व्याख्यातारः । व्युत्पत्यन्तरमपि तत्रैव ।

वहिकश्च वहीकश्च विपाशायां पिशाचकौ ।
तयोरपत्यं वाहीका नैषा सृष्टिः प्रजापतेः ॥

एतद्विवेचनं च "वाहीकग्रामेभ्य" इत्यादौ उपयोक्ष्यते इत्याहुः ।

इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ प्रथमाध्यायस्य प्रथमे
पादे नवमाह्निकम् । पादश्चायं समाप्तः ।

द्वितीयपादप्रारम्भः ।

गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् ।१।

गाङित्यादेशग्रहणम् । ङकारस्यानन्यार्थत्वादिति द्वितीये वक्ष्यामः । तस्मात्कुटादिभ्यश्च परे ञ्णिद्भिन्नाः प्रत्यया ङिद्वत्स्युः । अत्र कुटादित्वं कुटोच्चारणोत्तरमुच्चारितत्वम् । तच्च कुटादिष्वेव । तथाऽपि तद्गुणबहुव्रीहिणा कुटत्वेन रूपेण कुटस्यापि बोधः । नचोभयसाधारणेनैकज्ञानविषयत्वादिना रूपेण कुटस्य तदादीनां च बोधोऽस्तु इति वाच्यम् । अतद्गुणसंविज्ञानस्थले बहुव्रीहिघटकपदार्थव्यावृत्तरूपेणैव बोधस्य मान्यत्वात् । तत्साधारण्यार्थमत्रापि तथाकल्पनात् । उभयत्राप्यन्यपदार्थस्यैकरूपेणैव प्रतीतेः । वर्त्तिपदार्थस्योपलक्षणत्वविशेषणत्वाभ्यामेव बहुव्रीहिद्वैविध्यात् ।

प्राञ्चस्तु—अतद्गुणसंविज्ञाने लक्ष्यमात्रवृत्तिना तद्गुणे तूभयसाधारण्येन धर्मेण बोध इति विभागात् तद्गुणस्थले शक्यलक्ष्योभयसाधारणधर्म एव लक्ष्यतावच्छेदक इति वदन्ति । अत एव क्षणभङ्गवादे शब्दादिरित्यत्र चरमशब्दभिन्नत्वसमानाधिकरणसत्त्वेनालीकव्यावृत्तेन सर्वानुगम इति मिश्रादिभिर्व्याख्यातम् ।

ङिदिति चातिदेशः । तदुक्तम्—

'परत्र परशब्दः प्रयुज्यमानो विनाऽपि वतिं तदर्थं गमयति' इति । अध्यगीष्ट । "घुमास्थागापाजहातिसां हलि" इति ।

हलादिनिडदार्द्धधातुकनिमित्तक ईकारादेशः । 'कुट कौटिल्ये' चुकुटिथ, कुटिता । "विङतिच" इति गुणनिषेधः । 'कुङ् शब्दे' एतत्पर्यन्ताः कुटादयः ।

अथ कथं 'भवत्तो वैलक्ष्यात्किमपि लिखितुं दैवहतकः' इत्यमरः । 'चित्रेणापि न शक्यते विलिखितुं सर्वाङ्गसंकोचभाक्' इति सुबन्धुश्च । लिखतेः कुटादावनन्तर्भावात् । अत एव 'विलेखितुं भीमभुवो लिपीषु' इति श्रीहर्ष इति ।

अत्र वदन्ति–प्रमाद एवायम्, संज्ञापूर्वकविधेरनित्यतया वा समाधेयम् ।

केचित्तु एकशेषेण कुटस्यादिरिति तत्पुरुष व्याख्याय लिखतेरपि प्रकृतसूत्रेण संग्रह इत्याहुः ।

तन्न । 'लिखिता' इत्यादीनां वृत्तिकारहरदत्तादिभिरुदाहृतत्वात् । "आलेखने" इति सौत्रप्रयोगाविरोधाच्चेति ।

इह पूर्वपक्षत्रयं भाष्ये निरस्तम् । तथा हि–गाङादिभ्यः परे प्रत्यया ङितः स्युरित्यर्थे बाधः । तत्परस्य प्रत्ययस्य इत्संज्ञकङकाररहितत्वात् । सत्त्वे वा वचनान्तरसिद्धत्वादेतद्विधिवैयर्थ्यम् । न च ङादेरेवानेन विधानम् । अञ्णिदिति पर्युदासवैयर्थ्यात् । तदुक्तम्–"ङित्किद्वचने तयोरभावादप्रसिद्धिः" इति । किद्ग्रहणमुत्तरार्थमिप्रायम् ।

अस्तु तर्हि गाङादिप्रकृतिकाञ्णिद्भिन्नप्रत्ययानुवादेन ङित्कितोर्विधिरिति द्वितीयः । उक्तप्रत्ययस्य ङकार इत्संज्ञको भवतीत्यर्थः । इद्धर्माक्रान्तस्यैव विधानादादौ मध्ये ऽन्ते चेति देशविशेषस्यानपेक्षणात् । इतश्च धर्मोऽश्रूयमाणानामपि कार्यविशेषकत्वम् । मैवम् । टित्त्वकित्त्वमित्त्वानामभावाद् अनन्तरार्थे च बहुव्रीहेरभावात् टिदिति तत्पुरुषस्यैव वाच्यत्वात् "आद्ेः प-

रस्य" इति आदेः स्थाने ङकारादेशप्रसङ्गात् । न च 'कुटिता' इत्यादौ प्रसिद्धङित्त्वाद्यर्थाः एव विधीयन्तामिति वाच्यम् । तेषां तदर्थोक्तावसामर्थ्यात् । वृद्धादीनां चात्र प्रसिद्धिविरहात् । एतद्वचनादेव तेषामपूर्वविधिस्वीकारे तु ङिच्चेत्यन्तादेशत्वप्रसङ्गात् । न चानुबन्धानामसतामेव कार्यनिर्वाहकत्वात्कथमादेशत्वम् आदेशस्य भावरूपतयाऽन्यप्रसङ्गसंभवादिति वाच्यम् । लोपस्येव वचनसामर्थ्यादित्संज्ञकङकारस्याप्यादेशत्वसम्भवात् । स्थानिनिवृत्त्युत्तरं ङकारस्य निवृत्तिसम्भवात् । न च षष्ठीनिर्देशाभावः । पञ्चम्याः प्रथमायाः षष्ठीत्वप्रकल्पनोपपत्तेः ।

तदेतदुक्तम्–

"भवतीति चेदादेशप्रतिषेधः" इति ।

अस्तु तर्हि गाङादिभ्यः परोऽञ्णित् ङित्संज्ञको भवतीति तृतीयः । नैवम् । ङिदतीतिशब्दात्किदितिकिदतीत्यनयोर्भेदात्संज्ञिनामप्रतीत्यापत्तेः । परिच्छिन्नपरिमाणानामेव संज्ञात्वात् । न्यूनातिरिक्तशब्दोच्चारणस्य संज्ञास्वरूपानुपलम्भात् । ङित्संज्ञाया व्यचेः कुटादित्ववचनात् संप्रसारणार्थतया, लिटः कित्संज्ञायाश्च "वचिस्वपि" इति संप्रसारणार्थतयाऽप्युपपत्तेः, गाङ्कुटादिभ्यः परस्य ङित्संज्ञा तु न्यायवशादप्रयोजनैव स्यात् । "ग्क्ङिति च" इत्यादौ यौगिकस्यैव ग्रहणसम्भवात् । किति ङितीत्यादौ च कृत्रिमत्वादनयोरेव ग्रहणं स्यात् । नच चटादीनां ङित्त्ववैयर्थ्यम् । यत्र संज्ञास्वरूपानुपलब्धिस्तत्र ग्क्ङिति प्रदेशेषु ग्रहणार्थत्वात् । तदुक्तम्–

"संज्ञाकरणे ग्क्ङिद्ग्रहणेऽसंप्रत्ययः शब्दभेदाद्" इति ।

तस्मादतिदेश एव स्थितः ।

ननु सिसृक्षति, दिदृक्षते, इत्यत्र "हलन्ताच्च" इति सनः

हलादिग्विडदार्द्धधातुकनिमित्तक ईकारादेशः । 'कुट कौटिल्ये' चुकुटिथ, कुटिता । "विटतिच" इति गुणनिषेधः । 'कुङ् शब्दे' एतत्पर्यन्ताः कुटादयः ।

अथ कथं 'मद्वचो वैलक्ष्यात्किमपि लिखितुं दैवहतकः' इत्यमरः । 'चित्रेणापि न शक्यते विलिखितुं सर्वाङ्गसंकोचभाक्' इति सुबन्धुश्च । लिखतेः कुटादावनन्तर्भावात् । अत एव 'विलेखितुं भीमभुवो लिपीषु' इति श्रीहर्ष इति ।

अत्र वदन्ति—प्रमाद एवायम्, संज्ञापूर्वकविधेरनित्यतया वा समाधेयम् ।

केचित्तु एकशेषेण कुटस्यादिरिति तत्पुरुषं व्याख्याय लिखतेरपि प्रकृतसूत्रेण संग्रह इत्याहुः ।

तन्न । 'लेखिता' इत्यादीनां वृत्तिकारहरदत्तादिभिरुदाहृतत्वात् । "आलेखने" इति सौत्रप्रयोगाविरोधाच्चेति ।

इह पूर्वपक्षत्रयं भाष्ये निरस्तम् । तथा हि—गाङादिभ्यः परे प्रत्यया ङितः स्युरित्यर्थे बाधः । तत्परस्य प्रत्ययस्य इत्संज्ञकङकाररहितत्वात् । सत्त्वे वा वचनान्तरसिद्धत्वादेतद्विधिवैयर्थ्यम् । न च षङादेरेवानेन विधानम् । अञ्णिदिति पर्युदासवैयर्थ्यात् । तदुक्तम्—"ङित्किद्वचने तयोरभावादप्रसिद्धिः" इति । किद्ग्रहणमुत्तरार्थम् ।

अस्तु तर्हि गाङादिप्रकृतिकञ्णिद्भिन्नप्रत्ययानुवादेन ङित्कितोर्विधिरिति द्वितीयः । उक्तप्रत्ययस्य ङकार इत्संज्ञको भवतीत्यर्थः । इद्धर्माक्रान्तस्यैव विधानादादौ मध्ये ऽन्ते वेति देशविशेषस्यानपेक्षणात् । इताञ्च धर्मोऽश्रूयमाणानामपि कार्यविशेषकत्वम् । नैवम् । टित्त्वकित्त्वमित्त्वानामभावाद् अनन्तरार्थे च बहुव्रीहेरभावात् ङिदिति तत्पुरुषस्यैव वाच्यत्वात् "आदेः प-

रस्य" इति आदेः स्थाने ङकारादेशप्रसङ्गात् । न च 'कुटिता' इत्यादौ प्रसिद्धङित्त्वाश्रयादय एव विधीयन्तामिति वाच्यम् । तेषां तदर्थोक्तावसामर्थ्यात् । कुटादीनां चात्र प्रसिद्धिविरहात् । एतद्वचनादेव तेषामपूर्वविधित्वस्वीकारे तु ङिच्चेत्यन्तादेशत्वप्रसङ्गात् । न चानुबन्धानामसतामेव कार्यनिर्वाहकत्वात्कथमादेशत्वम् आदेशस्य भावरूपतयाऽन्यप्रसङ्गसंभवादिति वाच्यम् । लोपस्यैव वचनसामर्थ्यादित्संज्ञकङकारस्याप्यादेशत्वसम्भवात् । स्थानिनिवृत्त्युत्तरं ङकारस्य निवृत्तिसम्भवात् । न च षष्ठीनिर्देशाभावः । पञ्चम्याः प्रथमायाः षष्ठीत्वप्रकल्पनोपपत्तेः ।

तदेतदुक्तम्—

"भवतीति चेदादेशप्रतिषेधः" इति ।

अस्तु तर्हि गाङादिभ्यः परोऽञ्णित् ङित्संज्ञको भवतीति तृतीयः । नैवम् । ङिडतीतिशब्दात्क्ङितिङितीत्यनयोर्भेदात्संज्ञिनाप्रतीत्यापत्तेः । परिच्छिन्नपरिमाणानामेव संज्ञात्वात् । न्यूनातिरिक्तशब्दोच्चारणस्य संज्ञास्वरूपानुपलम्भात् । ङित्संज्ञाया व्यचेः कुटादित्ववचनात् संप्रसारणार्थतया, लिटः कित्संज्ञायाश्च "वचिस्वपि" इति संप्रसारणार्थतयाऽप्युपपत्तेः, गाङ्कुटादिभ्यः परस्य ङित्संज्ञा तु न्यायवशादप्रयोजनैव स्यात् । "क्ङिति च" इत्यादौ यौगिकस्यैव ग्रहणसम्भवात् । क्ङिति ङितीत्यादौ च कृत्रिमत्वादनयोरेव ग्रहणं स्यात् । नच चङादीनां ङित्त्ववैयर्थ्यम् । यत्र संज्ञास्वरूपानुपलब्धिस्तत्र ङिडति प्रदेशेषु ग्रहणार्थत्वात् । उदुक्तम्—

"संज्ञाकरणे ङिद्ग्रहणेऽसंप्रत्ययः शब्दभेदाद्" इति ।

तस्मादतिदेश एव स्थितः ।

ननु सिसृक्षति, दिदृक्षते, इत्यत्र "हलन्ताच्च" इति सनः

क्त्विविधानेऽपि "मृजिदृशोर्झल्यमकिति" इत्यमागमः स्यात् । तदुक्तम्—

"तद्वदतिदेशेऽकिद्विधिप्रसङ्गः" इति । अतिदेशानां स्वाश्रयानिवर्तकत्वात् । मैवम् । किति न भवतीति व्याख्यानात् । तदुक्तम्—

"सिद्धन्तु प्रसज्यप्रतिषेधाद्" इति ।

अथ चुकुटिषति इत्यादौ सनो ङित्त्वात् तदन्तस्यात्मनेपदापत्तिः । मैवम् । उपदेशे यो ङित्तदन्तादिति व्याख्यानात् ।

भाष्ये तु ङितीव ङिद्वदिति सप्तम्यर्थे वतिमाश्रित्य पूर्वस्य ङितीव कार्यमतिदिश्यते ऽतो न ङिदन्तत्वानिबन्धनमात्मनेपदमिति व्याख्यातम् । यद्वार्तिकं—"सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशाद्" इति । यद्यपीह वतिर्नोपात्तस्तथाऽप्यतिदेशस्य यावत्कार्यार्थत्वाभावाद्व्याख्यानाद्विशिष्टकार्यार्थ एवातिदेशः । उपदेशग्रहणानुवृत्त्या चोक्तस्थले नात्मनेपदमिति सामर्थ्यात् पूर्वस्य कार्यातिदेशोऽयमिति भाव इति कैयटः ।

विज इट् । २ ।

विजेः पर इडादिप्रत्ययो ङिद्वत् । वृद्धिसंज्ञासूत्रादादिपदानुवृत्त्या इडादिरित्यर्थलाभः । आदिभूतस्य इटो ङित्त्वे प्रयोजनाभावात्तदादिप्रत्ययलाभः । अत एवार्थवद्ग्रहणप्रत्ययाप्रत्ययपरिभाषाभ्यामुत्तमपुरुषैकवचनस्येटो ग्रहणे प्रसक्तेऽपि तन्न भवति, आद्यवयवत्वाभावात् इति न्यासकारः ।

अन्ये तु आगमग्रहणस्यावश्यकतया तस्य गुणनिमित्तत्वाभावेन ङित्त्ववैयर्थ्यात् मत्वर्थलक्षणया इड्वान् प्रत्ययो गृह्यते । इट् च प्रत्ययस्यादिरेवेति फलितार्थः—इडादिप्रत्यय इति । अत आदिग्रहणानुवर्तनं व्यर्थमित्याहुः ।

'विजिर् पृथग्भावे' इत्यस्य नेह ग्रहणं व्याख्यानात् । इटोऽसम्भवादिति तु हरदत्तः । केचित्तु विवेजिथ इत्यत्र थलि क्रादिनियमादिट् सम्भवत्येव । पित्त्वेन "असंयोगाल्लिट्" इति कित्त्वस्याप्रवृत्तेरित्याहुः ।

'ओविजी भयचलनयोः' । प्रायेणायमुत्पूर्वः । उद्विजिता, उद्विजिष्यते ।

विभाषोर्णोः ३ ।

'ऊर्णुञ् आच्छादने' । अदादिः । अस्मात्पर इडादिप्रत्ययो वा ङिद्वत् । ऊर्णुविथ, ऊर्णुनविथ, ऊर्णुविता, ऊर्णविता ।

सार्वधातुकमपित् ४।

अपित्सार्वधातुकं ङिद्वत् । तुदति । शस्य ङित्त्वान्न लघूपधगुणः । अतिदेशे कल्प्यमानो वतिस्तृतीयान्तादेव नेतु षष्ठ्यायन्तात् । सादृश्यानुयोगिनि प्रथमाश्रवणाद् । अन्यथा षष्ठीसप्तम्योरन्यतरस्यापत्तेरिति दीक्षिताः ।

ननु सूत्रे वतेरभावाद्विवरणवाक्य एव तत्प्रयोगात् तदनुरोधेन सूत्रे सप्तम्याद्यन्तत्वापादनं न युक्तम् । विवरणवाक्ये तदापादने त्विष्टापत्तिरेव । सूत्रे उभयोः समानविभक्त्यन्तपदप्रयोगबलादेवातिदेशलाभादुपजीव्यविरोधाच्चेति ।

मैवम् । तृतीयान्तादेव वतिमाश्रित्य विवरणवाक्येऽपि सौत्रविभक्तिसम्भवे तत्रापि विभक्त्यन्तरकल्पने प्रमाणाभावात् । कैयटस्याप्यत्रैव स्वारस्यम् ।

अथ सार्वधातुकग्रहणं व्यर्थम् । ह्वानिपः पित्त्वेन तन्ङित्त्वस्य ज्ञापकत्वाभावेऽपि चङादीनां ङित्त्वेनार्द्धधातुकानां ङि-

स्वाभावस्य ज्ञाप्यत्वात् । न चैवं तातङो ङित्त्वेन सार्वधातुकानामप्यङित्त्वज्ञापनं स्यादिति वाच्यम् । तिपः पित्त्वेनाऽप्राप्तप्रापणार्थत्वात् । ज्ञापकं च सजातीयापेक्षम् । तेन सार्वधातुकस्याप्यङित्त्वज्ञापनस्यानापत्तिः ।

मैवम् । सजातीयविषयकत्वे चङ्ङौ लुग्विकरणानां, नजिङ् वर्तमानकालानाम्, क्त्वानिष् भूतकालानाम्, अथङ् औणादिकानाम्, नङ् घञर्थीयानां ज्ञापकः स्यादित्यार्द्धधातुकान्तराणां ङित्त्वापत्तिः । न च प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मेण साजात्यं विवक्षणीयम्, न दुक्तधर्मैरिति वाच्यम् । विनिगमकाभावात् ।

स्यादेतत् । अपिदिति पर्युदासः प्रतिषेधो वा । नाद्यः । च्यवन्ते, प्लवन्ते इत्यादौ शपोऽन्तादेशस्य च "अतो गुणे" इति पररूपे परस्यापित इहाश्रयणादेकादेशस्यादिवद्भावात्पिद्भिन्नस्य सत्त्वात् ङित्त्वेन गुणनिषेधापत्तेः । न च पररूपात्पूर्वमेव गुणः । पररूपस्य नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च ।

यद्यपि सार्वधातुकावयवस्याकारस्यैकादेशः तथाऽपि परं प्रत्ययादिवत्त्वादन्तशब्दोऽपित् सार्वधातुकं भवत्येवेति ङित्त्वप्रसङ्गः । च्यवे इत्युत्तमैकवचने तु सर्वस्यैव सार्वधातुकस्यैकादेशान्ङित्त्वप्रसक्तिसौलभ्यम् । तदुक्तम्—

"अपित् ङिदिति चेच्छ्वेकादेशप्रतिषेधः" इति ।

न द्वितीयः । तुदानि, लिखानि । "आडुत्तमस्य पिच्च" इत्यात् । पिदपितोरेकादेशस्यादिवद्भावात् पित्त्वेति ङित्त्वप्रतिषेधापत्तेः । तदुक्तम्—

"न पित् ङिदिति चेदुत्तमैकादेशप्रतिषेधः" इति ।

अत्र भाष्यम्–"उभयथाऽपि न दोषः । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति व्यवधानात्" इति ।
यद्यपि च्यवन्ते इत्यत्र "वार्णादाङ्गम्" इति समाधानं सुलभम्, तथाप्युभयसाधारणपरिहाराभिधित्सया तन्नाश्रितमिति कैयटः ।

असंयोगाल्लिट् कित् ५ ।

असंयोगात्परोऽपिल्लिट् कित्स्यात् । चक्रतुः । "सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः" इति गुणे प्राप्ते "क्ङिति च" इति निषेधः । "ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणाद्विप्रतिषेधेन" । बिभिदतुः, बिभिदुः इत्यादौ कित्त्वं नित्यं गुणस्त्वनित्यः । ववृते, ववृधे इत्यादौ द्वयोरप्यनित्यत्वम् । कित्त्वे कृते गुणस्येव गुणे कृते रपरत्वेन संयोगात्परतया कित्त्वस्याप्यप्रसक्तेः । ततश्च परत्वाद् गुण एव स्यादिति विप्रतिषेधारम्भः । न च यथा क्सस्य कित्त्वसामर्थ्याद् गुणो बाध्यते तथेहाप्यतिदेशसामर्थ्यादिति वाच्यम् । क्सस्य कित्करणे प्रयोजनाभावाद् अनवकाशत्वात् । इह तु सम्प्रसारणेन कृतार्थत्वाद् दुर्बलातिदेशप्राप्तस्य गुणनिषेधस्य दुर्बलत्वाद् गुणेन सह विप्रतिषेधानुपपत्तिः । तातङ्न्यायो ऽप्यत्रानुसन्धेयः । तस्मात्परशब्दमिष्टवाचकमाश्रित्य सूत्रेण संगृहीतमेवार्थं स्फुटीकर्त्तुं वार्त्तिकारम्भः ।

स्यादेतत् । गाङादिप्रकृतिकस्य प्रत्ययस्य ङित्त्वम्, असंयोगादित्यादौ च कित्त्वमतिदिश्यते इति वैषम्ये किं बीजं उभयत्राप्यन्यतरस्यैवातिदेशौचित्यात् । एतेनोपदेशो ऽपि व्याख्यात इति चेत् । अत्र वार्त्तिकम् ।

स्वाभावस्य ज्ञाप्यत्वात् । न चैवं तातङो ङित्त्वेन सार्वधातुकानामप्यङित्त्वज्ञापनं स्यादिति वाच्यम् । तिपः पित्त्वेनाऽप्राप्तमापणार्थत्वात् । ज्ञापकं च सजातीयापेक्षम् । तेन सार्वधातुकस्याप्यङित्त्वज्ञापनस्यानापत्तिः ।

·मैवम् । सजातीयविषयकत्वे चङ्ङौ लुग्विकरणानां, नजिङ् वर्तमानकालानाम्, क्वानिप् भूतकालानाम्, अथङ् औणादिकानाम्, नङ् घञर्थीयानां ज्ञापकः स्यादित्यार्द्धधातुकान्तराणां ङित्त्वापत्तिः । न च प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मेण साजात्यं विवक्षणीयम्, न तूक्तधर्मैरिति वाच्यम् । विनिगमकाभावात् ।

स्यादेतत् । अपिदिति पर्युदासः प्रतिषेधो वा । नाद्यः । च्यवन्ते, प्लवन्ते इत्यादौ शपोऽन्तादेशस्य च "अतो गुणे" इति पररूपे परस्यापित इहाश्रयणादेकादेशस्यादिवद्भावात्पिद्भिन्नस्य सत्त्वात् ङित्त्वेन गुणनिषेधापत्तेः । न च पररूपात्पूर्वमेव गुणः । पररूपस्य नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च ।

यद्यपि सार्वधातुकावयवस्याकारस्यैकादेशः तथाऽपि परं प्रत्यादिवत्त्वादन्तशब्दोऽपित् सार्वधातुकं भवत्येवेति ङित्त्वमसङ्गः । च्यवे इत्युत्तमैकवचने तु सर्वस्यैव सार्वधातुकस्यैकादेशान्ङित्त्वप्रसक्तिसौलभ्यम् । तदुक्तम्—

"अपित् ङिदिति चेच्छ्वेकादेशप्रतिषेधः" इति ।

न द्वितीयः । तुदानि, लिखानि । "आडुत्तमस्य पिच्च" इत्याट् । पिदपितोरेकादेशस्यादिवद्भावात् पित्त्वेति ङित्त्वप्रतिषेधापत्तेः । तदुक्तम्—

"न पित् ङिदिति चेदुत्तमैकादेशप्रतिषेधः" इति ।

अत्र भाष्यम्-"उभयथाऽपि न दोषः । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति व्यवधानात्" इति ।

यद्यपि च्यवन्ते इत्यत्र "वार्णादाङ्गम्" इति समाधानं सुलभम्, तथाप्युभयसाधारणपरिहाराभिधित्सया तन्नाश्रितमिति कैयटः ।

असंयोगाल्लिट् कित् ५ ।

असंयोगात्परोऽपिल्लिट् कित्स्यात् । चक्रतुः । "सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः" इति गुणे प्राप्ते "क्ङिति च" इति निषेधः । "ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात्विप्रतिषेधेन" । विभिदतुः, विभिदुः इत्यादौ कित्त्वं नित्यं गुणस्त्वनित्यः । वद्वते, वद्वधे इत्यादौ द्वयोरप्यनित्यत्वम् । कित्त्वे कृते गुणस्येव गुणे कृते रपरत्वेन संयोगात्परतया कित्त्वस्याप्यप्रसक्तेः । ततश्च परत्वाद् गुण एव स्यादिति विप्रतिषेधारम्भः । न च यथा वसस्य कित्त्वसामर्थ्याद् गुणो बाध्यते तथेहाप्यतिदेशसामर्थ्यादिति वाच्यम् । वसस्य कित्करणे प्रयोजनाभावाद् अनवकाशत्वात् । इह तु सम्प्रसारणेन कृतार्थत्वाद् दुर्बलातिदेशप्राप्तस्य गुणनिषेधस्य दुर्बलत्वाद् गुणेन सह विप्रतिषेधानुपपत्तिः । तातङ्न्यायो ऽप्यत्रानुसन्धेयः । तस्मात्परशब्दमिष्टवाचकमाश्रित्य सूत्रेण संगृहीतमेवार्थं स्फुटीकर्त्तुं वार्त्तिकारम्भः ।

स्यादेतत् । गाङादिप्रकृतिकस्य प्रत्ययस्य ङित्त्वम्,असंयोगादित्यादौ च कित्त्वमतिदिश्यते इति वैषम्ये किं वीजं उभयत्राप्यन्यतरस्यैवातिदेशौचित्यात् । एतेनोपदेशो ऽपि व्याख्यात इति चेत् । अत्र वार्त्तिकम् ।

"पृथगनुबन्धत्वे प्रयोजनं वचिस्वपियजादीनामसम्प्रसारणम्", "सार्वधातुके चङ्गादिषु जाग्रो गुणविधिः", "कुटादीनामिट्प्रतिषेधः" "क्त्वायां कित्प्रतिषेधश्च"।

सुप्त इत्यादिवत् स्वपित इत्यादौ सम्प्रसारणं स्यात्। चङादयश्च "चङ्ङजिङ्ङ्वनिवथङ्नङः" इतिभाष्यम्। शून इत्यादिवदशिश्वियद्, अश्वदित्यत्रापि स्याद्, सुप्त इत्यादिवत् स्वप्न इत्यत्रापि स्यात्। इष्टवान् इतिवत् यज्वा इत्यत्रापि स्यात्। उषित इतिवत् आवसथ इत्यत्रापि स्यात्। रुदिविदिभ्यां ङिदित्यतो ङिदित्यनुवृत्तौ "उपसर्गे वसेः"इत्यथप्रत्ययः। इष्टम् इतिवत् यज्ञ इत्यत्रापि स्यात्।"यजयाच–"इति नङ्। जागृत इत्यादिवत् जागरित इत्यादावपि अङितीति पर्युदासः स्यात्। गुणविधिरित्यत्राऽकारप्रश्लेषपरित्यागे तु दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैपरीत्येन व्याख्येयम्। लूत्वा पूत्वा, इत्यादिवत् नुवित्वा इत्यादावपि "श्र्युकः किति" इतीट्प्रतिषेधः स्यात्। यद्यपि पूर्वस्य कार्ये एवातिदेशः स्थापित इट्प्रतिषेधश्च परस्यैव कार्यः तथापि कितीतिसप्तमीनिर्देशात् इट्प्रतिषेधस्याप्यतिदेशः स्याद् इत्येतावन्मात्रेणोक्तमिति कैयटः। देवित्वा, सेवित्वा इत्यादिवत् कुटित्वा पुटित्वा इत्यत्रापि "न क्त्वा सेट्" इति कित्त्वप्रतिषेधः स्यात्। विशेषाभावादौपदेशिकवदातिदेशिकस्यापि कित्त्वस्य बाधसम्भवात्। न चौपदेशिकत्वस्य प्रथमोपस्थितत्वात्तद्बाधेन चरितार्थो निषेधः कथमातिदेशिकं कित्त्वं बाधेत। अत एव रागप्राप्तहिंसानिषेधेन चरितार्थम् "न हिंस्यात्सर्वा भूतानि" इति शास्त्रं "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इत्यादिविहितहिंसायां न प्रवर्त्तते इति वाच्यम्। अप्राप्तस्यैवातिदेशात्। क्त्वायां कित्त्वातिदेश एव न स्यादित्यत्र तात्पर्यात्। चकारस्य यथाश्रुतत्वे तु

इट्प्रतिषेधसमुच्चयस्तदर्थः । लूत्वा, पूत्वा, इत्यादिवत् नुवित्वा, धुवित्वा इत्यत्रापि "इन्युकः किति" इति इट्प्रतिषेधः स्यात् । 'णू स्तवने' 'धू विधूनने'। अत एव 'परिणुताखिलोदयः' इति-श्रीभागवतम् ।

भाष्यकृतस्तु—नैतत् प्रयोजनम् । ङित्त्वातिदेशे ऽप्यौपदेशिककित्त्वसत्त्वेन निषेधप्रवृत्त्या धूत्वा, नूत्वा इत्येव, साधुत्वात् विरोधाभावात् स्वाश्रयकित्त्वस्यानिवर्त्तनात् । न च "येन-नाप्राप्तिन्यायेन ङित्त्वेन कित्त्वबाधापत्तिः । 'कुटिता' इत्यादौ कित्त्वाभावेन नाप्राप्ते कित्त्वे ङित्त्वातिदेशानारम्भात् इत्याहुः ।

इन्धिभवतिभ्याञ्च ६

'जिइन्धी दीप्तौ' 'भू सत्तायाम्' । आभ्यां परो ऽपिल्लिट् कित्स्यात् । इन्धेः संयोगार्थं ग्रहणम्, भवतेः पिदर्थम् ।

ननु बभूवेति प्रथमणलि न कित्त्वविधानार्थम् । "अचो-ञ्णिति" इति वृद्धेर्निर्दिष्टस्थानिकतया तत्र "क्ङिति च" इति निषेधाप्रवृत्तेः। न च कित्त्वसामर्थ्यादनिग्लक्षणवृद्धेरपि निषेधः स्यादिति वाच्यम् । बभूविथेति थलि, 'अहं बभूव' इति उत्तमणलि च णित्त्वाभावपक्षे गुणनिषेधेन चरितार्थत्वात् ।

अत्र वार्त्तिकम्—

"इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद् भुवो वुको नित्यत्वात् ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यम्" इति ।

उक्तसूत्रप्रत्याख्यानमेतत् । इन्धेर्हि अनन्तरो लिट् नास्त्येव । "इजादेश्च गुरुमतः" इत्याम्रा व्यवधानात् । छन्दसि तु "अमन्त्रे" इति पर्युदासादाम्विरहेऽपि समीधे इत्यत्र "छन्दस्युभयथा" इति लिटः सार्वधातुकत्वात् "सार्वधातुकम-

पिवू" इति द्विस्त्वाभलोपः । आर्द्धधातुकत्वाच्च श्नमभावः । तथाच मन्त्रः—

"त्वामग्ने दध्यङ्ङृषिः पुत्र ईधे अथर्वणः" इति, "समीधे दस्युहन्तमम्" इति च ।

एवञ्च लिङ्व्यवहितपूर्वस्य भाषायां संम्भवो नास्तीत्यत्र तात्पर्यं न तु सामान्यत इन्धेर्भाषायामप्रयोगो ऽपीति कैयटादयः ।

एतेन इन्धिग्रहणसामर्थ्यात् आम्विरहे भाषायामप्युक्तप्रयोगस्य साधुत्वकल्पनमपास्तम्, भाष्यवार्त्तिकविरुद्धत्वात् ।

भू अ इति स्थिते च वुको नित्यत्वात् । न च शब्दान्तरप्राप्त्या वुगनित्यः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वानपायाच्च । "ओः सुपि" इत्यत ओरित्यस्यानुवृत्तेः । वुकि कृते च गुणस्य प्राप्त्यभावात् ।

मृडमृदगुधकुषक्लिशवद-वसः क्त्वा ७

किस्स्यात् । "न क्त्वा सेड्" इति वक्ष्यमाणकित्त्वनिषेधस्यापवादः । 'मृड सुखने', 'मृद क्षोदे', 'गुध परिवेष्टने, 'गुध रोषे' च', 'कुष निष्कर्षे', क्लिश हिंसायाम्', 'क्लिशू हिंसायाम्' । दिवादिक्र्याद्योर्द्वयोरप्युपादानम् । 'वद व्यक्तायां वाचि,' 'वस निवासे' । उषित्वा । "वसति क्षुधोरिट्" । यजादित्वात्सम्प्रसारणम् ।

अत्र भाष्यम्—"न क्त्वा सेट्" इति सूत्रं न कर्त्तव्यम्, इदं सूत्रं मृडादिभ्य एव परस्य क्त्वः कित्त्वं नान्येभ्य इति नियमार्थमस्तु । न च मृडादिभ्यः परः क्त्वैव किद्भवति

न तु निष्ठादिरिति विपरीतनियमापत्तिः । प्रयोगमूलत्वाद् व्याकरणस्मृतेरनिष्टनियमानुपपत्तेः । न च लूत्वा, पूत्वा इत्यादावपि किन्त्वानुपपत्तिः क्त्वामात्रस्य नियमापत्तेः, "क्त्वातोसुन्कसुनः" इत्यत्र विशेषणार्थत्वेन ककारसार्थक्यादिति वाच्यम् । सेट एव क्त्वो नियमारम्भात् । न च "क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः" इति पक्षे क्लिशेरनिट्त्वात् ततः परस्य क्त्वः कित्त्वविधानमनिट्क्त्वाकित्त्वव्यावृत्त्यर्थं स्यादिति वाच्यम् । गुधकुपाक्लिशां "रलो व्युपधाद्" इति कित्त्वविकल्पान्नित्यकित्त्वविध्यर्थत्वात् नियमार्थत्वायोगात् ।

रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च ८

चकारात् क्त्वाग्रहणम् । 'रुदिर् अश्रुविमोचने,' 'विद ज्ञाने,' 'मुष स्तेये,' 'ग्रह उपादाने,' 'ञिष्वप् शये' 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । रुरुदिषति रुदित्वा । "स्वपिप्रच्छयोः सन्नर्थं ग्रहणं किदेव हि क्त्वा" इति भाष्यम् । "न क्त्वा सेट्" इतिनिषेधस्य सुप्त्वा पृष्ट्वेत्यत्राप्रवृत्तेः । अनिट्कत्वात् । अत एव अनिटः क्त्वः कित्त्वानियमार्थत्वमस्य न इति कैयटः ।

इको झल् ९

इगन्तात्परो झलादिः सन् कित्स्यात् । क्त्वाग्रहणं त्वत्र निवृत्तम् । अनिट्कस्य तस्य स्वयमेव झलादित्वात् । बुभूषति, दिदीषते । कित्त्वेन गुणनिषेधः । अत एव एजिर-

षपत्वाभावात् दीढो "मीनातिमिनोतिदीङाम्" इत्यात्वं न ।

न च झलन्तः सनित्यर्थोऽस्तु । ततश्च 'चिचीषिता' इत्यादौ अतोलोपस्थल एव कित्वं स्यात् न तु 'चिचीषति' इत्यादौ । सञ्ज्ञवकारयोरेकादेशस्य पूर्वं मत्यन्तवद्भावादिति वाच्यम् । आदिग्रहणानुवृत्त्या व्याख्यानात् । इग्ग्रहणे इक् स्मरणे इत्येव तु न गृह्यते, गर्गादिषु जिगीषुशब्दपाठस्य ज्ञापकत्वात् । जयतेः परस्य सनः कित्वानुपपत्तिप्रसङ्गात्, झलितिप्रत्याहारसाहचर्याच्च । तत्समीपस्य हलोऽसम्भवाद्धलन्ताच्चेत्यस्यानन्वयप्रसङ्गाच्च इति न्यासकारः ।

अत्र वार्त्तिकम्—

"इकः कित्वं गुणो मा भूत् दीर्घारम्भात् कृते भवेत् ।
अनर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥
सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमृदित्वं दीर्घसंश्रयम् ।
दीर्घाणां नाकृते दीर्घे णिलोपस्तु प्रयोजनम्" ॥

अस्यार्थः—"इको झल् हलन्ताच्च" इत्येक एव योगो ऽस्तु किमर्थो योगविभाग इत्याक्षेपाभिप्रायः । यथाश्रुते तूत्तरमाह— "गुणो मा भूद्" इति । "सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः" इत्यनेनेत्यर्थः । नन्वत्र "अज्झनगमां सनि" इति दीर्घो येननाप्राप्तिन्यायेन गुणस्य बाधको भविष्यतीत्याह—"दीर्घारम्भाद्" इति । दीर्घोत्तर गुणप्रसक्तेस्तन्निषेधार्थं कित्वमित्युत्तरमाह—"कृते भवेद्" इति । रूपविशेषाभावे ऽपि मन्त्रजपादिवदावर्त्तमानस्यैव शास्त्रस्य फलसाधनत्वादिति भावः । नन्वेवं दीर्घविधिवैयर्थ्यं शास्त्रपूर्वकप्रयोगस्यैव धर्मनिमित्ततया शास्त्रप्रवृत्तिमात्रस्याप्रयोजकत्वादित्याह—"अनर्थकन्तु" इति । उत्तरमाह—"ह्रस्वार्थ-" इति । ह्रस्वानां दीर्घविधिसामर्थ्याद् गुणाभावे ऽपि दीर्घा-

न्तानां प्रयोजनविरहाद्दीर्घविध्यप्रवृत्त्या गुणः स्यादिति तन्निषेधार्थं कित्त्वमिति भावः । "दीर्घाणां तु" इति गुणनिषेधार्थं दीर्घेष्वपि दीर्घशास्त्रं प्रवर्त्तत एव । अदग्धदहनन्यायस्य फलाभावमूलकत्वात् । फलञ्च ह्रस्वेषु रूपान्तरसम्पत्तिः दीर्घेषु तु रूपान्तरानापत्तिरित्यन्यदेतत् । अत एव "मो राजि समः क्वौ" इति मकारस्य मकारादेशविधिः । तदेतदुक्तम्—"सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यम्" इति । ननु दीर्घविधिना गुणस्येव इकारस्यापि बाधापत्तिः । चिकीर्षति, जिहीर्षति । "अज्झन" इति दीर्घः । "ऋत इद्धातोः" इतीत्वं हि तत्रेष्यत इत्याशङ्क्याह—"ऋदित्त्वम्" इत्यादि । दीर्घत्वव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वादिदादेशस्य न बाध इत्यर्थः । उक्तं हि—"यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते, यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते" इति । ननु ह्रस्वान्तानां दीर्घाभावे इत्त्वप्राप्त्यभावे ऽपि दीर्घाणां दीर्घव्यतिरेकेणैव इत्त्वप्राप्तिरस्त्येवेत्याशङ्क्याह—"दीर्घाणां नाकृते दीर्घे" इति । तत्रापि गुणबाधार्थं दीर्घविधिरवश्यं प्रवर्त्तयितव्यः । अन्यथा "इत्त्वोत्त्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन" इति गुणप्रसङ्गादित्यर्थः । तदेवं कित्त्ववैयर्थ्ये प्राप्ते सिद्धान्तमाह "णिलोपस्तु" इति । ज्ञपि+स+ति इतिस्थिते णेर्गुणो लोपो दीर्घत्वं चेति त्रयं प्राप्नोति । तत्राऽसति कित्त्वे निरवकाशत्वाद्विशेषाभावाच्च गुण इव लोपो ऽपि दीर्घेण बाध्येत । पाचयतेः पाक्तिः इत्यादौ णिलोपस्यापि सावकाशत्वात् । "पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान्" इति न्यायेन लोप एव बाध्येत । गुणस्तु स्यादेव । कित्त्वविधाने तु 'चिचीषति' इत्यादिषु गुणप्रसक्त्यभावात्तत्र लब्धावकाशं दीर्घत्वं परत्वाण्णिलोपेन बाध्यते इति सिद्धम् ।

स्यादेतत् । असत्यपि किन्त्वे येननाप्राप्तिन्यायेन गुणस्यैव दीर्घो बाधको भविष्यति न तु णिलोपस्य, गुणबाधेन च सावकाशं दीर्घत्वं परत्वादेव णिलोपेन बाधिष्यत इत्यनारभ्यमेव किन्त्वम् ।

अत्राहुः—बाध्यविशेषचिन्तायां तथात्वे ऽपि बाध्यसामान्यचिन्ताया स्वविषये प्राप्तस्य सर्वस्य बाधाभ्युपगमात् ।

स्यादेतत् । असत्यपि किन्त्वे 'निमित्सति' 'प्रमित्सति'इत्यत्र मीनातिमिनोत्योः सनि निरवकाशत्वाद् गुण बाधित्वा दीर्घः । ततः मिनोतेरपि मीग्रहणेन ग्रहणात्प्रतिपदविधानादिस्भावेन गुणबाधः । तदुत्तरं "हलन्ताच्च"इति किन्त्वेन लघूपधगुणबाधः । तथा च "सनिमी"इत्यत्र 'मी'इतिसामान्यग्रहणार्थत्वाद्दीर्घविधे श्चरितार्थताया 'ज्ञीप्सति' इत्यत्र दीर्घं बाधित्वा परत्वादेव णिलोपो बाधिष्यते इति कृतं किन्त्वेन ।

मैवम् । उक्तरीत्या दीर्घस्य सावकाशत्वात् द्वाभ्यामपि गुणलोपाभ्यां दीर्घबाधापत्तेः किन्त्वारम्भस्यावश्यकत्वात् । न च दीर्घस्य कुङ्धातुरवकाशः, 'चुकूषति' इत्यत्र कुटादित्वेनैव ङित्वाद् गुणनिषेधसिद्धेरिति वाच्यम् । उक्तभाष्यानुरोधेन दीर्घान्तत्वनिर्णयात इति कैयटादयः । नच 'गु पुरीषोत्सर्गे' 'ध्रु गतिस्थैर्ययोः' इति सन्नन्तावकाश इति वाच्यम् । तथा सति उहनगमामित्येव पाठापत्त्या अजितिप्रत्याहारग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । एवं कुङो ह्रस्वान्तत्वे ऽपि बाधकाभाव इति न्यासकाराभिप्रायः ।

हलन्ताच्च १०

अन्तपदस्यावयवार्थत्वे ऽनन्वयः । इको हलवयवत्वाभा-

वात् । इग्वतो हलन्तादिति न्यासे 'पिपक्षति' इत्यत्र सम्प्रसारणापत्तिः । इगुपधाद्धलन्तादिति न्यासे दम्भेः सन्यव्याप्तिः । सूत्रभेदश्च । तथापि समीपार्थो ऽन्तशब्दः । इक्समीपाद्धलः परो झलादिः सन् कित्स्यात् । 'गुहू संवरणे' । जुघुक्षति । 'भिदिर् विदारणे' । बिभित्सति ।

अथ दम्भेः सनि धिप्सति इत्यत्र नकारस्य सन्परत्वाभावात् भकारस्य च इक्समीपत्वाभावात्कित्त्वाभावे नलोपो न स्यात् ।

उच्यते । हल्त्वजात्योभयोरैक्यमाश्रित्य इक्परत्वानपायात् । तदुक्तम्—"दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धम्" इति । इदं च "निपात एकाज्" इत्येकग्रहणेन ज्ञापितम् । हकारादिषु चाभिन्नप्रत्ययाभिधानात् हल्त्वजातेः सद्भावः । व्यक्तभेदा व्यक्तय एव जातिरिति पक्षे ऽपि भेदव्युदासादभेदाश्रयणादिष्टसिद्धिरिति कैयटः । यद्यपि वृद्धिसूत्रोक्तन्यायेन हल्त्वजातावतिरिक्तायां मानाभावः, तथापि हल्पदजन्यायामुपस्थितौ यावतीनां जातीनां हकारादौ प्रत्येकं प्रकारत्वं तदतिरिक्तवर्णत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्यनवच्छिन्नत्वमेवात्र विवक्षणीयम् ।

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ११

इक्समीपाद्धलः परौ झलादी लिङ् आत्मनेपदपरः सिच्च कितौ स्तः । क्लृप्सीष्ट, क्लृप्सीयास्ताम्, क्लृप्सीरन्, अक्लृप्त, अक्लृप्साताम्, अक्लृप्सत । ऊदित्वाद्वेट् । झलादौ किम् । कल्पिषीष्ट अकल्पिष्ट इति इट्पक्षे मा भूत् ।

स्यादेतत् । आत्मनेपदेष्विति निर्द्धारणसप्तमी परसप्तमी

वा। नाद्यः। निर्द्धारणस्य सजातीयाविषयतया लिङ्मात्रस्य विशेषणापत्तेः। लिङिति तदादेशग्रहणात्। न द्वितीयः। सिचो विशेषणे ऽपि लिङस्तदयोगात्। सीयुड्विशिष्टस्य लिङ्पदार्थत्वे तदपेक्षया लिङ्परत्वानुपपत्तेः। नाप्यर्थद्वयपरत्वम्। सकृच्छ्रुतत्वात्। नाप्येकशेषः। अर्थभेदात्सहाविवक्षाविरहात्। अत्र भाष्यम्—"उभयथा ऽप्यदोषः" इति।

तथाहि—आत्मनेपदं यौ लिङ्सिचावित्यर्थः। नच सिचस्तङानोभयभिन्नत्वादात्मनेपदत्वानुपपत्तिः। तत्परत्वेन आत्मनेपदस्य सिचि औपचारिकत्वात्। गौणमुख्यार्थयोरात्मनेपदशब्दयोः सारूप्यमात्रप्रतिबद्धैकशेषाश्रयणात्। द्वितीयेऽप्यदोषः। अवयवगतपौर्वापर्यस्य समुदाये आरोपात्। तन्त्रेणार्थद्वयलाभाद्वा। परन्तु सम्भवव्यभिचाराभ्यां सिजेवात्मनेपदेन विशेष्यते न तु लिङ्। परस्मैपदेषु लिङो झलादित्वाभावेन तत एवात्मनेपदग्रहणासिद्धावात्मनेपदविशेषणस्य वैयर्थ्यात्।

अथ सिचोऽप्यात्मनेपदविशेषणं किमर्थम् अयाक्षीत् इत्यादौ इक इत्येव व्यावृत्तेः। अर्चिषीत् इत्यादौ अज्परत्वाभावादेव तथात्वात्। 'अकोपीत्'इत्यादौ इडागमे कृते झलादित्वाभावात्। अभैत्सीत् इत्यादौ "वदव्रज" इति वृद्धेरिग्लक्षणत्वाभावादेव "क्ङिति च" इति निषेधाविरहात्कित्यपि कित्त्वे क्षतिविरहात्।

मैवम्। अस्राक्षीत्, अद्राक्षीत् इत्यादौ "सृजिदृशोः" इत्यकित्लक्षणस्यामागमस्यानुपपत्तिप्रसङ्गात्।

उथ १२

ऋवर्णात्परौ झलादी पूर्वोक्तौ कितौ स्तः। भृषीष्ट, भृषी-

यास्ताम्, भूषीरन, अभूत, अभूषाताम्, अभूषत ।

वा गमः १३

गमः परौ झलादी पूर्वोक्तौ कितौ वा स्तः । सङ्गसीष्ट, संगंसीष्ट, समगत, समगंस्त । कित्त्वपक्षे ऽनुनासिकलोपः ।

हनः सिच् १४

हन्तेः परः सिच् कित्स्यात् आत्मनेपदे परे । आहत, आहसाताम्, आहसत । पुनः सिज्ग्रहणं "एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः" इति ज्ञापनार्थम् । तेन पूर्वसूत्रद्वये "लिङ्सिचावात्मनेपदेषु" इतिसंपूर्णसूत्रानुवृत्तिः ।

यमो गन्धने १५

सिच् कित्स्यात् । गन्धनं परदोषाविष्करणम् । 'उदायत' । गन्धने किम् । 'उदायंस्त पादम्' । आकृष्टवानित्यर्थः ।

विभाषोपयमने १६

प्राग्वत् । रामः सीतामुपायत, उपायंस्त महास्त्राणि ।

स्थाघ्वोरिच्च १७

सिच् कित्, इच्चान्तादेशः । समस्थित, समस्थिषाताम्, समस्थिषत, अदित, अदिषाताम्, अदिषत ।

अत्र वार्त्तिकम्—

"इश्च कस्य तकारेत्त्वं दीर्घो मा भूदृते ऽपि सः।
अनन्तरे प्लुतो मा भूत्प्लुतश्च विषये स्मृतः"।

नचात्र हेतुपदप्रयोगविरहात् "षष्ठी हेतुप्रयोगे" इत्यस्याम-सत्या कस्येत्यत्र हेतुतृतीयापत्तिः। अत्र सम्बन्धित्वेनैव विवक्षितत्वात्। 'मदीयाः पुत्राः' इत्यत्र अपत्यत्वप्रकारकविवक्षाविरहेण सम्बन्धिसामान्यार्थे छप्रत्ययोत्पत्तेः। "तकारेत्त्वम्" इत्यत्र कर्मधारयोत्तरं त्वप्रत्ययः। "दीर्घो माभूद्" इति। आकारस्थाने आन्तरतम्यात्तस्यैव प्रसङ्गात्। "भाव्यमानो ऽण् सवर्णान्न गृह्णाति" इति परिहारो नोक्तः। 'अमूभ्याम्' इत्यादौ भाव्यमानस्याप्युकारस्य ग्राहकत्वदर्शनात्, समाधानान्तरसद्भावाच्चेति भावः। "ऋतेऽपि सः" इति। "घुमास्था" इत्यादिनैव ईत्वस्य सिद्धत्वात् इकारविधिसामर्थ्यादेव दीर्घो न भविष्यतीत्यर्थः। किन्त्वन्तु विधेयमेव। अन्यथा "घुमास्था" इत्यस्याप्यप्रवृत्तेः। प्रयोजनान्तरमाह "अनन्तरे प्लुतो मा भूद्" इति। असदृशे आदेशे क्रियमाणे प्लुतो ऽपि प्रसज्येत तद्व्यावृत्त्यर्थं तपरत्वमित्यर्थः। तदपि प्रत्याचष्टे "प्लुतश्च" इति। यद्यनेन प्लुतो विधीयेत तदा यत्र विषये "अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः" इत्यादिना प्लुतो विहितस्तत्राप्यनेन विधीयेत। अस्मिन्कर्तव्ये "पूर्वत्रासिद्धम्" इत्याष्टमिकप्लुतस्यासिद्धत्वात्। ततश्च पक्षे ऽनुवाददोषः स्यादिति ह्रस्व एव भवतीत्यर्थः।

केचित्तु तपरत्वसमर्थनमेतत्। असदृशादेशे क्रियमाणे दीर्घ एव स्यात्। नच तस्योक्तरीत्या ऽन्यथासिद्धिः। प्लुतनिवृत्त्यर्थतया सिद्धस्यापि विधानोपपत्तेः। मा भूत्प्लुत-

इति चेन्न । "प्लुतश्च विषये स्मृतः" । स चासति तपरत्वे न प्राप्नोतीति दीर्घनिवृत्त्यर्थं तपरत्वं स्थितमिति व्याचख्युः ।

प्लुतविधौ तु "वाक्यस्य टेः" इत्यधिकारात्कथमेकस्य प्लुतः स्यादिति चिन्त्यमेवदिति कैयटः ।

न क्त्वा सेट् १८

सेट् क्त्वा किन्न स्यात् ।

अत्र वार्त्तिकम्—

"न सेडिति कृते ऽकित्त्वे निष्ठायामवधारणात् ।

ज्ञापकान्न परोक्षायां सनि झल्ग्रहणं विदुः ।

इत्वं कित्त्वनियोगेन रेण तुल्यं सुधीवनि ।

वस्वर्थं किदतिदेशात् गृहीतिः क्त्वा च विग्रहात्" ।

अयमर्थः—अकित्त्वे इति छेदः । 'न सेट्' इति सूत्रणीयम् । क्त्वाग्रहणे फलाभावात् । नच गुधितो, गुधितवान् इति निष्ठायामपि कित्त्वनिषेधापत्तिः । "निष्ठा शीङ्स्विदिमिदि" इत्यादिनियमादेव तदभावात् । एभ्य एव परा निष्ठा न किदित्यर्थात् । एभ्यः परा निष्ठैव किन्न भवतीति विपरीतनियमस्य व्याख्यानादेव परित्यागात् ।

ननु तथापि, परोक्षापदं पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्या लिट्परम्, तत्र कित्त्वनिषेधे पपिव, पपिमेत्यादौ "आतो लोप इटि च" इत्याकारलोपो न स्यादिति चेन्न । क्ङिदार्द्धधातुकं निमित्तीकृत्य तदभावे ऽपि इटमेवाश्रित्य तत्सिद्धेः । नच तथापि जग्मिव, जग्मिव इत्यादौ "गमहन" इत्युपधालोपः कित्त्वाभावान्न स्यादिति वाच्यम् । औपदेशिककित्त्वस्यैवायं निषधो न त्वातिदेशिकस्येति व्याख्यानाद् 'असंयोगाल्लिट् कित्' इति आतिदेशिककित्त्वस्य सुस्थ

स्वात् । नचात्र प्रमाणाभावः । "इको झल्" इत्यत्र झल्ग्रहणस्यैव मानत्वात् । तद्धि 'शिशयिषते' इत्यत्र कित्त्वं मा भूदित्येतदर्थम् । आतिदेशिकस्यापि कित्त्वस्य निषेधे तु तत्र "इक" इति कित्त्वप्रसक्तावपि "न सेट्" इत्यनेन तन्निषेधसम्भवात् झल्ग्रहणं व्यर्थमेव स्यात् ।

यत्तु "अस्त्वत्र कित्त्वम्" इति भाष्यम् । तत्रास्त्वित्यस्य प्राप्नोत्वित्येवार्थः । निवृत्तस्य निषेद्धुमशक्यत्वादिति कैयटः ।

तथा च हल्ग्रहणं आतिदेशिककित्त्वस्य "न सेट्" इत्यनेन बाधो नेत्यत्र ज्ञापकम् इति स्थितम् ।

स्यादेतत् । "स्थाघ्वोः" इत्यत्रानुवृत्त्यर्थं झल्ग्रहणं झलादावेव यथा स्यात्, उपास्थायिषाताम् इत्यत्र मा भूत् । कर्मणि लुङ् । स्था स् आतामिति स्थिते इत्वं चिण्वद्भावश्च प्राप्नोति । परत्वाच्चिण्वद्भावात् युक् च प्राप्नोति वृद्धिश्च । वृद्ध्यपवादत्वात् युक् । तत्र कृते यकारस्य इत्वं स्यात् । न च पुनर्वृद्धिः । सकृद्गतिन्यायात् ।

मैवम् । कित्त्वसंनियोगशिष्टस्य इत्वस्य कित्त्वव्यतिरेके प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । अत एव सुधीवा, सुपीवा इत्यादौ ङीप्संनियोगेन रकार उच्यमानो ङीबभावे न भवति । नच "अनो बहुव्रीहेः" इति तन्निषेधः । तस्य ङीम्मात्रनिषेधकत्वात् । "सन्नियोगशिष्टानामन्यतराभावे उभयोरप्यभाव" इति परिभाषयैव रेफादेशानिवृत्तेः । स च न्यायो "बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुग्" इत्यत्र छग्रहणेन ज्ञापयिष्यते । यद्वा, आकारस्य इत्वे कृते वृद्ध्यायादेशौ । युगागमेन वृद्धेर्बाधे ऽपि इकारस्य वृद्धिसम्भवात् । नच पपिवान्, तस्थिवान् इत्यादौ आकारलोपो न स्यात् । क्सोः कित्त्वस्यौपदेशिक-

स्वात् इति वाच्यम् । इटमेवाश्रित्य तत्सिद्धेः । नच जगिमवान्, जघ्निवान् इत्युपधालोपो न स्यादिति वाच्यम् । आतिदेशिककित्त्वेन सिद्धेः । नच अञ्जेः क्सौ "असंयोगाद्" इत्यातिदेशिककित्त्वस्याप्रवृत्त्या औपदेशिकस्य च 'न सेट्' इत्यनेन बाधान्नलोपो न स्यादिति वाच्यम् । क्सोश्छान्दसत्वात्तत्र लिटः सार्वधातुकसंज्ञाया अपि सत्त्वात् "सार्वधातुकमपित्" इति ङित्त्वमेवाश्रित्य तत्सिद्धेः ।

कैयटस्तु–'अत्र नलोपे कृते द्विर्वचने एकादेशे च "वस्वेकाजाद्घसाम्" इति इट् । तत्र हि कित्त्वप्रतिषेधान्नलोपनिवृत्तौ द्विहल्त्वान्नुटि' सत्येकाच्त्वाभावात् इण्निवृत्तौ नलोपादीनां चक्रकप्राप्तिः, चक्रकेषु चेष्टतो व्यवस्था । भाष्ये तु परिहारान्तरसद्भावादेव परिहारो नाश्रितः' इत्याह ।

तस्मात् क्त्वाग्रहणं न कार्यमिति प्राप्ते सत्याह "गृहीतिः" इति । निगृहीतिः, उपस्निहितिः, निकुचितिः । अत्र कित्त्वं मा भूत् । "तितुत्र–" इति इण्निषेधे "अग्रहादीनाम्" इति वचनाद् इट् । क्रमेण संप्रसारणं, गुणाभावो, नलोपश्च सिद्ध इत्यर्थः । इदानीं क्त्वाग्रहणं प्रत्याचष्टे–"क्त्वाच" इति । "विग्रहात्" योगविभागात्–"पूङः" । पूङः परा सेट् निष्ठा न कित् । ततः । "क्त्वाच" ।पूङः इति निवृत्तम् । सेट् निष्ठा किन्नेत्यर्थः ।

निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः १९

सेट् निष्ठा न कित् । शयितः । "विभाषा भावादिकर्मणोः" इति वेट् । प्रस्वेदितश्चैत्रः, प्रस्विन्नः इत्यादि । सेट् किम् ।

मस्विन्नं तेन । भावे कित्त्वमेव ।

मृषस्तितिक्षायाम् २०

सेट् निष्ठा न कित् । मर्षितः । तितिक्षायां किम् । अपमृषितं वाक्यम् ।

उदुपधाद्भावादिकर्मणो-रन्यतरस्याम् २१

उदुपधात्परा भावे आदिकर्मणि च सेट् निष्ठा न कित् । द्योतितं तेन, द्युतितं वा, प्रद्योतितः प्रद्युतितो वा चैत्रः । "आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च" इति कर्त्तरि, भावे च क्तः । शब्विकरणेभ्य एवायमिष्टः । नेह गुधितम् ।

पूङः क्त्वा च २२

क्त्वा निष्ठा च न कित् ।

ननु सेडित्यन्यतरस्यामिति चानुवृत्त्या सेटोरेव क्त्वानिष्ठयोः कित्त्वविकल्पः स्यात् । ततश्च पुवित्वा पुवित इति पक्षे स्यात् । "पूङः श्च" इतीटो विकल्पात् ।

अत्र वार्तिकं—"न वा सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वादनिटि वा कित्त्वम्" इति ।

अस्यार्थः—इड्विधौ "पूङश्च" इति सूत्रं नारभ्यम् । तेनानिटोरेव क्त्वानिष्ठयोरयं कित्त्वविकल्पः । कित्त्वपक्षे "श्र्युकः किति" इति इट्प्रतिषेधात् पूत्वा पूत इति, तदभावपक्षे तु इड्गुणयोः पवित्वा पवित इति सिद्धम् ।

भारद्वाजीयास्तु पठन्ति नित्यमकित्त्वमिडाद्योः, क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थमिति । क्त्वावचनमनादृत्य सूत्रकारेण इड्विधौ "पूङश्च" इति पठितम् । इह च न विकल्पानुवृत्तिरुत्तरत्र वाग्रहणादिति सिद्धमिष्टम् । क्त्वाग्रहणं तूत्तरार्थम् । "न क्त्वा सेट्"इत्यनेन कित्त्वनिषेधासिद्धेः । एतच्च सूत्राभिप्रायवर्णनमात्रम् । कात्यायनेन तु उक्तरीत्या क्त्वावाचत् सूत्रं प्रत्याख्यातम् ।

नोपधात्थफान्ताद्वा २३

नकारोपधात्थकारफकारान्यतरान्तात्परः सेट् क्त्वा वा कित् । अन्तग्रहणं स्पष्टार्थम् ।

न्यासकारस्तु— एतत्प्रकरणे प्रयत्नं विना तदन्तविधिर्नेति ज्ञापनार्थं तत् । तेनोत्तरसूत्रे 'ऋत' इति रूपेण धातुर्गृह्यते नतु ऋदन्त–इत्याह । श्रथित्वा, श्रन्थित्वा, गुफित्वा, गुम्फित्वा । नोपधात्किम् । कोथित्वा, रेफित्वा । 'कुथ पूतीभावे' । 'रिफ कत्थनयुद्धहिंसादानेषु' ।

नच "रलो व्युपधाद्"इति विकल्पो दुर्वार इति वाच्यम् । नोपधग्रहणसामर्थ्यात् ।

वञ्चिलुञ्च्यृतश्च २४

पूर्ववत् । 'वञ्चु प्रलोभने' । 'लुञ्च अपनयने' । वचित्वा, वञ्चित्वा, लुचित्वा, लुञ्चित्वा, ऋतित्वा, अर्तित्वा । ऋतिः सौत्रस्तकारान्तो अस्मादेव निर्देशादिति तृतीये वक्ष्यामः । ईयङभावपक्षे ऽयं विकल्पः ।

तृषिमृषिकृषेः काश्यपस्य २५

पूर्ववत् । काश्यपग्रहणं पूजार्थम् । विकल्पस्य प्रकृतत्वात् । तृषित्वा, तर्षित्वा इत्यादि । 'ञितृषा पिपासायाम्' 'मृष तितिक्षायाम्' "कृष तनूकरणे" ।

रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च २६

नन्वयं कित्वस्य विधिः प्रतिषेधो वा । नाद्यः । क्त्वा ग्रहणवैयर्थ्यात् । तत्र कित्वस्य सिद्धत्वात् । नान्त्यः । सन्ग्रहणवैयर्थ्यात् । तस्य स्वयमेवाकित्त्वात् ।

मैवम् । "न क्त्वा सेट्" इति कित्वनिषेधप्राप्त्या विधेरेव युक्तत्वात् ।

उश्च इश्च वी तदन्यतरोपधाद्रलन्ताद्धलादेः परौ सेटौ सन् क्त्वा च वा कितौ स्तः । दिद्युतिषते, दिद्योतिषते, द्युतित्वा, द्योतित्वा । रलः किम् । दिदेविषति, देवित्वा । व्युपधात्किम् । वर्तित्वा, विवर्तिषते । हलादेः किम् । एषित्वा, एषिषिषति ।

इह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन बाध्यते । ओणेर्ऋदित्करणेन सामान्यत उपधाकार्यस्य द्वित्वात्प्राबल्यबोधनात् । सेट् किम् । भुक्त्वा, बुभुक्षते । आदिग्रहणं स्पष्टार्थम् । व्युपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचारात् ।

ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः २७

ऊकाल इति तत्कालस्योतिवद्व्याख्येयम् । एकद्वित्रिमात्रा अचः क्रमेण ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञाः । समाहारे ऽपि सौत्रं पुंस्त्वम् । नच सञ्ज्ञित्रयनिर्देशे मानाभावः । सञ्ज्ञात्रयस्य लिङ्गत्वात् ।

नच ह्रस्वदीर्घप्लुतसञ्ज्ञा ऽप्येकैवेति वाच्यम् । ह्रस्वादिशब्दैरेवोत्तरत्र व्यवहारात्, समुदायस्य संज्ञात्वविरहात् ।

स्यादेतत् । उक्तक्रमेण संज्ञिनिर्देशे नियामकाभावः । नच प्लुतस्य आदौ मध्ये वा निर्देशे प्रकृतिभावापत्त्या तस्यान्त एव निर्देश इति वाच्यम् । त्रिमात्रस्यान्ते निर्देशं विना प्लुतसंज्ञाविरहे प्रकृतिभावस्य दूरापास्तत्वात् । एतेन ह्रस्वस्य विसंज्ञात्वात्पूर्वमेव निर्देश इत्यपि निरस्तम् । ह्रस्वसंज्ञाया अपि पूर्वनिर्देशाधीनत्वात् ।

मैवम् । "विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः" इति मात्रिकस्य प्लुतविधानात् ज्ञापकात् । मात्राकालस्यान्ते निर्देशे हि तस्यैव प्लुतसंज्ञापत्त्या मात्रिकस्य मात्रिकविधानं व्यर्थं स्यात् ।

न च विसदृशादेशविध्यर्थं तत् । अन्तरतमपरिभाषायाः प्रत्यक्षाया बाधितुमशक्यत्वात् । अन्ते मात्रिकनिर्देशस्य सन्दिग्धत्वात् ।

नच तथापि ह्रस्वस्य मध्ये निर्देशः स्यादिति वाच्यम् । "अत्रो दीर्घो यञि" "सुपि च" इति दीर्घविधानाज्ज्ञापकात् । मध्ये मात्रिकनिर्देशे हि पूर्ववद्वैयर्थ्यं स्यात् ।

न च द्विमात्रस्यान्ते निर्देशः स्यादिति वाच्यम् । "ओमभ्यादाने"इति द्विमात्रस्य प्लुतविधानात् । वैयर्थ्यापत्तिः प्राग्वत् । लिङ्गद्वयेनान्त्यमध्याभ्यां मात्रिकस्यापकृष्टत्वात्परिशेषादादितो निर्देश इति सिद्धा संज्ञिव्यवस्था ।

स्यादेतत् । ह्रस्वस्याणत्वात्सवर्णग्रहणे द्वित्रिमात्रयोरपि ह्रस्वसञ्ज्ञापत्तिः, तयोस्त्वनण्त्वान्न ह्रस्वस्य दीर्घप्लुतसञ्ज्ञाप्रसङ्गो दोषः ।

अत्र वार्त्तिकम्—

"सिद्धं तु तपरनिर्देशात्"। उदूकाल इति पठनीयम्। तपरत्वाच्च न ग्राहकत्वम्।

नचैवं द्रुतायां तपरकरणे मध्यविलम्बितयोरुपसंख्यानापत्तिः। "सिद्धन्त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद् वृत्तयो विशिष्यन्ते" इति तपरसूत्रे परिहृतत्वात्।

भाष्यकृतस्तु–कालग्रहणान्न दोषः। ऊ अच् इत्युक्ते ऽपि अच्त्वेन उकारादिविशेषणे व्यभिचाराभावात् वैयर्थ्यापत्त्या उकारादिभिरेवाऽचो विशेषणात् उकारादिकालत्वात् तत्सदृशस्याचो ग्रहणे सिद्धेऽपि कालग्रहणं श्रूयमाणेनैव उकारेण कालविशेषणं यथा स्यात् न तु तद्गृहीतसवर्णैरपीत्येतदर्थम्। षण्मात्रस्याचो ऽसंभवात् संज्ञात्रयकरणाच्च कालशब्दस्य मात्रिकेणाप्युकारेण सम्बन्धात्। यद्वा ग्रहणकशास्त्रे ऽशब्दसंज्ञेत्यनुवर्त्यम्, शब्दस्य संज्ञायां विधेयायाम् अणूसवर्णग्राहको न भवतीति न दोषः। गुणानामभेदकतया च उदात्तादीनामपि मात्रिकाणां ह्रस्वसंज्ञा। उदात्तादिसंज्ञासु त्वज्ग्रहणं निरुत्वामिति दीर्घप्लुतानामपि तत्संज्ञासिद्धिः। न चैवं हलामपि तदापत्तिः। अयोग्यत्वात्। "इको यणचि" इत्यादिकं तु न संज्ञाविधानम्, किन्तु "आदिरन्त्येन" इति विहितसंज्ञानुवाद इति न दोषः।

यद्वा ह्रस्वसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् न दीर्घप्लुतयोर्ह्रस्वसंज्ञा। त्रयाणां ह्रस्वसंज्ञायां हि ह्रस्वप्रदेशेषु त्रयाणामुपस्थित्या ऽन्तरतमादेशविधाने ह्रस्वसंज्ञावैयर्थ्यम्। न च वचनसामर्थ्यात् अनन्तरतमोऽप्यादेशः स्यादिति वाच्यम्। अच इत्येव वक्तव्यत्वापत्तेः ह्रस्वसंज्ञायां फलविशेषाभावात्।

ननु ह्रस्वसंज्ञायामसत्यां यत्र एचो ह्रस्वो विधीयते तत्र 'एच इग्' इति प्रदेशेषु वक्तव्यं स्यात्, सत्यां तु "एच इग्ग्-

स्वादेशे" इति सकृदेवेति लाघवमिति चेद्। नैवम् । एवं हि एकं संज्ञायां त्रीणिचान्यत्रेति चत्वारि पदानि, चत्वारि च "एच इग्घ्रस्वादेशे" इत्यत्र इत्यष्टौ पदानि, स्थलत्रये "एच इग्" इत्युक्तौ तु पदेनेति लाघववैपरीत्यात् ।

ननु 'हेड वेष्टने' इत्यस्य 'हिडयति' इत्यर्थे "मितां ह्रस्व" इत्यत्र, परमनुमन्य इत्यर्थे "खित्यनव्ययस्य" इत्यत्र च "एच इग्" इत्यस्य वक्तव्यत्वात् दश पदानि भवन्ति । तेन यथान्यासं "ह्रस्वादेशे" इत्यत्र आङः पृथग्गणनेऽपि न निस्तारः । नवपदापत्तावपि दशापेक्षया लाघवादिति चेत् ।

अत्र कैयटः—'लाघवोपलक्षणपरं भाष्यम् । पञ्चकृत्व 'एच इग्' इत्युपादाने शब्दगौरवेऽपि प्रतिपत्तिलाघवानपाया-दिति । तदेव लघुना न्यासेन सिद्धे ह्रस्वविधानं द्वित्रिमात्रयोर्न ह्रस्वसंज्ञा इत्यत्र ज्ञापकमिति सिद्धम् ।

अचश्च ॥ २८ ॥

ह्रस्वदीर्घप्लुतशब्दैर्यत्र विधानं तत्र अच इति षष्ठ्यन्तमुप-तिष्ठते । तच्छेषतदपवादपक्षावप्यत्र भाष्ये निरस्तौ । तथाहि-अलोऽन्त्यस्य विषयो भवन्ति अचो ह्रस्वदीर्घप्लुता अन्त्यस्येति एकवाक्यत्वे तच्छेषपक्षः । भिन्नवाक्यत्वे तु अचो ह्रस्वादयः अन्त्यस्यानन्त्यस्य वेति तदपवादपक्षः। आद्ये दोषवार्तिकं"ह्र-स्वादिविधिरलोऽन्त्यस्येति चेत् वचिप्रच्छिशपादिप्रभृतिहानिग-मिदीर्घेष्वज्ग्रहणम्"इति। वाक्, प्राट्, शाम्यति, क्राम्यति, जिघ्रांस-ति, जिगांसति। अचोऽन्त्यत्वाभावाद्दीर्घो न स्यादिति तत्र तत्र अच इति वक्तव्यं स्यात्। द्वितीयेऽपि "अचश्चेन्नपुंसकह्रस्वाकृत्सार्वधा-तुकनामिदीर्घेष्वनन्त्यप्रतिषेधः" । अन्यथा सुवाक् कुलं, भिद्यते,

षण्णाम् इत्यत्राप्युक्तविषयः प्रसज्येरन्। यकारादौ यदङ्गं तस्यावयवो योऽच् इति व्याख्याने 'भिद्यते' इत्यत्रातिप्रसङ्गोक्तिः । अवयवयकारादिविशेषणे तदभावादेवमन्यत्रापीति कैयटः । यदि तु नोपधायाः एव नामि नियमः, तदा अन्यते, तन्यते इत्यत्र "अकृत्-" इति दीर्घः स्यात्। यदि नाम्येव नोपधाया इति, तदा षण्णाम् इत्यत्र "नामि" इति दीर्घः स्यात् । अथ नियमद्वयं, तथापि भिद्यते, सुवाक् इत्यत्रातिप्रसङ्गो दुर्वार एव ।

तस्मात्पदोपस्थितिपक्ष एव सिद्धान्तः । तथाहि—प्रदेशेषु "अच" इति षष्ठ्यन्तस्योपस्थितौ वचिप्रच्छिश्रमादिप्रभृतिहानिगामिदीर्घेषु वच्यादयो विशेषणम् अच इति विशेष्यं तेषामचा दीर्घ इति । "ह्रस्वो नपुंसके" इत्यादौ तु अच इत्येतन्नपुसकस्येत्यादेर्विशेषणमिति तदन्तविधिनाऽजन्तस्य नपुंसकस्येत्यादिरर्थ इति नातिव्याप्तिः ।

ननु "दिव औत्" "पथिमथ्यृभुक्षामात्" "त्यदादीनामः" इत्यत्राप्यच इत्यस्योपस्थितिः स्यात् ।

मैवम् । ह्रस्वदीर्घप्लुतशब्दानामत्र स्वरूपमात्रपदार्थकानां विधीयमानाज्विशेषणतया ह्रस्वादिशब्दैर्विधीयमानस्याच इत्यर्थसम्पत्ते । नच विशेष्याणामचामुपस्थित्यर्थं तदुपयोगः । अनुवृत्तेन अच्पदेनैव तेषामुपस्थापितत्वात् ।

नन्वेवमत्रैवाज्ग्रहणं क्रियताम् नतु पूर्वसूत्रे इति चेत्—

अत्र वार्त्तिकम्—

"अज्ग्रहणं संयोगाच्समुदायनिवृत्त्यर्थम्" । अन्यथा प्रतक्ष्य प्रतक्ष्य इत्यत्र मात्रिकस्यापि संयोगस्य ह्रस्वसंज्ञायां तुक् स्यात् । तितउच्छत्रम् इत्यत्र च अच्समुदायस्य द्वि-

मात्रतया दीर्घसंज्ञायां "दीर्घात्" "पदान्ताद्वा" इति तुग्विकल्पश्च स्यादित्यर्थः । नचैकमचमाश्रित्य ह्रस्वलक्षणस्तुगपि पक्षे भविष्यतीति वाच्यम् । दीर्घलक्षणेन परत्वात्तद्बाधे सकृद्गताविति पुनरप्रवृत्तेः । नापि "पुनःप्रसङ्गविज्ञानम्" । नित्यविकल्पविध्योर्विरोधात् पूर्वेण परस्य बाधप्रसङ्गात् । यत्र पूर्वो विधिः परं न बाधते तत्रैव क्वचित्तदाश्रयणात् । समुदायसन्निधावयवानां पारतन्त्र्येण पृथक् कार्यानारम्भकत्वाच्च । नचाऽग्रहणे कृतेऽपि वर्णग्रहणे जातिग्रहणात् अच्समुदायस्य दीर्घसंज्ञा दुर्वारैवेति वाच्यम् । ऊकाल इति विशेषणाद्व्यक्तेरेवोपादानात् जातेः परिमाणाभावात् व्यक्तिद्वारैव तदाश्रयणात् एकैकवर्णव्यङ्ग्यत्वेन जातेः समुदायव्यङ्ग्यत्वाभावादिति कैयटः ।

उच्चैरुदात्तः ॥ २९ ॥

नीचैरनुदात्तः ॥ ३० ॥

ननु उच्चनीचयोरापेक्षिकयोरव्यवस्थितत्वात्कथं लक्षणत्वम् । नच गात्राणां निग्रहरूप आयामो, रूक्षत्वरूपं दारुण्यं, कण्ठस्य संवृततारूपं स्वस्य अणुत्वं चेति उच्चैः कारणानि। गात्रशैथिल्यरूपोऽन्ववसर्गः, स्वरस्निग्धत्वरूपं मृदुत्वं, कण्ठमहत्त्वरूपं स्वस्योरुत्वं चेति नीचैःकारणानीति वाच्यम् । महाप्राणो हि पुरुषो नीचैरप्युच्चारयन् स्वरेण महान्तं देशं व्याप्नोति, अल्पप्राणस्तु उच्चैरप्युच्चारयन्न अल्पमेवेति दोषतादवस्थ्यात् ।

अत्र वार्त्तिकम्–

"सिद्धन्तु समानप्रक्रमवचनात्" इति । प्रक्रम्यन्ते वर्णा अस्मिन्निति प्रक्रमः स्थानम् । तदयमर्थः–ताल्वादिस्थाना-

नाम् ऊर्द्धाधोभेदेन भागद्वयम् । ऊर्द्धभागेनोच्चार्यमाण उदात्तः, अधोभागेन त्वनुदात्तः । अभ्यासज्ञेयश्चायं स्वरविशेषः । षड्जवदिति । एते अचामेव गुणा न तु हलाम् । अनुपरागात्तु हलामपि तथोपलब्धिः । 'इषेत्वोर्जेत्वा' इत्यादौ यथा । नच वैपरीत्यम् । 'आप्यायध्वम्'इत्यादौ आकारोदात्तत्वे तिङन्तस्य निघाते आकारस्य हलुपरागं विनाऽप्युदात्तत्वात् । तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यां हल एवाच्स्वरानुविधायिन इति सिद्धम् । "स्वय राजन्ते ते स्वराः अन्वग्भवति व्यञ्जनमितयन्वर्थसञ्ज्ञयाऽप्येवम्" इति भाष्यम् । यद्यपि मादृशं न किञ्चिदस्ति, तथापि सम्प्रदायमानात् इयं निरुक्तिः ।

यद्वा अञ्जेः गत्यर्थत्वाद्विविधं गच्छत्यनुपरागादिति निर्वचने तात्पर्यमिति कैयटः ।

समाहारः स्वरितः ॥ ३१ ॥

यद्यप्यचोर्न समाहारः । कार्य,क,कन्या इत्यादौ स्थानिद्वारकस्यापि तस्याऽसम्भवात् "ऋहलोर्ण्यत्" "किमोऽत्" । तित्स्वास्वरितः । गाङ्गेऽनूप इत्यादौ तु गाङ्गशब्दस्याणन्तत्वात् अन्तोदात्तत्वे अनूपशब्दस्य "अनोरप्रधानकनीयसि"इत्यनुदात्तादित्वे एकादेशस्य च "स्वरितो वा ऽनुदात्ते पदादौ" इति स्वरितत्वे स्थानिद्वारकतत्सम्भवेऽपि तस्य गौणत्वात्।आदेशस्य स्वरितस्य वर्णान्तरत्वात् । नाप्युदात्तत्वानुदात्तत्वयोरेव समाहारो ग्राह्यः । अचप्रस्तावात् । तथापि गुणिनोः समाहारानुपपत्तौ गुणयोस्तदाश्रयणम् ।

न च समाहारस्य संज्ञित्वानुपपत्तिः, स्वरितसञ्ज्ञया योग्यतया अच एव संज्ञित्वेनाक्षेपादिति वाच्यम् । उपचारात्समाहा-

स्वतोऽच एव संज्ञित्वात् ।

नचैवं त्रैस्वर्येणाधीमहे इत्यादिशिष्टव्यवहारविरोधः । कैश्चिदुदात्तगुणैः कैश्चिदनुदात्तगुणैः कैश्चिदुभयगुणैरिति तदर्थात् । स्वरत्रैविध्यपरत्वाभावात् ।

तस्यादित उदात्तमर्द्ध-ह्रस्वम् ॥ ३२ ॥

स्थिते गुणद्वयसमाहारे विभागप्रदर्शनार्थमारम्भः ।

ननु ह्रस्वग्रहणाद्दीर्घप्लुतस्वरितयोरयं विभागो न स्यात् । कन्या, शक्तिके३ शक्तिके इति "कन्याराजमनुष्याणाम्" इत्यन्तः स्वरितः । "स्वरितमाम्रेडिते ऽसूया" इति स्वरितः प्लुतः ।

मैवम् । अर्द्धह्रस्वशब्दः प्रमाणे रूढः । व्युत्पत्त्यर्थं ह्रस्वस्योपादानम् । अर्द्धमात्रा त्वनेनाभिधीयते ततः प्रमेये मात्रप्रत्ययः । "प्रमाणे लः" इति तस्य लुक् । ततश्च ह्रस्वदीर्घप्लुतयोरपि बुद्ध्या ऽर्द्धमात्राविभागसम्भवान्न दोष इति भाष्यकैयटयोः स्थितम् । अत एव ' "येनविधिः" इति सूत्रे ह्रस्वशब्दमनुरुध्यया वृत्त्या मात्रार्द्धे वर्त्तमानमङ्गीकृत्य दीर्घप्लुतयोरुदात्तविभागः कृत' इति बृहद्विवरणकारैरुक्तम् ।

अत्र दीक्षिताः—ह्रस्वग्रहणमतन्त्रयुत्यानुवादमात्रम् । अर्द्धमित्येव विवक्षितम् । तेन दीर्घप्लुतयोरपि पूर्वार्द्धमुदात्तम् । तच्च न समांशरूपं किन्तु लेशरूपम् । तत्र प्रातिशाख्य-विशेषानुरोधेन कस्यांचिच्छाखायां समांशः, कस्यांचिदर्द्धमात्रेति विशेषः । एकश्रुत्यादीनां प्रातिशाख्यानुरोधेनैव व्यवस्थादर्शनात् । न च दीर्घस्वरितसमार्द्धस्योदात्तत्वे प्रमाणाभा-

वः । ये१ऽरा इत्यत्र एकारस्य, तनूनपाच्छचीपतिमित्यत्र च पदपाठे ऊदीतोरर्द्धोदात्ततया बह्वृचैः पठ्यमानत्वात् । तनूनपाच्छचीपतिशब्दयोः "उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्" इति पूर्वोत्तरपदयोराद्युदात्तत्वे शेषनिघातः । पूर्वपदयोश्च तनूशचीपदयोरन्त्यस्य पाक्षिकं स्वरितत्वं प्रातिशाख्ये उक्तम्—

जात्यवद्वा तथा वाऽन्त्यौ तनूशचीति पूर्वयोः । इति ।

स्वरितार्द्धस्योदात्तत्वे प्रातिशाख्यमपि—

एकाक्षरसमावेशे पूर्वयोः स्वरितः स्वरः ।
तस्योदात्ततरोदात्तादर्द्धमात्रार्द्धमेव वा ॥
अनुदात्तः परः शेषः स उदात्तश्रुतिर्न चेत् ।
उदात्तं वोच्यते किञ्चित्स्वरितं वाऽक्षरं परम् । इति ।

स्वर इत्यन्तं स्वरितलक्षणम् । पूर्वेतिपदस्योदात्तानुदात्तस्वपरत्वात् । तस्य स्वरितस्य स्वतन्त्रोदात्तापेक्षया उदात्ततराऽर्द्धमात्रा बोध्येति । अर्द्धमात्रेति 'क२वोऽश्वा 'इत्याद्यभिप्रायम् । न चैव स्वतन्त्रोदात्तापेक्षया उदात्ततराऽर्द्धमात्रा बोध्या इत्यस्य नीचस्थानत्वादनुदात्तत्वापत्तिः। अत्यन्तनीचस्यैव स्थानस्य तत्रोपादानात् । अर्द्धेनेति दीर्घाभिप्रायम् । अनेनैव त्रयाणामुपसंग्रहादिदमेवादर्श्यमिति सूचयितुमेवकारः। अर्द्धमात्रापेक्षया समांशस्य बहुत्वेन तदुपकारकत्वात् । चरमोपन्यासाच्च । प्रातिशाख्यसमाख्यया तच्छाखापरत्वलाभे तच्छाखाया स्वरितस्य समानोदात्तपाठाच्च । अनुदात्त इत्यादि परिशेषसिद्धार्थानुवादः । स शेष उदात्तश्रुतिः । किमविशेषेण ? नेत्याह—नचेत्यादि । उदात्तस्वरितपरं विहायेत्यर्थः ।

शाकल्यो ऽप्याह—
अप्राकृतस्तु यः स्वारः स्वरितोदात्तपूर्वगः ।

उदादायार्द्धमस्याथ शिष्टं निघ्नन्ति कम्पितम् ॥

उदादाय उदात्तं कृत्वेत्याहुः ।

अत्र वदन्ति—नेदं युक्तम् । उक्ताकरग्रन्थविरोधात् । शाखाविशेषे तथा पाठेऽपि सर्वशाखासाधारणस्यास्य तद्घेकवाक्यतया संकोचानर्हत्वात्। लौकिकप्रयोगे विशेषवचनाभावे ऽर्द्धमात्रैवोदात्तेत्यत्र तात्पर्यात् । उक्तप्रातिशाख्यं च न साधकम् । अर्द्धमात्रा, अर्द्धमेव वेति पक्षयोः पाणिनिशाकल्ययोः सामान्यविशेषलक्षणाभिप्रायेण व्यवस्थितत्वात् । एवकारो विशेषलक्षणेन कृतायाः सामान्यलक्षणव्याप्तेरनुवादार्थः । वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थ इति ।

अपिच समाग्रहणेऽर्द्धग्रहणवैयर्थ्यं "समं स्यादश्रुतत्वाद्" इत्येव सिद्धेः ।

न चार्द्धमात्राया अपि लाभार्थं तत् । उभयसाधारणरूपाभावात्, लक्षत्वस्यैकस्याभावात्, एकशेषादिकल्पनेऽपि गौरवात् ।

एतेनार्द्धह्रस्वशब्देनार्द्धमात्रा लक्ष्यत इति हरदत्तादिग्रन्थास्तु मतान्तरपरतया कथंचिन्नेया इति परास्तम् । हरदत्तोक्तस्यैव प्रकृतसूत्रार्थत्वात् ।

यत्तु—आकरे अर्द्धमात्रायामर्द्धह्रस्वशब्दस्य रूढेरुक्तत्वात् समुदायस्य शक्यभावेन लक्षणाया अयोगाच्चायुक्त एव इति ।

तन्न । अर्द्धमात्रायां रूढावपि कैयटोक्तरीत्या तदवच्छिन्नधर्मिणो लक्षणयैव लाभात् । मात्रच्प्रत्ययलोपं न जानतामपि बोधोदयात् । तदनुशासनस्य "गुणवचनेभ्य" इत्यादिवल्लक्षणातात्पर्यग्राहकत्वादित्यास्तां विस्तरः ।

प्रकृतमनुसरामः—

अत्र वार्त्तिकं—"स्वरितस्यार्द्धह्रस्वोदात्तादोदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरादूर्द्ध्वमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितात्कार्यं स्वरितादिति सिद्ध्यर्थम्"

अस्यार्थः—आ अर्द्धह्रस्वोदात्तादिति आकारच्छेदः । इयं नवसूत्री "उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः" इत्येतदुत्तरमष्टमे पठनीया । तेन 'इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति' इत्यत्र मे-शब्दास्स्वरितात्परेषां गङ्गेत्यादीनाम् आमन्त्रितनिघातादनुदात्तानां "स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्" इति वचनादेकश्रुतिर्भवति । अन्यथा 'उदात्तादनुदात्तस्य" इति त्रैपादिकस्वरितस्य "स्वरितात्" इत्यत्रासिद्धत्वात्स्वरितात्परत्वमनुदात्तानां नास्ति इति एकश्रुतिर्न स्यात् । न चाश्रयात्सिद्धत्वं शङ्क्यम् । 'कार्यम्' इत्यादौ पाठस्वरिते सावकाशत्वात् ।

"स्वरितोदात्तार्थं च" ।

तथाहि—सुब्रह्मणि साधुरिति यत्प्रत्ययः तित्वात्स्वरितः, ततष्टाप् पित्त्वादनुदात्त, एकादेश आन्तरतम्यात्स्वरितः । तत्रानुदात्तभागस्यापि विद्यमानत्वात् । ओमित्युदात्त । "ओमाङोश्च" इत्युदात्तस्वरितयोरेकादेशः स्वरित एव । एकदेशान्तरतम्यात् । इन्द्रशब्दश्चामन्त्रितत्वादनुदात्तः । 'सुब्रह्मण्योमिन्द्र आगच्छ' इत्यत्र "न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः" इत्योकारस्य स्वरितस्योदात्तविधानं सावकाशमिति त्रैपादिकस्य स्वरितस्योदात्तो न स्यात् । 'इन्द्र आगच्छ'इति यथा ।

"स्वरितोदात्ताच्च स्वरितार्थम्" ।

'इन्द्र आगच्छ, हरिव आगच्छ' । आशब्द उदात्तः । गच्छेति शेषनिघातादनुदात्तः । "उदात्तादनुदात्तस्य" इति स्वरितः । तस्यासिद्धत्वादुक्तसूत्रेणोदात्तत्व न स्यात् ।

"स्वरितपरसन्नतरार्थं च"

माणवकजटिलकाध्यापक न्यङ् । "न्यधीच" इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । तत "उदात्तस्वरितयोर्यणः"इत्यकारः स्वरितः । तस्यासिद्धत्वात् "उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः" इति पूर्वस्यानुदात्ततरो न स्यात् । न चाश्रयात्सिद्धत्वम् । माणवकजटिलकाभिरूपं क इत्यत्र सावकाशत्वात् । "तित्स्वरितम्" इत्यस्य सिद्धत्वात् । तस्मान्नवसूत्री शास्त्रान्ते पठनीयेति सिद्धम् ।

तच्च सूत्रकृतैव ज्ञापितम् । तदुक्तम्—"देवब्राह्मणयोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं 'स्वरिताद्' इति सिद्धत्वस्य" इति । अन्यथा स्वरितस्यासिद्धत्वादनुदात्तत्वमस्त्येवेत्यनुदात्तत्वविधानमनर्थकं स्यात् । नहि स्वरितस्य सिद्धत्वमनेन ज्ञाप्यते स्वरितस्य य उदात्तस्तस्मात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितताऽऽपत्तेरिति भाष्यवार्तिकयोः स्थितम् ।

अत्र दीक्षिताः—"स्वरितस्य तूदात्त"इति प्रकरणोत्कर्षे ज्ञापकम् । नच भाष्यकैयटादिरीत्या 'सुब्रह्मण्योम्' इत्यत्र तदवकाशः। "एकादेश उदात्तेनोदात्तः" इत्यस्य प्रवृत्तेरावश्यकत्वात् । नच तत्र"अनुदात्तस्य"इत्यनुवृत्तेर्वृत्तिकृतोक्तत्वात् उदात्तस्वरितयोरेकादेशे न तत्प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । तदनुवृत्तौ मानाभावात् । 'क्वावरम्' इत्यत्र बह्वृचैरुदात्तस्यैव पठ्यमानत्वात् । क्वशब्दस्य स्वरितत्वात् । तैत्तिरीयाणामपि "याज्ययैवैनमेतयाऽऽप्याययति" इत्यत्राङ्प्रश्लेषेण द्वितीयाक्षरस्योदात्तत्वाच्च ।

अत एव बह्वृचप्रातिशाख्ये—

उदात्तवत्येकीभाव उदात्तं सन्ध्यमक्षरम् ।
अनुदात्तोदये पुनः स्वरितं स्वरितोपधे ॥ इति—

श्लोके उत्तरार्द्धे एवानुदात्तपदं प्रयुक्तम्, पूर्वान्वयभ्रमवारणाय पुनःपदं प्रयुक्तम् । शौनकीये स्वराष्टकेऽपि–'एकादिष्टमुदात्तेन तं तमेव नयेत्स्वरम्' इत्युक्तम् । एकादेशे प्रतियोगित्वेनानुदात्तस्यानुपादानाद्' इत्याहुः ।

तन्न । शाखाविशेषे तथा पाठस्य प्रातिशाख्यविधिनैव सिद्धे तदनुरोधेन सर्वभापादर्शिभाष्यकारादिव्याख्यानस्योच्छङ्घयितुमशक्यत्वात् ।

एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ ३३।

दूरात्सबोधने वाक्यमेकश्रुति स्यात् । 'आगच्छ माणवक' । पक्षे माणवकशब्दटेः प्लुत उदात्तः । एकश्रुतिप्लुताभ्यामवयवभेदेन वाक्ये समुचिताभ्यां दूरात्सम्बोधनं द्योत्यते । सम्बुद्धिपदं सम्बोधनपरम् । एकवचनपरत्वे 'देवा ब्राह्मणा' इत्यादावव्याप्तेः । तदुक्तम्—"उभयगतिरिह शास्त्रे भवति" इति । क्वचिदकृत्रिमस्यापि ग्रहणमित्यर्थः । एकवचनस्य दूरादिति विशेषणानुपपत्तेः । सम्बोधनस्य तु क्रियारूपत्वादपादानतया तत्सम्भवात् । एकश्रुतिश्च नोदात्ता, "उच्चैस्तरां वा वषट्कार" इत्युदात्तविधानात् । अन्यथा "यज्ञकर्मणि" इत्येकश्रुत्यैव सिद्धेः । नाप्यनुदात्ता । "उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर" इत्यनुदात्तत्वविधानात् । एकश्रुत्यनुवृत्त्यैव सिद्धावनुदात्तविधानमनर्थकं स्यात् । तस्मात्क्षीरोदकवदुदात्तानुदात्तयोर्भेदातिरोधानमेकश्रुतिरित्यर्थः सिद्धः । अत्रैव प्रचयव्यवहारो वैदिकानाम् । स्वरिते तु विभागेन तयोरुपलब्धिः । अन्ये तु व्याचक्षते–उभयत्रापि तरनिर्देशस्तन्त्रम् । "सोमस्याग्ने वीहि३वौ३षट्" इत्यत्र "यज्ञकर्मणि" इत्येकश्रुतिर्विहिता, तदपे-

श्रया वौषट्शब्दस्योदात्ततरत्वं विधीयते । तच्चैकश्रुतेरुदात्तानुरागं विनाऽनुपपन्नम् । उत्कर्षस्य सप्रतियोगिकत्वात् । एवं "सन्नतर" इत्यत्रापि ।

तथा च सप्त स्वराः—उदात्तः, उदात्ततरः, अनुदात्तः, अनुदात्ततरः, स्वरितः, स्वरितोदात्तः, स्वरित एवानुदात्तेनोपरक्त एकश्रुतिः । कस्यचित्तु स्वरितस्योदात्तभागो नानुदात्तेनानुरज्यत इति पृथक् स्वरितनिर्देश इति सिद्धम् ।

यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु ३४ ।

मन्त्रो यज्ञकर्मण्येकश्रुतिः स्यात् जपादीन्वर्जयित्वा । "अग्निर्मूर्द्धा दिवः" । यज्ञेति किम् । स्वाध्यायकाले त्रैस्वर्यमेव यथा स्यात् । अजपेति किम् । "ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु" । जपो नामोपांशुप्रयोगो यथा जले निमग्नस्य । न्यूङ्खास्तु षोडश ओकाराः । तेषु प्रथमसप्तमत्रयोदशास्त्रय उदात्तास्त्रिमात्राः, इतरे त्रयोदशानुदात्ता अर्द्धौकाराः । एवं चाश्वलायनेनोक्तमुदाहृतं चेति प्रसादकारः । "गीतिषु सामाऽऽख्या" इति जैमिनिसूत्रम् । अजपेतिपर्युदासात्तत्सदृशमन्त्रे इदमैकश्रुत्यम् । अत एव "इन्द्रशत्रुशब्दे ऊह्यमाने नैतत्प्रवृत्तिः" इति पस्पशाया प्रपञ्चितम् ।

उच्चैस्तरां वा वषट्कारः ३५ ।

यज्ञकर्मणि वौषट्शब्द उच्चैस्तरां वा स्यादेकश्रुतिर्वा । "सोमस्याग्ने वीहि३वौ३षट्" । वषट्शब्दोपादानं वैचित्र्यार्थम् ।

वौषट्शब्दस्यैव विवक्षितत्वात् इति संप्रदायः। एतस्मान्निर्देशादेव वर्णनिर्देशाभावेऽपि कारप्रत्ययः। तेन स्वाहाकारो हन्तकार इत्यादिसिद्धम्।

विभाषा छन्दसि ३६।

छन्दसि एकश्रुतिर्वा। व्यवस्थया च विकल्पः। यथा—बह्वृचानां संहितायां त्रैस्वर्यम्, ब्राह्मणे त्वेकश्रुतिरित्यादि। विकल्पस्य प्रकृतत्वेऽपि "यज्ञकर्मणि" इत्यस्य निवृत्तिसूचनार्थं पुनर्विभाषाग्रहणम्।

ननु यज्ञकर्मण्येव नित्याया वैकल्पिक्याश्चैकश्रुतेर्विरोधाद्विधातुमशक्यत्वात्सामर्थ्यादेव 'यज्ञकर्मणि' इत्यस्य निवृत्तिसम्भवात्पुनर्विभाषाग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न। अजपेत्यादिपर्युदासान्नित्यैकश्रुतेर्मन्त्रविषयकत्वम्, वैकल्पिक्यास्तु ब्राह्मणपरत्वमिति व्यवस्थासम्भवात्। प्रतिषेधपक्षेऽपि नित्यैकश्रुतेरेव ऊहादिविषयत्वम्, वैकल्पिक्यास्तु छन्दोविषयत्वमिति सम्भवात्तन्निवृत्त्यर्थतया सार्थक्यात्।

अत्र व्याचक्षते—तन्त्रेणावृत्त्या वा "अच्छन्दसि" इति नञ्प्रश्लेषाद्भाषायामप्यैच्छिको विकल्पः। दाण्डिनायनादि—सूत्रे "ऐक्ष्वाकस्य स्वरभेदार्थं पृथक् निपातनम्" इत्युक्त्वा "एकश्रुत्यनिर्देशात्सिद्धम्। एकश्रुतिर्हि स्वरसर्वनाम। यथा—नपुंसकं लिङ्गसर्वनाम" इति भाष्योक्तेः। अत एव विरुद्धस्वरकसमासद्वयस्यैकश्रुत्या सङ्ग्रहादभियुक्तानां श्लेषकाव्यनिर्माणं सङ्गच्छते। अत एव इन्द्रशत्रुशब्दे बहुव्रीहिस्वरेण दोषप्रवृत्तिरुक्ता पस्पशायाम्, तदन्ते "श्वेतो धावति अलम्बुसानां याता" इति भाष्यं च। "वेद इव

लोके स्वरो न विशेषाध्यवसायहेतुः" इति काव्यप्रकाशस्य त्वेकश्रुतया पाठादित्याशयः ।

नचैवं "झल्युपोत्तमम्" इति प्रक्रम्य "विभाषा भाषाया-म्"इत्युक्तेर्वैयर्थ्यम् । त्रैस्वर्येण प्रक्रमे पाक्षिकानुदात्तलाभार्थ-त्वात् । वेति प्रकृते विभाषाग्रहणात्सूत्रकृतां तन्त्रादेरनभि-मतत्वात् । स्वरविधौ छन्दोऽधिकाराभावाच्चेति तिष्ठतु विस्तरः ।

न सुब्रह्मण्यायां स्वरि-तस्य तूदात्तः ३७ ।

सुब्रह्मण्याख्ये निगदे पूर्वेण प्राप्ता एकश्रुतिर्न भवति किन्तु वचनान्तरविहितस्य स्वरितस्योदात्तः स्यात् । "सुब्र-ह्मण्योम्" । "इन्द्र आगच्छ" । ओंकारस्योदात्तत्वं व्याख्या-तम् । "ओमभ्यादाने" इति प्लुतोदात्तत्वं तु नास्ति, तस्याऽयज्ञकर्मविषयत्वादिति सम्प्रदायः । इन्द्रशब्द आ-मन्त्रितायुदात्तः, शेषनिघातेनाकारोऽनुदात्तः । "उदात्ताद-नुदात्तस्य" इति तस्य स्वरितः, तस्यानेन उदात्तः । "नि-पाता आद्युदात्ता" इत्याकार उदात्तः । गच्छ इत्यस्य "ति-ङ्ङतिङः" इति निघातः । "उदात्ताद्" इति गकाराकारस्य स्वरितः । तस्याप्युदात्तः । तथाच छकारभिन्ना आद्याश्चत्वार उदात्ताः । नच "उदात्ताद्" इति छकारस्याप्युदात्तत्वाप-त्तिः । तदुत्तरमेतत्प्रकरणपाठस्य पूर्वमुक्तत्वात्स्वरितोदात्त-स्यासिद्धत्वात् ।

"हरिव आगच्छ" इत्यत्र आमन्त्रितायुदात्तः, इकारस्य

शेषनिघातः, तस्य स्वरितः, तस्योदात्तत्वम् इति 'हरिव' इत्यत्र द्वावुदात्तावन्त्योऽनुदात्तः । 'आगच्छ'इत्यपि पूर्ववत् ।

"आगच्छ मघवन्" इत्यत्र "आमन्त्रितस्य" इति मघवच्छब्दोऽनुदात्तः ।

"मेधातिथेः" इति षष्ठ्यन्तस्य "मेष"इत्यामन्त्रिते पराङ्गवद्भावात् आमन्त्रितस्वरेण मेधातिथिशब्दावयवो मे इत्युदात्तः, धा इत्यस्योक्तरीत्या स्वरितस्यानेनोदात्तः। मेधा इति द्वयमुदात्तम्। इतरदनुदात्तम् । एवं "वृषणश्वस्य मेने गौरावस्कान्दिन्नहल्यायै जार" इत्यादिषु पराङ्गवद्भावादि योज्यम् ।

"कौशिकब्राह्मण गोतमब्रुवाण" इत्यत्रापि द्वौ द्वावुदात्तावन्येऽनुदात्ताः । नच तृतीयस्यापि "उदात्तादनुदात्तस्य" इति स्वरितत्वादनेनोदात्तत्वापत्तिः, एवं परेषामपीति वाच्यम् । स्वरितग्रहणसामर्थ्यात् सर्वेषामुदात्तत्वे इष्टे "न" इत्यपहाय "सुब्रह्मण्यायामुदात्त" इत्येव ब्रूयात् । तस्मादुभयग्रहणसामर्थ्यान्न सर्वेषामुदात्तत्वम् ।

"श्वः सुत्यामागच्छ मघवन्" । श्व इति निपातस्वरेणाद्युदात्तः । सुत्याशब्दः "संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः" इति सुनोतेः क्यपि तत्रोदात्तानुवृत्तेरन्तोदात्तः, शेषनिघातेन 'सु'इत्यनुदात्तः । "उदात्तस्वरितपरस्य" इत्यनुदात्ततरः । आगच्छ इति द्वावुदात्तौ परोऽनुदात्त इति पूर्ववत् ।

"त्र्यहे सुत्याम्, त्र्यहे सुत्याम्" त्र्यह इति टजन्तत्वादन्तोदात्तम् ।

तथा च सामब्राह्मणम्–"तस्मादुत्करे तिष्ठन्सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्यायाह्वयति–सुब्रह्मण्यो३म्, सुब्रह्मण्यो३म्, सुब्रह्मण्यो३म् इति ।

स्त्रियमिव त्रिराह त्रिपत्या हि देवाः । 'इन्द्रागच्छ' इति यदाह 'इन्द्रागच्छ' इत्येतद्वा अस्य प्रत्यक्षं नाम तेनैवैनं त्रिराह्वयति । 'हरिव आगच्छ' इति, पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी ताभ्यां हीदं सर्वं हरति । 'मेधातिथेर्मेष' इति, मेधातिथिं ह काण्वायनिं मेषो भूत्वा जहार । 'वृषणश्वस्य मेने'। वृषणश्वस्य ह मेनका नाम दुहिताऽऽस तां हेन्द्रश्चकमे । 'गौरावस्कन्दिन्' इति । गौरमृगो ह भूत्वाऽवस्कन्द्यारण्याद्राजानं पिबति । 'अहल्यायै जार' इति । अहल्याया ह मैत्रेय्या जार आस । 'कौशिकब्राह्मण' इति । कौशिको ह स्मैनं ब्राह्मण उपन्येति । 'गोतमब्रुवाण' इति । देवासुरा ह संयत्ता आसंस्तानन्तरेण गोतमः शश्राम, तमिन्द्र एत्योवाच—इह नो भवान्स्पशश्चरत्विति, नाहमुत्सह इति, अथाहं भवतो रूपेण चराणीति, यथा मन्यस इति । स यत्तद् गोतमो अनुवाणश्चचार गोतमरूपेण वा तदेतदाह गोतमानीति । अहे सुत्यामागच्छ मघवन्निति, तद्यथा ऽर्हतो ब्रूयादिति अहे वः पक्ताऽस्मि तदागच्छनेत्येवमेवैतद्देवेभ्यः सुत्यां प्राह । 'देवा ब्राह्मणाः' इति, देवा ह वै देवा अथ हैते मनुष्यदेवा ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसो ऽनूचानास्ते मनुष्यदेवाः । आहुतय एव देवानां दक्षिणा मनुष्यदेवानाम्, आहुतिभिर्हि देवान्प्रीणाति दक्षिणाभिर्मनुष्यदेवाञ्छुश्रुवुषोऽनूचानान्ब्राह्मणान्प्रीणाति" इति ।

"असावित्यन्तः" ।

वाचनिकमिदम् । प्रथमान्तस्यान्त उदात्तः । 'गार्ग्यो यजते, वात्स्यो यजते । ञित्त्वादाद्युदात्तं प्राप्तम् ।

तथा च द्राह्यायणिसूत्रम् "अर्थनिर्वचनमुदात्तम्" । 'अर्थो निरुच्यते बोध्यते प्राधान्येन प्रतिपाद्यते ऽनेनेत्यर्थनिर्वचनम् । पदमिति यावत् । पदमित्येव तु नोक्तम् । समासे पूर्वपदानामन्तोदात्तता मा भूद्' इति व्याख्यातारः । यत्रे

इत्यस्य निहतस्य "उदात्ताद्" इति स्वरितत्वे उदात्तः।

"अमुष्येत्यन्तः"।

षष्ठ्यन्तोपलक्षणमिदम्। 'दाक्षेः पिता यजते'। पूर्ववत्।

"स्यान्तस्योपोत्तमं च"

अदन्तस्य षष्ठ्यन्तस्य उपान्त्यं यकारादन्तश्चेत्युभयमुदात्तं स्यात्। गार्ग्यस्य पिता यजते, वात्स्यस्य पिता यजते।

"वा नामधेयस्य"।

स्यान्तस्य नामधेयस्योपोत्तमं वा उदात्तं स्याद्, अन्त्यस्तु स्यादेव। देवदत्तस्य पिता यजते। 'जनिष्यमाणानाम्' इत्यत्र प्रत्ययस्वरेण स्यशब्द उदात्तः, "तास्यनुदात्तेद्" इति लसार्वधातुकस्वरेण शानजनुदात्तः। "उदात्ताद्" इति स्वरितः। तस्यानेनोदात्तत्वमिति द्वयमुदात्तौ। अन्यच्छेषनिघातेनानुदात्तम्। 'पितापितामह' इत्यत्र तु पितामहप्रपितामहयोः "अमौ" इत्यन्तोदात्तत्वे "उदात्ताद्" इति स्वरितत्वे प्रकृतसूत्रेण पिप्रशब्दयोरेवोदात्तत्वं न तु तत्परतोऽपि।

देवब्रह्मणोरनुदात्तः ३८।

अत्र वार्त्तिकम्—"देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेके" इति। देवा ब्रह्माण आगच्छत। अयमर्थः—देवा ब्रह्माण इति पदयोर्वैयधिकरण्यपक्षे पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वादुभयोरपि आमन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेषनिघाते स्वरितत्वे च कृतेऽनुदात्तविधिरर्थवान्। यदि तु तयोः सामानाधिकरण्यं तदा "विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्" इति पक्षे विद्यमानत्वाद् "आमन्त्रितस्य" इति निघातेनैव सिद्ध्या प्रयोजनाभावात्।

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ३९ ।

स्वरितात्परेषामनुदात्तानां संहितायामेकश्रुतिः स्यात् । "इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति" । इममित्यन्तोदात्तम् । मे इत्यनुदात्तम् । "अनुदात्तं सर्वम्" इत्यधिकारात् । "उदात्तादनुदात्तस्य" इति तस्य स्वरितः । ततः परेषां गङ्गे इत्यादीनामेकश्रुतिः । संहितायां किम् । पदपाठे आमन्त्रितनिघातेनानुदात्तत्वमेव यथा स्यात् ।

स्यादेतत् । 'अनुदात्तानाम्' इति बहुत्वं विवक्षितं न वा । नाद्यः । 'आग्निवेश्यः', 'पचति' इत्यत्र द्वित्वैकत्वयोरव्याप्तेः । आग्निवेश्यशब्दो हि गर्गादियञन्तत्वादाद्युदात्तः । शेषनिघाते द्वितीयः "उदात्ताद्" इति स्वरितः । वेश्येति वर्णद्वयमनुदात्तम् । पचति इत्यत्र धातुरुदात्तः । शप्तिपौ पित्वादनुदात्तौ । शबकारः स्वरितः । ततः पर एक एवानुदात्त इत्येकश्रुतिर्न स्यात् ।

नान्त्यः । "इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति" इत्यत्र मेशब्दस्य स्वरितत्वात्ततः परस्यैकस्यैवैकश्रुतिः स्यात्, न 'यमुने' इत्यादीनाम्, व्यवहितत्वात् । "तस्मादित्युत्तरस्य" इतिवचनात् ।

अत्र भाष्यम्—वचनत्रयान्तानामनुदात्तपदानामेकशेषोऽयमिति।

सरूपसूत्रारम्भपक्षे चेदम् । जातिपक्षे तु "जात्याख्यायाम्" इति बहुवचनम् । ततश्चैकद्विबहुषु स्वरितात्परस्या जातेरानन्तर्येणोपलम्भात्सर्वेषामेकश्रुत्यसिद्धिः ।

नन्वाद्ये पक्षे प्रभृतीनामेव कार्यं स्यात्सहविवक्षायामेकशेष-

विधानात् समुदितानामेव कार्यान्वयादिति चेन्न । निर्देशसहविवक्षायामपि प्रत्येकं कार्यप्रवृत्तेः, देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामितिवत् ।

उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः ४०।

उदात्तः स्वरितो वा परो यस्मात्तस्यानुदात्तस्यानुदात्ततरः। "सरस्वति शुतुद्रि"। "व्यचक्षयत्स्वः"। इति वृत्तिकाराद्यः।

केचित्तु—एकश्रुतिस्वरस्यानुदात्ततरः स्यादित्येवार्थः । अन्यथा "एकश्रुति दूरात्" इतिसूत्रगतभाष्यकैयटविरोधात् ।

किञ्च अस्यासिद्धत्वात्सरस्वतीशब्दावयवेकारस्यापि पूर्वेणैकश्रुतिः स्यात् ।

नचायं तदपवादः। आग्निम्, कन्या इत्यादौ सावकाशत्वात् ।

नच "न सु ने" इत्यत्र 'न' इति योगविभागान्नासिद्धत्वमिति हरदत्तादिरीत्या निर्वाहः। तदर्थं योगविभागस्य भाष्यादावनुक्तेः । अन्यथा शास्त्रान्तपाठकल्पनस्यापि वैयर्थ्यात् । एकश्रुतेरिव स्वरितस्यापि परत्वाद्बाधोपपत्तौ "नोदात्तस्वरितोदयम्" इतिसूत्रवैयर्थ्याच्चेति प्राहुः ।

अपृक्त एकाल्प्रत्ययः ४१ ।

एकोऽल् यत्र स प्रत्ययो ऽपृक्तसंज्ञः । प्रदेशाः—"सुतिस्यपृक्तं हल्" इत्यादयः ।

स्यादेतत् । एकहलित्येव वक्तव्यम् । 'अपृक्तं हल्' इत्यत्र हल्पदपरित्यागे लाघवात् । अल्ग्रहणे तु विभेदेत्यादौ णलो लोपवारणाय तदावश्यकत्वात् ।

मैवम् । "यूनि लुगणिञोः" इति पदद्वयोच्चारणे गौरवात् ।

हल्ग्रहणेतु अपृक्तस्येत्येव तत्र वक्तव्यत्वात् ।

नचैवं फाण्टाहृतेरपत्यं फाण्टाहृतः । "फाण्टाहृतिमिमता-भ्याम्" इतिणप्रत्ययस्यापि लुगापत्तिः । अण एव लुका सिद्धौ णविधानानर्थक्यापत्त्या तद्वारणात् ।

नच "यञिञोश्च" इतिफग्बाधनार्थतया तत्सार्थक्यम् । पैलादिपाठं कृत्वाऽपि फको वारयितुं शक्यत्वात् ।

मैवम् । यथान्यासे ऽपृक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणम्, हल्ङ्याब्दिसूत्रे द्वितीयहल्ग्रहणम्, "अणिञोः" इत्यत्राऽपृक्त-ग्रहणं चेति त्रयम्; उक्तरीत्याऽप्यपृक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणम्, "अ-णिञोः"इत्यत्राणिञ्पदयोर्ग्रहणं चेति पदत्रयमेवेति न लाघवम्।

एवं च तथाऽप्येकग्रहणं मास्तु । नच दर्विः,जागृविरित्यादाव-तिप्रसङ्गः । अलेव यः प्रत्यय इति व्याख्यानात् । अन्यथाऽल्पद-वैयर्थ्यात् । अलन्तस्येत्यर्थे केवलस्याद्यन्तवद्भावेन तथात्वाश्रयणे तद्व्यावर्त्याभावात् ।

नचैवं हल्ग्रहणेऽपि समानम् इति वाच्यम् । अजन्तव्या-वृत्त्या तदन्तविधेश्चरितार्थत्वापत्तेः । तस्माद् "एकग्रहणं वर्णग्रहणे जातिग्रहणम् इति ज्ञापनार्थम्" इति भाष्यम् । "निपात एकाज्" इत्यत्र ज्ञापितस्यापि पुनर्ज्ञापनं मन्दबुद्ध्यनुग्रहार्थमिति कैयटः ।

तत्पुरुषः समानाधि-करणः कर्मधारयः ४२ ।

सामानाधिकरण्यं द्वेधा शाब्दमार्थं च । आद्यं यथा–नी-लमुत्पलमिति पदद्वयस्य, समानविभक्तिकत्वात् । द्वितीयमपि तत्रैव तदर्थयोरभेदेन विशेषणविशेष्यभावात् ।

तत्राद्यं बाधितसाधारणं 'माता वन्ध्या'इत्यादिदर्शनात् । द्वितीयं त्वबाधितमात्रवृत्तीति विवेकः । शब्दानुशासनप्रस्तावादाद्यमेवात्र निविष्टम् । काञ्चनमयवह्निमानित्याद्यभियुक्तप्रयोगदर्शनात् ।

:वार्त्तिपदयोरेकविभक्तिकयोर्यस्तत्पुरुषः कर्मधारयसंज्ञः स स्यात्।

तत्पुरुषप्रकरणादन्यत्रैतदारम्भस्तु कर्मधारयसंज्ञायास्तत्पुरुषसंज्ञाबाधकत्वं मा भूदिति । तत्रैकसंज्ञाधिकारात् । नीलश्च तदुत्पलं च नीलोत्पलम् । चित्रा गावो यस्येत्यादिबहुव्रीहेरपि समानाधिकरणत्वाद्यभिचारवारणाय तत्पुरुष इति । राजपुरुष इत्यादिवारणाय समानाधिकरण इति ।

नच तत्पुरुषस्य, समुदायस्यैक्यात्सामानाधिकरण्यानुपपत्तिस्तस्य भेदनियतत्वादिति वाच्यम् । तत्पुरुषपदस्य तद्घटकपदलक्षकत्वात् ।

ननु मुख्यतत्पुरुषस्यापि सामानाधिकरण्यं सम्भवति–राजपुरुषः शोभन इत्यादौ, तत्र चरितार्थत्वात्कुतो लक्षणा ।

अत्र कैयटः–तत्पुरुषस्य पदान्तरेण सामानाधिकरण्यं बहिरङ्गं वर्त्तिपदानां तु तदन्तरङ्गमिति ।

नचैवं प्रत्येकं पदानामेव कर्मधारयसंज्ञाऽऽपत्तिः । एकाज्द्विर्वचनन्यायेन पदसमुदायस्यैव संज्ञाविधानात् ।

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ४३ ।

समासविधौ प्रथमान्तं पदमुक्तसंज्ञम् । कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः । कृष्णादिशब्दानां प्रथमान्तत्वाभावेऽपि "द्विती-

याश्रित–" इत्यादौ तत्समर्पकद्वितीयादिपदानां प्रथमान्तत्वात् । तथाच समासपदं तद्विधायकशास्त्रपरमिति फलितम् । समासघटकपदापेक्षया समासविधेर्लघुतया तत्परत्वस्यैव न्याय्यत्वात् ।

स्यादेतत् । निर्देशापेक्षया समासस्याधारत्वात् एकत्र प्रथमानिर्दिष्टस्य सर्वत्रोपसर्जनसंज्ञा स्यात् । तदुक्तम्—"यस्य विधौ प्रथमानिर्देशस्ततो ऽन्यत्रोपसर्जनसंज्ञाप्रसङ्ग" इति । ततश्च राजकुमारीश्रित इत्यत्र श्रितादिसमासे कुमारीशब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वादुक्तसंज्ञायाम् उपसर्जनत्वनिमित्तो ह्रस्वः, पूर्वनिपातश्च पूर्वपदे षष्ठीतत्पुरुषेऽपि स्यात् ।

अत्र वार्त्तिकम्—

"सिद्धन्तु यस्य विधौ तं प्रतीति वचनाद्" इति ।

यस्य श्रितादेः समासविधौ प्रथमानिर्दिष्टं तं प्रत्येवोपसर्जनसंज्ञेत्यर्थात् । उपसर्जनमित्यन्वर्थसंज्ञया यत्प्रतियोगिकं यस्याप्रधानत्वं तत्प्रतियोगिकैवोक्तसंज्ञेति लाभात् ।

नन्वेवमर्द्धपिप्पली, पुरुषव्याघ्र इत्यादौ पूर्वपदार्थप्रधानेऽर्द्धादिशब्दानामुक्तसंज्ञा न स्यात् ।

मैवम् । अर्थसम्भवे सत्येवान्वर्थसंज्ञानां प्रवृत्तिनिमित्तमपेक्ष्य प्रवृत्तेः । अन्यत्र तु तदनपेक्ष्यैव, विधानसामर्थ्याद् । अत एव स्वादीना कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति वक्ष्यते ।

एतेन राज्ञः पुरुषस्येत्यादिरूपमपि व्याख्यातम् ।

भाष्ये तु परिहारान्तरमप्युक्तम् । पूर्वनिपातप्रकरणे हि "न वाऽनिष्टदर्शनाद्" इति पूर्वनिपातं प्रत्याख्यायोक्तम्–"षष्ठ्यन्तयोः समासेऽर्थाभेदात्प्रधानस्यापूर्वनिपातः" इति । वाक्यसमासयोरेकार्थत्वानुरोधाद्राज्ञ एव पूर्वनिपातो न पुरुषस्य, अन्यथाऽर्थभेदप्रसङ्गात् ।

न च राज्ञः कुमार्या इत्यत्रोपसर्जनह्रस्वापत्तिः । पुनर्द्दीप्स-

म्भवादिष्टापत्तेः। वक्ष्यते हि—"परवल्लिङ्गम्" इति, "शब्दशब्दार्थौ" इति। यद्यप्येतत्त्रैव दूषणीयं तथाप्यन्वर्थसंज्ञायामेव तात्पर्यम्।

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ४४।

समासे यन्नियतविभक्तिकं तदप्युक्तसंज्ञं न तु तस्य पूर्वनिपातः। तत्तत्प्रयोगव्यक्तौ सर्वस्याप्येकविभक्तित्वात् सामर्थ्यात् यस्य पर्यायेणापि न सर्वविभक्तित्वं तस्यैव संज्ञा। 'निष्कौशाम्बिः' इत्यत्र हि कौशाम्बीशब्दो निष्क्रमणक्रियाऽपेक्षया ऽपादानशक्तिसम्बन्धात्पञ्चम्यन्त एव। क्रियान्तरापेक्षया शक्त्यन्तरानावेशात्।

स्यादेतत्। श्रितादिसमासे द्वितीयाद्यन्तानां कृष्णादिशब्दानामप्यनेन पूर्वनिपातनिषेधः स्यात्, पूर्वसूत्रस्य नीलोत्पलादिसमानाधिकरणसमासे सावकाशत्वात्।

मैवम्। अत्र पर्युदासाश्रयणात् पूर्वेण तत्र सिद्धेः।

यद्वा "एकविभक्ति—"इत्यनेन विहितोपसर्जनसंज्ञानिरन्तरस्यैव पूर्वनिपातस्य प्रतिषेधः। "अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा" इतिन्यायात्।

"एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम्"

इह मा भूत् अर्द्धं पिप्पल्या अर्द्धपिप्पली। एकदेशिसमासमात्रविषयकश्चायं निषेधः। तेन पञ्चानां कुमारीणां समाहारः पञ्चकुमारिइत्यादौ उपसर्जनत्वमेवेति द्वितीये विस्तरः।

"प्रयोजनं द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वोपसर्गप्रान्तार्थे"।

क्रमेणोदाहरणम्। पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः, प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः, आपन्नो जीविकामापन्नजीविकः, अलङ्कुमार्यै अलङ्कुमारिः, निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिः।

इति सिद्धान्तसुधानिधौ प्रथमाध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथमाह्निकम्॥

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ४५ ।

धातुप्रत्ययभिन्नमर्थवच्छब्दरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् । महासंज्ञाकरणं "को धातुः,कः प्रत्ययः,किं प्रातिपदिकम्" इत्याथर्वणश्रुत्यनुरोधात् । अर्थपदमभिधेयपरम् । संज्ञिविशेषलाभार्थमिदम् । तदुक्तम्–"अर्थवदितिव्यपदेशो वर्णानां मा भूद्" इति । नचाधातुरित्यादिपर्युदासात्तद्भिन्नस्यार्थवत एव लाभः । धर्मान्तरप्रयुक्तसादृश्यवतो वारणीयत्वात् । तेन वर्णेषु प्रत्येकं न व्यभिचारः । "वर्णानां च मा भूद्" इतिपाठे दशदाडिमाद्यनर्थकपदसमुदायस्य चकारेण समुच्चयः ।

स्यादेतत्–अस्तु वर्णानां संज्ञा । न च स्वादेरापत्तिः । एकवाक्यतया संख्याकर्मादिषु तेषां विधानात् ।

नैवम् । अविशेषेण स्वादीनामुत्पत्तेः । ततोऽर्थनियमः प्रकृतार्थापेक्षो वा प्रत्ययनियम इति अव्ययादिवत्सुपां दुर्वारत्वात् । ततश्च धनं वनमित्यादौ समुदायस्य पृथक् प्रातिपदिकसंज्ञायां तदन्तर्भावात् विभक्तिलोपेऽपि नलोपापत्तिः । न चाधातुरिति निषेधः । प्रत्येकस्माद्विभक्तेरापाद्यत्वात् । तत्र च धातुत्वाभावात् । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया विशिष्टरूपोपादानविषयकत्वात् । "प्राद्वहोढ" इत्यादिवत् ।

यत्तूक्तम्–"संघातस्यैकार्थ्यात् सुबभावो वर्णाद्" इति, तद् वर्णानामर्थवत्त्वपक्षे तन्त्रेणैकयैव विभक्त्या समुदायावयवार्थगतैकत्वप्रतीतिसिद्धेः । अनर्थकस्य तु संज्ञायां प्रकाशनीयार्थ-

विरहात् प्रत्येकवर्णादपि स्यात् । अन्यद् विचारितं पस्पशायाम् ।

ननु "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यत्र धातोः पार्थक्येन ग्रहणात् धातोः प्रातिपदिकसञ्ज्ञाविरहो ज्ञापयिष्यते । अन्यथा पुत्रीयतीत्यादौ प्रातिपदिकत्वादेव लुक्सिद्धेः तेन "अहन् वृत्रम्" इत्यादौ न नलोपापत्तिरित्यधातुग्रहणं व्यर्थम् ।

मैवम् । तत्र "अप्रत्यय" इति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधात् तदर्थतया धातुग्रहणोपपत्तेः ।

नच प्रत्ययलक्षणेन "अप्रत्यय" इति संज्ञानिषेधः । "न ङिसम्बुद्ध्योः" इत्यनेन लोपे कार्ये प्रत्ययलक्षणमाश्रित्योक्तपर्युदासो न प्रवर्तते इति ज्ञापितत्वात् ।

अप्रत्यय इति किम् । काण्डे, कुड्ये । अत्र विभक्त्यन्तस्य सञ्ज्ञाया "ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य" इति मा भूत् ।

अत्र भाष्ये छिद् भिद् इत्यादौ 'अधातुः' इति निषेधात्प्रातिपदिकसंज्ञाविधायकत्वेन कृद्ग्रहणस्य चरितार्थत्वेऽपि तद्धितग्रहणस्य नियमार्थत्वं भविष्यति–एतदन्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य संज्ञेति ।

स्यादेतद्–पदाना प्रत्येकं प्रत्ययान्तत्वेऽपि वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् । नच तत्र प्रत्ययान्तपर्युदासेन निर्वाहः । 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च' इति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यैव ग्रहणात् । ननु अर्थवत्त्वाभावादेव तद्वारणम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदानामेवार्थवत्त्वात्, वाक्यस्य चाकाङ्क्षादिलभ्यत्वात् ।

मैवम् । ध्वनिव्यङ्ग्य नित्यं वाक्यं पदार्थसंसर्गरूपविशिष्टवाक्यार्थवाचकम् । अन्यथा वाक्यार्थस्याशाब्दत्व स्यात् ।

तथाच वाक्यमेव मुख्यः शब्दः, वाक्यार्थ एव मुख्यः शब्दार्थः । पदपदार्थावस्थापनं तु लाघवार्थं सादृश्यात्कल्पितान्वयव्यतिरेकावाश्रित्य कल्पितम् । प्रतिवाक्यं व्युत्पत्त्यसम्भवात् इति सिद्धान्तात् ।

अत्र वार्तिकम्—

"अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थम्" इति ।

नन्वेवं बहुपटवः, उच्चैः, नीचकैः इत्यादिकानामपि संज्ञा न स्यात् । ग्रोत्पन्नान्याभावसामर्थ्याभ्यां प्रत्ययस्य प्रकृतेश्चार्थवत्त्वात् अर्थवत्समुदायत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वात् ।

नच संज्ञाविरहे यथा स्वाद्युत्पत्तिर्न भवति, तथा पूर्वोत्पन्नविभक्तिलोपोऽपि न भविष्यति इति तथैव सिद्धिरिति वाच्यम् । स्वरे दोषप्रसङ्गात् ।

तथाहि—"चित" इति सूत्रे "चितः सप्रकृतेः बह्वकजर्थम्" इतिवचनात्प्रकृतिमन्तर्भाव्य चित्स्वरो विधीयते । तथाच 'पटव' इति जसन्तस्य बहुचं प्रति प्रकृतित्वात् जसकारस्योदात्तत्वं स्यात् । पूर्वोत्पन्नसुपो लोपे तु पुनरुत्पन्नविभक्तेः प्रकृत्यनन्तर्भावाट्टाकारस्योदात्तत्वमिति सिद्धमिष्टम् । उच्चकैरित्यादावपि अकच्सतः समुदायादिभक्त्यभावे पदत्वाभावाद् 'उच्चकैः पठति' इत्यादौ "तिङ्ङतिङः" इति निघातानुपपत्तिः, पदादित्यधिकारात् । तन्मध्यपतितन्यायस्यानाश्रयणेनेदम् । तस्मात्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवत्येवेति ज्ञापनार्थम् अप्रत्यय इति वक्तव्यम् ।

नन्वेवं बहुपटव इत्यादेरपि निषेधापत्तिः । प्रत्ययान्तस्यैव प्रतिषेधात् ।

न च 'संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाभावः'। यत्र संज्ञा विधेया तत्रैव तन्निषेधात्। अत्र तु संज्ञाप्रतिषेध इति वैषम्यात्।

न च जसन्तं बहुपटव इत्येतदपि प्रत्ययान्तमेवेति वाच्यम्। पटुशब्दादेव जसुत्पत्तेः, समुदायस्य तदन्तत्वाभावात्।

न च न विद्यते प्रत्ययो यस्मिन् इति बहुव्रीहिणा प्रत्ययादेरपि बहुपटव इत्यस्य निषेधः स्यादिति वाच्यम्। वर्त्तिपदार्थप्राधान्येन तत्पुरुषस्यान्तरङ्गत्वात्।

अत्र भाष्यम्—तुल्यजातीयस्यैव समासग्रहणेन नियमः क्रियते सुबन्तानामेव समासविधानात्।

न चाश्वक्रीतीत्यादौ "गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः" इतिवचनादसुबन्तेनापि सुबन्तस्य समासोऽस्तीति वाच्यम्। भेदससर्गद्वारकार्थवत्त्वयुक्तानामित्यर्थादिति कैयटः।

तथाच प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नसमुदायस्य समासभिन्नस्योक्तनियमेन व्यावृत्तिरिति फलितम्।

एतेनोक्तदोषभिया प्रत्ययान्तप्रतिषेधसामर्थ्यात्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य सञ्ज्ञा भवत्येवेति न्यासग्रन्थो यथाश्रुतपरत्वेन व्याख्यातः।

केचित्तु—यत्र संघाते पूर्वो भागः पदम् उत्तरस्तु प्रत्ययस्तस्य व्यावृत्तिः। बहुपटव इत्यत्र पूर्वभागस्य पदत्वाभावान्न दोषः। जन्मवानित्यादौ तूत्तरभागस्य प्रत्ययत्वात्। न च तद्धितग्रहणसामर्थ्यम्। औपगव इत्यादौ पूर्वस्य भसंज्ञया तत्र चरितार्थत्वात्। न चान्तर्वर्त्तिविभक्तिमाश्रित्य पदसंज्ञा। तुल्यावधिकया भसंज्ञया

तद्भावात् । न च 'अयमियान्' इत्यादिसमुदायस्य संज्ञाप्रसङ्गः पूर्वभागस्य पदत्वेऽप्युत्तरस्य प्रत्ययत्वादुक्तनियमेन तत्र प्रत्यय-भावादिति वाच्यम् । तद्धितत्वस्यापि प्रत्ययविशेषणत्वात् । तद्धितत्वाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावस्य तत्राप्यनपायादित्याहुः ।

न च सुप्तिङ्समुदायस्य संज्ञापत्तिः । "जहिकर्मणा बहुल-माभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति" इत्यस्य नियमार्थत्वात् । यद्यपि समाससंज्ञा समासान्तोदात्तार्था तथापि समासत्वादेव प्रातिपदिकत्वमिति तत्तुल्यजातीयतामतिपादनार्थमेतदुक्तमिति कैयटः ।

न च 'पश्य पात्वति' इत्यादेस्तिङ्समुदायस्य तदापत्तिः । "आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये" इत्यस्य नियमार्थत्वात् । तस्मात्समासग्रहणेन तुल्यजातीयानां सर्वेषां वाक्यानां नि-यमान्निवृत्तिरिति सिद्धम् ।

अत्र वदन्ति–नैयायिकमते समासस्य शक्तिलक्षणोभयर-हितत्वादर्थवत्त्वाभावाद्समाससंज्ञाविधायकत्वे बहुपटव इत्यादे-रासिद्धिः, तद्धितान्तत्वाभावात्समासत्वाभावात् ।

न च तद्धितग्रहणं तद्विशिष्टपरमिति वाच्यम् । पचतकी-त्यादावतिव्याप्तेरिति ।

तन्न । पदार्थद्वयस्य विशेष्यत्वप्रकारत्वाभ्यामन्वयात् यत्र विशिष्टार्थलाभस्तादृशसमुदायस्यैव तैरनर्थकत्वोपगमात् । बहु-चस्तु स्वार्थिकप्रत्ययत्वेन पटुशब्दस्यैव तादृशार्थकत्वात् ।

तथाच अयं विशेषः–वैयाकरणानां वाक्यसमासयोरपि बहुपटव इत्यादिवदर्थवत्त्वात्समासग्रहणस्य नियमार्थत्वाद् वा-क्यवद्बहुपटव इत्यादेरपि व्यावृत्तिप्रसक्तौ तद्व्यावृत्तं नियमप्र-तियोगितावच्छेदकं रूपमाश्रित्य वाक्यस्य संज्ञा वार्यते ।

न तु कारकपूर्वस्यापि । अधिकग्रहणे प्रमाणाभावात् । त्परिभाषाया एव प्रवृत्त्यभावात् ।

वस्तुतो नात्र तत्परिभाषाऽवकाशः । "गतिरनन्तर" त्यत्र तस्या ज्ञापयिष्यमाणत्वात् । प्रत्येकपूर्वस्यैव तदर्थात् । उभयपूर्वकस्य युगपदनुपादानात् । अवतप्तेनकुलस्थितम्, उदकेविशीर्णमित्यादौ तथैव दर्शनाच्चेति दिक् ।

नन्वेतत्सूत्रं व्यर्थम्, व्युत्पत्तिपक्षे कृदन्तत्वादेव सर्वत्र सिद्धेरिति चेन्न। अव्युत्पत्तिपक्षे सार्थक्यात् । तत्र चेदमेव ज्ञापकमिति भावः ।

निरुक्तेऽप्युक्तम्—"नामान्याख्यातजानीति शाकटायनः, नैरुक्तसमयश्च, न सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणानाञ्चैके" इति ।

व्युत्पत्तिपक्षेऽपि निपातार्थमनुकरणार्थञ्चेति हरदत्तोक्तं तु चिन्त्यम् । तत्रापि प्रकृत्यादिकल्पनसम्भवात् ।

वस्तुतस्तु व्युत्पत्तिपक्षेऽपि बहुपटव इत्याद्यर्थं सूत्रम् । न चैवं बहुच्पूर्वं इत्येव सूत्र्यतामिति वाच्यम् । मूलकेनोपदंशमित्यादौ कृदन्तत्वेनातिप्रसङ्गात् । अर्थवत्सूत्रं विना समासग्रहणस्य नियमार्थत्वायोगादिति दीक्षिताः ।

तदसत् । भेदविवक्षायामनुकरणानां प्रकृत्यादिकल्पने मानाभावात् ।

अयं तु विशेषः । भेदविवक्षापक्षेऽनुकार्येणार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकसंज्ञा "भुवो वुग्" इत्यादिवत् । अभेदविवक्षायां तु न, गवित्ययमाहेत्यादिवत् । मूलकेत्यादावतिप्रसङ्गस्य च निरस्तत्वात् ।

कृत्तद्धितसमासाश्च ४६ ।

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता (वेदान्त) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाश जैमिनीयद्वादशाऽध्यायार्थसंग्रह. श्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचित । (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका प्रभाकरमतानुसारि—मीमांसादर्शनम् । महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् श्रीशङ्करभट्टकृता मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्ण (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसार । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीत स्वकृतव्याख्यासमलङ्कृत । (वेदान्त) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । ३१

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचित सम्पूर्णम् (वेदान्त) ३

(२१) श्रीहर्षप्रणीत खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजन ख्यया व्याख्यया विद्यासागरीति प्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्त) १८

(२२) भाट्टरत्नाकरिका श्रीभट्टमल्लविरचिता २

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्—बालबोधिनीव्याख्यया सरसास्वादिन्या च सहितम् ८

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्ति मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता (वेदान्त) २

(२५) कौण्डरचम्पू । अथ श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानखण्डीय प्रत्यक्षखण्डगदाधर्य प्रत्यक्षानुमानमथुरी व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकाया कुसुमाञ्जलेश्च कौण्डरचानि २

(२६) ब्रह्मसूत्रम्, शैवदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टराचितसिद्धान्तसेतुकाऽभिधटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् २

(२७) षड्दर्शनसमुच्चय । बौद्धनैयायिकसांख्यजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शनसंग्रह । मणिभद्रकृतटीकया सहित । हरिभद्रसूरिकृत । १

(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्ड प्रकाशव्याख्यासहित । प्रमेयरत्नार्णवश्च १

(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्या जागदीशी टीका । १३

(३०) वीरमित्रोदय । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचित परिभाषा—संस्कारप्रकाशात्मक । सपिण्डदीपकश्च ११

(३१) वीरमित्रोदय । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचित आह्निकप्रकाश ६

(३२) स्मृतिसारोद्धार विद्वद्वरविश्वम्भरत्रिपाठिसङ्कलित. .. . ४

(३३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता । २

(३४) सत्थानरत्नाकर । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचित १

(३५) वेदान्तपारिजातसौरभं नाम ब्रह्ममीमांसाभाष्यं श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १

(३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणतीर्थविरचित—योगसिद्धान्तचन्द्रिकाभिधया व्याख्यया सवलितम् । २

(३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्दसरस्वतीस्वामिकृत ब्रह्मामृतवर्षिणीसमाख्यव्याख्यासंवलितम् । ४

(३८) विश्वप्रकाश । कोश । विद्वद्वरश्रीमहेश्वरसूरिविरचित । ... १

(३९) श्रीसुबोधिनी । श्रीवल्लभाचार्यविनिर्मिता श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामिश्रीविठ्ठलनाथदीक्षितविरचितटिप्पणीसहिता । श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धजन्मप्रकरणे श्रीसुबोधिनीटिप्पण्यो –प्रकाश. गोस्वामि श्रीश्री पुरुषोत्तमजीमहाराज विरचित ३

(४०) वीरमित्रोदय । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचित पूजाप्रकाश । ४

(४१) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रह. । श्रुतिसिद्धान्तापरनामक । श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रविरचित । वेदान्तकारिकावली श्रीपुरुषोत्तमप्रसाद शर्मकृता अध्यात्मसुधातरङ्गिण्याख्यटीकया सहिता ३

(४२) स्वानुभवादर्श । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमाधवाश्रमविरचित । स्वकृतटीकाविभूषितश्च । १

November 1918.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES,

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NO. 251.

व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधिः।

पर्वतीयविश्वेश्वरसूरिविरचितः।

लब्धव्याकरणाध्यापकपदवीकेन काव्यतीर्थपदभाजा

सीतारामशास्त्रिणा परिशोधितः।

VYAKARANA'SIDDHANTA SUDHANIDHI

BY

Visvesvara Suri

Edited by

Pandit Sita Rama Sastri Shende

Vyakaranopadhyaya, Kavyatirtha

A Scholar of the Benares Sanskrit College

FASCICULUS VII

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES
AGENTS OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG
PANDITA JYESHTHARAM MUKUNDAJI BOMBAY
PROBSTHAIN & CO BOOKSELLERS LONDON
Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press,
Benares

Price Rupee one

Registered According to Act XXV of 1867.

कृदन्ततद्धितान्तसमासाः प्रातिपदिकसंज्ञाः । प्रत्ययान्तप्रतिषेधस्य पूर्वमुक्तत्वात्तदपवादस्यास्य प्रत्ययान्त एव प्रवृत्तेः, "संज्ञाविधौ" इत्यस्य नात्र प्रवृत्तिरिति न्यासकारः । लिट् धुक् इत्यादौ अधातुरिति, कर्तेत्यादौ प्रत्ययान्तमिति पर्युदासे प्राप्तेऽयमारम्भः । समासग्रहणं च नियमार्थमिति व्याख्यातम् ।

ननु समासस्य प्रत्ययान्तत्वादप्राप्तविधिरयं स्यात् । मैवम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् । न च "स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेन" इत्यनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावात् 'राजकुमारी' इत्याद्यर्थं स्यादिति वाच्यम् । अन्तरङ्गस्यापि हल्ङ्यादिलोपस्य लुग्विषये प्रवृत्त्यभावात्, श्रूयमाणे एव सुपि समासप्रवृत्तेः, 'परिहृत्यापवादविषयम्' इतिन्यायात् । तत्राप्रत्ययान्तत्वेन समासवाक्ये प्रवृत्तायाः संज्ञाया एकदेशविकृतन्यायेन विभक्तिलुक्यपि सुलभत्वात् । अत एव गोमत्प्रियः इत्यादौ न नुमादयः । लुका लोपे प्रत्ययलक्षणाभावात् ।

ननु तथाऽप्यसमर्थसमासे विध्यर्थं स्यात् । मैवम् । अर्थवदित्यनुवृत्तेः, तस्य चानर्थकत्वात् । न चैवं तत्र संज्ञाऽनापत्तिः । धर्मिग्राहकमानेन तत्सिद्धेः । "असूर्यललाटयोः" इत्यनेन असूर्यशब्दे उपपदे खश् । विभक्त्यन्तं विना च उपोच्चारितपदरूपोपपदत्वानुपपत्तेः ।

स्यादेतत् । शशविषाणादिसमासार्थमयमपूर्वविधिः । तेषामनर्थकत्वात् । ननु शशपदं शशसम्बन्धाभाववत्परम् । तस्याभेदेन विषाणान्वयः । तथा च शशसम्बन्धाभाववद्भिन्नं विषाणमित्यर्थवदेव तदिति वाच्यम् । शशविषाणं नास्तीत्यस्यायोग्यत्वापत्तेः ।

अत एव विषाणे शशसम्बन्धाभावनिश्चयदशायां शशविषाणनिर्मितं कार्मुकमिति वाक्यान्न शाब्दधीरित्यभियुक्ताः। अत एव—

एष वन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः।
मृगतृष्णाऽम्भसि स्नातः शशशृङ्गधनुर्द्धरः॥

इत्यादेरपार्थकत्वमिति क्षीरस्वाम्यादिभिरुक्तम्। अत एव 'सङ्गतिग्रहणाभावाच्छशशृङ्गादिपदानामबोधकता' इति बौद्धाधिकारदीधितावुक्तम्।

नैवम्। "शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः" इति पातञ्जलसूत्रात् शशविषाणादेरलीकस्यापि शाब्दबोध्यत्वात्। अनेन पदेनालीकं बोध्यमिति वृत्तेस्तत्र स्वीकारात्। अत एव 'गगनकमलस्यापि शब्दाभासप्रतिपन्नत्वात्' इति लीलावत्यामुक्तम्।

अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि। इति—
खण्डनकारोक्तेश्च।

नास्तीति कथनं समासार्थविवरणार्थम् । समासोत्तरं नास्तीति पदजातं त्वनुवादमात्रम् । स्पष्टं चैतन्मीमांसावार्त्तिकादाविस्याहुरिति दिक् ।

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ४७।

अजन्तस्य प्रातिपदिकस्य नपुंसके ह्रस्वः । श्रीपम् । ह्रस्वश्रुत्या "अच" इत्युपस्थितौ तदन्तविधिः । प्रातिपदिकसम्बन्धिनोऽच इत्यन्वये तु वैयधिकरण्यम्, सुवाक् कुलमित्यादावतिव्याप्तिश्च स्यात् ।

न च नपुंसकपदेनैव प्रातिपदिकाक्षेपसम्भवात्तदुपादानैवयर्थ्यम् । काण्डे कुड्ये रमते ब्राह्मणकुलमित्यादिव्यावृत्त्यर्थत्वात् । साधनाश्रयमख्यावत्तल्लिङ्गस्याप्युपादानसंभवात् ।

नचोक्तन्यायेन 'दोषा ब्राह्मणकुलम्'इत्यादौ सहचरितत्वाद्दोषाशब्दस्यौपचारिकत्वेऽव्ययस्यापि ह्रस्वापत्तिः प्रातिपदिकत्वादिति वाच्यम् । 'दोषा दिवा' इति शब्दौ हि रात्रावहनीति सप्तम्यर्थविशिष्टार्थौ । ब्राह्मणकुलसाधनानां क्रियाणां अधिकरणं कालो भवन् ब्राह्मणकुलस्याधिकरणम्—'दोषा दृश्यते चरत्यधीते वा' इति । आधेयव्यपदेशेनाधिकरणस्य क्रियाधारत्वात् । ततश्चाव्ययं नपुंसकस्याधिकरणमेव न तु नपुंसकमिति ।

ननु काण्डीभूतं ब्राह्मणकुलमित्यादौ प्रकृतिविकृत्योरभेदविवक्षायां च्विप्रत्ययान्तस्यापि नपुंसकत्वादतिव्याप्तिरिति । नच कृते ह्रस्वे "च्वौ च"इति दीर्घो भविष्यतीति वाच्यम् । अन्तरङ्गे दीर्घे बहिरङ्गस्य ह्रस्वत्वस्यासिद्धत्वात् । एवं रमते इत्यत्रापि ह्रस्वत्वे टेरेत्वं नेति योज्यमिति चेन्न ।

---

१ अधिकरणं भवम् काल इति योजना ।

असत्त्ववाचित्वादव्ययस्य नपुंसकत्वाभावात्। एतेन तिवन्तमपि व्याख्यातम्। शक्त्याश्रयद्रव्यानिष्ठसंख्याप्रतिपादकस्याप्याख्यातस्य तदीयलिङ्गप्रतिपादने सामर्थ्यविरहात्। शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्। 'काण्डे तिष्ठतः' इत्यत्रापि नपुंसकत्वाभावः, संख्यायाः प्राधान्यात्। अवयवधर्मेण समुदायस्य नपुंसकत्वव्यपदेशे तु काण्डे कुड्ये इत्यत्र स्यात्। प्रातिपदिकविभक्त्योरेकादेशस्य प्रातिपदिकग्रहणेन ग्रहणात् 'ह्रस्वो नपुंसके यत्तस्य' इति कर्त्तव्यं स्यात्। साक्षात्तस्यैव यदा नपुंसकत्वं तदा ह्रस्वो न त्ववयवद्वारके तस्मिन्निति तदर्थः।

अथवा तस्यैवानुपजातव्यतिरेकस्येत्यर्थः। विभक्त्यन्तं चोपजातव्यतिरेकमिति नातिप्रसङ्गः।

सूत्रकारस्य त्वयमभिप्रायः—मुख्यमेवात्र नपुंसकवृत्ति प्रातिपदिकं गृह्यते। अन्तवद्भावातिदेशात्तु प्रातिपदिकत्वं न मुख्यमिति। युगवरत्राय,युगवरत्रार्थम्, युगवरत्रेभ्य इत्यादौ तु न ह्रस्वः। बहिरङ्गत्वाद्दीर्घादीनामसिद्धत्वात्। एवमतिखट्वायेत्यादौ उत्तरसूत्रेण ह्रस्वोऽपि नेति व्याख्येयम्।

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ४८।

उपसर्जनेति गोस्त्रियोः,तेच प्रातिपदिकस्य विशेषणम्। तेन तदन्तविधिः। "ग्रहणवता प्रातिपदिकेन" इति निषेधस्य प्रत्ययविधिमात्रविषयकत्वात्। तथा चोपसर्जनभूते ये गोस्त्रियौ तदन्तं यत्प्रातिपदिकं तस्य ह्रस्वः स्यात्। "अलोऽन्त्यस्य"। निष्कौशाम्बिः, अतिखट्वः। "एकविभक्ति च" इत्युपसर्जनत्वम्। चित्रगुः। प्रथमानिर्दिष्टत्वात्।

स्यादेतत् । अतिश्रीः, अतिलक्ष्मीरित्यादौ ह्रस्वत्वं स्यात् ! नैवम् ।

अत्र वार्त्तिकम्—

"गोटाङ्ग्रहणं कृन्निवृत्त्यर्थम्" ।

कृत्स्त्रीणां धातुस्त्रीणां चेत्यर्थः । टाबिति टापमारभ्य ष्यङो ङकारेण प्रत्याहारः । तथा च कृदन्तस्त्रीणां तद्बहिर्भावान्न दोषः ।

भाष्यकारास्त्वाहुः—स्त्रीग्रहणं स्वरितमाश्रित्य "स्त्रियाम्" इत्यधिकारे विहिता एव प्रत्यया गृह्यन्ते । "स्वरितेनाधिकारः" इति सूत्रस्य यत्र स्वरितत्वं तत्र तदाधिकारोपादानमिति, अस्यापि व्याख्यास्यमानत्वात् ।

नन्वेवं राजकुमारीमतिक्रान्तोऽतिराजकुमारिरित्यादौ ह्रस्वो न स्यात् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्यैव ग्रहात् । कुमारशब्दस्य ङीप्कृतित्वात्कुमारीशब्दस्यैव स्त्रीप्रत्ययान्तत्वान्न तु राजकुमारीशब्दस्येति चेन्न । स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावात् । अत एव परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्र "ष्यङः संप्रसारणम्" इत्यस्य प्रवृत्तिः ।

ननूपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमोऽस्त्येव अन्यथाऽतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्रापि सम्प्रसारणापत्तेः ।

अत्र कैयटः—'क्वचिदुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेऽपि तदादिनियमो नास्ति हल्ङ्याब्भ्यादिसूत्रे दीर्घग्रहणात् । अन्यथा निष्कौशाम्बिः, अतिखट्व इत्यादौ उपसर्जनत्वात् ङ्याबन्ताभावादेव सुलोपानापत्त्या तद्वैयर्थ्यापत्तेः ।

नन्वेवं कुम्भकारीशब्दादपि स्त्रीभ्यो ढगुत्पत्त्या कौम्भकारेयसिद्धौ "अनुपसर्जनात्" इत्यत्र तत्सिद्धिर्न स्यादिति भाष्यविरोध इति चेन्न । तत्र तदादिनियमाभावे कदाचित् कारी-

शब्दादपि तदापत्तेरिति तदाशयादिति ।

न्यासकारस्त्वाह–'अङ्गसंज्ञासूत्रे योगविभागलभ्येयं परिभाषा । तत्र "वाऽऽमि" इत्यत्राव्यवस्थितविभाषार्थस्य वाशब्दस्यानुवृत्तिमाश्रित्यात्र तत्प्रवृत्तिर्नेति व्याख्येयम् ।

यद्वा "कृत्तद्धित" इत्यतोऽनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारोऽनुवर्त्यः, इति ।

स्यादेतत् । गोकुलमित्यादावतिप्रसङ्गः । कुमारीपुत्र इत्यत्र कुमारीशब्दस्य प्रत्ययान्तत्वादप्रातिपदिकत्वेऽपि राजकुमारीशब्दस्य समासप्रातिपदिकत्वाद्राजकुमारीपुत्र इत्यत्रापि अतिप्रसङ्ग एव । खट्वायादौ मालायाद इत्यादौ तु न तच्छङ्का, उभयत आश्रयेऽन्तादिवद्भावनिषेधात् । अत्र हि प्रातिपदिकं स्त्रीप्रत्ययश्चाश्रीयते–स्त्रीप्रत्ययान्तं यत्प्रातिपदिकमिति । एकादेशश्च यदि प्रातिपदिकस्यान्तवत्तदा स्त्रीप्रत्ययस्यान्तत्वं नास्ति, अथ स्त्रीप्रत्ययस्यादिवत्तदा प्रातिपदिकत्वं नास्तीति ।

मैवम् । गोकुलमित्यादौ तदन्तत्वाभावात् प्रातिपदिकेच व्यपदेशिवद्भावस्य निषेधात् ।

ननु "येन विधिः" इति सूत्रे "रोण्या अण्" "तस्य च" इति वार्त्तिककृतोक्तत्वात् "स्वं रूपम्" इत्यस्यानुवृत्तिरिति लभ्यते । तथा च गोऽन्तत्वाभावेऽपि गोशब्दस्वरूपसत्त्वादेव गोकुलमित्यादौ ह्रस्वः स्यात् ।

मैवम् । "स्वं रूपम्" इत्यस्याननुवृत्तेः । आद्यन्तवत्सूत्रे "येन विधिस्तदन्तत्वे प्रयोजनम्" इति वार्त्तिकोक्तेः ।

न च तथापि "तस्य च" इति वार्त्तिकादेव गोकुलमित्यत्र ह्रस्वापत्तिः । तस्य वार्त्तिकमात्रशेषत्वात् ।

नापि द्वितीयः । उपसर्जन यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तस्योपसर्जनस्येत्युक्त्वा यत्प्रतियोगिकं यस्योपसर्जनत्वं त-

त्प्रातियोगिकस्यैवान्तत्वस्य लाभात् । राजकुमारीशब्दस्य तु पुत्रपदेन यः षष्ठीसमासस्तन्निरूपितोपसर्जनत्वसत्त्वेऽपि तन्निरूपितान्त्यत्वाभावात् । अन्यथा "पूर्वपदप्रतिषेधः" इति वार्त्तिकारम्भेऽप्यनिर्वाहात् । पञ्च कुमार्यः प्रिया अस्येति त्रिपदे बहुव्रीहावाद्यपदद्वयस्य "तद्धितार्थोत्तरपद"इति द्विगुसमासे कुमारीशब्दस्य पूर्वपदत्वाभावात् ह्रस्वापत्तेः । भिन्नप्रतियोगिकयोरन्तत्वोपसर्जनत्वयोः सत्त्वात् । एतेन अगोपुत्र इत्यपि व्याख्यातम् ।

अथ तथाऽपि द्वन्द्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुक्कुटमयूर्याविस्यत्र समासार्थेऽवयवार्थस्योपसर्जनत्वाद्, "अनेकम्"इत्यनुवृत्त्या प्रथमानिर्दिष्टत्वाच्च मयूरीशब्दस्योपसर्जनत्वाच्चस्मिन्नेव समासेऽन्त्यत्वाच्च ।

मैवम् । "परवल्लिङ्गम्" इति "शब्दशब्दार्थौ" इति वक्ष्यमाणत्वाल्लिङ्गतदर्थबोधकप्रत्ययोभयातिदेशस्वीकारान्मयूरीशब्दस्योक्तरीत्या ह्रस्वत्वेऽपि द्वन्द्वसमासोत्तरं ङीप्प्रत्ययोपपत्तेः । अवयवार्थयोरेव परस्परसन्निहितयोर्द्वन्द्वार्थत्वामिति प्राधान्यादुपसर्जनत्वाभावाच्च ।

स्यादेतत् । "कपि प्रतिषेधो वक्तव्यः" । बहुकुमारीकः । विषयसप्तमी चेयम् । कपः पूर्वमेवान्तरङ्गत्वात् ह्रस्वप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न च "न कपि" इति प्रतिषेधः । "केऽण" इति प्राप्तेरेव तेन प्रतिषेधाद् । "अनन्तरस्य" इति न्यायात् । अन्यथा प्रियं ग्रामणि यस्य प्रियग्रामणिक इत्यादेरपि निषेधापत्तेः । कुलादिविशेषणत्वाद्ग्रामणिशब्दे क्लीबत्वम् ।

मैवम् । कपः समासान्तावयवत्वात्कपि कृते स्त्रीप्रत्ययान्तस्य समासप्रातिपदिकत्वविरहात् । बहुयवागूक इत्यादौ

अतिमाल इत्यादौ च द्वयोः सावकाशतया परत्वात्कप एव प्रवृत्तेः। न चोपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकमात्रापेक्षं ह्रस्वत्वमन्तरङ्गं कप्तु समासविशेषस्य नद्युत्तरपदबहुव्रीहेः सापेक्षत्वाद्बहिरङ्ग इति वाच्यम्। समासार्थोत्तरपदान्ताः समासान्ता इति पक्षे कपोऽन्ययवापेक्षत्वात्, ह्रस्वस्य च समुदायापेक्षत्वात् सर्वेभ्यः समासकार्येभ्यः कपोऽन्तरङ्गत्वात्।

तस्माद् "ईयसो बहुव्रीहेः पुंवद्वचनम्" इत्येव वार्त्तिकमारभ्यम्। बह्व्यः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी। "ईयसश्च" इति कप्प्रतिषेधः। बहुव्रीहेः किम्। श्रेयसीमतिक्रान्तोऽतिश्रेयसिरिति तत्पुरुषे ह्रस्वो यथा स्यात्।

लुक् तद्धितलुकि ४९।

स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् तद्धितलुकि सति। अभावरूपस्य लुकः परत्वासम्भवात्। पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्रः। "तद्धितार्थ" इति समासः। ततः "साऽस्य देवता" इत्यण्। तस्य "द्विगोर्लुगनपत्ये" इति लुक्। "इन्द्रवरुण–" इत्यादिना विहितस्य ङीपोऽनेन लुक्। सन्नियोगशिष्टन्यायेन आनुकोऽपि निवृत्तिः। पञ्चभिः शष्कुलीभिः क्रीतः पञ्चशष्कुलः। "तेन क्रीतम्" इत्यार्हीयस्य ठकः "अध्यर्द्धपूर्व–" इति लुक्। आमलक्याः फलं आमलकम्। "नित्यं वृद्धशरादिभ्य" इति मयट्। फले लुक्। एवं बदरं कुवलमिति। शष्कुल्यादयो गौरादिङीषन्ताः। लौकिकं चैषामुपसर्जनत्वम्। व्याप्तिन्यायादुभयविधस्याप्यत्र ग्रहणात्। लुकि किम्। गार्गीकुलम्। गार्ग्यशब्दाद् "यञश्च" इति ङीप् "यस्येति च" इत्यकारलोपे "हलस्तद्धितस्य" इति यकारलोपः।

स्यादेतत् । अवन्तेरपत्यं गोत्रं स्त्री अवन्ती । "वृद्धेत्कोसलाजादाद्" इति ञ्यङ् । कुन्तीत्यप्येवम् । कुरोरपत्यं स्त्री कुरूः । "कुरुनादिभ्यो ण्यः" । "स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च" इति लुक् । आद्याभ्याम् "इतो मनुष्यजातेः" इति ङीष् । अन्त्याद् "ऊङुतः" इत्यूङ् । अत्रावन्त्यादीनामुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययसत्त्वात्तद्धितलुकश्च कृतत्वात्स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ।

मैवम् । यत्र स्त्रीप्रत्ययान्तात्परस्य तद्धितस्य लुक् तत्रैवास्य लुकः प्रवृत्तेः । अत्र च कृते लुकि स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेः । तदुक्तम्—"अलुक्परत्वाद्" इति । उक्तोऽर्थः । बुद्धिपरिकल्पितं लुकः परत्वमाश्रित्य तु वार्त्तिककृतैवमुक्तम् ।

भाष्यकृतस्तु उपसर्जनत्वाभावादेव न दोषः । उपसर्जनेन स्त्रीप्रत्ययस्य विशेषणात्, शास्त्रीयस्योपसर्जनस्यासम्भवाद् अप्रधानरूपोपसर्जनत्वस्याश्रयणात् । अवन्तीत्यादौ चापत्यलक्षणाया जातेः प्राधान्येनाभिधानात्, अप्रातिपदिकत्वाच्च न ह्रस्वत्वम् । आमलकमित्यादौ तु तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् लिङ्गविशिष्टस्यैवोपादानात्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषाप्रवृत्तिः । कुरूरित्यत्राप्युभयत आश्रयणेऽन्तवद्भावनिषेधात् ।

इद्गोण्याः ५० ।

तद्धितलुकि गोणीशब्दस्योक्तविषये इत्वं स्यात् । पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पञ्चगोणिः । "तद्धितार्थ—" इति समासे क्रीतार्थे ठक् । पूर्ववत् तस्य लुक् । लुकि प्राप्ते ह्रस्वारम्भः । अत्र वार्त्तिकम्—

"इद्गोण्या नेति वक्तव्यं ह्रस्वता हि विधीयते ।
इति वा वचने तावन्मात्रार्थं वा कृतं भवेत् ॥
गोण्या इत्वं प्रकरणात् सूच्याद्यर्थमथापि वा ।"

अस्यार्थः–ननु गोण्या लुङ्निषेध एव कर्त्तव्यो न त्विस्वम्, "गोस्त्रियोः" इति ह्रस्वेन सिद्धेः। मैवम्। नेत्युक्ते इदित्युक्ते वा विशेषाभावात्। यदा गोणिमात्रमिदं गोणिरिति मात्रप्रत्ययस्य लोपः क्रियते, तदा लुकि निषिद्धे ह्रस्वत्वं सिद्धम्। तस्मात्प्रथमाविधाने परिमाणग्रहणस्य प्रयोजनं तद्धितं विनाऽपि यत्र परिमाणशब्दाः परिमेये वर्त्तन्ते तदाऽपि प्रथमा यथा स्यादिति। एवं चानुपसर्जनत्वादभेदोपचारेण प्रमेयवृत्तित्वादप्राप्ते ह्रस्वे इत्त्वविधिः। नन्वेवं सर्वत्र गोण्या इत्त्वं स्यात्। तद्धुपसर्जनस्येत्यनुवर्त्तते एव ननु तद्धितलुकीति, तेन यत्र स्वार्थोपसर्जनमर्थान्तरं प्रत्याय्यते तत्रेदमित्त्वं विधीयते। नहि तत्र ह्रस्वेन सिद्धिः। अप्रातिपदिकत्वेन तदप्रवृत्तेः। प्रकारान्तरेण प्रत्याचष्टे–गोण्या इत्त्वमिति। आशिष्यमिति शेषः। प्रकरणादिति। गोण्या इत्येव सूत्रणीयम्। न च सन्निधानाल्लुकोऽनुवृत्तिप्रसङ्गः। वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। तेनैव सिद्धेः। तथा च ह्रस्वानुवृत्तौ लुकोऽपवादो ह्रस्वत्वं विधीयते इति सिद्धमिष्टम्। सिद्धान्तमाह–सूच्यादीति। यद्यपि गोणिरिति मात्रलोपेनापि सिद्धम्, तथापि इदिति योगविभागार्थमिदम्। तेन पञ्चसूचिरित्यादि सिद्धम्। न चान्यत्राप्यापत्तिः। तस्येष्टमात्रसिद्ध्यर्थत्वात्। तपरत्वं तु दीर्घनिवृत्त्यर्थम्। न च दीर्घस्य दीर्घविध्यानर्थक्यम्। ह्रस्वलुग्बाधार्थत्वेनोपपत्तेः। न च भाव्यमानत्वादेव दीर्घनिवृत्तिः। लुको ह्रस्वस्य बाधनेन स्वरूपावस्थापनमात्रफलकतयाऽपूर्वविधायकत्वाभावात्।

लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने ५१।

लुपि सति प्रकृतिवल्लिङ्गवचने स्तः। अनेन प्रकृत्यर्थसम्बन्धिन्यौ लिङ्गसङ्ख्ये प्रत्ययार्थेऽतिदिश्येते। युक्तपदस्य प्रकृतिपरत्वात्।

प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः परस्परं युक्तत्वेऽपि प्रत्ययार्थे प्रत्ययार्थातिदेशवैयर्थ्यात् । पञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालाः । कुरवः, अङ्गाः, वङ्गाः, कलिङ्गाः । "जनपदे लुप्" इति लुप् । कुरुशब्दे ण्यस्य, अन्यत्राण इति विशेषः । पूर्वाचार्यवचनं चैतत् । अग्रे प्रत्याख्यास्यमानत्वात् । व्यक्तिवचने इति किम् । शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः । "अदूरभवश्च" इत्यण् । तस्य च "वरणादिभ्यश्च" इति लुप् । तेषां वनं शिरीषवनम् इत्यत्र णत्वं मा भूत् अन्यथा व्यक्तिसंख्ययोरिव प्रकृतिवृत्तेर्वनस्पतिरस्याप्यतिदेशापत्त्या "विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः" इति णत्वं स्यात् । तदप्रवृत्तौ तु ग्रामार्थकत्वान्न णत्वम् । 'फली वनस्पतिर्ज्ञेयः' इति भेदस्य णत्वविधावनाश्रयणात् । एवं कटुबदर्या अदूरभवो ग्रामः कटुबदरीत्यादि ।

स्यादेतत् । प्रकृतिगतस्य ग्रामापेक्षव्यतिरेकस्याप्यतिदेशात्षष्ठ्यपि स्यात्, वचनशब्दस्यैकवचनादिप्रत्ययवाचकत्वात् । एकवचनादिसंज्ञाविधिकालेऽनुनिष्पादिवचनशब्दस्यापि पारिभाषिकत्वानपायात् । वाक्ये च षष्ठीदर्शनात् । न च वचनशब्देन संख्यैवातिदिश्यते इति वाच्यम् । तद्वाचकशब्दातिदेशपर्यवसाने षष्ठ्या अपि संख्याप्रतिपादकत्वेन तदापत्तेः ।

मैवम् । शिरीषाणां ग्रामस्य च यः सम्बन्धो वाक्ये भासते लुपि कृते तस्य विशिष्टस्यैव प्रातिपदिकार्थेऽन्तर्भावात्, मासजात इत्यादिवत् ।

अत्र भाष्यम्—

"प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वृत्तं चापीह यावता युक्तम् ।
वक्तुश्च कामचारः प्राग्वृत्तेर्लिङ्गसंख्ये ये" ॥

अस्यार्थः—वृत्तेः प्राग्वाक्यावस्थायामपि प्रकृतिवाच्यं वस्तु प्रत्ययार्थेन संबद्धं वृत्त्यनन्तरमपि तथैव, उभयत्राप्यर्थभेदाभावा

तु। वक्तुश्चेति चकारस्य भिन्नक्रमत्वात्प्राग्वृत्तेश्चेति योज्यम्। प्राग्वृत्तेर्ये लिङ्गसंख्ये चशब्दाद्वृत्तस्यापि ते अतिदेष्टुं कामचारः। तथा च प्राग्वृत्तेर्ये लिङ्गसंख्ये तयोर्नातिदेशः किन्तु प्रत्यासत्त्या वृत्तस्य ये लिङ्गसंख्ये तयोरेव। ततश्च यथा तावकीनो मामकीन इत्यादौ आदेशबलादुपसर्जनस्यापि संख्याविशेषावगतिः, यथा वा आदेशे प्रथमाप्रामानाधिकरण्यदर्शनाल्लटि तदवगतिस्तथाऽत्रापि प्रत्ययार्थेऽतिदिष्टसंख्याऽवगमात् तत्प्रकृत्यर्थेऽपि तदवगमः। तत्र वृत्तावुपसर्जनं प्रधानार्थमभिधत्ते इति व्यतिरेकाभावात् संख्यामात्रप्रत्ययार्थे प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमैव भवति। शिरीषाणां मनुष्या इत्यादौ तु मनुष्यादिजनितव्यतिरेकापेक्षा षष्ठी। शिरीषग्रामयोर्यः सम्बन्धस्तस्यैव वृत्तावन्तर्भावात्। "अथवा प्राग्वृत्तेर्ये लिङ्गसंख्ये ते अतिदिश्येते। षष्ठी कस्मान्न भवति। सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः" इति भाष्ये पाठान्तरम्। तत्र वाक्यावस्थाया प्रकृत्यर्थस्य ये लिङ्गसंख्ये ते अतिदिश्येते। षष्ठी तु व्यतिरेकनिबन्धना। न चेह प्रत्ययार्थस्य व्यतिरेकोऽस्ति। न च व्यतिरेकसहिता संख्याऽतिदिश्यते, संख्यामात्रातिदेशे सम्बन्धसहितसंख्याऽतिदेशाभावादित्यर्थ इति कैयटः।

अत्र वार्त्तिकम्—"समास उत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुपः"। वर्त्तिपदार्थानामेवापेक्षितपरस्पराणां द्वन्द्वार्थमिदम्। उत्तरपदे यत्र बहुवचनस्य लुप् तत्रैव बहुवचनातिदेशो न तु पूर्वपदेऽपीति। मथुरापञ्चालाः। नेह पञ्चालमथुरे। एवं मथुरागोदा इति। न तु मथुरागोदौ। द्वन्द्वेऽपि गोदार्थस्य द्वित्वानतिक्रमादिति कैयटः।

विशेषणानां चाजातेः ५२।

लुबर्थस्य विशेषणानामपि तद्वदेव लिङ्गवचने स्तो न तु जा-

तेः । पञ्चाला रमणीयाः । गोदौ रमणीयौ । गोदौ हृदविशेषौ । विशेषणानां विशेष्यसमानयोगक्षेमत्वात्सिद्धेऽपि जातिप्रतिषेधार्थमारम्भः । पञ्चाला जनपदः।गोदौ ग्रामः । जनपदग्रामशब्दौ जातिवचनौ । एवं तद्विशेषणेऽपि गोदौ ग्रामो रमणीयो बहन्न इत्यादि। अत्र हि सामानाधिकरण्येनान्वये जातिभिन्नानां विशेषणानां युक्तवद्व्यक्तिवचने, जातिरूपस्य तु विशेषणस्य नेत्यर्थः । वैयधिकरण्येनान्वये तु जातेर्यानि विशेषणानि तेषां नेति। भवतिना नञ्सम्बन्धादसमर्थसमासश्चायम् । आद्ये पञ्चाला जनपद इति सिद्धम् । सुभिक्षः संपन्नपानीयो बहुमाल्यफल इति तद्विशेषणानां तु बहुवचनान्तत्वं स्यात् । अन्त्ये वैपरीत्येन योज्यम् । तस्मात्सूत्रे आजातेरिति आङ् मर्यादायां तथा च योज्या । नियतलिङ्गवचना एव तेषां संज्ञाः। आपो दारा वर्षाः सिकता इत्यादिवत् । तेषां तत्तज्जात्यवच्छिन्नैकव्यक्तिमात्रेऽपि बहुवचनान्तानामेव प्रवृत्तेः ।

लुब्योगाप्रख्यानात् ५४ ।

लुबपि न विधेयो योगस्य यौगिकार्थस्याप्रख्यानात् अनवगम्यमानत्वात् इत्यर्थः । पञ्चाला इत्यादिभ्यो देशविशेषबोधस्य पञ्चालत्वादिप्रकारकस्यैव जायमानत्वात् । क्षत्रियविशेषसम्बन्धित्वेन बोधस्यानुभवसिद्धत्वाभावात् ।

ननु "हस्ताज्जातौ" "कम्बलाच्च सञ्ज्ञायाम्" इत्यादौ सञ्ज्ञाशब्दानामपि व्युत्पादनमस्त्येव, हस्तीत्यादिभ्योऽपि जातिविशेष-

१ अत्राय ग्रन्थस्त्रुटित उपलभ्यते आदर्शभूतेषु त्रिष्वपि पुस्तकेषु । नियतेत्यादिच "तदशिष्यम्" इति सूत्रव्याख्यानमुदाहरणतः, कौस्तुभात्, प्रदीपाच्चावसीयते ।

मकारकस्यैव बोधस्योदयात् । सत्यम् । तत्र तद्धितोत्पत्त्या रूपे विशेषात् । अत्र तु लुप आवश्यकतया तदभावादिति न्यासकृत् ।

योगप्रमाणे च तदभावे दर्शनं स्यात् ५५ ।

चशब्दो हेत्वर्थः । योगस्य प्रमाणं योगप्रमाणम् । यौगिकार्थप्रत्यायकत्वमिति यावत् । यदि हि पञ्चालादयः शब्दाः क्षत्रियादिसम्बन्धं प्रवृत्तिनिमित्तमभिधायैव जनपदादौ प्रवर्त्तेरन् तदा तदभावे योगाभावे पञ्चालशब्दानामदर्शनमप्रयोगः स्यात् । दण्डसम्बन्धाभावे पुरुषे दण्डिपदाप्रयोगात् । नचेष्टापत्तिः । प्रयोगविरोधात् ।

प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् ५६ ।

वचनमित्यनन्तरं अशिष्यमित्यनुषङ्गः । प्रधानं प्रकृत्यर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वरूपेण प्राधान्येन प्रतीपाद्यः प्रत्ययार्थो यत्र तत् । प्रत्ययार्थः प्रधानमित्येवं रूपं वचनमिति यावत् । अशिष्यमनारभ्यं अर्थस्य विशेषणविशेष्यभावरूपस्य अन्यप्रमाणत्वात् लोकानुभवमूलकत्वात् ।

तेन हि प्रत्ययार्थत्वावच्छेदेन प्राधान्यं बोध्यते उत तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण ।

नाद्यः । घटमित्यादौ कर्मत्वादौ प्रातिपदिकार्थस्य प्रकारत्वेऽपि संख्याऽऽदेः प्रत्ययार्थस्य प्रातिपदिकार्थे प्रकारत्वात् ।

नान्त्यः । प्रकृत्यर्थस्यापि कचित्प्रधानतया प्रत्ययार्थेऽपि तद्वचनस्यानुपयुक्तत्वात् । तथा च क्रमेण लोकविरुद्धार्थबोधकत्वादिति लोकसिद्धार्थबोधकत्वादिति च हेतुद्वये तात्पर्यम् ।

कालोपसर्जने च तुल्यम् ५७।

अतीताया रात्रेः पश्चिमार्द्धेनागामिन्याः पूर्वार्द्धेन च सहितो दिवसोऽद्यतनः,विशेषणमुपसर्जनमित्यादि पूर्वाचार्याणां वचनम्। तत्राप्याशिष्यत्वं समानं लोकसिद्धत्वात् ।

यद्वा लोकसिद्धत्वाख्यो हेतुस्तुल्यः । तथा चाशिष्यत्वासिद्धिरिति योज्यम् ।

जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् ५८ ।

स्पष्टोऽर्थः। यद्यपि जातिरुपलक्षणं व्यक्तिस्तु पदार्थ इति पक्षे बहुत्वेकवचनमित्येव युक्तम्, "जातेरुपलक्षणत्वेनाख्यायाम्"इति व्याख्यानात्, तथाऽपि जातौ पदार्थ एतत् । तदुक्तम्–"जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थ्यम्" इति । भाष्ये तु "यद् गार्ग्ये गार्ग्यत्वं तदेकम्"इत्यप्युक्तं तद् गोत्रस्य पारिभाषिकजातित्वाभ्युपगमात्, बहुषु गर्गेषु गार्ग्यत्वस्यैकस्य भावादिति कैयटः । जातिश्चेह समानकालीनानेकवृत्तिरेव गृह्यते न तु भिन्नकालीनानेकवृत्तिर्डित्थत्वादिः । जातिपदार्थपक्षे सर्वेषां जातिशब्दत्वेऽपि "जात्याख्यायाम्" इत्युक्तिसामर्थ्यात् ।

नन्वत्र पक्षे व्रीहिभ्य आगत इत्यत्र "घेर्ङिति" इति गुणः स्यात् स्थानिवद्भावेन बयादेशस्य भ्यसो ङित्त्वात् । मैवम् ।

एकस्मिन्नर्थे बहुत्वस्यैवानेनातिदेशात् स्थान्यादेशभावविरहात्।

तदुक्तम्—"अर्थातिदेशात्सिद्धम्" इति।

एवं "तिष्यपुनर्वस्वोः" इत्यत्रापि द्विवचनबहुवचनशब्दाभ्यां द्वित्वबहुत्वयोरभिधानमिति बोध्यम्।

"सङ्ख्याप्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्यः"।

एकस्मिन्बहुत्वातिदेशस्यैकशब्दप्रयोगेऽपि प्राप्तौ प्रतिषेधारम्भः। एको व्रीहिः संपन्नः सुभिक्षं करोति। विकल्पः किम्। व्रीहिरित्यपि यथा स्यात्। तत्र सम्पन्नो व्रीहिरित्यादौ भिन्नव्यक्तिपरत्वेऽपि एकत्वं व्रीहित्वजातावेवान्वेति क्वचित्पदार्थतावच्छेदकपदार्थयोरप्यन्वयस्वीकारादिति केचित्।

अन्ये तु व्रीह्यादिपदशक्यतावच्छेदकतया व्रीहित्वादेः स्वरूपत एवोपस्थित्या अन्वयितावच्छेदकव्रीहित्वत्वरूपेणानुपस्थितेस्तत्र पदार्थान्तरान्वयानुपपत्त्या स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थे व्रीह्यादावेवैकत्वान्वय इत्याहुः।

नव्यास्तु नेदं युक्तम्। नह्येकत्वमात्रमेकवचनस्यार्थः वस्तुमात्रसाधारण्यादर्थवत एव लाभादनुपयोगाच्च, किन्तु सजातीयान्तरराहित्यविशिष्टम्। तच्च सजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वरूपम्। साजात्यं च समभिव्याहृतपदार्थसम्बन्धित्वविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकरूपेण। तेनात्र घटोऽस्तीत्यादौ एतद्घटनिष्ठस्यैकत्वस्य घटान्तरनिष्ठभेदप्रतियोगिताया वस्त्वन्तरनिष्ठैकत्वस्य चैतद्घटनिष्ठभेदप्रतियोगितायामवच्छेदकतया घटनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वाप्रसिद्धावपि न क्षतिः। एतद्देशविद्यमानत्वविशिष्टघटनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य तद्घटनिष्ठैकत्वे एव प्रसिद्धेः। तत्र घटान्तरसत्त्वविवक्षायां तु तदप्रसिद्धमेव स्यात्। अत एव "पशुना यजेत" इत्यादावेकत्वस्य

विवक्षितत्वात् तथागव्यक्तौ पक्षन्तरव्यावृत्तिः । बहुव्रटसत्त्वे 'घटोऽस्ति'इति प्रयोगस्तु जात्यभिप्रायेण समर्थनीयः ।

यत्तु भावाख्यातवदत्राप्येकत्वमविवक्षितमेव साधुत्वार्थत्वादिति । तन्न । तत्र गत्यन्तराभावेऽप्यत्र तदभावात् इत्याहुः ।

प्रकृतमनुसरामः—

अत्र वार्तिकं "अशिष्यं वा बहुवत्पृथक्त्वाभिधानाद्"इति ।

जातिप्राधान्यविवक्षायामेकवचनस्य द्रव्यप्राधान्यविवक्षायां तु बहुवचनस्य सिद्धत्वात् सूत्रं नारम्भयमित्यर्थः ।

"अस्मदः सविशेषणप्रयोगे नेति वाच्यम्" ।

देवदत्तः गार्ग्यायणः पण्डितो वा अहं ब्रवीमि । त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नता इत्यादौ भवत्येव । निषेधस्यानुवाद्यविशेषणविषयत्वादिति हरदत्तादयः ।

अस्मदो द्वयोश्च ५९।

एकत्वे द्वित्वे वा विवक्षिते ऽस्मदो बहुवचनं वा स्यात् । वयं ब्रूमः । अहं ब्रवीमि, आवां ब्रूव इति वा ।

इदमपि भाष्ये प्रत्याख्यातम् । इदं मे अक्षि सुष्ठु पश्यति, अनेनाक्ष्णाऽहं सुष्ठु पश्यामीत्युभयथा लोके प्रयोगदर्शनात् । आद्ये आख्यातस्य संयोगादिव्यापारपरत्वात्, अन्त्ये चाश्रयत्वपरत्वात् । तथा च वयं पश्यामः इत्यादौ वयमित्यनेनेन्द्रियाणामभिधानात् शरीरवत्तत्राप्यहंकारोत्पादात् । एकेन्द्रियप्रवृत्तावितिन्द्रियान्तराणामौदासीन्येन संविधातृत्वात्स्तत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । पारतन्त्र्यविवक्षायां त्वहमित्येकवचनम् । युष्मदस्मदोश्चैकशेषेऽस्मद एवार्थद्वयाभिधायित्वाद् द्विवचनम् ।

फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ६०।

द्वित्वे बहुत्वमयुक्तं कार्यं वा स्यात् नक्षत्रेऽर्थे । उदिते पूर्वे फल्गुन्यौ प्रोष्ठपदे वा । उदिताः पूर्वाः फल्गुन्यः प्रोष्ठपदा वा । नक्षत्रे किम् । फल्गुन्यौ माणविके ।

इदमपि प्रत्याख्यातम् । तदुक्तं चन्द्रमसमादाय बहुत्वसंभवात् छत्रिणो गच्छन्तीत्यादिवत् । अमावास्यायामप्यादित्यमण्डलप्रविष्टेन चन्द्रेण नक्षत्राणां योगात् । एकस्या तूत्तरायां फल्गुनीशब्दस्यावृत्तेः पुष्पवन्तावित्यादिवदेकवचनम् । शिष्टप्रयोगस्य नियामकत्वाच्च नातिप्रसङ्गः ।

छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् ६१।

विशाखयोश्च ६२।

द्वित्वे एकवचनं वा । पुनर्वसु, विशाखा वा नक्षत्रम् । पक्षे पुनर्वसू, विशाखे ।

इमे अपि प्रत्याख्याते । तथा च वार्तिकम्—

"पुनर्वसु विशाखयोः सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णेति सिद्धम्," इति॥

तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ६३।

१ नानयो सूत्रयो सर्वेष्वादर्शपुस्तकेषून्यासो व्याख्यानं वा उपलभ्यते केवलमेकस्मिन् पुस्तके सूत्रोपन्यासमात्रमुपलभ्य कौस्तुभ—भाष्यानुरोधेन व्याख्यानमपि किञ्चिदुपन्यस्तम् ।

बहुत्वं द्वित्ववद्भवति । तिष्यश्च पुनर्वसू च तिष्यपुनर्वसू । तिष्येति किम् । कृत्तिकारोहिण्यः । नक्षत्रेति किम् । तिष्यश्च पुनर्वसू च माणवकाः तिष्यपुनर्वसवः । न चात्र गौणत्वादेव व्यावृत्तिरिति वाच्यम् । तिष्यपुनर्वसुयुक्तकालभवत्वेन माणवकेषु तिष्यपुनर्वसुशब्दस्य मुख्यत्वात् । न च तथापि पुनर्भूत्वादेव नक्षत्रपदलाभ इति वाच्यम् । कालार्थकतिष्यपुनर्वसुशब्दस्य वारणार्थत्वात् । यद्वा तिष्यपुनर्वसवो गताः कर्तरेण तिष्येण गतः । यद्वा अनयोः प्रदेशान्तरस्थमपि कार्यं नक्षत्रत्वे एव स्यादित्येतदर्थम् । तेन "तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्राणि यलोप" इत्यत्र नक्षत्रपदं नोपादेयम् । ननु तत्र वाऽत्र वा तदुपादाने न कश्चिद्विशेष इति चेत्तर्हि पर्यायस्यापि ग्रहणार्थम् सिद्धपुनर्वसू इति सिद्धम् । द्वन्द्वेति किम् । यस्तिष्यः स एव पुनर्वसू येषा भ्रान्तानां ते तिष्यपुनर्वसवः । बहिति किम् । समाहारे मा भूत् । उदितं तिष्यपुनर्वसु । न चाप्राणिनामिति पर्युदासाज्जातिप्रयुक्तैकवद्भावानुपपत्तिः । सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीत्यस्य ज्ञाप्यत्वात् । तेन बाभ्रवशालङ्कायनं बाभ्रवशालङ्कायना इत्यादि सिद्धम् । तथाहि—अप्राणिजातिद्वन्द्वे नित्यमेकवद्भावः प्राणिद्वन्द्वे तु विकल्पेन, एकवद्भावप्रकरणे प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव द्वन्द्व इति विषयविभागार्थमिति वक्ष्यमाणत्वात् । तथा च तत्प्रकरणानुपात्तानां "चार्थे द्वन्द्व" इत्यनेनैव इतरेतरयोगद्वन्द्वे द्विवचनादि, समाहारद्वन्द्वे त्वेकवद्भाव इति न्यायसिद्धेऽर्थे बहुवचनग्रहणमपि लिङ्गमिति सिद्धम् । तथा च समाहारे प्राण्यङ्गादीनामेव द्वन्द्व इति तत्र विपरीतनियमवारणार्थमेतदिति तात्पर्यम् ।

इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ प्रथमस्य द्वितीये द्वितीयमाह्निकम् ।

अथ तृतीयमाह्निकम् ।

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ६४

स्वाद्यन्यतमयावत्प्रत्ययप्रकृतिकानां येषां शब्दानां सारूप्यं तेषां मध्ये एक एव शिष्यते । वृक्षौ वृक्षाः । यद्यपि समानानामित्युक्तौ रूढत्वात्समानपदस्य तुल्यार्थत्वावगमे लाघवम्, सरूपाणामित्यत्र तु पदद्वयार्थावगमपूर्वकान्यपदार्थावगमात्प्रतिपत्तिगौरवम्, तथाऽपि शब्दार्थोभयकृतसाम्यविवक्षापरतया वृक्षा इत्यादावेवैकशेषः स्यान्न त्वक्षाः पादा इत्यादौ अर्थभेदात् । "स्वं रूपम्" इत्यत्र रूपग्रहणेन व्याकरणेऽर्थाङ्गीकारस्यापि ज्ञापितत्वात् । रूपग्रहणे तु शब्दस्वरूपमात्रगतं तुल्यत्वं गृह्यते इति न दोषः ।

नन्वेकग्रहणं व्यर्थम् । शेषशब्दस्य भावसाधनत्वपक्षे प्राथम्यादेकस्यैव शेषसिद्धेः । शिष्यते इति शेष इति कर्मसाधनत्वेऽप्येकत्वस्य विवक्षितत्वादेकस्यैव शेषसिद्धेः । नैवम् । आद्ये व्याप्तिन्यायादनेकस्यापि शेषापत्तेः । द्वितीयेऽपि "ग्रहं सम्मार्ष्टि" इतिवत्संख्याया अविवक्षितत्वात् ।

अथ शेषग्रहणं व्यर्थम् । सरूपाणामेकः साधुर्भवतीति वाक्यशेषाध्याहारेणान्तरतमस्यैकस्योच्चारणोपपत्तेः । नैवम् । एकस्यादेशत्वप्रसङ्गात् । "षष्ठीस्थाने योगा" इति नियमात् । ततश्च [illegible] अदसश्चादसौ । समुदायघटकयोर्द्वयोर्द्वयोरदस्शब्दयोराद्युदात्तत्वादन्त्ये चानुदात्तत्वात्सर्वोदात्तस्य सर्वानुदात्तस्य वा-

ऽस्त्वशब्दस्य प्रसङ्गात् । उदात्तद्वयानुदात्तद्वयवतः समुदायस्य स्थाने तदन्यतरवत एवादेशस्यान्तरतमत्वात् ।

अथैकविभक्ताविति किमर्थम् । न च पयः पयो जरयति, वासो वासः छादयति, ब्राह्मणाभ्यां च कृत ब्राह्मणाभ्यां च देहीत्यादावेकशेषवारणार्थमिति वाच्यम् । सहविवक्षायामित्यस्यावश्यकत्वात् । अत एव "इदितो नुम्धातोः" इत्येकशेषाभावः सङ्गच्छते । परस्परविशेष्यविशेषणभावानापन्नानामेव तत्संभवात् । बहुव्रीहौ तु चार्थपदार्थानां विशेष्यविशेषणभावसत्त्वात् । वक्ष्यति हि वार्त्तिककारः "न चाऽर्थप्रतिषेधाद्युगपद्वचनाभाव" इति । युगपद्वचनं सहविवक्षा । यत्र शिष्यमाणो लुप्यमानार्थाभिधानसमर्थस्तत्र ह्येकशेषः । कर्तृत्वकर्मत्वसम्प्रदानत्वादयश्च एकेन युगपद्बोधयितुमशक्याः । युगपदेकस्माद्विभक्तिद्वयानुत्पत्तेः । चतुर्थ्यन्तस्य शेषे च ब्राह्मणेभ्य इत्युक्ते कर्तृत्वस्य, तृतीयान्तस्य शेषे ब्राह्मणैरित्युक्ते सम्प्रदानत्वस्यानवगमात् । एकेन भिन्नेन वा पदेनोपस्थितानामैकरूप्येणैव प्रत्ययार्थान्वयादित्यर्थः ।

मैवम् । तस्य सारूप्योपलक्षणार्थताया वक्ष्यमाणत्वात् ।

स्यादेतत् । अनेकव्यक्तिबुबोधयिषायामनेकशब्दप्रयोगे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थं तावदयमारम्भः । ततश्च विरूपानेकशब्दप्रयोगस्य धवखदिरौ इत्यादौ दर्शनात् सरूपैकशेषारम्भवत् वृक्षा इत्यादौ सरूपैकशेषदर्शनाद्विरूपाणामनेकशेष इत्येवाऽऽरभ्यताम् दृष्टान्तमात्रस्य हेत्वभावस्य चोभयत्र साम्यात् । प्रयोगानुसरणे तु किञ्चिदारब्धव्यम् । व्यक्तिपक्षेऽपि एकस्यापि शब्दस्य बह्वर्थबोधकत्वसम्भवादन्यथैकशेषारम्भेऽप्यनिर्वाहात् । शब्दशक्तेर्वचनमूलकत्वा-

भावात् । किञ्च सरूपैकशेषे गौरवं द्वयोरेकशेषे एकस्य, यदा त्रयाणामेकः शिष्यते तदा द्वयोश्चतुरादीनामेकशेषे त्र्यादीनां निवृत्तिरेकस्य च प्रवृत्तिर्व्याख्येये इति प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणविषयभेदाद्बुद्धिगौरवापत्तेः । शेषशब्दस्य निवृत्तिविशिष्टावस्थानवाचित्वात् विरूपानेकशेषारम्भे तु प्रवृत्तिविषया बुद्धिरेकरूपैवेति लाघवम् । उच्यते । "वृद्धो यूना"त्यादावेकशेषस्यैव विधेयत्वात् इह त्वनेकशेषविधाने प्रस्थानद्वयापत्त्या लाघवादेकशेषस्यैव युक्तत्वात् ।

इदं त्ववधेयम्—एकपदस्य पूर्वोक्तरीत्या सजातीयान्तरराहित्यार्थकतया शब्दान्तरनिवृत्तिरेव विधीयते, अवस्थानं तु सिद्धत्वादनूद्यते । अत एव कैयटेन प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणविषयभेदादित्युक्तम् । आपाततो "दध्ना जुहोति"इत्यादिवदवस्थानस्यापि विधेयत्वप्रतीतेः । निवृत्तेरवस्थाने वैशिष्ट्यञ्च निवर्त्तमानपदसमभिव्याहाराभावरूपम् । प्रतियोगिप्रसिद्धिश्च श्रूयमाणतत्पदसमभिव्याहृतशब्दान्तरस्थले एव अलौकिकप्रक्रियावाक्य एव वा सुलभा ।

स्यादेतत् । षडत्र पक्षाः सम्भवन्ति । तथाहि—समुदायादेकविभक्तौ परत एकशेषो विधीयते एकशब्दस्य संख्यावाचित्वेन प्रसिद्धत्वात् । ननु "ड्याप्प्रातिपदिकाद्" इत्यत्रैकवचनान्तानामेव द्वन्द्वः क्रियते वृत्तिपदार्थानां सर्वत्रैकत्वमानस्यौत्सर्गिकत्वात् । यौष्माकीन इत्यादौ आदेशादिबलादेव बहुत्वादिप्रतीतेः, तथा चैकत्वस्य विवक्षितत्वादेकस्मादेव प्रातिपदिकात्स्वादयो न तु समुदायात् । "कर्त्तुरीप्सिततमम्" इत्यादौ तु द्वयोर्बहूनां वा ईप्सितस्य कर्मसंज्ञादर्शनाल्लक्ष्यानुरोधात्र संख्याविवक्षेति वैषम्यम् । तथा च समुदायादेकस्या विभक्तेः

परत्वाभावादसंभव एव । तदुक्तं "एकविभक्ताविति चेन्नाभावाद्विभक्तेः" इति ।

मैवम् । स्वार्थमादायावयवयोरिव परस्परापेक्षायां सत्यां समुदायार्थस्याप्यवयवार्थातिरिक्तस्यानुभूयमानत्वात् तमादाय समुदायस्याप्येकप्रातिपदिकत्वाद्विभक्त्युपपत्तेः । नचार्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति वाच्यम् । तस्य सजातीयविषयकत्वात् सुबन्तानामेव व्यावृत्तेः । राजदर्शीत्यादावुपपदादिसमासेऽपि पूर्वपदस्य नलोपादिपदकार्यानुरोधेन सुबन्तत्वात् । तथा चैकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायादेव द्विवचनाद्युत्पत्तिः । तेनैवावयवार्थानां संख्यान्वयात्मकानुग्रहसंपत्तेः । न च राजन् राजन् औ इत्यत्र परत्वाश्रित्यत्वाद्वोपधादीर्घे कृते वैरूप्यादेकशेषो न स्यात् इति वाच्यम् । "विरूपाणामपि समानार्थानाम्" इति तत्सम्भवात् ।

यद्वा अन्तरङ्गत्वादेकशेषः । संबुद्धिभिन्नसर्वनामस्थानरूपविभक्तिविशेषम्, उपधां चापेक्षमाणस्य दीर्घस्य बहिरङ्गत्वात् । न च द्वन्द्वेऽपि द्वन्द्वं विनैव समुदायाद्विभक्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तद्विधावनेकं सुबन्तमित्यनुवृत्त्या उक्तन्यायबाधात् । तथा च वृक्ष वृक्ष औ इति स्थिते एकशेषप्रवृत्तिरित्येकः पक्षः ।

यद्वा पृथग्विभक्तौ परत एकशेषः । ननु वृक्ष स् वृक्ष स् इति स्थिते विभक्तौ परतः सरूपाणामेकशेषस्य विभक्तिनिमित्तकत्वात् प्रकृतिनिवृत्तौ तदुत्तरविभक्तेः केवलायाः प्रयोगः स्यात् । न च केवलयोः प्रकृतिप्रत्यययोः प्रयोग इति निषेध इति वाच्यम् । तयोः परस्परलोपप्रयोजकत्वे 'अग्निचिद्' 'इपती' इत्यादौ परस्पराहित्येऽपि प्रयोगदर्शनात् । न चान्येषां सकाराणां संयोगान्तलोपेन निस्तारः । संयोगान्तं

यत् पदं तदन्तस्य तद्विधानात् । वृक्षम्म्स् इति स्थिते च वृक्षम् इत्येकम्, म् इति द्वितीयम्, स् इति तृतीयं पदमिति कस्यापि पदस्य संयोगान्तत्वाभावात् । एतेन संयोगादिलोपोऽपि परास्तः ।

मैवम् । "संयोगान्तलोप" इति भाष्यस्य संयोगान्तस्यान्तः सकारस्तस्य लोपः । स च हल्ङ्यादिसूत्रेणेतिव्याख्येयत्वात् । इति द्वितीयः ।

अथवा समासादेकविभक्तौ परत एकशेषोऽस्तु । प्रथमसूत्राद् द्वन्द्वे इत्यनुवृत्तेः । तथा च वृक्षश्च वृक्षश्चेति द्वन्द्वे वृक्षवृक्षऔ अत्रैकशेष इति । तदुत्तरविभक्तेः "सुपो धातु–" इतिलोपान्न श्रवणापत्तिरिति तृतीयः ।

यद्वा पृथक् सर्वेषां विभक्त्यन्तानामेकशेषः एकविभक्तीनामिति न्यासाश्रयणात् । सप्तमीनिर्देशे हि प्रकृतिमात्रनिवृत्तौ प्रत्ययश्रवणप्रसङ्गः, उक्तरीत्या तु विभक्त्यन्तानामेव निवृत्त्या नेति चतुर्थः ।

अथवा प्रातिपदिकानामेवैकशेषः । तथाहि–एकविभक्ताविति न क्रियते । "ह्रस्वो नपुंसके" इति सूत्रात्प्रातिपदिकग्रहणम- [illegible] मेव विभक्तौ सरूपाणां प्रातिपदिकानामेकशेषो विधीयते । तिङन्तेष्वपि पचतु पचतु इति स्थिते कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां तदुपपत्तेः । तथा च लुप्यमानप्रकृतिकविभक्तिश्रवणस्य नापत्तिः । न च प्रातिपदिकमात्रसारूप्यविवक्षायां जननीपरिच्छेत्तृवाचिनोरपि मातृशब्दयोरेकशेषापत्तिः । विभक्त्यन्तानामेकशेषपक्षेऽपि तुल्यत्वात् । क्वचिद्विभक्तौ सारूप्यसत्त्वात् । न च प्रातिपदिकावस्थायां सारूप्यस्य सार्वदिकत्वात्सर्वत्रैकशेषापत्तिः । विभक्त्यन्तानां सरूपाणामेकशेषे [illegible] यस्यां

तृतीयादिविभक्तौ सारूप्यं तत्रैकशेषो नत्वन्यत्रेति वाच्यम् । अर्थविप्रतिषेधादत्राप्येकशेषानापत्तेः । मातृशब्दद्वयैकशेषे ताभिरित्यनुप्रयुक्ते पुमर्थस्य, तैरित्युक्ते च स्त्र्यर्थस्यानवबोधात् इति पञ्चमः ।

यद्वा द्विवचनबहुवचनान्तानामेकशेषः । युगपदधिकरणविवक्षायां चैकैकस्य पदस्यार्थद्वयबोधकत्वात् वृक्षावित्यादौ द्विवचनादिसिद्धिः । न चैवं एकशेषेण नित्येन वृक्षश्च वृक्षश्चेति वाक्यबाधापत्तिः । तत्र सहविवक्षाविरहात् भिन्नार्थत्वादेकशेषप्रवृत्त्या वाक्यबाधाभावात् । इदं च द्वन्द्वे इत्यनुवर्त्य द्वन्द्वे प्रसक्ते सतीति व्याख्यानाल्लभ्यते इति षष्ठः ।

तत्र–नाद्यः । भिक्षाणां समूहो भैक्षमित्यादेरसिद्धेः । तथाहि–भिक्षा भिक्षा भिक्षा आम् अ इति स्थिते सर्वविधिभ्यो लुग्विधेर्बलवत्त्वादामो लुकि कृते एकशेषो न स्यात् । विभक्तिपरत्वाभावात् । न च प्रत्ययलक्षणम् । "न लुमताऽङ्गस्य" इति तन्निषेधात् । राम राम औ इत्यत्रापि परत्वाद्वृद्धौ हेत्वभावादेकशेषो न स्यात । न चान्तादिवद्भावेन विभक्तेः परत्वमिति वाच्यम् । उभयत आश्रये तन्निषेधात् ।

न द्वितीयः । द्विवचनबहुवचनार्थं द्वन्द्वप्रतिषेधार्थं च वचनान्तरारम्भापत्तेः । न चानवकाश एकशेषो द्वन्द्वबाधकः । तिङन्तेषु एकशेषस्य सावकाशत्वात् । कारकभेदेन क्रियाभेदादनेकतिङन्तप्रसङ्गात् । ततश्च परत्वात् द्वन्द्वः स्यात् । न च तदुत्तरम् एकशेषः । सकृद्गताविति न्यायात् । पुनः प्रसङ्गविज्ञानेऽपि वक्ष्यमाणरीत्या स्वरसमासान्तेषु दोषप्रसङ्गात् । वृक्षम् वृक्षस्इत्यत्र पूर्वस्यापि वृक्षशब्दस्य पाक्षिकनिवृत्तिप्रसङ्गे सुवृक्षावित्यापत्तेः । परस्यैव निवृत्तौ नियामकाभावात । एवं बहुत्वेऽपि

योज्यम्। न च संयोगादिलोपेन सिद्धिः। एकपदसम्बन्धी यः संयोगस्तदादेर्हलोऽत्राभावात्। स् स् इत्यनयोः प्रत्येकं पद त्वात्। इदं चोपलक्षणं परनिवृत्तावपि पूर्वोक्तस्य हल्ङ्याादिलोपस्यानुपपत्तेः। सुतिसीतिप्रत्ययैः प्रकृत्याक्षेपात् हल न्तायाः प्रकृतेः परेषामेव स्वादीनां लोपविधानात्। एवं गोदौ दाराः सिकता इत्यादीनां नियतवचनानां यत्रैकशेषस्तत्र हल्ङ्याादिलोपादेः शङ्कितुमप्यशक्यत्वाच्च। एतेन संयोगान्तस्य पदान्तस्येति पक्षाश्रयेणापि निर्वाहो न सम्भवतीति दिक्। एवं शिष्यमाणप्रातिपदिकोत्तरविभक्तेः श्रवणप्रसङ्गश्चे त्यवधेयम्।

नापि तृतीयः। तदुक्तम्—"समास इति चेत्स्वरसमासान्तेषु दोषः" इति।

तथाहि अश्वश्चाश्वश्चेति द्वन्द्वे समासान्तोदात्तत्वे शेषनिघाते च यदि पूर्वशेषस्तदा सर्वानुदात्तत्वापत्तिः, अथ परशेषस्तदाऽन्तोदात्तत्वभङ्गः परत्वादेकशेषं बाधित्वा समासान्तोदात्तत्वप्रवृत्तेः। न च येननाप्राप्तिन्यायेनैकशेषः समासान्तोदात्तत्वापवाद इति वाच्यम्। तदुत्तरमप्येकशेषप्रवृत्तिसम्भवाद्विरोधाभावाच्च। एवं ऋच् ऋच् अ इति स्थिते ऽन्तर्वर्तिन्या विभक्तेर्लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्च विभक्तिपरत्वाभावादेकशेषार्थं समुदायादन्या विभक्तिरुत्पाद्या, तस्यां च नास्ति सारूप्यम्। एको हि ऋच्शब्दः, अपर ऋचशब्दः। न च समासान्तः समासस्यैवावयवो नतूत्तरपदस्येति वाच्यम्। समासान्तकृतव्यवधानेन विभक्तिपरत्वाभावादेकशेषानापत्तेः। न चायमेव दोषो वक्तव्यो नत्वसारूप्यमिति वाच्यम्। समासार्थस्योत्तरपदस्यावयवः समासान्त इति

पक्षमाश्रित्य तथोक्तत्वात् । एवं स्वसा च स्वसारौ चेत्यत्र परत्वाद् गुणदीर्घयोः कृतयोः सारूप्याभावादेकशेषो न स्यात् । एवं नौश्च नावौ चेत्यादावनङ्गकार्ये आवादेशादावपि बोध्यम् । तथा हि यद्यन्तर्वर्तिन्यां विभक्तौ लुका लुप्तायामपि वचनसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणमाश्रीयते तदाऽत्र वैरूप्यम्, अथ समासविभक्त्येकविभक्तिपरत्वं तथाऽपि वैरूप्यतादवस्थ्यम् । एवम् "आख्यातमाख्यातेन" इत्यत्र प्रकरणे द्वन्द्वश्च सरूपाणामिति कल्पनीयम् । अन्यथा तिङन्तानामेकशेषानापत्तेः ।

नापि चतुर्थः । लुप्यमानाना प्रत्ययेन सहैव निवृत्तावपि शिष्यमाणप्रकृतिकप्रत्ययस्य श्रवणापत्त्या तल्लोपविधानस्य द्विबहुवचनविधानस्य द्वन्द्वप्रतिषेधवचनस्य चारम्भणीयत्वात् ।

नापि पञ्चमः । भैक्षमित्यस्यासिद्धेः । समर्थस्य यद् ड्याप्प्रातिपदिकं तस्मात्तद्धिता इत्याबन्तादणि कृते परत्वादादिवृद्धौ कृतायां वैरूप्यादेकशेषानापत्तेः । हरितस्य स्त्री हरिणी, एव हरिणस्यापि । हरिणी च हरिणी च हरिण्यावित्येकशेषानुपपत्तेश्च । प्रातिपदिकावस्थाया वैरूप्यात् । एवं श्येन्यौ रोहिण्यावित्यत्रापि । यद्यपि हरितशब्दात्पुंयोगे ङीपा हरितीति रूपं तथाऽपि हरितशब्दस्य स्त्री हरिणी स्त्रीप्रत्ययान्तो हरितशब्द इति यावदिति कैयटः । प्रातिपदिकग्रहणस्य विच्छिन्नत्वाच्च प्रातिपदिकाना लोके प्रयोगाभावात्सारूप्यस्य पदान्तर्भावेणैव ग्रहणात् । तदुक्तम्-"न वा पदस्यार्थे प्रयोगाद्" इति ।

नापि षष्ठः । जहत्स्वार्थाया वृत्तौ पदद्वयस्याप्यनर्थकत्वात् एकैकस्यानेकार्थाभिधायित्वानुपपत्तेः । अजहत्स्वार्थावृत्तिपक्षेऽपि प्रथमप्रवृत्तस्यैकवचनस्य त्यागायोगात् । अन्यथा षष्ठीतत्पुरुषाद्ययोगात् तत्रापि पूर्वपदस्योत्तरपदार्थे उपसङ्क्र-

मेण षष्ठ्याद्ययोगात् । तथा च भाष्यम्–"सेयं युगपदधिकरणवचनता दुःखा च दुरुपपादा च" इति । एतच्च द्वितीये प्रपञ्चयिष्यामः । तस्मात्पदेऽपि पक्षो दुष्ट एवेति प्राप्ते सिद्धान्तमाह भाष्यकारः—

"प्रातिपदिकानां चैकशेषे सिद्धम्" इति । तथाहि–एकशेषे न एकविभक्तिर्निमित्तं किं तर्हि सारूप्ये उपलक्षणम् । एकविभक्तौ लौकिकप्रयोगे यानि सरूपाणि दृष्टानि तेषामेकशेषः । स चानैमित्तिकत्वाद्विभक्तिं नापेक्षते इत्यन्तरङ्गत्वात्सुबुत्पत्तेः प्रागेव प्रवर्त्तते । भाष्ये प्रातिपदिकग्रहणं चोपलक्षणम् । तेन हरिण्यादीनामपि तत्सिद्धिः । "स्वरभिन्नानां यत् परं तच्छिष्यते" इति वचनान्ङीबन्तस्य हरिणीशब्दस्य शेषः । केचित्तु हरितहरिणशब्दयोरेवैकशेषे उभयत्राचित्वे ऽप्यन्यतरस्य वर्णवाचित्वं चाश्रित्य स्त्रीप्रत्यय इत्याहुः, तेषां पक्षे स्वरभेदप्रसङ्ग इति कैयटः । भैक्षपित्रादावप्यनैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गत्वात्पूर्वमेकशेषस्ततो वृद्धिः । यद्वैकशेषोत्तरमेव तद्धितोत्पत्तिरिति न दोषः ।

तस्मादयमत्रार्थः–विभक्तिपदमत्र स्वादिमात्रपरम्, सत्यप्याश्रयभेदेन क्रियाभेदे निरूपभेदाया एव तस्यास्तिङन्तेन बोधात् । प्रकर्षाभ्यात्त्वादीनां च स्वाश्रयाभ्यात्त्वादिनिमित्तकत्वात् । पचत इत्यादिद्विवचनादीनां च कर्त्रादिनिष्ठसंख्याप्रतिपादकत्वात् । नच कर्तृकर्मणोर्विहितस्य लकारस्य तद्भेदाद्भेद एव युक्त इति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । "लस्य" इत्यत्र लत्वजातेराश्रयणादनेकेषामपि लकाराणां स्थानेऽर्थत आन्तर्यात् द्विवचनबहुवचनयोः प्रवृत्तेः । एकपदं च समानार्थकं सत्सजातीयार्थकम् । साजात्यं च न विभक्तित्वेन विभक्तिपदादेव सिद्धेः, तदुपादानस्यापि वैयर्थ्याप-

त्तेश्च । विभक्तित्वावच्छेदेन सारूप्यस्यासम्भवादेवाविवक्षणीयत्वात् । तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण सारूप्यस्य च सरूपपदोपादानादेव लाभात्, किन्तु विभक्तित्वव्याप्येन सुत्वादिना । न तु प्रथमात्वादिना । वृक्षः वृक्षौ वृक्षा इत्यादावपि सारूप्याभावात् । तात्पर्यवशाच्च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकसुत्वादिधर्माणां यावत्त्वं गम्यते । तादृशयत्किञ्चिद्धर्मावच्छेदेन सारूप्यस्य तद्व्यतिरेकेणैव सिद्धेः । अवच्छिन्नत्वं च सप्तम्यर्थः । तथा च विभक्तित्वव्याप्या यावन्तः सुत्वादिधर्माः प्रत्येकं तदवच्छिन्नयावत्प्रत्ययव्यक्तिषु सारूप्यमित्यर्थः । सुत्वादियावद्धर्मावच्छिन्नाया एकस्याः प्रत्ययव्यक्तेरप्रसिद्धत्वात्प्रत्येकमित्युक्तम्, सुत्वाद्यवच्छिन्नयत्किञ्चिद्व्यक्तौ सारूप्यवारणाय यावदित्युक्तम् । तेन जननीपरिच्छेत्तृवाचिनोर्मातृशब्दयोर्नैकशेषः । औ इत्यारभ्य शसूपर्यन्तं सारूप्याभावात् । एतेनोत्तरसूत्रस्थस्यैवकारस्येहानुकर्षणात्सरूपाण्येवेत्यर्थो लभ्यते इत्यपास्तम् । उक्तरीत्यैव तल्लाभात् ।

नन्वेवं नियतवचनानां दाराश्च दाराश्चेत्यादीनामेकशेषो न स्यात् । मैवम् । यावत्यः प्रत्ययव्यक्तयो यस्मात्सम्भवन्ति तदवच्छेदेन सारूप्यस्य विवक्षितत्वाद् इति दिक् ।

स्यादेतत् । गर्गा इति न सिद्ध्यति । अपत्यबहुत्वे हि यञोऽपि बहव उत्पाद्याः प्रत्यर्थशब्दनिवेशाद्, अन्यथैकशेषवैयर्थ्यात् । न च द्वितीयादीनां यञां प्रकृतेः परत्वं न स्यादिति वाच्यम् । यञाकृतेरेकत्वाद्व्यवधानाभावात् । गर्ग य य य इति स्थिते प्रथमयञः प्रकृतिसन्निपातकृतवैरूप्यादेकशेषो न स्यात् । एवं विभक्तिनिमित्तकत्वपक्षेऽपि, समुदायस्य तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां एकविभक्त्युत्पत्तौ बोध्यम् । सहविवक्षायां विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षेऽपि गर्ग य अस् य अस्

इति स्थिते ऽप्येवम्। न च प्रकृत्यंशं विहाय यशब्दानां सारूप्या-त्तदुपपत्तिः। प्रकृतिविशिष्टसमुदायादेव विभक्त्युत्पत्त्या तल्लक्षि-तसारूप्याश्रये एकशेषे विभक्तिबहिर्भावस्यानुचितत्वात्। यत्रा प्रकृत्यर्थानपेक्षसमुदायानभिधायित्वाच्च। न चैकैकस्य प्रत्य-यार्थस्य प्रकृत्यर्थेन योगात्प्रधानावृत्त्या च गुणावृत्तेन्याय्य-तया गर्गशब्दानामपि बहुत्वाद्गार्ग्यशब्दानामेवैकशेष इति वाच्यम्। "तद्राजस्य बहुषु" इति यलोपानुपपत्तेः। बहुषु वृत्ते-र्यत्रादेरेव तद्विधानात्। तस्य च यत्रामेकशेष एव शिष्यमाणय-ञो बह्वर्थकत्वादुपपत्तेः। उक्तरीत्या तु यञन्तस्यैव बह्वर्थकत्वात्।

मैवम्। तत्कृते बहुत्वे इत्यस्यापि तदन्तकृते बहुत्वे इत्येव व्याख्यानात्। न चैकस्मिन्कश्यपापत्येऽञि कृते तस्माद् "इवे प्र-तिकृतौ" कन्। "जीविकार्थे चापण्ये" इति तस्य लुप्। प्रतिकृतिब-हुत्वविवक्षायां काश्यपा इत्यत्रापि लुक् स्यात्, अञन्तस्य बह्व-र्थकत्वादिति वाच्यम्। अपत्यबहुत्ववाचिन एव लोपविधा-नात् अस्य च प्रतिकृतिबहुत्ववाचित्वात्। यद्वा एकस्मादे-व गर्गशब्दात्परेषां बहूनां यञां सत्यपि प्रकृतिमात्रैपातकृतवै-रूप्ये सर्वेषां प्रकृत्यर्थविशिष्टापत्याभिधायित्वाद् "विरूपाणामपि समानार्थानाम्" इत्येकशेष इति सिद्धम्। यद्येतत्सूत्रं न स्यात्तर्हि प्रत्येकं विभक्त्युत्पत्तौ द्वन्द्वः स्यात्, सति त्वनेकसुबन्ताभावान्न तत्प्रसक्तिः। एतेन द्वन्द्वापवाद एकशेष इति व्याख्यातम्।

ननु पदार्थतावच्छेदकभेदे द्वन्द्व इति पक्षे घटश्च घटश्चेति द्वन्द्वस्य न प्रसङ्ग इति चेन्न। पदार्थभेदे द्वन्द्वपक्षे सम्भवात्। पयसी इत्यत्र जलत्वदुग्धत्वरूपपदार्थतावच्छेदकभेदसत्त्वाच्च। स्यादेतत्। एकश्च, एकश्च द्वौ च द्वौ चेत्येकशेषः स्यात्। अत्र

वार्त्तिकम्—"संख्याया अर्थासंप्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चानेकशेषः" इति । यत्रैकः शब्दोऽनेकार्थाभिधानसमर्थः तत्रैकशेषः । प्रयुक्तानामेवान्वाख्यानात् । एकानित्युक्ते च सहायादेरेवार्थस्य प्रतीत्या द्वित्वप्रतीत्यभावात् । अन्यपदार्थत्वाच्चेत्यस्यासंदिग्धेन पदान्तरेण द्वावित्यादिनैव तदर्थः प्रत्याय्यत इत्यर्थः । एतेन तत्र द्वन्द्वोऽपि नास्त्यनभिधानात् । ननु गार्ग्याविसत्र गार्ग्यश्च गार्ग्यश्चेति सरूपैकशेषस्यापि सम्भवात्सन्देहादर्थासंप्रत्ययेऽपि एकशेषो दृश्यते उत्तरकालं प्रकरणादिना सन्देहनिवृत्तेः । न च तत्र "वृद्धो यूना" इत्यारम्भसामर्थ्यात्, तथा, अत्र त्वसन्दिग्धविषयसम्भवाच्चेति वाच्यम् । अक्षा इत्यादावप्यप्रवृत्त्यापत्तेः । मैवम् । अर्थासम्प्रत्यये सत्यन्यपदार्थत्वादिति विशिष्टस्य हेतुत्वात् ।

अत्रेदं तात्पर्यम्—यत्पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नं द्वित्वादिपर्याप्त्यधिकरणं तत्पदयोरेकशेषः । एकत्वावच्छिन्नं तु न द्वित्वादिपर्याप्त्यधिकरणम् । ननु घटत्वाद्यवच्छिन्नमपि प्रत्येकं न तथा, मिलितं त्वेकत्वावच्छिन्नमपि तथेति तुल्यम् । न च तत्र पदार्थताऽवच्छेदकं घटत्वादिकमुभयत्राप्यभिन्नम्, एकत्वं तु प्रतिव्यक्ति भिन्नमिति वाच्यम् । पयसी इत्यादावपि जलत्वदुग्धत्वरूपपदार्थतावच्छेदकयोः सामानाधिकरण्याभावात् । मैवम् । यत्पदार्थतावच्छेदकं प्रत्ययार्थसंख्यानिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकं न भवति, तत्पदयोरेकशेषः । एकत्वं तु एको द्वित्ववानिति प्रतीतौ विशेष्यतावच्छेदकमेव । पर्याप्तिसम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वलाभाय प्रत्ययार्थेत्युक्तम् । एकघटे घटाविति प्रयोगाभावेन विभक्त्यर्थद्वित्वादेः पर्याप्त्यैवान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् । एको द्वित्ववानि-

त्यत्र तु द्वित्वमाश्रयत्वमात्रेण विशेषणं न तु पर्याप्त्येति न-दोषः। घटौ द्वित्ववन्तौ इत्यत्रापि एकत्वमेव यथोक्तभेद-प्रकारतानिरूपितविशेष्यतायामवच्छेदकं न तु घटत्वं न द्वाविति प्रयोगाभावात्। अत एव चैत्रो मैत्रश्च गच्छतः इत्यत्र प्रत्ये-कमेकत्वान्वयेऽपि चैत्रत्वमैत्रत्वे धर्मितावच्छेदकीकृत्यैवाख्या-तार्थद्वित्वान्वयधीने त्वेकत्वमपीत्यदोषः। एवं द्विशब्दादावपि योज्यम्।

प्रकृतमनुसरामः—एकार्थानामपि विरूपाणामेकशेषो वक्त-व्यः। वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ कुटिलदण्डौ वा। स-रूपाणामित्यनेन समानार्थकत्वस्यापि सङ्ग्रहात्। "स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिस्तस्यैकशेषो वक्तव्यः"। स्वरेण भिन्नानां भिन्नस्वराणामिति यावत्। अक्षश्चाक्षश्च अक्षौ। एकोऽक्षशब्दोऽक्षे-देवने इति समत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः। द्वितीयस्तु घञन्तत्वादा-द्युदात्त इति तस्यैकशेषः। मीमांसकौ। एको मीमांसकशब्दो ण्वुलन्तत्वान्मध्योदात्तः अपरस्तु मीमांसामधीते इति "क्रमा-दिभ्यो वुन्" इति आद्युदात्तस्तस्यैकशेषः।

इदमप्यवधेयम्—घटावित्यादौ पदार्थतावच्छेदकसामाना-धिकरण्येन द्वित्वं प्रतीयते, अक्षावित्यादावपि पदार्थतावच्छेद-कयोर्बिभीतकत्वदेवनत्वयोः परस्परसामानाधिकरण्याभावे ऽपि प्रत्येकं तदधिकरणयोर्द्वयोर्द्वित्वान्वये द्वित्वेन सह तयोः सामाना-धिकरण्यमव्याहतम्, पदार्थतावच्छेदकयोः परस्परसामानाधिक-रण्यप्रत्ययस्यानुभवसिद्धत्वाभावात् प्रयोजनाभावात् घटावित्या-दावसम्भवाच्च। एकशेषस्थले च अक्षपदमेव एकपदार्थतावच्छे-दकप्रकारकत्वविशिष्टापरपदार्थतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजनकम्। अनुभवानुरोधात्। तथाचानारभ्य एवैकशेषः। एकेनैव तादृशा-

र्थबोधसिद्धेः, अन्यथा तदारम्भेऽप्यनिस्तारात् । नहि स्वतोऽसती शक्तिराचार्येण कर्तुं शक्यते । शब्दशक्तेर्लोकप्रयोगमात्रकल्प्यत्वात् । नचैवमग्निचित् सोमसुदित्यादौ क्विब्लोपादेरपि वैयर्थ्यापत्तिः । प्रत्ययलक्षणादेस्तत्प्रयोजनत्वात् । एकशेषस्य च प्रक्रियायामुपयोगविरहात् । नचैकेन शब्देन कथमनेकार्थाभिधानमिति वाच्यम् । तुल्यत्वात् वृत्तिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नबोधपरत्वात् । एकादिवहूनामर्थाना घटौ गावौ दारा

पक्षद्वयाश्रये बीजमित्युक्तं कौस्तुभे परपशायाम् ।

पदार्थतावच्छेदकैक्यस्थलाभिप्रायेण तु प्राह वार्त्तिककारः— "आकृत्यभिधानादेकं विभक्तौ वाजप्यायनः" इति । सूत्राभिप्रायवर्णनमात्रार्थं वार्त्तिकान्तरं "द्रव्याभिधानं व्याडिः" इति । जातिव्यक्त्योः पदार्थत्वे तारतम्यं विप्रतिषेधसूत्रे निरूपयिष्यामः ।

जातिसद्भावे प्रमाणमाह—"प्रख्याऽविशेषाद्" इति । प्रख्याया बुद्धेरविशेषादेकरूपत्वात् । भिन्नव्यक्तिविशेष्यकयोरपि गौरित्याकारकयोर्द्वयोर्बोधयोः समानप्रकारकत्वानुभवात् । एवं चैकत्वमपि जातेर्धर्मिग्राहकमानासिद्धम् । लाघवेन नित्यत्वकल्पनाच्च नाश्रयनाशनाश्यत्वम् । नचैकस्या जातेर्युगपदनेकव्यक्तिषु कथं वृत्तिरिति वाच्यम् । तस्या अपि धर्मिग्राहकासिद्धेः ।

यत्तु "एक इन्द्रो ऽनेकस्मिन्क्रतुशते आहूतो युगपत्सर्वत्र भवति" इति भाष्यं तद् अभ्युच्चयमात्रम् । कायव्यूहेन तदुपपत्तेश्चरमीमांसायां निरूपितत्वात् । अचेतनदेवतापक्षे तु सन्निधानस्यैवानङ्गीकाराच ।

ननु गोत्वं व्यापकमवश्यं वाच्यम्, अन्यथा उत्पन्ने गोपिण्डे तत्प्रत्ययो न स्यात् । तदुक्तं बाह्यैः—

न याति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत् ।
जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिः ॥

ततश्च घटादावपि गोत्वप्रकारकप्रत्ययः ।

तदुक्तम्—

व्यक्तौ चैकत्र सा व्यक्त्याऽभेदात्सर्वत्रगा यदि ।
जातिर्दृश्येत सर्वत्रेति ।

मैवम् । समवायाख्यसम्बन्धविशेषस्य गोव्यक्तिभिरेव समं

स्वीकारात् । तत्र स्वभावस्यैव नियामकत्वात् । अत एव जीवानां व्यापकत्वे ऽप्यवच्छेदकत्वाख्यः सम्बन्धः शरीरविशेष एव स्वीक्रियते । अन्यथा सर्वशरीरावच्छेदेन सर्वेषां सुखादि-साक्षात्कारापत्तेः ।

यत्तु बौद्धाः–अपोह एव अतद्व्यावृत्तिरूपो जातिः । गो-भिन्नभेदस्य गोमात्रे सत्त्वादतिरिक्तगोत्वे मानाभावादिति । तद-सत् । गोभिन्नमित्यत्र यत्किञ्चिद्गोप्रतियोगिको भेदो निवेश्यते, गोत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको वा । नाद्यः । गोरपि यत्किञ्चिद्गवा-पेक्षया भिन्नत्वात् । तद्भेदस्य घटे ऽपि वृत्त्या तत्रापि गौरिति प्रत्ययापत्तेः । नान्त्यः । अतिरिक्तगोत्वसिद्धेः । तदाहुः—

सिद्धश्चागौरपोह्येत गोनिषेधात्मकश्च सः ।
तत्र गौरेव वक्तव्यो नञा यः प्रतिषिध्यते ॥ इति ।

क्रियाशब्दानामपि जातिवाचित्वमेव । गुडतण्डुलादिपा-कव्यक्तिष्ववान्तरवैलक्षण्यसत्त्वे ऽपि पाकत्वस्य प्रत्यभिज्ञाबला-त्सिद्धेः । भिन्नडित्थशब्दगतं यथा डित्थशब्दत्वं नाम तेष्व-भिन्नप्रत्ययाभिधानहेतु तथा सोऽयमिति शब्दार्थयोरभेदाध्यव-सायादध्यस्तडित्थशब्देषु संज्ञिष्वपि सम्बन्धादभिन्नप्रत्यया-भिधाननिमित्तम् ।

तथाच स्वाश्रयवाच्यत्वसम्बन्धेन व्यक्तिनिष्ठं डित्थ-शब्दत्वं तदर्थेषु प्रवृत्तिनिमित्तम् । वह्निमानित्यादौ स्वसम-वायिसंयोगसम्बन्धेन वह्नित्वमित्याशयः ।

तौ एतौ इत्यादौ च परोक्षत्वप्रत्यक्षत्वादिकम् ।

अभावाश्चत्वार इत्यत्रापि निरुपाख्यत्वं नाम सामान्यमाश्र-यणीयम् । गोत्वाश्वत्वे सामान्ये इति व्यावृत्तेष्वनुवृत्तप्रत्य-यहेतुत्वं सामान्यानामपि सामान्यमस्ति ।

पक्षद्वयाश्रये बीजमित्युक्तं कौस्तुभे पस्पशायाम् ।

पदार्थतावच्छेदकैक्यस्थलाभिप्रायेण तु माह वार्त्तिककारः— "आकृत्यभिधानादेकं विभक्तौ वाजप्यायनः" इति । सूत्राभिप्रायवर्णनप्रमाणार्थं वार्त्तिकान्तरं "द्रव्याभिधानं व्याडिः" इति । जातिव्यक्त्योः पदार्थत्वे तारतम्यं विप्रतिषेधसूत्रे निरूपयिष्यामः ।

जातिसद्भावे प्रमाणमाह—"प्रख्याऽविशेषाद्"इति । प्रख्याया बुद्धेरविशेषादेकरूपत्वात् । भिन्नव्यक्तिविशेष्यकयोरपि गौरित्याकारकयोर्द्वयोर्बोधयोः समानप्रकारकत्वानुभवात् । एवं चैकत्वमपि जातेर्धर्मिग्राहकमानासिद्धम् । लाघवेन नित्यत्वकल्पनाच्च नाश्रयनाशनाश्यत्वम् । नचैकस्या जातेर्युगपदनेकव्यक्तिषु कथं वृत्तिरिति वाच्यम् । तस्या अपि धर्मिग्राहकासिद्धेः ।

यत्तु "एक इन्द्रो ऽनेकस्मिन्क्रतुशते आहूतो युगपत्सर्वत्र भवति"इति भाष्यं तद् अभ्युच्चयमात्रम् । कायव्यूहेन तदुपपत्तेरुत्तरमीमांसायां निरूपितत्वात् । अचेतनदेवतापक्षे तु सन्निधानस्यैवानङ्गीकारात् ।

ननु गोत्वं व्यापकमवश्यं वाच्यम्, अन्यथा उत्पन्ने गोपिण्डे तत्प्रत्ययो न स्यात् । तदुक्तं बौद्धैः—

न याति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्नचांशवत् ।
जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिः ॥

ततश्च घटादावपि गोत्वप्रकारकप्रत्ययः ।

तदुक्तम्—

व्यक्तौ चैकत्र सा व्यक्त्याऽभेदात्सर्वत्रगा यदि ।
जातिर्दृश्येत सर्वत्रेति ।

मैवम् । समवायाख्यसम्बन्धविशेषस्य गोव्यक्तिभिरेव समं

"स्त्रियाम्" इति सूत्रे प्रपञ्चयिष्यामः ।

वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ६५ ।

अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति पूर्वाचार्यपरिभाषया वृद्धपदं गोत्रपरं पारिभाषिकयुवपदसाहचर्यात् । युवप्रत्ययान्तेन सहोक्तौ गोत्रप्रत्ययान्तः शिष्यते उक्तप्रत्ययमात्रकृतं चेत्तयोः कृत्स्नं वैरूप्यम् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वृद्धेति किम् । गर्गश्च गार्ग्यायणश्च गर्गगार्ग्यायणौ । यूनेति किम् । गर्गश्च गार्ग्यश्च गर्गगार्ग्यौ । तल्लक्षणेति किम् । गार्ग्यश्च वात्स्यायनश्च गार्ग्यवात्स्यायनौ । कृत्स्नं किम् । भागवित्तिभागवित्तिकौ । भागवित्तशब्दाद्गोत्रापत्ये "अत इञ्" तस्माद्यून्यपत्ये "वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम्" इति ठक् । अत्र न केवलं प्रत्ययमात्रकृतं वैरूप्यं किन्तु कुत्सासौवीरगोत्रत्वकृतमपि । "गोत्रस्त्रियाः कुत्सने" इत्यतः "कुत्सने" इत्यस्यानुवृत्तेः । कृत्स्नं किम् । गार्ग्यश्च वात्स्यायनश्च गार्ग्यवात्स्यायनौ ।

स्त्री पुंवच्च ६६ ।

यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवत् । स्त्रीत्वप्रयुक्तवैरूप्याधिक्यादप्राप्तावारम्भः । गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । "अस्त्रियाम्" इत्यनुवृत्तौ "यञञोश्च" इति लुक् । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी । इह स्त्रीशब्दस्य स्वरितत्वे तदधिकारीयप्रत्ययोपादाने पुंवत् स्त्रीप्रत्यय इति अभावातिदेशो वा, स्वरितत्वाभावे शब्दस्य-

अथवा निःसामान्यानि सामान्यानीति तार्किकदर्शनं वैयाकरणैर्न नियमत आस्थेयम् । कार्यान्वीयमाना हि तेषां पदार्था इति सामान्येष्वपि सामान्यमस्ति इति कैयटः । न चैवं सामान्येष्वपि सामान्यस्वीकारेऽनवस्थापत्तिरिति वाच्यम्। एकव्यक्तित्वरूपबाधकसत्त्वेन तत्र जातेरस्वीकारात् । यत्तु घटत्वादिजातिमादाय तस्याप्यनेकव्यक्तिकत्वमस्त्येवेति । तन्न । तत्साधारणजात्यन्तरस्वीकारे प्रयोजनाभावात् । सामान्यत्व-जात्यैव तत्रानुवृत्तप्रतीत्युपपत्तेरिति दिक्।

ननु जातौ पदार्थे द्वित्वादीनां कथमन्वयः तस्या एकत्वात्। मैवम्। एकाश्रयसम्बन्धविवक्षायामाकृतेरेकवचनम्। यथा "पशुना यजेत" इति । अनेकाश्रयसम्बन्धविवक्षायां तु द्विवचनबहुवचने। नहि जातिपदार्थवादिना व्यक्तेरनभिधेयत्वं स्वीक्रियते, किन्तु गुणभावमात्रम् । तत्र पचति पचतः पचन्तीत्यादौ क्रियाप्राधान्ये ऽपि साधनसंख्याकृतो वचनभेदः, एवमाकृतिप्राधान्येऽपि द्रव्यसंख्याकृतः इत्यदोषात् । नन्वेवमपि लिङ्गभेदो न स्यात् ब्राह्मणी ब्राह्मण इति । उक्तं हि "विशेषणानां चाजातेः" इत्यत्र "आविष्टलिङ्गा जातिः" इति । सर्वदाप्येकमेवाश्रयणं लिङ्गमुपादत्ते इत्यर्थः । मैवम् । स्तनकेशादिसम्बन्धरूपस्य स्त्रीत्वादेर्लौकिकस्यात्र लिङ्गत्वेनानुपादानात् । तथा सति लिङ्गान्तरसम्बन्धायोगात् । किन्तु स्वसिद्धान्तव्यवस्था शाब्दिकैराश्रीयते । तथाहि सत्त्वरजस्तमःपरिणामरूपाणां शब्दादीनां वृद्धिह्रासमध्यस्थावस्थाः शब्दैकगोचरा लिङ्गत्वेन परिगृह्यन्ते । गुणानां वृद्धिः पुंस्त्वम्, अपचयः स्त्रीत्वम्, स्थितिमात्रं नपुंसकत्वम्। अत एवोत्कर्षापकर्षसत्त्वेऽपि तदविवक्षया स्थितिमात्राभिप्रायेण "सामान्ये नपुंसकम्" इति शास्त्रं सङ्गच्छते । एवञ्च

"स्त्रियाम्" इति सूत्रे प्रपञ्चयिष्यामः ।

वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ६५ ।

अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति पूर्वाचार्यपरिभाषया वृद्धपदं गोत्रपरं पारिभाषिकयुवपदसाहचर्यात् । युवप्रत्ययान्तेन सहोक्तौ गोत्रप्रत्ययान्तः शिष्यते उक्तप्रत्ययमात्रकृतं चेत्तयोः कृत्स्नं वैरूप्यम् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वृद्धेति किम् । गर्गश्च गार्ग्यायणश्च गर्गगार्ग्यायणौ । यूनेति किम् । गर्गश्च गार्ग्यश्च गर्गगार्ग्यौ । तल्लक्षणेति किम् । गार्ग्यश्च वात्स्यायनश्च गार्ग्यवात्स्यायनौ । कृत्स्नं किम् । भागवित्तिभागवित्तिकौ । भागवित्तशब्दाद्गोत्रापत्ये "अत इञ्" तस्माद्यून्यपत्ये "वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम्" इति ठक् । अत्र न केवलं प्रत्ययमात्रकृतं वैरूप्यं किन्तु कुत्सासौवीरगोत्रत्वकृतमपि । "गोत्रास्त्रियाः कुत्सने" इत्यतः "कुत्सने" इत्यस्यानुवृत्तेः । कृत्स्नं किम् । गार्ग्यश्च वात्स्यायनश्च गार्ग्यवात्स्यायनौ ।

स्त्री पुंवच्च ६६ ।

यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवत् । स्त्रीत्वप्रयुक्तवैरूप्याधिक्यादप्राप्तावारम्भः । गार्गी च गार्ग्यायणश्च गर्गाः । "अस्त्रियाम्" इत्यनुवृत्तौ "यञञोश्च" इति लुक् । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी । इह स्त्रीशब्दस्य स्वरितत्वे तदधिकारीयप्रत्ययोपादाने पुंवत् स्त्रीप्रत्यय इति अभावातिदेशो वा, स्वरितत्वाभावे शब्दस्य-

ग्रहणं वा, अर्थग्रहणं वा। नाद्यः। उक्तस्थले गर्गा इत्यत्र यत्रः श्रवणापत्तेः। "अस्त्रियाम्" इति तल्लोपनिषेधात्। प्रसज्यप्रतिषेधे चायं दोषः। पर्युदासे तु स्त्रीसदृशार्थसत्त्वात् शिष्यमाणस्य लुप्यमानार्थाभिधायित्वात्। न द्वितीयः। स्त्रीत्वस्यानिवृत्त्या गर्गान्पश्येत्यत्र "तस्माच्छसो नः पुंसि" इति नत्वानुपपत्तेः। तस्मात् तृतीयः साधुः। पुमर्थाविदेशे तत्प्रयुक्तकार्यप्रवृत्तेः। एवमन्यत्रापि बोध्यम्।

पुमान्स्त्रिया ६७।

सरूपाणां मध्ये स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते स च पुंवदेव, तल्लक्षण एव चेद्विशेषः। हंसश्च हंसी च हंसौ। शिष्यमाणस्य लुप्यमानार्थाभिधायित्वेन स्त्रीत्वस्यापि सत्त्वेन टाप्प्राप्तः पुंवदेवेत्यनुवृत्तेर्न भवति। पदान्तरगम्ये ऽपि तल्लक्षणविशेषे ऽयमेकशेषः। यथा गौश्चायं गौश्चेयमित्येतौ गावौ चरत इति कैयटः। तदितरकृतविशेषविरहरूपे विशिष्टाभावे ऽस्य तात्पर्यम्। स चात्रापि विशेष्याभावादस्त्येवेति दीक्षिताः। पुमानिति योगविभागाद्विशेषाभावे ऽप्येकशेषः, शिष्टप्रयोगस्य नियामकत्वाच्च नातिप्रसङ्ग इति न्यासकारः। हंसत्वजातेः शक्यतावच्छेदकत्वसाम्याच्छब्दभेदस्य स्त्रीत्वमात्रलक्षणत्वे ऽपि हंसश्च वरटा च इत्यादौ नैकशेषः। सरूपानुवृत्त्या प्रकृतिसाम्यलाभात्।

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ६८

भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ। पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ। पूर्वसूत्रे सरूपपदानुवृत्तौ चैतदेव सूत्रं मानम्। अन्यथा ऽत्रापि तेनैव स्यात्।

"त्यदादीनि सर्वैः" इत्यत्र तु न तदनुवृत्तिर्बोधितत्वात् । अत्र भाष्यम् गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्चेत्यत्र वृद्धयूनोर्यदेकं गर्गापत्यत्वरूपं सामान्यं तस्यैव विवक्षितत्वात् सिद्धं गार्ग्याविति । वृद्धयूनोरत्रोपादानं किं वा वृद्धयोरेवेति विशेषावधारणार्थम् एकशेषारम्भपक्षेऽपि प्रकरणादेरेवापेक्षणीयत्वात् सामान्योपादाने ऽपि तेनैव विशेषनिर्णयसंभवात् ।

न च द्वन्द्ववारणार्थमेकशेषारम्भः । अनभिधानादेव तन्निवृत्तेः । स्त्रीपुंसयोरपि मृगक्षीरादिवज्जातिमात्रविवक्षायां ब्राह्मणावित्यादि सिद्धम् ।

स्यादेतत् । ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीवत्सश्चेत्यत्र "पुमान्स्त्रिया" इत्येकशेषप्रसङ्गः । यत्रैका प्रत्ययप्रकृतिरन्यत्तु वैरूप्यम्, तादृशविषयस्य सत्त्वात् । न च "एकविभक्तौ" इत्यनुवृत्त्या एकशेषनिमित्ते विभक्तौ परतो यत्र स्त्रीपुंसकृतो विशेषस्तत्रैकशेषः इह तु पूर्वपदविभक्तावपि स्त्रीपुंसकृतविशेषसत्त्वान्नेति वाच्यम् । कारकश्च कारिका च कारकावित्येकशेषानापत्तेः । इष्वं ह्यत्र स्त्रीत्वकृतो विशेषस्तस्य चैकशेषनिमित्तविभक्तिमपेक्ष्य पूर्वत्वाभावात् । नच इत्वस्य स्त्रीप्रत्ययकृतविशेषरूपत्वे ऽपि स्त्रीत्वरूपार्थकृतविशेषत्वं नास्तीति वाच्यम् । तथा सति गोमांश्च गोमती च गोमन्तावित्यसिद्धेः । स्त्रीप्रत्ययेनात्र विशेषान्तरानाधानात् । स्त्रीत्वरूपार्थेन तु प्रत्ययरूपस्यैव विशेषस्योक्तत्वात् । तथाच क्वचिदर्थाहितस्य क्वचिच्च स्त्रीप्रत्ययाहितस्य विशेषस्यावश्यं ग्राह्यत्वात् । नच पक्षद्वये ऽपि पट्व्य पट्वी च पटू इत्यादावेकशेषो न स्यात्, यणादेशे स्त्रीत्वस्त्रीप्रत्ययान्यतरस्यापि निमित्तत्वाभावात्, अज्रूपत्वमेवाश्रित्य यणो विहितत्वादिति वाच्यम् । तद्भावभावितामात्रेण स्त्रीप्रत्ययस्य परंपरया च

स्त्रीत्वस्य यणादेशे निमित्तत्वात्, एवं इत्वेऽपीति ब्राह्मणवत्सा चेत्यादावेकशेषो दुर्वार इति।

मैवम्। तत्पदस्यानुवृत्त्या प्रधानयोरेव स्त्रीपुंसयोर्ग्रहणात्। सहविवक्षायां चैकशेषविधानात्। तस्याश्च प्रधानमात्रविषयकत्वात् यत्र प्रधानस्त्रीपुंसकृतो विशेषस्तत्रैकशेषः अत्र त्वप्रधानस्त्रीपुंसकृतस्यापि विशेषस्य सत्त्वादिति।

नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ६९।

अक्लीबेन सहोक्तौ क्लीबं शिष्यते तच्चैकवद्वा तल्लक्षण एव चेद्विशेषः। शुक्लश्च कंबलः शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लं ते इमे शुक्ले। शुक्लः कंबलः शुक्ला बृहतिका शुक्लं वस्त्रं च तदिदं शुक्लं तानीमानि शुक्लानि।

अत्र भाष्यं, स्थितिमात्रविवक्षायां औत्सर्गिकं नपुंसकमेव सिद्धम्। न च पाक्षिकैकवद्भावार्थं सूत्रम्। जातिप्राधान्यविवक्षयैव सिद्धेः।

पिता मात्रा ७०

स्पष्टम्। वेत्यनुवर्तते। पिता च माता च पितरौ मातापितरौ। दौहित्राभावे पितरौ धनभाजावित्येतद्व्याख्याने—यद्यपि युगपदधिकरणवचनतायां द्वन्द्वस्मरणाचदपवादत्वादेकशेषस्य धनग्रहणे पित्रोः क्रमो न प्रतीयते तथापि विग्रहवाक्ये पूर्वनिपातादेकशेषाभावपक्षे च मातापितराविति मातृशब्दस्य पूर्वं श्रवणात्पाठक्रमेणार्थक्रमावगमाद्धनसम्बन्धे ऽपि क्र-

मापेक्षायां प्रतीतक्रमानुरोधेनैव प्रथमं माता धनभाक्, तदभावे पितेति गम्यते' इति विज्ञानेश्वरः ।

एतेन जगतः पितरौ वन्दे इत्यपि व्याख्यातम् । योग्यतादिप्रमाणान्तरवशान्निर्णय इति पर्यवसानात् ।

एतेन भवानपि स्वदयिताच शेषे सायुज्यमासादयतं शिवाभ्यामिति विषयान्तरमपि व्याख्यातम् । स्त्रीलिङ्गस्य विग्रहवाक्ये पूर्वप्रयोगनियमे मानाभावात् । "उष्ट्री च करभश्च, हंसश्च वरटा चेत्यादौ कस्मान्न भवति" इति भाष्यदर्शनात् ।

श्वशुरः श्वश्र्वा ७१

स्पष्टम् । श्वशुरौ श्वश्रूश्वशुरौ । सूत्रत्रयमधिकृत्य भाष्यम्—वृत्तिविषये भ्रात्रादिशब्दानां स्वस्रादिबोधकत्वं तावदेकशेषारम्भेऽपि स्वीकार्यम्, शिष्यमाणं लुप्यमानार्थाभिधायीति सिद्धान्तात्, तद्वरम् एकशेषं विनाऽपि शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वात्सहविवक्षायामेव तथात्वं स्वीक्रियताम्; अनभिधानाच्च भ्रातृस्वसृशब्दयोर्न द्वन्द्वः; मातापितरौ श्वश्रूश्वशुरावित्यत्र च द्वन्द्वस्य वाशब्दानुवृत्त्या त्वयाऽपि स्वीकारात्; किमयं सरूपयोरेकशेष उत विरूपयोरित्यवधारणार्थं प्रकरणादेर्नियामकत्वस्य वाच्यत्वाच्चेति । 'श्यालः स्वस्रोरथाग्रहीद्' इति भागवते तु स्वसृपदं "प्राणभृदुपदधाति" इतिवल्लिङ्गसमवायेन स्वसृतत्पत्योर्लाक्षणिकम् । नचोभयोः साम्यादल्पत्वानुपपत्तिः, तत्र प्राणपदगर्भमन्त्रस्य तद्रहितमन्त्रापेक्षया ऽल्पत्वात् इति वाच्यम् । लक्ष्यापेक्षया शक्यानां बहुत्वाभावमात्रस्य तत्र विवक्षितत्वात् इति श्रीधरः ।

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ७२।

स्वभिन्नैः सर्वैः सहोक्तौ त्यदादीनि नित्यं शिष्यन्ते। स च देवदत्तश्च तौ।

"त्यदादितः शेषे पुन्नपुंसकतो लिङ्गवचनानीति वक्तव्यम्"।

सा च देवदत्तश्च तौ। सा च कुण्डेच तानि। शिष्यमाणत्वात्त्यदादिलिङ्गे माप्ते आरम्भः। पुंनपुंसकयोस्त्वेकशेषे शब्दपरविप्रतिषेधान्नपुंसकशेषः। तच देवदत्तश्च ते।

"अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति च वक्तव्यम्"।

स च कुक्कुटः सा च मयूरी कुक्कुटमयूर्यौ ते। तच साच अर्द्धपिप्पल्यौ ते।

न्यायसिद्धं चेदम्।"परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः"इति समासार्थस्य लिङ्गातिदेशात्तद्विशेषणस्य सर्वनाम्नस्तल्लिङ्गत्वसिद्धेरिति कैयटः। त्यदादीनां सर्वनामतया वस्तुमात्रपरामर्शकत्वात्पदान्तरेण सहोक्तौ तेषामेव शेषो न्यायसिद्ध इति नेदमारभ्यम्। नच त्यदादीनां यत्परं तच्छिष्यते इत्येतदर्थं सूत्रम्, तद्विना शब्दपरविप्रतिषेधालाभादिति वाच्यम्। सच यश्च तावानय यावानयेति पूर्वशेषस्यापीष्टत्वात्। सूत्रारम्भपक्षे च तदसिद्धेः। नापि तद्देवदत्ताविति प्रयोगवारणार्थम्। "सामान्यविशेषवाचिनोर्न द्वन्द्वः" इति वचनस्यावश्यकत्वात्। नचैवं शूद्राभीरम्, गोबलीवर्दम्, तृणोलपम्, इति न स्यादिति वाच्यम्। आभीराणां जात्यन्तरत्वात्। ब्राह्मणादुग्रकन्यायामाभीरो नाम जायते।

माहिष्योग्रौ प्रजायेते विट्शूद्राङ्गनयोर्नृपाद्॥ इति—

स्मृतेः। गोशब्दस्य च स्त्रीगवीमात्रवाचकत्वात् वृषभे शक्त्यन्तरस्वीकारात्। न च सामान्यपदेन विशेषार्थस्यापि प्र-

तीतिसिद्धेः न द्वन्द्वप्रसक्तिरिति वाच्यम् । तं ब्राह्मणमानय गार्ग्यमिति प्रयोगदर्शनात् । विशेषणविशेष्यभाववद् विशेष्यसन्निधौ सामान्यशब्दस्य तदितरविशेषपरत्वस्यापि ब्राह्मणा आगता वसिष्ठो ऽप्यागत इत्यादौ दर्शनात् । तस्मात्सामान्यविशेषयोर्द्वन्द्ववचनस्यावश्यकत्वात्तत एव सिद्धौ नैतत्सूत्रमारभ्यमिति भाष्यम् ।

ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री ७३।

पुमान्स्त्रियेत्यस्यापवादः । एषु सहविवक्षायां स्त्री शिष्यते । गाव इमाः । अजा इमाः । ग्राम्येति किम् । न्यङ्कव इमे । सूकरा इमे । पशुष्विति किम् । ब्राह्मणा इमे । सङ्घेति किम् । एतौ गावौ । संघे गुणत्वानुपपत्त्या तद्घटकनिष्ठं तद्ग्राह्यम्, अवयवसङ्घसम्भवे ऽपि सङ्घपदग्रहणसामर्थ्यादनेकघटितस्यैव विवक्षितत्वात् । अतरुणेति किम् । तरुणका इमे । वर्करा इमे । संघे तरुणत्वतदभावयोरन्वयानुपयोगात्संघघटकपशुव्यक्तिनिष्ठयोस्तयोरुपादानं सामर्थ्यात् । "अनेकशफेष्विति वाच्यम्" । नेह अश्वा इमे । उष्ट्रा इमे । विकल्पानुवृत्त्या व्यवस्थितत्वाद्भेदमिति न्यासकृत् ।

अत्रापि भाष्यम्–नैतदारभ्यम् । सङ्घेषु स्त्रीगवीनामेव बाहुल्यान्मल्लग्रामादिवद् भूयस्त्वेन व्यपदेशादेव स्त्रीशेषसिद्धेः, अग्राम्येषु तु पुंसामेव प्राधान्यात्, उष्ट्राणां तु आरण्यकत्वेन सूत्रारम्भेऽपि स्त्रीशेषत्वाभावात् । ब्राह्मणा इत्यादावपि पुंसामेव प्राधान्यात् । एतावित्यादौ च निर्ज्ञाते लिङ्गविशेषे पुंस एव शेषात्, वत्सा इमे इत्यादावपि पुंसामेव प्राधान्यादिति ।

इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ प्रथमस्य द्वितीये तृतीयमाह्निकम् पादश्चायं समाप्तः ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

भूवादयो धातवः १।

क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः । भवति । धातुत्वाल्लडादयः । याः पश्यसीत्यादौ धातुसंज्ञाया या इत्यादेरातो लोपस्य वारणाय क्रियावचना इति । हिरुक् इत्यादौ वर्जयित्वेत्याद्यर्थके निपाते, शिश्ये इत्यादौ भावतिङन्ते चातिव्याप्तिवारणाय भ्वादय इति गणपठिता इत्यर्थकम् ।' नच लाक्षणिकत्वादेव याशब्दस्य गणे ऽनुपादानमिति वाच्यम् । स्थलान्तरे प्रतिपदोक्तत्वस्य तत्रापेक्षितत्वात् । नचान्तरङ्गे लोपे ऽर्थनिमित्तकतया बहिरङ्गस्य टापोऽसिद्धत्वम् । लिङ्गस्य कारकापेक्षया प्रथमप्रतीतिकत्वेन अजादिप्रत्ययनिमित्तकस्य लोपस्यैव बहिरङ्गत्वात् । 'नाजानन्तर्ये'इति निषेध इत्यपि केचित् ।

नचार्थनिर्देशो नियामकः । तस्याभियुक्तान्तरकृतत्वेनापाणिनीयत्वात् ।

क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैकोऽर्थः प्रदर्शितः ।
प्रयोगतो ऽनुसर्तव्या अनेकार्था हि धातवः ॥
इत्यर्थान्तरव्याहत्या तात्पर्याभावाच्च ।

अत एव "कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेव" इत्येवकारः । "श्लिष आलिङ्गने"इत्यादिकं च सङ्गच्छते । नचैव "टुवम् उद्गिरणे" इति निपातनादित्त्वमित्यस्यानुपपत्तिः । एतदपरितोषादेव पृषोदरादित्वस्यान्यैरुक्तत्वात् ।

भूवादय इति निपातनाद्वकारागमः । नचासाधुत्वम् ।
प्रसिद्धत्वात् । नच क्रियावचनत्वस्य

सूत्रादलाभः । भवनं भूः क्रियासामान्यं तद् वदन्तीति भूवादय इत्यर्थात् । "वसित्वपियजिराजिव्रजिसहिहनिवासित्रादिवारिभ्य इञ्" इत्यत्र इञो वादयतेर्विधाने ऽपि बाहुलकाद्वदेरपि तत्सम्भवादिति केचित् ।

वादयतेरेवात्र इञ् निवृत्तप्रेषणतयाऽर्थभेदाभावात् । वदन्तीतिभाष्यस्य चार्थकथनपरत्वादित्यन्ये ।

नचैवं गणपठितत्वस्य दौर्लभ्यम् । "सनाद्यन्ता धातवः" इत्यस्यारम्भेण पठितानामेव संज्ञाऽनुमानात् । सौत्राणां तु स्तम्भ्वादीनामुदित्करणेन धात्वधिकारीयकार्यविधानेन च धातुत्वसिद्धेः । चुलुम्पादीनां च भ्वादेराकृतिगणत्वात् । वृत्करणस्य यजादिसमाप्त्यर्थत्वात् ।

एतेन दिवाद्यन्ते वृत्करणं पुषादिसमाप्त्यर्थम्, तेन मृग्यतीत्यादिकमपि व्याख्यातम् ।

वस्तुतो "बहुलमेतन्निदर्शनम्" इति चुराद्यन्ते गणसूत्रेण सर्वसिद्धिः । भ्वादिभ्योऽपि स्वार्थे णिच् ।

यद्वा दशगणीपाठो दिङ्मात्रम्,शिष्टप्रयोगादन्ये ऽपि धातवो ज्ञेया इति द्वेधा तस्य ग्रन्थकारैर्व्याख्यानात् ।

यद्वा भूश्च वाश्चेति द्वन्द्वः । आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः । भूवौ आदी येषामिति बहुव्रीहिः । सादृश्यं च क्रियावाचित्वेनेति यथोक्तविशेषणद्वयलाभः । नच वातेर्धातुत्वानापत्तिः । भेदाघटितसादृश्यस्य तत्र सत्त्वात् ।

यद्वा वादय इत्यत्र बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषः । "स्वरभिन्नानां यत्परं तच्छिष्यते" इति बहुव्रीहेः शेषः । भुवो वादय इति षष्ठीसमासः । वाच्यवाचकभावश्च षष्ठ्यर्थः ।

यद्वा तन्त्रावृत्त्यादिना उभयलाभः, "द्विर्वचनेऽचि" इत्यादिवत्। अत्र भूमभृतयो वासदृशा इत्येव सारम्।

एतेन—

भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते।
भुवो वार्थं वदन्तीति भ्वर्था वा वादयः स्मृताः॥ इति—

वार्त्तिकं व्याख्यातम्।

वस्तुतस्त्वभियुक्तानां परिभाषाविशेषसम्बन्धेन धातुपदवत्त्वमेव धातुत्वम्। तत्परिचायकं चोक्तसूत्रम्। नतु भ्वाद्यन्यतमत्वम्, गौरवात्। अनुकरणेषु तत्तद्रूपाणामतिप्रसङ्गाच्च। तद्घाटितस्य भूत्वादेरन्यतमत्वघटकस्य प्रकारान्तरेण दुर्वचत्वात्। अत एव सौत्राणाम्, चुलुम्पादीनां च सङ्ग्रहः। अत एव च धात्वर्थत्वं क्रियात्वमिति तान्त्रिकाणामुद्घोषः सङ्गच्छते।

अथ केयं क्रियानाम ? यस्त्वाहुः फलाव्यवहितपूर्वकालवर्ती व्यापारविशेषस्तथा। अधिश्रयणादीनां तु क्रियात्वमौपचारिकम्।

तदुक्तम्—

अनन्तरं फलं यस्याः कल्पते तां क्रियां विदुः।
प्रधानभूतां तादर्थ्यादन्यासां तु तदाख्यया॥ इति।

नच काष्ठादिव्यापारस्य तथात्वाद्व्यभिचारः। जनकान्तराननुकूलत्वस्य वाच्यत्वात्। नापि पाकारम्भेपि क्रियाया भावित्वात्पक्ष्यतीत्यस्यापत्तिः। गौणमुख्यसाधारणतत्क्रियासमूहस्यातीतत्वे ऽपाक्षीदिति, प्रागभावे पक्ष्यतीति, यत्किञ्चित्सत्त्वे च पचतीति प्रयोग इति व्यवस्थाऽभ्युपगमात्। इदंच यङ्विधौ भाष्ये स्पष्टम्।

तन्न । मुख्यत्वसम्भवे गौणत्वस्यानुचितत्वात् ।

अथ पचित्वं जातिः,पचतीत्यनुगतव्यवहारात्, सैव क्रिया । नचैवमसाध्यत्वापत्तिः । तदाश्रयव्यक्तीनामेव तथात्वात् ।

तदुक्तम्—

जातिमन्ये क्रियामाहुरनेकव्यक्तिवर्तिनीम् ।
असाध्या व्यक्तिरूपेण सा साध्येवावभासते ॥ इति ।

तन्न । दण्डादिव्यापारस्यापि फलानुकूलत्वेन तदाश्रयस्य दण्डस्य कर्तृत्वे तिङा तदभिधानापत्त्या दण्डेन देवदत्तः पचतीत्यत्र दण्डेऽपि प्रथमापत्तेः । नच करणार्थेयं तृतीया । कर्तृत्वे करणत्वस्यानुपपत्तेः । "आकडारादेका संज्ञा"इति नियमात् । न च तदा दण्डादिव्यापारस्य धात्वर्थत्वेनाविवक्षितत्वान्न दोष इति वाच्यम् । तथाऽपि क्रियायाः साध्यत्वप्रत्ययस्यान्याविषयकत्वे मानाभावात् ।

अथ साध्यत्वेनाभिधीयमानो व्यापारविशेषः क्रिया । तदुक्तम्—

यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते ।
आश्रितक्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयते ॥ इति ।

नच साध्यत्वेनाभिधाने मानाभावः, पचति, पाकः, करोति, कृतिरित्यादौ धात्वर्थप्रतीत्यविशेषेऽपि क्रियान्तराकाङ्क्षानाकाङ्क्षयोर्दर्शनस्य मानत्वात् । तथाच क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकत्वं साध्यत्वम् । तदेवासत्त्वभूतत्वम् । क्रियायाः प्रत्ययार्थतावादेऽपि पचति पाकभवनेत्यादौ तथा दर्शनात्तथात्वावश्यकत्वादिति ।

तन्न । साध्यत्वप्रकारकशाब्दबोधस्य सर्वानुभवविरुद्ध-

त्वात् । भोक्तुमित्यादावसत्त्वभूता क्रिया भासते इति सिद्धान्तविरोधाच्च । क्रियान्तराकाङ्क्षायास्तत्र सत्त्वात् इति तृतीये वक्ष्यते इति चेत् ।

अत्रोच्यते । फलानुकूलो व्यापारसमूह एव क्रिया । तदुक्तं भाष्ये "क्रिया नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुम्" इति । व्यापारसमूहघटकानामवयवानामेकक्षणानवच्छिन्नतया प्रत्यक्षासम्भवादित्यर्थः ।

तथा च वाक्यपदीये—

गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् ।
बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥

युगपदनवस्थाने हेतुः क्रमजन्मनामिति । बुद्ध्या तावद्व्यापारसमूहालम्बनज्ञानेन । प्रकल्पितः अभेदो यस्य । तथा चानेकवर्णसमुदाये एकज्ञानावच्छिन्नतया यथैकं पदमिति व्यवहारस्तथोक्तस्थले क्रियाया अपीत्यर्थः । पिण्डीभूतेति । यथा परमाणवः पिण्डीभूता उपलभ्यन्ते न केवलाः एवं पिण्डीभावात् क्रिया न प्रत्यक्षेति कैयटः ।

काव्यप्रकाशकारेणाप्युक्तम्—

साध्यः पूर्वापरीभूतावयवः क्रियारूप इति । तद्व्याख्यातारोऽपि—साध्यः साध्यत्वेन विवक्षितः पूर्वापरीभूतत्वेन प्रतीयमाना अवयवाः प्रचयान्तर्गताः प्रचायिनोऽधिश्रयणादयो यस्य पाकादिधात्वर्थस्य सः । अक्रमस्य क्रमप्राप्तिरित्यर्थः । प्रचयस्य तत्तत्प्रत्येकातिरिक्तस्याभावाद्व्यापाराणां प्रत्येकं पाकत्वेन क्रमेण पाक इति भ्रम एवेति । अत एवोक्तमाश्रित्यक्रमरूपत्वात् इति ।

यद्वा अधिश्रयणादिरपि तत्तदाश्रयविशिष्टः क्रियारूपः, क्रियाया विशेष्यस्य चैकत्वाद् अक्रमत्वे ऽपि आश्रयीभूतविशेषणक्रमात्क्रमोपचारः ।

अन्ये तु स्थालीन्धनतण्डुलादिविशिष्टक्रिया पचादिधात्वर्थः, तदवयवाश्च स्वनिष्ठशक्त्यवच्छेदकत्वे सति स्वाश्रयाः स्थाल्यादयः, तेषां वास्तवपौर्वापर्याभावाच्चिरप्रत्यय इत्याहुः ।

नच यत्र चुल्ल्युपरिधारणादयो ऽवतारणपर्यन्ता व्यापाराः पुरुषभेदेन नानापाकक्रियासु युगपद्भवन्ति तदा पाकक्रियाप्रत्यक्षं स्यादिति वाच्यम् । तद्व्यक्तीनां परस्परसहकारित्वाभावात् ।

नतु पाकत्वं प्रत्येकव्यापारपर्याप्तम्, नतु संयोगादिवद्व्यासज्यवृत्ति भिन्नकालीनेषु एकस्य व्यासक्त्यनुपपत्तेः, उक्तग्रन्थान्तरेभ्योऽपि तथाप्रतीतेश्च ।

शब्दकण्टकोद्धारे ऽप्युक्तम्—चुल्लीज्वालनमारभ्यावतारणपर्यन्तव्यापारकलापे घटत्वादिवत् प्रत्येकपर्याप्तमेव पाकत्वं भावनात्वं वा आख्यातार्थो वा, फलावच्छिन्नव्यापारसमुदायस्य तदर्थत्वात् । उक्तं च भाष्ये—"नाना चैकार्था क्रिया पचतीति स्थाल्यधिश्रयणमुदकावसेचनं तण्डुलावपनमेधोऽपकर्षणमग्निज्वालनं दर्वीघट्टनमवतारणम्" इति, तथाच पाकप्रत्यक्षं स्यादेवेति चेन्न ।

पाकत्वस्य वस्तुतस्तथात्वेऽपि तत्समूहस्यैव क्रियाव्यवहारविषयत्वात् । तस्य च प्रत्यक्षायोगात् । अत एव पश्य मृगो धावतीत्यादावेकदेशस्यैव वर्तमानस्य दर्शनकर्मत्वमिति तृतीये वक्ष्यते । तदुक्तं हरिणा—

क्रमात्सदसतां तेषामात्मानो न समूहिनाम् ।
सद्वस्तुविषयैर्यान्ति सबन्धं चक्षुरादिभिः ॥

न यान्तीत्यन्वयः । क्रमिकव्यापारसमुदायस्य क्रियात्वात्तस्य वर्त्तमानत्वासम्भवान्न चक्षुरादिग्राह्यत्वम् । वर्त्तमानस्य तदेकदेशभूतस्य व्यापारस्य चाक्षुषत्वं तूपपन्नमेवेत्यर्थः । तत्सिद्ध क्रिया धात्वर्थ इति ।

अथोक्तरूपक्रियाया धात्वर्थत्वे किं मानम् ? । न तावद् "भावप्रधानमाख्यातम्" इति निरुक्तम् । आख्यातशब्दस्य धातावशक्तत्वात् । ननु 'सर्वमाख्यातजं नाम', इति निरुक्तकृताऽभिधानात्तस्य धातुवाचकत्वम् । प्रत्ययजन्यत्वस्य नामत्वसम्भवात् । "नाम च धातुजमाह निरुक्ते, व्याकरणे शकटस्य च तोकम्" इति भाष्योक्तेश्च । शकटस्य ऋषेस्तोकमपत्यमिति कैयटः । शाकटायन इति यावत् ।

तथाच निरुक्तम्–तत्र "नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च" इतीति चेत् ।

मैवम् । कृदन्ते धातावाख्यातपदप्रयोगाभावात् । तत्र लक्षणया तदुपपत्तेः । अत एव "येषा तूत्पत्तावर्थे स्वे प्रयोगो न विद्यते तान्याख्यातानि" इतिजैमिनिसूत्रे ऽपि लक्षणयैवाख्यातपदं धातुपरम् । उत्पत्तावुच्चारणकाले स्वे ऽर्थे प्रयोगो न विद्यते, स्वार्थसिद्धो न विद्यते इति यावत् ।

अयं तु विशेषः–जैमिनिसूत्रे तेन तिङन्तस्यैव धातोर्ग्रहणम्, निरुक्ते तु आख्यातपदस्योपलक्षणतया धातुस्वरूपमात्रस्येति । नापि भावपदस्य भावनापरत्वम् ।

धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते । इति–

वैयाकरणैः परिभाषितत्वे ऽपि निरुक्तस्मृतौ आख्यातार्थभावनाया एव ग्रहणात् । तस्य व्याकरणमात्रपरत्वात् । तत्रापि "नपुंसके भावे क्तः" इत्यादावेव तथा, नतु "तस्य

भावस्त्वतलौ" इत्यादाविति स्पष्टम् । किञ्च भावनाया धात्वर्थत्वे मुख्यविशेष्यत्वं न स्यात्, प्रत्ययार्थप्राधान्यभङ्गापत्तेः । क्वचित्परित्यागे ऽपि उत्सर्गे पक्षपातस्य युक्तत्वात् । नच भावनायास्तिङर्थत्वे कृदन्तेषु तत्प्रतीतिर्न स्यादिति वाच्यम् । धात्वर्थकारकैस्तत्सिद्धेः ।

तदुक्तम्—

धात्वर्थकारकैरेव गुणभूतो ऽवगम्यते ।

भावनात्मा कृदन्तेषु तस्मान्नैवाभिधीयते ॥

अत एव भावनाप्रधानत्वादाख्यातेषु तत्सम्बन्धादेव गुणभूतकारकप्रतीतिसिद्धेर्न कर्तृकर्मणोरभिधानम् । नच स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वरूपसकर्मकत्वनिर्वचनानुपपत्तिः। तत्र हि वस्तुतः फलव्यधिकरणो यो व्यापारस्तद्वाचित्वं सकर्मकत्वम्, उत फलव्यधिकरणत्वेन व्यापारवाचकत्वम् । नाद्यः। पच्यादेरपि फलाविवक्षायामकर्मकत्वाङ्गीकारात् । तत्र वस्तुतः फलव्यधिकरणत्वस्याभावात् । नान्त्यः । अनुभवविरोधात् । नच सर्वदाऽकर्मकस्यैव वारणीयत्वान्न पूर्वोक्तातिव्याप्तिरिति । तादृशाकर्मकादिलक्षणस्यानुपयुक्तत्वात् । "लः कर्मणि भावे चाकर्मकेभ्यः" इत्यकर्मकग्रहणेनाविवक्षितकर्मकाणामपि ग्रहणस्येष्टत्वात् ।'नेह पच्यते' इत्यादौ भावलकार इति हरदत्तादिभिरुक्तत्वात् । 'पीता गावो' 'भुक्ता ब्राह्मणाः' 'कृतपूर्वी कटम्' 'गतं तिरश्चीनम्' इत्यादौ ग्रन्थकारैर्भावे क्तप्रत्ययव्याख्यानाच्च । ननु गतिबुद्ध्यादिसूत्रे गत्यर्थाकर्मकेति सूत्रेच अविद्यमानकर्मकाणामेव ग्रहणं देवदत्तेन पाचयतीति तृतीयानुरोधात्, दत्तवान्पक्वानित्यर्थे दत्तः पक्व इत्यादेरापत्तेश्चेति चेत् । तर्हि तदननुगमतादवस्थ्यम्, तस्मादविवक्षाविरहविशि-

इष्टकर्मसाकाङ्क्षधातुत्वमेव सकर्मकत्वं तदभावश्चाकर्मकत्वम् । पच्यादीनां स्वरूपेण कर्मसाकाङ्क्षत्वेऽप्यविवक्षादशायामकर्मकत्वादविवक्षाविरहेति ।

एतेन कृञो यत्नार्थकत्वे यतिवदकर्मकत्वापत्तिरिति निरस्तम्।

तथाहि—आकाङ्क्षा समभिव्याहारात्मिका शब्दधर्मः । तेनार्थैक्येऽपि यतः कर्मत्वमित्यादावनाकाङ्क्षत्वम् । घटमित्यादौ च साकाङ्क्षत्वम्, तद्वदेव यतेः कर्मानाकाङ्क्षा कृञश्च तदाकाङ्क्षेत्युपपत्तेः । आस्यादिधातूनां च स्वरूपेण अकर्मकत्वेऽपि मासादिकालयोगे तदाकाङ्क्षत्वात्सकर्मकत्वम् । अत एवैकस्यैव ग्रन्थधातोश्चित्तनिष्ठव्यापारमादाय सकर्मकत्वं पुष्पनिष्ठव्यापारमादाय त्वकर्मकत्वमित्यभ्युपगमः ।

अथ भावयति घटमितिवज्जनति घटमित्यपि स्यात् । दृष्टान्ते णिचा दार्ष्टान्तिके चाख्यातेन व्यापारबोधाविशेषात् । न च प्रयोजकव्यापारो णिजर्थः, कर्तृव्यापारस्त्वाख्यातार्थ इति विशेष इति वाच्यम् । त्वद्रीत्या कारकचक्रप्रयोक्तुरेव कर्तृत्वेन घटस्यातथात्वात् । न च यस्यैवान्यापेक्षयाऽऽख्यातोपात्तव्यापारसमवायः स कर्ता इति प्रथमाध्याये व्यवस्थितत्वाददोष इति वाच्यम् ।

करोतिः क्रियमाणेन न कश्चित्कर्मणा विना ।
भवत्यर्थस्य कर्ता च करोतेः कर्म जायते ॥
करोत्यर्थस्य यः कर्ता भवितुः स प्रयोजकः ।
भविता तमपेक्ष्याऽथ प्रयोज्यत्वं प्रपद्यते ॥
तेन भूतिषु कर्तृत्वं प्रतिपन्नस्य वस्तुनः ।
प्रयोजकक्रियामाहुर्भावनां भावनाविदः ॥ इति ।

भावार्थाधिकरणे भट्टपादैर्भावनाया निरूपितत्वात् तदना-

श्रयस्य कर्तृत्वानुपपत्तेः । नच धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वमेव कर्तृत्वमिति वाच्यम् । व्यापारस्य धात्वर्थत्वसिद्धौ भावनायास्तिङर्थत्वानुपपत्तेरिति चेन्न ।

अनुकूलव्यापारे शक्तिपक्षे हि अनुकूलत्वं जनकत्वम् प्रयोजकसाधारणं वा । नाद्यः । फलजनकशरीरगतक्रियाविशेषोपक्षीणस्यात्मनिष्ठप्रयत्नादेरन्यथासिद्धस्याऽसङ्ग्रहापत्तेः । नान्त्यः । कृत्यादिसाधारण्यात् । नच यत्नत्वाधःसन्तापनत्वादीनां तत्तद्रूपेण शक्यतावच्छेदकत्वाङ्गीकारान्नातिप्रसङ्गः । तथापि पचति पाके यतते इत्यादिविवरणायत्नादीनां धात्वर्थबहिर्भावस्य दुर्वारत्वात् । नच यत्नादियोगे धातोः फलमात्रमर्थः । सामान्यसामग्रीमर्यादया तद्बोधापत्तेः । यत्नादिसमभिव्याहारस्य तत्प्रतिबन्धकत्वे गौरवात् । तिबादिसमभिव्याहृतधातुत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वे कार्यकारणभावद्वयमवच्छेदकगौरवं तत्र व्यापारबोधानुभवविरोधश्च । स्तोकं पाक इत्यस्योपपादनविरोधश्च । नच तत्र विवक्षाविरहादेव यत्नबहिर्भावः । देवदत्तः पचतीत्यत्र विवक्षाध्रौव्यात् । अन्यथा तस्य कर्तृत्वानुपपत्तेः । धातूपात्तव्यापारवत एव त्वन्मते तत्त्वात् । अत पचतीत्यत्र भासमानो यत्नो ऽवश्यं पञ्चर्थाद्बहिः कार्यः । स एवाख्यातार्थः । विवरणवेलायां भासमानस्य तस्य परिशेषादाख्यातवाच्यत्वकल्पनात् । तत्रापि रथो गच्छतीत्यादेरनुरोधादनुकूलव्यापारवाचिणिजन्तभूधातुना विवरणाद, सङ्ग्राहकलाघवाच्चानुकूलव्यापारे एव शक्तिः, यत्नस्यापि तद्रूपेण सङ्ग्रहादिति मीमांसकाः ।

मण्डनमिश्रानुयायिनस्तु—फलमात्रं धात्वर्थः, अनुकूलव्यापारो व्यापारमात्रं वा ऽऽख्यातार्थः । जन्यजनकभावः संसर्गलभ्यः । लडाद्यर्थो वर्तमानत्वादि लिङर्थेष्टसाधनत्वादि व्या-

पार एवान्वेति। आख्यातजन्यवर्तमानत्वप्रकारकबोधे तज्जन्यव्यापारोपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनात्।

नच व्यापारविगमे फलसत्त्वे पाको विद्यते इति स्यादिति वाच्यम्। भावार्थप्रत्ययादेरनुकूलव्यापारार्थत्वात्। अत एव व्यापारसत्त्वे फलानुत्पत्तिदशायां पाको भविष्यतीति न प्रयोगः। नापि घटभूतलयोर्मिथः संयोग इतिवन्मिथो गमनमित्यादि। संयोग इत्यादौ तु घञादेः प्रयोगसाधुतामात्रम्, धात्वर्थमात्रप्रतीतेः। व्यापाररहितेऽपि वृक्षादौ संयुज्यते इत्यादिव्यवहारात्तत्र तिङोऽपि न व्यापारोऽर्थ इति न सकर्मकत्वम्, आश्रयत्वस्यैव तत्र तिङर्थत्वात्। नचैवं धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वरूपं कर्मत्वं ग्रामादेरनुपपन्नम्। प्रत्ययोपनीतपरसमवेतव्यापारजन्यधात्वर्थफलशालित्वस्य कर्मत्वात्। प्रत्ययोपनीते परसमवेते च व्यापारस्य विशेषणम्। भूमिं प्रयाति विहग इत्यत्र विहगादेरपि स्वापेक्षया भिन्नो यः स्वावयवः तत्समवेतव्यापारजन्यधात्वर्थफलसंयोगवत्त्वात्स्वात्मानं प्रयातीत्यादिवारणाय प्रत्ययोपनीतेति। तादृशस्वार्थव्यापारस्तु न परसमवेतः। गमनात्मकव्यापारस्यैव प्रत्ययोपनीतत्वात्, तस्य च परसमवेतत्वाभावात्। गमनजन्यविभागशालिपूर्वदेशे ऽतिव्याप्तिवारणाय धात्वर्थेति। तण्डुलं पचतीत्यत्र आधेयत्वं द्वितीयार्थः, फले धात्वर्थे तदन्वयः। फलस्य जनकत्वसंबन्धेनाख्यातार्थव्यापारे तस्याश्रयत्वेन चैत्रेऽन्वयः। तण्डुलवृत्तिविक्लित्तिजनकव्यापारवांश्चैत्र इति धीः। चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र तृतीयार्थवृत्तित्वस्य तिङर्थे व्यापारे, तस्य जन्यत्वसम्बन्धेन धात्वर्थे फले, तस्याश्रयत्वेन तण्डुलादावन्वयः। चैत्रवृत्तिपरसमवेतव्यापारजन्यफलवांस्तण्डुल इति

धीः । फलव्यापारयोर्विशेषणविशेष्यभेदेन कर्तृकर्मव्यवहारः ।

अथ सुबर्थस्य धात्वर्थेऽन्वयः वस्तुत इति तस्याख्याता-न्वयकल्पनमयुक्तम्, एवम् आख्यातार्थव्यापारस्य धात्वर्थविशेषणत्वमपि इति विभाव्यते, तर्हि तृतीयाया व्यापार एवार्थः, तत्र वृत्तिरेव प्रकृत्यर्थस्य संसर्गः, व्यापारस्य जन्यत्वेन धात्वर्थफले ऽन्वयः, तस्य निरूपितत्वसम्बन्धेन तिङर्थे ऽधिकरणत्वे तस्य तण्डुले ऽन्वयः ।

कर्मकृतः फलाश्रयः, कर्तृकृतश्च व्यापाराश्रयोऽर्थः, तण्डुलः पक्वः चैत्रो गन्ता इत्यादिसामानाधिकरण्यानुरोधात् । कर्मप्रत्यये सुबर्थ एव व्यापारे वर्तमानत्वान्वयः । नच भिन्नपदोपात्तान्वये ऽतिप्रसङ्गः । फलबोधकधातुसमभिव्याहृतकर्माख्यातजन्यवर्तमानत्वबोधे तृतीयाजन्यव्यापारोपस्थितेर्हेतुत्वात् । पक्वानित्यादौ कर्तृप्रत्यये तु एकदेशे व्यापार एव तदन्वयः ।

यद्वा व्यापारे आश्रये च खण्डशक्तिः विशिष्टमन्वयलभ्यम् । अत एव एवकारस्य अन्ययोगे व्यवच्छेदे च शक्तिः । अन्ययोगप्रतियोगिकव्यवच्छेदशक्तौ पार्थ एव मनुष्य इत्यादेः प्रसङ्गात् । पार्थान्ययोगो घटश्चेत्युभयाभावस्य मनुष्यत्वे सत्त्वात् । नचान्ययोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेदः शक्यः । वस्तुमात्रस्य यत्किञ्चिदपेक्षयाऽन्यत्वात् अप्रसिद्धेः । नचान्यसंयुक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यवच्छेदो ऽन्यसमवेतत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदश्च ध्वंसादौ प्रसिद्ध इति वाच्यम् । पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ बाधितत्वात् । पार्थस्यापि कुतश्चिदन्यत्वेन तत्समवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेदस्य धनुर्धरत्वे विरहात् । पार्थान्ययोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेदस्य अन्ययोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेदाद्भिन्नतया तदप्रत्ययप्रसङ्गाच ।

एवं च नीलो घटो नास्तीत्यत्र नीलान्वितस्य घटस्याभावे ऽन्वयात् नीलघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वं संसर्गः तथा पार्थान्वितस्यान्ययोगस्य व्यवच्छेदे ऽन्वयात्पार्थान्ययोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं संसर्ग इति बोध्यम् । नच प्रतियोगितामात्रेणान्ययोगविशिष्टो व्यवच्छेद एवार्थो ऽस्तु व्युत्पत्तिबलादुक्तव्यवच्छेदलाभसम्भवादिति वाच्यम् । वाक्यार्थलाभ एव व्युत्पत्तेस्तन्त्रतया पदार्थस्य तदलभ्यत्वात् । नचैकपदार्थयोः कथं मिथो ऽन्वय इति वाच्यम् । आख्यातार्थकृतौ कालान्वयस्य परैरभ्युपगमादित्याहुः ।

केचित्तु व्यापारमात्रं धात्वर्थः । गतो गम्यते ग्राम इत्यादौ फलस्य कृदात्मनेपदाभ्यामेव लाभात्, ग्रामङ्गच्छति, ग्रामस्य गन्तेत्यादावपि द्वितीयादेः फलजनकत्वमर्थः । आदेशशक्त्यनङ्गीकारे तु तत्स्मारितद्वितीयाया एव सोऽर्थः ।

यद्वा षष्ठ्याः कर्मत्वे लक्षणा फलं चाधिकरणत्वसंसर्गेण नामार्थेऽन्वेति ।

यद्वा फलमात्रमर्थो जनकत्वं संसर्गः । नचैवं ग्रामं गच्छति त्यजतीत्यादौ फलसामान्यस्य द्वितीयादिना लाभेऽपि नियतसंयोगविभागादिलाभो न स्यात् । ततश्च गृहाद्ग्रामं गच्छति चैत्रे ग्रामस्येदं गमनं न तु गृहस्येति न स्यात् गृहवृत्तिफलजनकत्वसामान्याभावस्य तत्रासत्त्वादिति वाच्यम् । गम्यते ग्राम इत्यत्र फलमात्मनेपदार्थ इति वदतामपि फलविशेषप्रत्ययानुपपत्तिप्रसङ्गात् । नच तदवच्छिन्नव्यापारवाचिधातुसमभिव्याहारात्फलविशेषो लभ्यते यथेष्टसाधकत्ववाचकाद्विधेरेव स्वर्गादिपदसमभिव्याहारात्स्वर्गजनकत्वम् । प्रतीतिस्त्विष्टत्वफलत्वाभ्यां स्वर्गत्वसंयोगत्वाभ्यां

वेत्यन्यदेतदिति वाच्यम् । गमिसमभिव्याहारे द्वितीयायाः संयोगः, त्यजिसमभिव्याहारे च विभाग एवार्थ इत्यत्र तयोस्तात्पर्यग्राहकत्वसम्भवादित्याहु. ।

नैयायिकास्तु फलावच्छिन्नव्यापारवाचित्वमेव धातोः सकर्मकत्वम् । त्यजेर्विभागावच्छिन्ने, गमेश्च[1] संयोगावच्छिन्ने स्पन्दे शक्तत्वात् । धात्वर्थजन्यफलशालित्वमात्रस्य कर्मत्वे पूर्वदेशे गमेः कर्मत्वम्, उत्तरस्मिन् त्यजेः, स्पन्देश्च पूर्वापरदेशयोः स्यात् । उक्तरीत्या तु स्पन्देर्व्यापारमात्रे शक्तिर्नतु फलावच्छिन्ने इति न सकर्मकत्वम् । नचैवं जानात्यादेः सकर्मकत्व न स्यादिति वाच्यम् । तत्र तद्व्यवहारस्य भाक्तत्वात् । नचैवं तत्र द्वितीयादिकं न स्यादिति वाच्यम् । "कर्मणि द्वितीया" इत्यनुशासनं हि तत्समभिव्याहारमपेक्ष्य प्रवर्त्तते "तेन रक्त रागात्" इतिवत्, तथा च पच्यादियोगे धात्वर्थतावच्छेदकफल शालिनि तण्डुलादौ द्वितीयादिकं विदधाति, जानात्यादियोगे धात्वर्थविषये घटादौ, स्पन्दादियोगे तूक्तान्यतरप्रकाराभावान्न कुत्रचिदिति व्यवस्थोपपत्तेः । "सकर्मकधातुयोगे द्वितीया' इत्येतादृशानुशाभावात् । तदेवं विवादे कथ विशिष्टा भावना धात्वर्थ इति प्राप्ते सिद्धान्तमाह भाष्यकारः—

'किं करोति' इति क्रियासामान्यविषयकप्रश्ने पचतीत्यादेरुत्तरस्य प्रयोगात् धात्वर्थ एव व्यापारः ।

ननु किं विषयकयत्नवानित्येव प्रश्नार्थः, कृञो यत्नार्थत्वात् ।

तदुक्तं कुसुमाञ्जलौ—

कृताकृतविभागेन कर्तृरूपव्यवस्थया ।

यत्न एव कृतिः पूर्वा परस्मिन्सैव भावना ।

---

१ गमित्यज्योरिति पाठ ।

क्रियाजन्यत्वाविशेषे ऽपि यत्नजन्याजन्यत्वप्रतिसन्धानात्पटाङ्कुरयोः कृताकृतव्यवहारात्, ज्ञात्रादिवदाश्रयपरतृजन्तकर्तृपदस्य यत्नाश्रयबोधकत्वाच्च । क्रियायास्तदनुकूलव्यापारस्य वा कर्तृपदार्थत्वे तदाश्रय करणमात्रं वा कर्तृपदार्थः स्यात् । अत एव पचतीत्यस्य पाकं करोतीति कृञा तिङर्थस्यैव विवरणम् ।

तदुक्तम्—

भावनैव हि यत्नात्मा सर्वाख्यातस्य गोचरः ।

तया विवरणध्रौव्यादाक्षेपानुपपत्तितः ॥ इति ।

इति चेत् ।

मैवम् । कृञो यत्नमात्रार्थकत्वे 'क्रियते घटः स्वयमेव'इति कर्मवद्भावानुपपत्तेः । कर्मस्थक्रियेष्वेव तद्विधानमिति वक्ष्यमाणत्वात् । अन्यथा 'ज्ञायते घटः स्वयमेव' इत्यस्यापि प्रसङ्गात् ।

तदुक्तम् —

निर्वर्त्ये च विकार्ये च कर्मवद्भाव इष्यते ।

नतु प्राप्ये कर्मणीति सिद्धान्तो हि व्यवस्थितः ॥

प्राप्यत्वं च क्रियाकृतविशेषवत्तया ऽनुपलभ्यमानत्वमिति वक्ष्यते । तस्मादुत्पादनैव कृञर्थः । उत्पत्तिमत्तयाच घट उपलभ्यते एव 'अयं घटः केनचित्कृतः' इति घटदर्शने ज्ञानोदयात् ।

नच घटोपादानविषयककृतौ साध्यतया घटस्यापि विषयत्वात् तद्व्यतिरेकेण च घटानुत्पत्तेर्यत्नवत्तयाऽपि घट उपलभ्यते एव, साक्षात्कारस्य त्वयाऽप्यभिधानादुत्पत्तेरतीन्द्रियत्वात् इति वाच्यम् ।

तदपेक्षया उत्पत्तेरेव तद्विषयत्वौचित्यात् । अन्यथा फलज्ञानस्यापि प्रवृत्तिप्रयोजकतया तद्विषयत्वस्याप्युत्पत्त्या आक्षेपात् 'ज्ञायते घटः स्वयमेव' इत्यादिकमपि स्यात् । नच तत्रो-

स्पत्तौ कृञो लक्षणा । उत्पादनाया उपाधिरूपतया शक्यतावच्छेदकत्वगौरवात् । अत एवोत्पादना तिङर्थ इति रत्नकोषमतमपि मणिकृतैवमेव निरस्तम् । नच लक्ष्यतावच्छेदक इव शक्यतावच्छेदकेऽपि गौरवं न दोष इति शङ्क्यम् । लक्षणायाः शक्तिकल्पनोत्तरकल्प्यतया तत्र लाघवानादरणात् । अन्यथा निषादस्थपत्यधिकरणविरोध इति चेत् ।

न। उक्तप्रयोगरूपसाधकेन उत्पादनायामेव शक्तिपरिच्छेदात् ।

एवं किङ्करोतीत्यत्र कृञो यत्नार्थकत्वे प्रश्नवाक्ये तिङर्थयत्नानन्वयस्य वाच्यतया पचतीति उत्तरानुपपत्तिः । धातोः प्रश्नविषयार्थानवबोधात् ।

तथाहि—'किमेकं दैवतं लोके' इत्यादौ 'एकदैवतत्वव्याप्यधर्मप्रकारकज्ञानं ममेष्टसाधनम्' इति ज्ञानात् 'तादृशज्ञानं मम जायताम्' इतीच्छया उक्तवाक्यप्रयोगः । तस्य च 'एकदैवतत्वव्याप्यधर्मो मम-जिज्ञासाविषयः' इति वाक्यार्थः । विष्णुदैवतमित्याद्युत्तरेण च जिज्ञासानिवृत्तिः, विष्णुत्वप्रकारकज्ञानोदयात् । तस्यैव विष्णुत्वांशे एकदैवतत्वव्याप्यधर्मप्रकारकज्ञानस्वरूपेणेच्छाविषयत्वात् । अन्यज्ञानादन्येच्छानुत्पत्तेः । सिद्धेऽपि तदनुत्पत्तेश्च । उत्पादनार्थत्वे तु व्यापारसामान्यविषयकप्रश्ने तद्विशेषविषयकोत्तरोपपत्तिरिति ।

नन्वेव अस्ति भवतीत्यादिषु उभयांशविरह इति चेत् ।

मैवम् । तत्रापि क्रियासद्भावात् ।

तदुक्तम् ।

अस्त्यादावपि धर्म्यंशे भाव्ये ऽस्त्येव हि भावना ।
अन्यत्राशेषभावात्तु सा तथा न प्रतीयते ।

धर्म्यंशे धर्मिभागे, भाव्ये भाव्यतया विवक्षायाम् । भूधातोरु-

त्पत्तिस्थित्युभयार्थकत्वात्। "तत्र भवः" "तत्र जातः" इति भेदनिर्देशात्। अत एव तत्र लडादिप्रयोगः, कालस्य क्रियात्मकत्वात्।

क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका। इति,

कालानुपाति यद्रूपं तदस्तीति प्रतीयते। इति–

वाक्यपदीयोक्तेः।

नचैवं 'घट करोति' इत्यत्रेव 'घटो भवति' इत्यादावपि तत्प्रतीतिः स्यादिति वाच्यम्। अशेषभावाद्भावनाफलयोरेकनिष्ठत्वाद्भावना स्पष्टं न प्रतीयते इत्युत्तरार्द्धार्थात्।

नचैवं 'किङ्करोति' इति प्रश्ने 'पचति' इत्यादिवद् 'अस्ति' इत्यादिकमपि उत्तरं स्यादिति वाच्यम्। मुख्यतया निश्चिते प्रश्नस्य विशेषविषयकत्वज्ञानात् तदभावे ऽपि आसन्नविनाशधर्मिरूपयोक्तप्रश्ने अस्तीत्युत्तरस्य सर्वाभिमतत्वात्।

ननु 'दिगस्ति' 'आत्मा भवति' इत्यादौ उत्पत्तेर्बाधिततया कथं भावना वाच्येति चेन्न। तत्तत्क्षणविशिष्टत्वेन तेषामप्युत्पत्तेः।

यद्वा स्वरूपधारणमेव फलं तदाश्रयतैव साध्यत्वेनाभिधीयमाना व्यापारः। तथाचात्माऽऽदिः स्वरूपधारणं करोतीत्यर्थः। अस्तीत्युत्पन्नस्यात्मधारणमुच्यते इति निरुक्तकारोक्तेः।

आत्मानमात्मना बिभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते। इति–

वाक्यपदीयोक्तेश्च। नचैवं सकर्मकत्वापत्तिः। जीवत्यादिवदन्तर्भूतकर्मकत्वात्।

यद्वा अस्तित्वमेव व्यापारः, अवच्छेदकतारूपा व्याप्तिः फलम्। अत एव 'मासमास्ते इत्यादौ धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वरूपं मुख्यमेव कर्मत्वमिति भाष्ये द्वितीये वक्ष्यते।

अथवा क्रियावाचित्वावश्यकत्वे ऽपि फलवाचित्वानावश्यकत्वात्सत्ताऽऽदिरेव क्रिया। अत एव 'पश्यति भवः स्वयमेव'

'दर्शयते भवः' इत्यादौ निवृत्तप्रेषणे विषयतारूपफलस्यैव धात्वर्थत्वं क्रियात्वं चेति स्वीकारः ।

एवं पच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यादौ ।

एकदेशे समूहे वा व्यापाराणां पचादयः ।

स्वभावतः प्रवर्त्तन्ते तुल्यरूपं समाश्रिताः ॥ इति—

वाक्यपदीयानुसारेण विक्लित्तिमात्रं धात्वर्थः । तद्रूपक्रियाश्रयत्वात् ओदनादीनां कर्तृत्वमिति व्याचक्षते ।

भाष्येतु निरुक्तमप्युदाहृतम्—"षड् भावविकारा इति ह स्माह वार्ष्यायणिः" इति ।

अत्र कैयटः-भावस्य क्रियायाः षड् प्रकाराः तेषु चास्तिः पठित इति तस्यापि क्रियात्वम् ।

अथवा भावस्य सत्ताया एते प्रकाराः । सत्तैवानेकक्रियात्मिका साधनसम्बन्धाध्यवसीयमानसाध्यरूपा जन्मादिरूपतया भासते इति ।

तथाच जातिसमुद्देशे हरिणोक्तम्—

सम्बन्धिभेदात्सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु ॥

इत्युपक्रम्य,

प्राप्तक्रमविशेषेषु क्रिया सैवाभिधीयते ।

क्रमरूपस्य संहारे तत्सत्त्वमिति कथ्यते ॥ इति ।

व्यापारविशेषाणां साध्यत्वात्क्रमिकत्वाच्च तदुपहितसत्तायास्तयोग इत्यर्थः ।

स्यादेतत् । जानाति,इच्छति,यतते,द्वेष्टि,इत्यादौ अवच्छेदकं फलं नास्त्येव, तथाच तत्र कथं सकर्मकत्वम्, वैयाकरणानां स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वस्यैव तत्त्वात् । नच ज्ञानजन्यं विषयताख्यमेव फलं घटनिष्ठमिति वाच्यम् । ज्ञानजन्यविषय-

तायां मानाभावात्। अतीतादौ तदुत्पत्तेरशक्यवचनत्वात्।

तदुक्तं कुसुमाञ्जलौ—

स्वभावनियमाभावादुपकारोऽतिदुर्घटः।

सुघटत्वे ऽपि सत्यर्थे ऽसति का गतिरन्यथा॥

पूर्वार्द्धस्यायमर्थः—विषयस्य ज्ञानेन सह पूर्वमसम्बन्धे घटज्ञानं पटेऽपि ज्ञातता जनयेत् असम्बद्धत्वाविशेषात्। स्वभावादेव तज्ज्ञानं घटीयमिति चेन्न। ज्ञाततास्वीकारवैयर्थ्यात्। नच क्रियात्वात्कर्मनिष्ठफलजनकत्वानुमानम्। इच्छति नश्यति इत्यादौ व्यभिचारात्। न च 'घटो ज्ञातः' इति प्रत्यक्षं मानम्। ज्ञानवैशिष्ट्यस्यैव तद्विषयत्वात्।

तदुक्तम्—

अनेकान्तादसिद्धेर्वा नच लिङ्गमिह क्रिया।

तद्वैशिष्ट्यप्रकाशत्वान्नाध्यक्षानुभवोऽधिके॥ इति।

इष्टतादीनामपि सिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः।

अत्र वदन्ति—आवरणभङ्गजनकज्ञानं ज्ञानानुकूलव्यापारो वा जानातेः, इच्छाद्वेषानुकूलव्यापार इच्छतिद्विष्यादीनामर्थ इति सकर्मत्वमुपपन्नमिति।

अद्वैतचन्द्रिकाकृतस्तु—नैतद्युक्तम्। आवरणभङ्गरूपफलस्य परोक्षज्ञानविषयनिष्ठत्वाभावात्। परोक्षवृत्त्या ऽसत्त्वापादकस्यैवावरणस्य निवृत्तेः। तत्र वृत्तेर्विषयसम्बन्धाभावेन विषयनिष्ठाभानावरणभङ्गाभावात्। प्रमातृमात्रनिष्ठवृत्त्या प्रमातृनिष्ठावरणभङ्गस्यैव सम्पादनात्। परम्परया फलसम्बन्धमादाय सकर्मकत्वोक्तावकर्मकस्यापि तदापत्तेः। तस्यापि फलव्यापारयोर्धातुरित्यादिना त्वया स्ववाच्यव्यापारसमानाधिकरणफलवाचकत्वोक्तेः। सुखादिस्थले आवरणस्यैवाप्रसिद्धत्वाच्च।

अत एव ज्ञानमपि न फलम् । चैतन्यस्य नित्यतया फलत्वायोगात् । वृत्तिज्ञानस्य परोक्षस्य विषयनिष्ठत्वाभावात् । विषयतासम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वात् । सुखादिस्थले तदसम्भवाच्च ।

यदपि विषयताजनकज्ञानादिकं जानात्यादेरर्थ इति ।

तदपि न । *विषयताया ज्ञानाद्यतिरिक्तत्वे ऽपि ज्ञानादिजन्यत्वे* मानाभावात् । ज्ञानादिपूर्वं विषयतासत्त्वेऽपि ज्ञानाद्यभावादेवोपपत्तेः । ज्ञानादीनां च स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणे स्वकार्योपधानासम्भवात्स्वोत्पत्तिक्षणे सविषयकत्वाभावात् । तस्मादेवं वाच्यम्—असत्त्वापादकाज्ञाननिरूपकत्वाभावस्य यदधिकरणत्वं तत्प्रयोजकचिदेव जानात्यर्थः । उक्ताधिकरणत्वरूपफलवत्त्वेन घटादेर्ज्ञानादिकर्मता । सुखादिनिष्ठे तादृशाधिकरणत्वे ऽपि *सुखाद्युपहितरूपेण चिद् प्रयोजिका* । सुखादेरसत्त्वदशायां तादृशचिदभावे उक्ताधिकरणत्वाभावात्तद्भावे तद्भावाच्च । न च यथोक्तनिरूपकत्वाभावप्रयोजकचिदेव ज्ञाधात्वर्थो ऽस्त्विति वाच्यम् । घटाकारवृत्तिदशायां प्रमातारं जानातीति प्रसङ्गात् । तादृशवृत्तिप्रयुक्तस्योक्तनिरूपकत्वाभावस्य प्रमातरि सत्त्वात् । उक्तनिरूपकत्वाभावाधिकरणत्वोक्तौ तु प्रमातृनिष्ठस्य तस्य स्वतः सिद्धतया न *वृत्त्यवच्छिन्नचित्प्रयोज्यत्वम् इति न तदापत्तिः, घटादौ विघ्नाभावाधिकरणत्वस्य मङ्गलाप्रयुक्तत्ववत्* । एवं च वृत्त्युपहितरूपेण सुखाद्युपहितरूपेण च तादृशप्रयोजकत्वाद् वृत्त्यवच्छिन्नचितो जानात्यर्थत्वम् इति ग्रन्थसङ्गतिः ।

यदितु तार्किकादिरीत्या साक्षात्करोतिजानात्योर्मुख्यसकर्मकत्वं नाभ्युपेयते तत्र ज्ञाधातोः शक्यता शुद्धचिद्व्यक्तावेव निरवच्छिन्ना, शक्यतानात्व एवानुगमार्थमवच्छेदकस्वीकारा-

त्व । घटं जानातीत्यादौ तदीयासत्त्वापादकाज्ञानविरोधित्वसम्बन्धेन घटादेर्ज्ञाधात्वर्थेऽन्वयः । तदीयत्वं च स्वावच्छिन्नचिद्विषयिताविषयितान्यतररूपस्व-सम्बन्धः । स्वावच्छिन्नाचिद्विषयित्वमात्रनिवेशे ब्रह्म जानातीत्यादावनुपपत्तिः । ब्रह्मणश्चिस्स्वरूपत्वेन सावच्छिन्नत्वाभावात् । विषयित्वमात्रनिवेशे च घटं जानातीत्यादावनुपपत्तिः । घटादेर्जडत्वेनावरणकृत्याभावात् । घटादिविषयकत्वस्याज्ञाने ऽनङ्गीकारात् । अत उभयमुपात्तम् । अमानापादकाज्ञानसत्त्वे ऽपि परोक्षवृत्तिकाले घटं जानामीत्याद्यनुभवादसत्त्वापादकेतीत्याहुः ।

इदं च तर्ककौतूहले विचारितमस्माभिरिति तिष्ठत्वतिविस्तरः ॥

उपदेशे ऽजनुनासिक इत् २।

उपदिश्यतेऽनेनेत्युपदेशः । "कृत्यल्युटो बहुलम्" इति बाबाहुलकात्करणे घञ् । नच तदाश्रयणे मानाभावः । भाष्योक्तेरेव तथात्वात् । सच धातुप्रातिपदिकपाठे, सूत्रवार्तिके च । एतर्हि शब्दा उपदिश्यन्ते । तत्रानुनासिकोऽच् इत् संज्ञा स्यात् । नच "पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण" इति घप्रत्यय एवास्त्विति वाच्यम् । संज्ञात्वाभावात् । शास्त्रकारसङ्केतविरहात् । नच प्रायेण संज्ञायामिति व्याख्यानाद् असञ्ज्ञायामपि तदुपपत्तिः । प्रायसंज्ञाग्रहणयोर्विधेयविशेषणत्वमपहाय परस्पर विशेषणविशेष्यभावानौचित्यात् । तदुक्तं भाष्ये "नह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम्" इति । उपाधिविशेषणयोश्च वाच्यत्वावाच्यत्वाभ्यां विशेषः । यथा हरिहरिशब्देन पशुरभिधीयते इति पशुरुपाधिः । गार्गिकया श्लाघते

इत्यत्र श्लाघाया युजाऽनभिधानात्सा विशेषणम् ।

तदुक्तम्—

अर्थविशेषं उपाधिस्तदन्तवाच्यः समानशब्दो यः ।

अनुपाधिरतोऽन्यः स्यात् श्लाघादिविशेषणं यद्वत् ॥

अनयोश्च क्रियाभावशब्दयोरिव क्वचित्पर्यायत्वं क्वचिद्भेदेन व्यवहार इति द्रष्टव्यम् । तस्माद्बाहुलकमेव स्थितमिति मूलानुयायिनः ।

एतेनोपदेशपदार्थविचारभाष्यस्योपक्रमस्यस्य न्यायमात्रानुवादकस्य प्राबल्यानुमानेनोक्तार्थे भाष्यकृतस्तात्पर्यं नास्तीति परास्तम् । उत्तरपक्षत्वेन साक्षादुपन्यस्ते तात्पर्याभावानुमानस्य बाधितत्वात् ।

यदप्युक्तम्—भाष्यकारस्य करणे घञुक्तिः किं पाणिनीयव्याकरणसापेक्षा उत तन्निरपेक्षा ।

नाद्यः । उक्तन्यायेन घञसिद्धेः । नान्त्यः । पाणिनीयसूत्रोपन्यासस्यासङ्गततापत्तेः । तस्मान्न्यायविरुद्धे भाष्यस्य न तात्पर्यमिति ।

तदप्यसत् । बहुलग्रहणानुसारेण सूत्रतात्पर्यस्यैव भाष्यकृता स्फुटीकृतत्वात् । अन्यथा बहुलग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । प्रत्याहारशब्देऽधिकरणे घञिति स्वयमेवोक्तत्वाच्च । अत एवासन्न्यायोपन्यासपूर्वकस्मृतिसाम्यमप्यपास्तम् । भावघञन्तत्वपक्षे उच्चारणक्रियायामन्त्यत्वासम्भवेन शब्दद्वारकस्यान्त्यत्वस्य ग्रहणे गौरवाच्च । अन्यथा प्रतिज्ञासमधिगम्ये प्रतिज्ञाशब्दस्य लक्षणेति वदता कर्मण्यङा दूषणानुपपत्तेश्च ।

अन्ये त्वाहुः—वासरूपन्यायेन करणेऽपि घञ् सुवचः । नच क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्नास्तीति वाच्यम् । भावानवबोधात् । तत्र हि क्तल्युटौ नपुंसके भावे विहितावेव गृह्येते,

परस्परसाहचर्यात् । ननु भूतवर्त्तमानक्तौ करणाधिकरणल्युटौ च। तेन "निष्ठा" इतिभूतक्तविषये अशयिष्ट अभविष्ट इत्यादौ लुङ् सिद्धः । विधिसामर्थ्यात्समाधाने गौरवात् । तथा "ञी-त. क्त.", "मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" इति वर्त्तमानक्तविषये क्ष्वेदते, क्ष्विद्यति, मेदते, मेद्यति, स्वेदते, स्विद्यति, इच्छति, जानाति पूजयतीत्यादौ लट्, तद्भिन्नधातुषु लड्विधेश्चरितार्थत्वात् । एव करणल्युटो विषये उपदेशेत्यादौ, अधिकरणल्युटो विषये प्रासाद इत्यादौ घञ् । नचैवं धातुमात्रात्करणाधिकरणयोर्घञापत्तिः । "अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासाः" इति न्यायात् ।

अयमेव बाहुलकात्करणे घञं वदतो भगवतोऽप्यभिप्रायः । "कृत्यल्युटो बहुलम्" इत्यत्र ल्युट्पदं करणाधिकरणल्युट्परम्, क्वचित्कारकान्तरेऽपि भवति क्वचित्करणाधिकरणयोरपीत्यर्थकबहुलशब्दस्य तेनैव सम्बन्धसम्भवात् । भावातिरिक्ते साधने करणाधिकरणयोरित्यनेनैव ल्युटो विधानेन तत्र भावल्युटो ग्रहणासम्भवात् । अत एव तत्र कृत्यग्रहणमपि कर्मार्थकतत्परम् । कारकान्तरे ऽपि भवतीत्यर्थेन बहुलग्रहणेन बहुभ्यो धातुभ्यः सदा भवति कस्माचिद्धातोः कदाचिन्नभवतीत्यर्थः । तथाच प्रकृतपरिभाषाया करणाधिकरणल्युटो ग्रहणं न भवति वैयर्थ्यादिति पर्यवसन्नम् ।

अत एव प्रत्ययसूत्रे प्रतियन्त्यर्थमनेनेति प्रत्ययः । यद्वा "पुंसि सञ्ज्ञायाम्" इति घइति अनुन्यासग्रन्थ. सङ्गच्छते। बाहुलकात्परस्यापि करणल्युटोऽप्रवृत्तिपक्षे अचः सम्भवात् ।

एतेन करणल्युटा बाधितत्वादेरच तत्र न भवत्येव उक्तपरिभाषानुरोधादिति मैत्रेयग्रन्थो निरस्तः ।

यत्तु सीरदेवेनोक्तम तत्परिभाषाया क्तस्तान्नपुंसके

भावे विहित एव गृह्यते ल्युटा साहचर्यात् । ल्युडपि यदि भावे विहित एव गृह्येत तर्हि तेनैव हासमित्यादेर्वारणसम्भवात् क्तग्रहणं व्यर्थमेव स्यात् । क्तग्रहणाश्रये तु ल्युट् त्यक्तुं न शक्यते सकर्मकेभ्यो भावे क्तस्याभावात् । तथाच क्तग्रहणसामर्थ्यात्सामान्यविहितो ल्युट् गृह्यते इति मैत्रेयोक्तं युक्तमिति ।

तन्न । ल्युट्सामान्यग्रहणे तत्साहचर्याद्भावे क्त एव गृह्यते इत्यस्य व्याहतत्वात् । नापि ल्युड्ग्रहणेन हासमित्यादिवारणसम्भवः, परस्पराप्रवृत्तिपक्षे एव परस्परेण प्रवर्तितव्यमित्यस्य सर्वसंमततया ल्युटोऽप्रवृत्तिपक्षे तस्य नित्यं बाधकत्वाभावेन घञो दुर्वारत्वात् ।

यदपि तेनोक्तं पुञ्छणादिसूत्रे सप्तदशप्रसया इति वृत्तिग्रन्थोऽनुन्यासमते ऽनुपपन्नः स्यात् । "परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः" इति घञोऽपवादत्वात् ।

तदप्ययुक्तम् । प्रसयशब्दस्य परिमाणाख्यत्वाभावात् । नच संख्यावाचिन्युपपदे घञिति तदर्थः । एकस्तण्डुलनिचायः । द्वौ शूर्पनिष्पावौ इत्यादिभाष्योदाहरणविरोधात् । "उपपदमतिङ्" इति नित्यसमासप्रसङ्गादित्याहुरित्यास्तां तावत् ।

उदाहरणम् एधेत्यत्र अनुदात्ताकारस्य इत्सञ्ज्ञत्वाद् "अनुदात्तङित:" इत्यात्मनेपदम् । नच तस्यानुभवसिद्धत्वाभावः । सूत्रकृता तादृशस्यैव पाठे ऽपीदानीमनुनासिकपाठस्यापभ्रष्टत्वात् । तदुक्तं प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीया इति । एवं तत्र तत्राभियुक्तव्यवहारवशादुन्नेयम् ।

उपदेशे किम् । अभ्र आँ अपः । "आङो ऽनुनासिकश्छन्दसि" इत्यनुनासिकः । अस्य शास्त्रे पाठाभावान्न संज्ञा ।

ननु "वज ऊँ" इत्यत्रातिप्रसङ्गः, स्वरूपेणैव पठितत्वात्,

विधानसामर्थ्यस्य चोभयत्रापि अविशेषात् । नच 'अनेकान्ता अनुबन्धाः' इति पक्षे, अत्र आं अटित इत्यादावादित्त्वादिड्भावार्थम् इत्सञ्ज्ञापत्तिः । आडिदित्येतावताऽपि तत्सिद्धेः । अत एव दधीच्छति दधि ब्राह्मणकुलम् । दधीयतेः क्विप्यल्लोपयलोपह्रस्वेषु "अणोऽप्रगृह्यस्य" इत्यनुनासिकस्य "अनुनासिक" इति इत्संज्ञायां नुमापत्तिः । दधिमध्वादिषु पचतिभवतीत्यादिषु इत्कार्यं लोप एव स्यादत उपदेशग्रहणमित्यपास्तम् । "अणमगृह्य इत्" इत्येतावतैव तदुपपत्तेरनुनासिकविधानवैयर्थ्यात् । "इतश्च" इति लोपविधानवैफल्याच्च । तस्मादुपदेशपदं व्यर्थमिति चेत् ।

अत्राहुः—उत्तरार्थं तदिति । अजिति किम् । मनिनो मकारस्य मा भूत् । तथा च "अन्येभ्यो ऽपि दृश्यते" इति हलन्तेषु मित्त्वादन्त्यादचः परः स्यात् । अनुनासिकः किम् । चिरिणोति जिरिणोति । अत्र मा भूत् ।

हलन्त्यम् ३।

उपदेशेऽन्त्यं हलित्स्यात् । नचापेक्षिकमन्त्यत्वमतिप्रसङ्गि । अन्त्यपदव्यवहारस्थेन तत्तद्धातुत्वाद्युपाधिपरिच्छिन्ने समुदाये यदन्त्यं तस्योपादानात् । शीङ् स्वप्ने । डित्त्वात्तङ् । शेते । उपदेशे किम् । अग्निचित् । सोमसुत् । नच तुग्विधानसामर्थ्यम् । आगत्येत्यादौ चरितार्थत्वात् । नच क्विपः पित्त्वविधानवैयर्थ्यम् । अग्निचितावित्यादौ सार्थक्यात् । इति हरदत्तः । अन्त्यं किम् । मनिनो मकारस्य मा भूत् । येन सह । "सर्वधातुभ्यो मनिन्" । सत्यामित्सञ्ज्ञायां "मिदचोऽन्त्यात्परः" इत्यस्य प्रसङ्गात् ।

वस्तुतः पूर्वसूत्रे ऽज्ग्रहणसामर्थ्यादेवात्र न दोषः । अनेन नैव मा मकारस्येत्संज्ञायां विशेषाभावात् ।

एवं "पः प्रत्ययस्य" इत्यादिकमप्यत्र साधकं ज्ञेयम् । "श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते" "क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः" इत्यादौ वाक्यार्थे पदवचनमिति पक्षे प्रकृतिप्रत्ययविभागाभावेऽपि उपदेशेऽन्त्यत्वादित्संज्ञा । सनुतर् इत्यादेः स्वरादिपाठेऽपि रेफो नेत्सञ्ज्ञः, उच्चारणसामर्थ्यात् । अन्तोदात्तनिपातनानुरोधेन रित्स्वरस्य दुर्वचत्वात् ।

स्यादेतत् । "आदिरन्त्येन" इत्यस्य इत्सञ्ज्ञाधीनप्रवृत्तिकतया "हलन्त्यम्" इति सूत्रस्य च तदधीनप्रवृत्तिकतया अन्योन्याश्रयः पदार्थबोधं विना वाक्यार्थबोधस्यासंभवात् ।

अत्राहुः—हलिति योगो विभज्यते हस्य-हल् हल् । सामीप्यं षष्ठ्यर्थः । नच तत्र विप्रतिपत्तव्यम् । "अस्तेर्भूः" इत्यत्र "अस्तेः समीपेऽनन्तरे वा" इति भाष्यदर्शनात् "ओ यङि" इत्यत्रानन्तर्यं षष्ठ्यर्थ इति शङ्कायास्तदारूढत्वाच्च । ब्राह्मणकम्बल इत्यादौ तु स्वस्वामिभावसंबन्धस्योत्थिताकाङ्क्षत्वात्प्रतीतिरित्युत्सर्गः । अन्यथा विप्रतिपत्तिः । अनन्तरादिषु बहुव्रीहेरेवानभिधानस्य भाष्यकारैरुक्तत्वात् । अत एव न समीपार्थे बहुव्रीहिरस्त्यनभिधानादिति सीरदेवेनाप्युक्तम् ।

यत्तु "ङेप्रथमयोरम्" "लसार्वधातुकमनुदात्तम्" "उदात्तस्वरितयोर्यणः" इत्यादौ क्लृप्तस्य स्थान्यादेशसम्बन्धस्य बाधः । नच हकारस्थानिकलकारासिद्धिः । "नहो धः" इति हस्य धत्वे "तोर्लि" इति लत्वे च उपानल्लुनातीत्यत्र तत्सत्त्वात् । नचासिद्धत्वम् । घुडादिष्वित्सञ्ज्ञानापत्तेः । इत्संज्ञायां "पूर्वत्रासिद्धम्" इत्यस्याप्रवृत्तेः । नापि साक्षाद्धकारस्थानिकलकाराभावेन परिभाषाबाधः । भविता भवितारावित्यादौ स्वरानापत्तेः । प्रथमोपस्थितपरिभाषाऽनुरोधेन परं-

लकारस्येत्सञ्ज्ञायाम् "आदिरन्त्येन" इति प्रत्याहारसिद्धौ पश्चादेव हल्पदार्थविशेषज्ञानसम्भवात् । पाणिनेस्तादृशविवक्षायाः सम्भवाच्च । प्रयोगे वक्तृविवक्षाया एवापेक्षितत्वात् । वाक्यप्रयोगहेतुज्ञानस्य तच्छब्दातिरिक्तप्रमाणजन्यत्वनियमात् । अनेकशक्तेः शब्दस्य शक्त्यवच्छेदेन संज्ञिनि विनियोगात् इत्यादिकमप्यत्र योज्यम् ।

यत्तु "तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्" "अणुदित्सवर्णस्य" इतिप्रणयनेन अकारहकारादयो ग्राहका इत्यर्थस्य ज्ञातत्वेन "अइउण्" "हयवरट्" इत्यादीनां तदर्थाभिप्रायेण प्रणयनापत्तिरिति ।

तदसत् । अकारादिभिरकारादिग्रहणमाद्यम्, उताकारादिहकारादीनां परस्परं ग्राह्यग्राहकभावः । नाद्यः । इष्टत्वात् । नान्त्यः । "नाज्झलौ" इति बाधकसत्त्वात् । एतेनाकारादीनां तुल्यस्थानानां च परस्परं सावर्ण्यं नेति सूत्रकारज्ञानं कल्प्यम्, तत्र चाकारहकारयोरिवाकारयोरपि सावर्ण्याभावो विषय इति निरस्तम् ।

आचार्यस्य विशेषदर्शित्वेन तद्विषयकज्ञानस्य बाधितत्वात् । अत एव ज्ञानज्ञानस्य तद्विषयविषयकत्वनियमे ऽपि भ्रमविषयकेऽपीश्वरज्ञाने ग्राह्यभ्रमविशेषे शुक्त्यादौ प्रकारीभूतरजतत्वादिवैशिष्ट्यविषयकत्वं नास्तीति नार्किकसिद्धान्तः । तुल्यस्थानप्रयत्नानामप्यज्झलां परस्परं सावर्ण्यं नास्तीत्यस्मिन्नाचार्यज्ञाने अच्त्वावच्छिन्नस्य हल्त्वावच्छिन्नेन सावर्ण्याभाव एव विषयो न त्वच्त्वावच्छिन्नस्य तेन, हल्त्वावच्छिन्नस्य वा तेनेति स्पष्टत्वात् ।

यत्तु मुखनयनं पश्येत्यादावन्यतरपदार्थज्ञानशून्यस्यैकतरपदार्थविषयकदर्शनान्वयबोधे ऽपि उभयपदार्थज्ञानवतः सहबोधस्यैव सत्त्वेन वक्तृतात्पर्यनिर्वाहः । प्रकृते तु बोद्धॄणां

सहबोधस्य वक्तुमशक्यत्वादाचार्याणामपि तदभिप्रायेण शब्द-प्रयोगाभावात्सहविवक्षाऽनुपपत्तिरेवेति ।

तदप्यसत् । 'द्वयोः सहबोधो जायताम्' इत्येव तात्पर्यम् । सचोभयशक्तिज्ञानवतः सहैव इतरस्य त्वन्यथेति हि वस्तुस्थितिः। प्रकृते तु सूत्रकारस्यैव युगपद् बोधः, अस्मदादीनान्तु पूर्वं लकारेत्सञ्ज्ञाबोधः ततो हल्पदार्थज्ञाने द्वयोः सहबोधः । 'सहैव बोधो जायताम्'इति तात्पर्ये मानाभावात् । सामान्यबोधस्तु अस्मदादीनामपि सहैव भवतीति स्पष्टम् । पदद्वयशक्तिज्ञानविरहिणोऽपि सह बोधो जायतामिति तात्पर्यस्य च बाधितत्वात् ।

ननु स्ववाक्यात्स्वान्वयबोधो न भवत्येव प्रकृतान्वयबोध-समानाकारकज्ञानाभावरूपस्वरूपसदाकाङ्क्षाविरहात् ।

मैवम् । इच्छाविरहविशिष्टस्यैव ज्ञानस्य तत्र निवेशात् ।

तथा चोक्तं शब्दालोके—प्रत्यक्षावगते ऽप्यनुमित्सावत् 'शब्देन जानीयाम्' इतीच्छायाः सौलभ्येनाकाङ्क्षासत्त्वे हेत्वन्तराभावस्य दुर्वचत्वात् । अत एव द्वितीयटीकायां स्वोक्तशब्दस्य स्वं प्रति अर्थप्रत्यायकत्वं सिद्धान्तितमिति ।

यत्त्वेकं विना ऽपरस्यान्वय इति स्वीकारे 'देवदत्तो यज्ञदत्तश्च गच्छतः' इतिवद् 'देवदत्तयज्ञदत्तौ गच्छति' इति प्रयोगापत्तिः । तथाचैतादृशविषये द्वन्द्वसाधुताया आवश्यकत्वात्सहितबोधस्यैव वक्तृतात्पर्यविषयत्वं वाच्यमिति ।

तदप्यसत् । सहबोधस्योपपादितत्वात् । धातुनाम्नोश्च समानवचनान्तत्वनियमादुक्तापत्तेरनवतारात् । साधुतार्थं द्विवचनापेक्षायामपि बोधार्थं तदभावात् । इयान् विशेषः- कर्त्राख्याते कर्तृपदेन समानवचनत्वं कर्माख्याते तु कर्मवाचकपदेनेति । तस्मादुक्तद्वन्द्वो निरवद्यः ।

अभ्युपेत्य तु ब्रूमः—हल् ऌ इति पृथगेवास्तु । न चात्र संयोगान्तलोपानुपपत्तिः । एकस्यापि पदस्य संयोगान्तत्वाभावात्, पदसमुदायस्य पदग्रहणेनानुपादानात् इति वाच्यम् । संयोगान्तत्वपदान्तत्वयोः लकारविशेषणत्वपक्षे तदुपपत्तेः । संयोगस्य पदविशेषणत्वात्तदन्तविधिनैव सिद्धावन्तग्रहणं विशेष्येण पदेनापि सह संबन्धार्थम् । संयोगेति लुप्तषष्ठीकम् इति व्याख्यानात् । पृथक्सर्वेभ्यो विभक्तावेकशेष इति पक्षे वृक्षस् स् इत्यत्र संयोगान्तलोपस्य भाष्य एवोपन्यासात् । नच हल्ङ्यादिलोपाभिप्रायं तदिति कैयटव्याख्यानविरोधः । अत्र व्याचक्षते इत्युपक्रम्यान्यमतेनैव तत्प्रवृत्तेः । अन्यथा सुतिसीतिप्रत्ययैः प्रकृतिराक्षिप्यते इति कैयटोक्तसिद्धान्तविरोधात् । "अस्तिसिचोऽपृक्ते" इति सूत्रे द्विसकारको निर्देश इति भाष्यस्य सिचस्स् इति च्छेदे संयोगान्तलोपेन कौस्तुभ एव व्याख्यानात् ।

यत्तु लोपद्वारेण लक्षणाया एवान्वाख्यानं तस्याः शक्यज्ञानं विनाऽनुपपत्तेः परस्पराश्रय इति ।

तदप्यसत् । हल्पदार्थसम्बन्धिनिलक्षणाया इहानाश्रयणात् । किन्तु हल् इति समुदायस्य हल्ऌ इति समुदायपरत्वं कल्प्यते, तच्च न लक्षणया किन्तु लकारस्मरणेन तल्लोपज्ञानशून्यानां उक्तसमुदायज्ञानाभावात् । यत्र लोपज्ञानशून्यानामपि तादृशार्थबोधो यथा—नीलः पट इत्यादौ तत्रैव लक्षणायाः स्वीकारात् । व्यतिसे इत्यादौ लुप्तस्य धातोरेव तदर्थप्रत्यायकत्वमिति मणिकारादिभिरुक्तत्वात् ।

यत्तु लकारे इत्संज्ञाप्रवृत्तिसमये हल्शब्दवाच्यं किञ्चिदित्संज्ञं भवतीति वाक्येन अस्तु इत्संज्ञापत्तिः । किञ्च उक्तरीतेर्यथाश्रुतग्राहिणं प्रति प्रवृत्तावपि 'नहि निर्विशेषं सामान्य-

म्' इति न्यायेन नियतशास्त्रार्थस्य युक्तत्वं, मकारान्तरेण तन्निर्णये लकारप्रश्लेषो व्यर्थ इति ।

तदप्यसत् । हल्शब्दवाच्यं किञ्चिदस्तीति ज्ञानस्यापि हल्मात्रविषयकत्वात् । एतावाँस्तुभेदः वाच्यत्वेन ज्ञानं हकारादिहल्त्वसाधारणधर्मांशे समकारकं हल्त्वेन ज्ञानं निष्प्रकारकमिति । निर्विशेषं न सामान्यमिति न्यायस्य तु सामान्यप्रकारकज्ञानस्यापि विशेषविशेष्यकत्वमित्यर्थो नतु तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकत्वमपीति । पूर्वं हल्शब्दवाच्यविशेषानवधारणे ऽपि पश्चात्तदवधारणात् । तावता तद्धर्मस्याञ्ज्ञातायामुक्तिसम्भवाभावात् । नच हल्शब्दवाच्यं किञ्चिदस्तीति ज्ञानं न सूत्रप्रवृत्तावुपयोगि तस्य लक्ष्यसंस्कारकत्वाभावादिति वाच्यम् । परम्परया तत्सत्त्वात् । तादृशज्ञानाऽनङ्गीकारे तथापि सम्पूर्णसूत्राप्रवृत्तिर्न स्यात् । तात्पर्यग्रहस्य तत्रापेक्षितत्वात् । तात्पर्यसत्त्वे त्वावृत्तिरित्युक्तेः ।

यदप्युक्तम्—असतः संज्ञिनः संज्ञाविरहप्रतिपादकभाष्येणानिर्धारिते संज्ञिन्यपि न्यायसाम्यात्तदभावोपपादनेन भाष्यविरोध इति ।

तदप्यसत् । कल्पनानुरोधेन तन्निर्णयसंभवात् । तथा च तत्र कैयटः—सत्यसति वा संज्ञिनि बुद्ध्या विषयीकृते शब्देन पूर्वनिर्दिष्टे संज्ञा प्रवर्तते इति तिष्ठतु विस्तरः ।

स्यादेतत् । तथाऽप्युभयत्र संयोगान्तलोपानुपपत्तिः । तत्र यणः प्रतिषेधारम्भात् । झल् इत्यपकृष्य संयोगान्तस्य झलो लोपविधानाच्चेति ।

मैवम् । बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वेति तृतीयपक्षे तदुपपत्तेः ।

यदप्युक्तम्—अन्तरङ्गे संयोगान्तलोपे कर्तव्ये बहिरङ्गस्य सुलोपस्यासिद्धत्वमिति ।

सुप्सञ्ज्ञाया अनिष्पत्तेः ।

एतेन द्वन्द्वमसमीतत्पुरुषबहुव्रीहयो व्याख्याता इति चेत् ।

सत्यम् । साधुत्वज्ञानोपयोगिशास्त्रार्थबोधस्यापि तद्बोध्यसाधुत्वकानां पदानां स्वार्थानुभावकतायामनुपयोगात् । अन्यथा क्वाप्यर्थबोधानुपपत्तेः । प्रकृते तु हलपदार्थज्ञानस्यापि हलन्त्यमिति वाक्यार्थबोधसामग्रीघटकत्वात्तत्रैव "आदिरन्त्येन सहेता" इत्येतद्वाक्यार्थबोधोपयोगीत्सञ्ज्ञाज्ञानापेक्षेति वैषम्यम् ।

स्यादेतत् । लस्येत्संज्ञायामपि नैतद्वाक्यार्थबोधोपपत्तिः । "न विभक्तौ तु स्माः" इत्यपवादवाक्यार्थज्ञानस्य पूर्वमपेक्षितत्वात् । "पूर्वं ह्यपवादा निविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः" इति न्यायात् । तत्र च विभक्तिपदार्थज्ञानस्य, तत्र च सुप्तिङ्पदार्थज्ञानस्य, तत्र च "आदिरन्त्येन" इत्येतदर्थज्ञानस्य, तत्र च सञ्ज्ञाज्ञानस्यापेक्षितत्वात् तस्य च "हलन्त्यम्" इत्येतद्वाक्यार्थज्ञानाधीनत्वात्, तुशब्दार्थज्ञानस्यापि ग्रहणकशास्त्रार्थज्ञानाधीनत्वात् तस्य च उदित्यंशे इत्संज्ञाज्ञानसापेक्षत्वात्, उपदेशे ऽजनुनासिक इतीत्सञ्ज्ञाया अच्पदार्थज्ञानाधीनज्ञानत्वात् उक्तक्रमेणान्योन्याश्रयसाम्यादिति चेत् ।

मैवम् । नह्यपवादप्रवृत्तिपूर्वमुत्सर्गवाक्येन बोध एव न जन्यते प्रसक्त्यभावे निषेधानुल्लासात् । तथा च हलत्वमुद्देश्यतावच्छेदकीकृत्य इत्संज्ञाबोधे सिद्धे सुप्तिङादिपदार्थबोधे बाधकाभावान्न विभक्ताविति वाक्यार्थज्ञानं ततो हलत्वावच्छेदेन इत्सञ्ज्ञेति प्राथमिकबोधस्य विभक्तिस्थिततवर्गसकारमकारांशे अप्रामाण्यकल्पनं ततो विभक्तिस्थिततवर्गसकारमकारभिन्नत्वे सति हलत्वरूपमुद्देश्यतावच्छेदकमुभयैकवाक्यतया सिध्यति । अस्तिचेदं पकारादावपीति पूर्वोत्पन्नसुबादिबुद्धेः प्रामाण्यमविरुद्धम् ।

यत्तु विभक्तिस्थतकारादावर्णात्सञ्ज्ञाज्ञानं जातं तत्तात्पर्यभ्रममूलकत्वादप्रयोजकमेवेति नातिप्रसङ्गः ।

यत्तु "न संप्रसारणे" इति सूत्रे, निष्पन्नस्य न प्रतिषेधः । अनिष्पन्नस्य कथं निमित्तत्वमित्याशंक्य संप्रसारणनिमित्तकपूर्वरूपस्यैवायं निषेधः । यद्वा यणि पर एव पूर्वस्य संप्रसारणनिषेध इति पक्षद्वयमपि भाष्यकारैरुक्तं तदभ्युच्चयमात्रम् ।

वस्तुतस्तु समानाङ्गग्रहणस्य तत्रावश्यकतया सम्प्रसारणपदस्य तत्स्थानिनि लक्षणयोक्तद्वितीयपक्षस्य युक्तत्वमेवेति वक्ष्यामः ।

अन्येतु हलन्त्यसूत्रमेवावर्त्तनीयं हलिति सूत्रे ऽन्त्यमित्स्यादित्यर्थः । ततो हत्संज्ञासिद्धौ हलन्त्यमिति सूत्रेण चकारादीनाम् इत्संज्ञायाम् अजादिसंज्ञासिद्धिरित्याहुः ।

अपरे तु हलिति सूत्रेणैव शषसरितन्तं समुदायमुद्दिश्य संज्ञा विधीयते । तत्र लकारस्यापि प्रविष्टत्वेन "हलन्त्यम्" इतीत्संज्ञाया बलादिमत्याहारसिद्धिः । नच रेफान्त्यसमुदायस्याज्ञातज्ञापकत्वरूपोपदेशत्वाभावादित्संज्ञानापत्तिः । अनेकसूत्रकरणसामर्थ्यादावृत्त्यादिनोभयरूपत्वे तु गौरवमिति वाच्यम् । इत्सञ्ज्ञाविधानसामर्थ्यादेव तदुपपत्तेः । आनुपूर्वीविशेषांशे उपदेशत्वाच्च, स्वरूपांशे तस्य त्वयापि दुर्वचत्वात् । नच संज्ञासंज्ञिनोरेकवाक्यानुपात्तत्वादात्सत्यभावः । तात्पर्येणैकवाक्यताकल्पनात् । हलन्त्यसूत्रार्थबोधान्यथानुपपत्तेश्च तत्र ग्राहकत्वात् । अन्यथा सूत्राष्टचेरप्यनुपपत्तेः । अत एव "तस्य लोपः" इत्यत्र तस्य ग्रहणं सर्वलोपार्थमिति सिद्धान्तः । नच हलित्यत्र व्यवहितानामनुवृत्तौ "अइउण्" इत्यादीनां चाननुवृत्तौ बीजाभाव इति वाच्यम् । "नाज्झलौ" इत्यादिपर्यालोचनया चकारान्तानामननुवृत्तिसिद्धेः । अल्संज्ञामपेक्ष्या-

ऽन्यूनानतिरिक्तविषयकत्वापत्तेश्च। तादृशसंज्ञाद्वयस्य वैयर्थ्यात्। हलन्त्यसूत्राद्धर्चौ हि हलिति पदस्य तत्पदाभिन्ने सूत्रे लक्षणा तत्पदमात्रानुकरणेन लाभेऽपि तदभिन्नसूत्रत्वरूपेण बोधाभावात्। नच प्रथमोपस्थितत्वादस्यैव ग्रहणम्। "हलन्त्यम्"इति सूत्रोपस्थितिदशायां प्रथममेतदुपस्थितौ नियामकाभावात्। "हलोऽनन्तराः संयोगः" "नाज्झलौ" "रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च" इत्येतेषामपि हल्पदानां सत्त्वात्। हल्पदघटितसूत्रत्वेन लक्षणायाम् उक्तविसर्गादीनामेवोक्तसंज्ञापत्तेः। अइउणित्यत आरभ्यैव प्राथम्यं विवक्षिणीयमिति चेत्। तथा ऽपि तद्विषयकज्ञानकल्पनावश्यकत्वे शापसरित्यन्तसमुदायस्योद्देश्यत्वकल्पने ऽपि गौरवाभावात्। एवं "हल्"इति सूत्रे सूत्रान्तर्गतं सत् यदन्त्यमिति व्याख्याने हकाराकारावन्यत्र वर्तिनौ दुर्वारौ। अतस्तास्मिन्नेव सूत्रे ऽन्त्यत्वं विवक्षणीयम्। हल्सूत्रान्तर्गतत्वे सति हकारोच्चारणाव्यवहितोत्तरोच्चारणविषयत्वमुद्देश्यतावच्छेदकम् इति प्रतिपत्तिगौरवम् सप्तमीति योगविभागकल्पनं च। नच तस्यान्यत्र क्लृप्तत्वम्। एतद्विषयकतात्पर्यस्य कल्प्यत्वानपायात्।

एतेन सुप्सुपेत्यपि व्याख्यातमित्याहुः।

यत्तु वदन्ति–एकदेशावृत्तेर्विवक्षायां हरन्त्यमित्येव सूत्रितं स्यात्, भवदुक्तार्थस्य तावतापि लाभात्। पूर्वस्यापि समीपत्वानपायात्। हल्पदस्थाने सर्वत्र हरित्यस्यैव वाच्यत्वात् इति।

तन्न।

लाघवाभावादापत्त्यसिद्धेः। अन्यथा सूत्रावृत्तिविवक्षायां हलादिरित्येव सूपादित्यस्यापि दुर्वारत्वात्। हरप्रत्याहारस्य तावतैव सिद्धेः।

नचैवमजादिसंज्ञार्थं "हलन्त्यम्"इति सूत्रान्तरकल्पने गौर-

वमिति शङ्काम् ।

उत्तरसूत्रान्नेत्यनुवर्त्य आदिभिन्नं हल् इत्संज्ञं स्यादित्यर्थोपपत्तेः । नचैवं गौरवप्रसङ्गः । "आदिर्ञिटुडवः" इत्यत्रादिग्रहणस्यागाल्लाघवमत्त्वात् । तत्र नञ्पदाननुवृत्तेश्चोभयसंमतत्वात् । नच मध्यमानामपि हलामित्संज्ञापत्तिः । तत्तदुपाध्यवच्छिन्ने यदन्त्यं तदपेक्षस्यादित्वस्य ग्रहणे तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य मध्यमे ऽप्यसत्त्वात् । द्वन्द्वस्य ततो लाभानुपपत्तेश्च । "रोरि" इतिलोपे "ढ्लोपे" इति दीर्घे च "हलन्त्यम्" इत्यस्यापत्तौ गौरवापत्तेः । न संयोगान्तलोपेन निर्वाहः । परत्वाद् "रोरि" इत्यस्य दुर्वारत्वात् । नच "पूर्वत्रासिद्धीये नास्ति विप्रतिषेधः" इति वाच्यम् । एवमप्यन्तरङ्गतया "रोरि" इत्यस्य बलवत्त्वात् । एवं "रात्सस्य" इति नियमादपि संयोगान्तलोपो दुर्लभः ।

यत्तु नियमसूत्राणां निषेधरूपेण प्रवृत्तिपक्षे रात्परस्य सकारभिन्नस्य संयोगान्तस्य लोपो न स्यादिति तद्वाक्यार्थः । तत्र रेफस्य निमित्तत्वश्रवणात्सकारातिरिक्तवर्णो रेफातिरिक्त एव ग्राह्यः माठरादिन्यायादिति ।

तन्न । तत्पक्षस्य गौरवग्रस्तत्वादनभ्यर्हितत्वात् । अजर्घा इत्यादेरसिद्धेश्च । कुर्दधातोरुपधादीर्घानङ्गीकारपक्षे ऽपि यङ्लुकि लङि सिपि अचोकूरिति दीर्घस्य माधवेनोक्तत्वात् । "दश्च" इति रुत्वम् । त्वद्रीत्या संयोगान्तलोपस्यैव प्रसक्त्या "रोरि" इतिलोपाप्रवृत्त्या तद्विरोधात् ।

केचित्तु "हलन्त्यम्" इत्यत्र मकारोत्तरमेव लकारप्रश्लेषो व्याख्येय इत्याहुः ।

अन्येतु "उपदेशे ऽजनुनासिक इत्", "हलन्त्यम्, अच्, अनुनासिक एव" सूत्रणीयम् । तृतीयसूत्रं नियमार्थम्—अचेद् इद्भवति तर्ह्यनुनासिक एवेति

तेन भूइत्यादौ नापत्तिः। नच विपरीतनियमापत्तिः। "मिदचोऽन्त्यात्" इत्यादिलिङ्गात्। नच नियमस्य अव्यवहितसूत्रप्राप्तसंज्ञाव्यावर्तनेन चरितार्थत्वात् भूइत्यादौ इत्संज्ञाया दुर्वारत्वमिति वाच्यम्। वाक्यार्थत्रयकल्पने, नियमवाक्ये निषेधत्वस्य कल्पने, विपरीतनियमादिवारणार्थं ज्ञापकान्तरकल्पनेच प्रतिपत्तिगौरवान्नेद युक्तमित्यपरे।

योगविभागसामर्थ्यात्सूत्रद्वयप्राप्तसञ्ज्ञाव्यावृत्तेः अजनुनासिक इत्येकयोगे ऽनन्त्यस्यानुनासिकस्याच इत्सञ्ज्ञाविधानेऽन्त्यस्यानुनासिकस्यापि पूर्वसूत्रेण संज्ञेति फलितार्थस्य तुल्यत्वात्। अन्त्यांशे नियमो ऽनन्त्यांशे विधिरिति वैरूप्यस्य दुर्वचत्वात्। क्वचिदगत्या तत्सहनेऽपि तद्दोषदुष्टन्यासस्य कल्पयितुमयुक्तत्वात्। तत्सहने तूक्तरीत्या योगद्वयकल्पने ऽपि सत्यभावादित्याहुः।

अन्ये तु "अन्त्यम्"इत्येवावर्त्तनीयं ततो लस्येत्सञ्ज्ञायां हलन्त्यमित्येतद्वाक्यार्थबोधः। हलन्त्यमिति नियमार्थं हल् चेदिद्भवति तर्ह्यन्त्यमेवेति भ्वादौ न दोष इत्याहुः।

वस्तुतस्तु लृकारनिर्देशवादिनो भाष्यकृतो ऽयभावः—"अच्" इति योगं विभज्य"भूवादय."इत्यतो"वादयः"इत्यनुवर्त्तनीयम्। अभिविध्यर्थकेनाङा औकारस्याव्ययीभावे नपुंसकह्रस्वत्वे च कृते उइति रूपम्। अकार आदौ येषां ते आदयः,उकाराभिन्ना आदय इति कर्मधारयः। यणादेशः। औकारपर्यन्ता अकारप्रभृतयः अच्संज्ञा इति वाक्यार्थः। ततः पूर्वोक्तरीत्या हलपदार्थप्रसिद्धौ हलन्त्यमित्यस्य प्रवृत्तिः ततो ऽणादिसंज्ञासिद्धिरिति न काऽप्यनुपपत्तिः।

एतेन"सनाद्यन्ता धातवः" इत्येतदुत्तर "भूवादयश्च" इति

सूत्रणीयं लाघवादिति तृतीये वक्ष्यमाणं केषांचित्कल्पनमप्यपास्तम् ।

अत्र पाठस्योक्तानुवृत्त्यर्थत्वात् ।

एतेनैव "हलन्त्यम्" इत्यस्य प्रवृत्त्युत्तरम् "उपदेशे ऽजनुनासिकः" इति सूत्रलेखनमपि निरस्तम् । उक्तरीत्यैवाच्संज्ञासिद्धेः ।

यद्वा हल्संज्ञाया एव "आदिरन्त्येन" इत्येतत्प्रवृत्तिव्यतिरेकेण सिद्धौ यत्नान्तरं कार्यम् । हल् इति विभज्य अनु इत्यनुवर्तनीयम् । आङा सह अकारस्याव्ययीभावे अ इति रूपम् औकारस्य उक्तरीत्या उ इति । ततो द्वयोर्द्वन्द्वः—अं च उ चेति । गुणे कृते नपुंसकह्रस्वत्वे च उ इत्येव रूपम् । ततो नञ्समासे अनु इति सिद्धम् । अकारादारभ्य औकारपर्यन्ताक्षरभिन्नम् अक्षरं समाहारमित्यर्थः । नञिवयुक्तन्यायाद्भेदप्रतियोगितानवच्छेदकतत्प्रतियोगिवृत्त्यक्षरत्ववतोऽक्षरस्य भेदानुयोगित्वलाभः ।

यद्वा पूर्वोक्तरीत्याच्संज्ञा प्रसाध्या । "नाज्झलौ" इति सूत्रं तु प्रयत्नभेदेन भाष्यकृता प्रत्याख्यातं सत् हल्संज्ञाविधानार्थतया व्याख्येयम् । "सरूपाणामेकशेषः" इत्यत्रैतादृशरीतेः कैयटकौस्तुभादौ प्रसिद्धत्वात् । "नाज्झलावीदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम्" इति संहितापाठे नाज्झलाप् इति च्छेदः । नाच् अज्भिन्नं हल्संज्ञामाप्नोति हलाप् हल्संज्ञमिति यावत् । यथाश्रुतच्छेदपक्षे चरितार्थत्वान्नात्राधिक्यशङ्का । समानाधिकरणनिर्देशापेक्षया प्रतिपत्तिगौरवाभावात् ।

यद्वा नाज्झला ईदूदेदिति संहितापाठः । हला हल्शब्देन सह स्यात् । साहित्यं च वाच्यत्वसम्बन्धरूपम् । अविच्छिन्नादिसम्प्रदायमूलकव्याख्यातृवचनादेव शिष्याणां हलादिपदार्थ-

बोधः । तस्य प्रामाण्यं वक्तरीत्या शास्त्रैकमूलकत्वेन अवस्थाप्यते इति तत्त्वम् ।

न विभक्तौ तुस्माः ४।

विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकारा इतो न । रामान्, पचेरन् । ब्राह्मणाः, पचतः । रामम् । अद्राक्षम् । विभक्तौ किम् । अचो यत् । ऊर्णायाः युस् । रुधादिभ्यः श्नम् । नच किमोऽत् इत्यादावपि निषेधापत्तिः । "प्राग्दिशो विभक्तिः" इति संज्ञायाम् एतदप्रवृत्तेः । अत्र च ज्ञापकम्–"इदमस्थमुः" इति मकारस्य इत्संज्ञापरित्राणार्थमुकारकरणम् । नचैवं तदानीमित्यत्र दानीमो मित्त्वापत्तिः । तस्य यान्तत्वात् । संयोगान्तलोपस्य इत्संज्ञां प्रत्यसिद्धतया मान्तत्वाभावात् ।

यद्वा निषेधानित्यत्वमात्रं ज्ञाप्यम् । औत्, इटोऽत् इत्यादौ तकार उच्चारणार्थः । अन्यथा तित्स्वरापत्तेः । उरौ वा यो, भक्षीय तव राधस इत्यादौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्ततादर्शनाच्च । लविपीयेत्यत्र भाष्ये एवान्तोदात्तत्वोक्तेश्च ।

आदिर्ञिटुडवः ५।

उपदेशे आदिभूता एते इतः स्युः । आदिरिति सौत्रमेकवचनम् । ञि इन्धी इद्धः । "ञीतः" इति वर्त्तमाने क्तः । टुवेपृ "वेपथुः । "ट्वितो ऽथुच्" । डुवप् उप्त्रिमम् । "ड्वित"इति क्त्रिः । उपदेशे किम् । ञिकारीयति । डुड् ध्वनौ । ऋदोरप् । डुवं कर्तुमिच्छति डिडवयिषति । तत्करोति ण्यन्तात्सन् इत्यपि प्रत्युदाहार्यम् । आदिः किम् । पटूयति । पृथ्वादिषु पटुशब्दो-

पदेशसत्त्वात् । अत्रेत्संज्ञायाम् अवयवे अचरितार्थं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकमित्यर्थश्च स्यात् ।

षः प्रत्ययस्य ६।

प्रत्ययस्यादिः ष इत्सञ्ज्ञः । नर्तकी । शिल्पिनि ष्वुन् । षित्वात् ङीष् । प्रत्ययस्य किम् । षोडश । षष उत्वम् इत्यत्रोपदेशः । आदिः किम् । अविषः महिषः । अविमह्योर्भ्यां टिषच् ।

ननु फलाभावादत्र नेत्सञ्ज्ञा । ईकारप्रत्ययस्य टित्वादेव सिद्धेः । नच ङीपि अनुदात्तत्वं ङीषि तूदात्तत्वमिति पक्षे ङीषर्थं षित्त्वं स्यादिति वाच्यम् । चित्परस्य ङीपो ऽपि उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वात् इति चेन्न । विनिगमकाभावेन पक्षे टकारस्यापि श्रवणप्रसङ्गात् ।

चुटू ७।

प्रत्ययाद्यौ चुटू इतौ स्तः । वर्गद्वये द्वितीयचतुर्थानां छझठढानाम् ईय्-अन्त्-इक्-एय् इत्यादेशा वक्ष्यन्ते । गोत्रे कुञ्जादिभ्यः च्फञ् । कौञ्जायन्यः । जस् । ब्राह्मणाः । शण्डिकादिभ्यो ञ्यः । शण्डिकोऽभिजनो ऽस्य शाण्डिक्यः । चरेष्टः । कुरुचरी । जनेर्डः उपसरजः । प्रज्ञादिभ्यो णः । प्राज्ञः ।

इदं चानित्यम्, चुटुपाः प्रत्ययस्येति कर्तव्ये पृथग्योगसामर्थ्यात् । तेन केशचुञ्चुरित्यादौ चस्य नेत्सञ्ज्ञा । तथा चान्तोदात्तापत्तिः । पित्करणं तु पर्यायार्थं स्यात् । "नते नासिकायाः" इति टीटच् । अवटीटः ।

यद्वा । एतेषु "लोपो व्योः" इति यकारो लुप्तनिर्दिष्ट इति

भाष्यम् । भाष्यकारवचनाद्राजदन्तादेराकृतिगणत्वाद्वा पूर्वकालस्य परनिपातः ।

लशक्वतद्धिते ८।

तद्धितभिन्ने प्रत्यये आदिभूता लशकवर्गा इतः स्युः । भवनम् । भवति । भूतः । प्रियंवदः । जिष्णुः । भङ्गुरः । हरये । ल्युट्–शप्–क्त–खच्–ग्स्नु–घुरच्–ङे इत्येतत्सम्बन्धिनां लादीनां यथाक्रममुक्तसंज्ञा । अतद्धिते किम् । चण्डालः । "प्राणिस्थादातः" इति लच् । लोमशः । "लोमादि–" इति शः । कर्णिका । "कर्णललाटात्" इति कन् । अत्र "किति च" इति वृद्धिः स्यात् ।

"इर उपसङ्ख्यानम्"। "इरितो वा" इत्यत्र इर् इत् यस्येति समुदायानुकरणम् । अज्झल्समुदायत्वादप्राप्तावारम्भः । समुदायस्य संज्ञायामवयवाः पारतन्त्र्यादित्सञ्ज्ञां न लभन्ते इति इदित्त्वाभावान्न नुम् । नचैवं स्वरितेत्त्वस्याप्यनापत्तिः । सामर्थ्यादवयवगतस्य स्वरितस्य समुदाये आरोपात् ।

यद्वा रेफस्य "हलन्त्यम्" इति इकारस्य "उपदेशे ऽजनुनासिकः" इतीत्सञ्ज्ञा । इराविती यस्येत्यवयवयोरेव इरसञ्ज्ञकत्वेन व्याख्यानात् । नन्वेवं नुमापत्तिः । नच कुम्भीधान्यन्यायेन इकारमात्रं यत्रेत्सञ्ज्ञं तस्यैव नुमिति वाच्यम् । नन्दतीत्यादावव्याप्तेः । टुकारस्यापि तत्रेत्सञ्ज्ञत्वात् । मैवम् । तेषाम् ऋकारान्तत्वाश्रयणात् । "ऋत इद्धातोः" इति इत्त्वे रपरत्वे च कृते भिदिर् इत्यादिनिर्देशः । अनङ्गस्यापि निपातनादित्त्वम् । भिद् ऋ इत्यत्र पूर्वम् ऋकारस्येत्सञ्ज्ञा तत इत्त्वरपरत्वे । "इरितो वा" इत्यत्रापि ऋ इत् यस्यायम् इरित् निपातनादित्त्वरपरत्वे ।

यद्वा स्कन्दिप्रभृतीनां नकारपाठस्य अन्ते इदितामेव नुमित्यत्र ज्ञापकत्वात् । नच नलोपाभावार्थो नकारोपदेशः । इदित्वादेव तदप्रसङ्गात् ।

अथवा "न दृशः" इति क्सप्रत्ययप्रतिषेधो ज्ञापकः । नुमि हि सति इगुपधत्वाभावादेव क्सो न स्यात् ।

यद्वा "गोः पादान्ते" इतिसूत्रादन्तग्रहणमनुवर्त्य अन्ते इदितामेव नुम् इति व्याख्येयम् । तेन चक्षिङो न नुम् ।

तस्य लोपः ९।

तस्य इतो लोपः स्यात् । तस्य ग्रहणं सर्वलोपार्थम् । अन्यथा अभावरूपस्य लोपस्य मात्रापेक्षत्वात्प्रकरणादित्सञ्ज्ञस्य लाभोपपत्तेः । तेन ञिटुडूनामन्त्यलोपो न । नच नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरित्येव तत्सिद्धिः । अलोन्त्यात्पूर्व इत्यत्र तत्प्रत्याख्यानात् ।

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् १०।

समसङ्ख्यानां सम्बन्धो यथाक्रमं स्यात् । स चोद्देश्यविधेयानां यथा-"नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः"। नन्दनः।ग्राही। पचः। उद्देश्यानामेव यथा-"समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः"। अत्र विधेयस्य णमुल एकत्वेऽपि अनुवाद्ययोः धातूपपदयोरेव यथासङ्ख्यम्। "परस्मैपदानां णलतु-" इत्यादौ परस्मैपदशब्देन सर्वेषां युगपत्प्रत्यासत्तेर्न पाठक्रमेण व्यवस्था । लोके अजाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्ताविति समासनिर्देशे क्रमनियमापातः । द्वन्द्वे-

ऽनेकावयवात्मकसमुदाय एवैकशब्दतः प्रतिपादनादित्यारम्भः।

ननु "विदिभिदिच्छिदे. कुरच्" इत्यादौ तच्छीलाद्यर्थत्रयेण यथासङ्ख्यं स्यात्। एवं "ल्यप्त्यात्" "ङसिङसोः" इत्यादावपीति चेत्।

अत्र भाष्यम्—"स्वरितेन" इत्यपकृष्यते तेन स्वरितत्वाभावान्न यथासङ्ख्यम्। प्रतिज्ञास्वरिता पाणिनीयाः। अत एव "कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः" इत्यत्र न यथासङ्ख्यम्। तेन भवतेरकर्मकत्वात्कर्तर्येवोपपदे खलु। करोतेस्तु कर्मण्यपि।

केचित्तु प्राप्त्यर्थस्य भवतेरुपपदद्वये ऽपि स इत्याहुः। "नाडीमुष्टयोश्च" इत्यत्र तु भवत्येव।

स्यादेतत्। "इको यणचि" इत्यत्र यथासङ्ख्यं न स्यात्। इकारोकार–ऋकाराणां प्रत्येकमष्टादश भेदाः लृकारस्य तु द्वादशेति इकां षट्षष्टिसङ्ख्यत्वात्। यणां च सप्तत्वात्। भाष्यमानत्वे ऽपि गुणानामभेदकतया सानुनासिकयानामपि यवलानां ग्रहणात्। नचान्तरतमपरिभाषयैव निर्वाहः। स्थानेऽन्तरतमसूत्रे "किमुदाहरणम्। इको यणचि दध्यत्र। सङ्ख्यातानुदेशेनाप्येतत्सिद्धम्" इतिभाष्यविरोधात्।

अत्राहु —इक्शब्दबोध्या या इत्त्वादिजातयस्तदवच्छिन्नानां यण्शब्दबोध्ययत्वादिजातिचतुष्टयावच्छिन्ना भवन्तीति सूत्रार्थः। तथाच निरूढलक्षणाऽपि नाङ्गीकार्येति लाघवम्। नच निरनुनासिकानामनुनासिकयकारादिप्रसङ्गवारणायान्तरतमपरिभाषाश्रयणे आवश्यके कृतमेतत्प्रवृत्त्येति वाच्यम्। तदंशे यथासङ्ख्यपरिभाषायाः पारविरहात्। अन्तरतमपरिभाषाप्रवृत्तावपि स्थान्यंशे परत्वाद्यथासङ्ख्यस्यैव प्रवृत्तेः। अत एव प्रत्याहारपाठे शब्दतः साम्यमस्तीति तत्र कैयटः।

एतेन ऋकारऌकाराभ्यां प्रत्येकं तस्या एव त्रिंशत उपस्थितौ सत्यामृकारस्य ऌकार ऌकारस्य च रेफ आदेशः पर्यस्यादित्यपि निरस्तम् ।

अत एव इयवरट्सूत्रे इरयवाहितेन्यासे परत्वाद्यथासङ्ख्यमेव प्रवर्तेत इति शब्दकौस्तुभे ऽप्युक्तम् ।

स्वरितेनाधिकारः ११।

इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया । अधिकारो विनियोगः । स्वरितत्वं चाधिकारज्ञापनार्थम् न तु प्रयोगसमवेतम् । स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यम् । यथा "प्रत्ययः" इत्यादि उत्तरत्रोपतिष्ठते । क्वचित्पूर्वत्रापि । तदुक्तम्–'अतिङित्युभयोः शेषः' इति । अवधिविशेषे तु व्याख्यानं प्रमाणम् । आतृतीयाध्यायान्तं धात्वधिकारो न तु लादेशेभ्यः प्रागेव । सप्तमाध्यायसमाप्तिपर्यन्तमङ्गाधिकारो न तु प्रागभ्यासविकारेभ्य एवेत्यादिदर्शनात् ।

यद्वा स्वरिते सति नाधिकार इत्यर्थः । तेन पूर्वाधिकारनिवृत्तिः । तथा च "विंशतिकात्खः" इत्यत्र स्वरितत्वदर्शनाद् "द्वित्रिपूर्वाद्" इत्यस्य निवृत्तिरनुमीयते ।

नचैकः स्वरितो ऽधिकारार्थ एकस्त्वधिकारनिवृत्त्यर्थ इति सन्देहनिर्णयानुपपत्तिः । व्याख्यानात्तदुपपत्तेः ।

नचैवं व्याख्यानमेवानुवृत्त्यननुवृत्त्योर्नियामकमस्तु किं प्रकृतसूत्रेणेति वाच्यम् । अर्थान्तरसंग्रहार्थत्वात् ।

तथाहि–स्वरितेनाधिकारस्त्रोऽर्थो ग्राह्यः । तेन "गोस्त्रियोः" इत्यत्र स्त्रीशब्दस्य स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् "स्त्रियाम्"

इत्यधिकारे विहितः प्रत्ययो गृह्यते तेन "गोटाङ्ग्रहणं कचिद्वृत्त्यर्थम्" इतिवार्त्तिकं गतार्थम् ।

किञ्च अधिकं कार्यमधिकारः । गौरवस्यापि ग्रहणमित्यर्थः । तेन यत्र गौणमुख्यन्यायो नेष्यते तत्र स्वरितः पाठ्यः यथा ऽपादानाधिकरणादौ। तेन "भीत्रार्थानाम्"इत्यादेर्बुद्धिकल्पितमपायमाश्रित्य प्रत्याख्यानं सङ्गच्छते। "छन्दसि"इत्यस्य प्रमाशब्दत्वेन गौणे आर्षग्रन्थरूपेऽपि छन्दसि प्रवृत्तिः । अत एवार्षत्वात्साधुत्वमिति तत्र तत्रोद्घोषः । गङ्गायां गाव इत्यादौ गङ्गाशब्दस्य नदीवृत्तित्वे ऽपि सामीप्याद्गौणमाधारत्वमिति तत्रापि सप्तमी । यदा तु गङ्गापदस्य तीरे तात्पर्यं तदा प्रकृतावेव लक्षणा विभक्तिर्मुख्यार्थैवेति विशेषः ।

अपिच अधिकः कारः कृतिरियं पूर्वोऽपि परं बाधते स्वरितत्वयोगात् । तेन पूर्वविप्रतिषेधानां सङ्ग्रहः । तद्वार्त्तिकानां च तद्विवेकार्थत्वम् तुल्यजातीयस्य च परस्य पूर्वेण बाधो नतु नित्यत्वादियुक्तस्येति नातिप्रसङ्गः ।

इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ प्रथमस्याध्यायस्य
तृतीयपादे प्रथममाह्निकम् ।

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् १२।

"भूवादयः" इसतो ऽनुवृत्तस्य "धातवः" इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वेन विपरिणामः । सादृश्यमात्रेण परिणामव्यवहारो वस्तुतो योग्यस्य शब्दान्तरस्यैव सन्निधानादिति कैयटः । आत्मनेपदेनैव धातुलकारयोराक्षेपः "इको झल्" इत्यत्र सना धातोरिवेति कौस्तुभः । ङिता धातोर्विशेषणात्तदन्तविधिः । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य इत्पदस्य द्वाभ्यां सम्बन्धः । अनुदात्तांशे तदन्तविधेः फलाभावात् । "उपदेशे"इत्यनुवृत्तम्। तथाच अनुदात्तेत्कादुपदेशे यो ङिच्चदन्ताच्च धातोर्लस्य स्थाने आत्मनेपदमेव स्यात् । एधते । स्पर्द्धते । बोभूयते । ऋतीयते । शीङस्तु व्यपदेशिवद्भावात् ङिदन्तत्वम् । विधीयते इत्यादौ त्ववयवे ऽचरितार्थेन ङकारेण यङन्तं ङित्, ततो व्यपदेशिवद्भावेन ङिदन्तत्वम् । उपदेशे किम् । चुकुटिषति । "गाङ्कुटादिभ्यः" इति अतिदेशात्सनो ङित्त्वम् । धातोरिति किम् । चङ्क्रमभ्यां मा भूत् । अदुद्रुवत् । अच्युतत् ।

एतेन चिनुतः सुनुत इत्यादि व्याख्यातम् । "सार्वधातुकमपित्" इति ङित्त्वस्यातिदेशिकत्वात् ।

ननूपदेशधातुशब्दयोरनुवृत्तिर्व्यर्था । विकरणेभ्यो नियमो बलीयान् इत्यस्य "वृद्भ्यः स्यसनोः" इत्यत्र ज्ञापयिष्यमाणत्वात् । प्रथममेवात्मनेपदनियमस्य प्रवृत्तेरिति चेत् ।

अत्राहुः—

उपसज्जनिष्यमाणेनापि ङिता उपसञ्जातनिमित्तस्यापि परस्मैपदस्य बाधः स्यात्। विकरणव्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्तिरित्यस्यापि ज्ञापनसम्भवात्,नियमस्य बलवत्तायाः पाक्षिकत्वाच्च ।

हरदत्तस्तु ङित इत्येव व्याचख्यौ। धात्वनुवृत्तौ प्रयोजनाभावात्। नियमस्य बलवत्त्वादेव चङादावदोषात्।

नच भाविना ङिता बाधः। परस्मैपदस्य परत्वात्।

अत एव प्रसादकृतोक्तं चङङोस्तु परस्मैपदप्रवृत्त्यनन्तरं प्रवृत्तत्वेन ङित्त्वेऽपि तद् नेति।

केचित्तु यङीयङोर्ङकारस्य गुणवृद्धिनिषेधेन चरितार्थत्वमाशङ्क्य यङः प्रागनुदात्तमकारं प्रश्लिष्य अनुदात्तेत्त्वादेव तद्। न च यङन्तात् "अनुदात्तेतश्च हलादेः" इति युच्प्रसङ्गः। "जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्य" इति ज्ञापकात्तदभावात्। ईयङः प्रागिकारमीकारं वाऽनुदात्तं प्रश्लिष्य आद्ये अन्तेदित्त्वाभावान्न नुम्, द्वितीये एकाच् इत्यनुवृत्तेः "श्वीदितो निष्ठायाम्" इति नेण्निषेध इति कल्पयाचक्रुः।

ननु यङ्लुक्यतिव्याप्तिः, प्रत्ययलक्षणेन ङिदन्तत्वात्।

अत्र प्राञ्चः—'बोभूतुतेतिक्ते" इति तिजेर्यङ्लुगन्तादात्मनेपदाविधानं ज्ञापकं यङ्लुगन्तात्प्रत्ययलक्षणेनात्मनेपदं नेति। अत एव "चर्करीतं च" इति अदादौ पठितस्य चकारात्परस्मैपदमिति व्याख्यानं ज्ञापकसिद्धार्थस्फुटीकरणार्थम् इत्याहुः।

यद्वा ङित्त्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणतया प्रत्ययलक्षणेनात्मनेपदं नेति। अत एव न तत्प्रयुक्तात्मनेपदप्रवृत्त्यभावः। अत एव गोऽङितमित्यादावत्वादयो न। शोभना दृषदो यत्र तत् सुदृषत् इत्यत्र "सोर्मनसी इति स्वरः" 'अत्वसन्तस्य" इति दीर्घश्च न भवतीति सिद्धान्तः।

अथ पास्पर्धीत्यत्रात्मनेपदं स्यात् स्पर्धेरनुदात्तत्वात्। द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठम् इति सिद्धान्तात्प्रकृत्यन्तरत्वाभावात्।

नैवम्। "श्तिपा शपाऽनुबन्धेन" इति निषेधात्। अनुबन्ध-

निर्देशो हि द्वेधा विशिष्य सामान्यतश्च। आद्यः–"शीङः सार्वधातुके गुणः" इत्यादौ, द्वितीयः "अनुदात्तेतः" इत्यादौ । "आङो यमहनः" इत्यादौ उपसर्गानुबन्धस्यैव निर्देशो न प्रकृत्यनुबन्धस्येति यङ्लुकि भवत्येव । उक्तनिषेधस्य प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्य ग्रहणमित्येतदपवादत्वात् । अत एव चेक्षितः सरीसृप इत्यादौ "क्ङिति च" इति निषेधप्रवृत्तिः ।

अनुदात्तेत्त्वलक्षणं चात्मनेपदमनित्यं चक्षिङो ङित्करणात् । विचक्षणः प्रथयन्नित्यादावन्तोदात्तपाठानुरोधेन "अनुदात्तेतश्च हलादेः" इति युचो वक्तव्यत्वात् अनुदात्तेत्त्वनिर्णयात् । अत एव स्फायन्निर्मोकसन्धिमचलद्विगलत्संपदस्वेदपूरा इति मुरारिः । स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवमिति तु आधृषाद्वेति विकल्पितणिचः सहे रूपम् ।

इदं च प्रकरणं नियमार्थमेव । लस्य तिबादयः, "लटः शतृशानचौ", "लिटः कानज्वा", "क्वसुश्च", "लृटः सद्वा" इत्यात्मनेपदपरस्मैपदानां विहितत्वात् ।

स्यादेतत् । विकरणानामवकाशो लादेशभिन्नाख्यानशादयः।नियमस्य आशीर्लिङ्लिटौ,तदादेशानामार्द्धधातुकत्वात् तत्र विकरणानवकाशात् । लुङ्लृङ्लृटश्च । आद्ययोर्विकरणलोपेनान्त्ये च मध्यपातित्वेन व्यवधानविरहात् । स्पर्द्धते इत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वान्नित्यत्वाच्च विकरणानां पूर्वमुत्पत्त्या तैर्व्यवधानान्नियमो न प्रवर्त्तेत । तस्मादेकवाक्यतया विधिरेवास्तु। तथा हि आत्मनेपदपरस्मैपदाभ्यां लिङ्गाभ्याम् इदं प्रकरणं लादेशविधावुपतिष्ठते तत्र महावाक्येन विहितेषु लादेशेषु सार्वधातुकमाश्रित्य पश्चाद्विकरण इति न दोषः ।

नन्वेवमपि स्यादीनां लावस्थायामेव विधानात्तद्व्यवधाना-

द्दोषतादवस्थ्यमिति चेत् ।

न । लमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गा लादेशाः लकारविशेषापेक्षया बहिरङ्गाः स्यादय इति लादेशाना पूर्वमेव प्रवृत्तेः । लादेशानन्तरमेव स्यादीनां प्रवृत्तिः, अन्यथा तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तविधिना विकरणस्वरस्सार्वधातुकस्वरं न बाधते इत्येतज्ज्ञापनानुपपत्तेरिति तृतीये वक्ष्यमाणत्वाच्च । येननाप्राप्तिन्यायेन शबादीन्बाधित्वा, शबादिविधावनुवर्त्तनाद्वा ।

ननु संज्ञया विधानं विहितानां च संज्ञेत्यन्योन्याश्रयः । एकवाक्यतापक्षे पूर्वं लादेशविध्यभावेन विहितानुवादेनात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञयोर्विध्ययोगादिति चेत् ।

मैवम् । परस्मैपदानुक्रमणपरित्यागेन तत्रेतरेतराश्रयाभावात् । नचैवमनुदात्तङिद्भ्यो ऽपि तत्प्रसङ्गः । तेषामात्मनेपदसम्बन्धावगमेन परस्मैपदसम्बन्धस्य बाधनात् । नच "अनुपराभ्यां कृञः" इत्यात्मनेपदनिषेधार्थं तदनुक्रमणस्यावश्यकत्वम् । "स्वरितञितः"इत्यनन्तरं कर्तर्येनुपराभ्यां कृञो नेतिसूत्रणीयत्वात् । आत्मनेपदेषु च भाविसंज्ञाविज्ञानात् ।

अत्र भाष्यम्–"युषादिद्युताद्युलृदितः परस्मैपदेषु" "आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्"इत्यादि ज्ञापयति "विकरणेभ्यो नियमो बलीयान्"इति कृतनियमानामसङ्करेण स्थितानामेव निमित्तत्वोपपत्तेः अतो न दोषः ।

अथ नियमात्प्रागपि सम्भवमात्रेण निमित्तत्वं स्यादितिचेत्तर्हि "अनुपसर्गाद्विभाषा" इति ज्ञापकम् ।

नन्वेतदपि लिड्लिङर्थं स्यात्–चक्रमे, चक्राम, क्रम्यात्, क्रंसीष्ट इति चेत् ।

अत्र कैयटादयः–"वृद्भ्यः स्यसनोः"इति स्ये विकल्पविधानं

ज्ञापकम् । अन्यथा पूर्वं विकरणे प्रत्यये कृते तेन व्यवहितत्वान्नियमाप्रवृत्तौ पदद्वयं सिद्धमेवेति किं विकल्पविधिना । तस्मान्नियम एव युक्तः । भाविसंज्ञाविधाने गौरवात् ।

स्यादेतत् । अनुदात्तङित एव आत्मनेपदं भवतीति प्रत्ययनियमो ऽयम्, उतानुदात्तङित आत्मनेपदमेव, भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेति प्रकृत्यर्थनियमः । नच पूर्वेण नियमाद् "भावकर्मणोः" इत्यस्य विध्यर्थत्वमेवेति वाच्यम् । समस्तमात्मनेपदप्रकरणम् एकं वाक्यमित्याशयात् अनुदात्तङिद्भ्यो ऽपि परस्मैपदापत्तेः । उक्तनियमेन अनुदात्तङिदन्येभ्य आत्मनेपदस्य निवृत्तावपि अनुदात्तङिद्भ्यः परस्मैपदस्य दुर्वारत्वात् । तदर्थं "शेषात्कर्तरि" इति नियमारम्भे च गौरवम् ।

किञ्च "वा क्यषः" इति परस्मैपदे विकल्पिते आत्मनेपदस्यानुदात्तङित्सु नियतत्वात्तत्पक्षे लकारमात्रश्रवणं स्यात् ।

न द्वितीयः । अनुदात्तङिद्भ्यस्तृजादीनामनुत्पत्तिप्रसङ्गात् । भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेत्यर्थनियमे ऽप्येवम् ।

अत्र सिद्धान्तः—शेषात्परस्मैपदमेवेति नियमादाद्यपक्षे नातिप्रसङ्गः । नच तत्सूत्रारम्भादेव गौरवम् । प्रामाणिकत्वात् । नच कर्तरीत्युक्तेः कर्तरि परस्मैपदमेवास्तु, भावकर्मणोस्तु जागर्यते अद्यते इत्यादौ परस्मैपदं स्यादिति वाच्यम् । तत्रात्मनेपदमेवेति नियमात् । किञ्चेत्याद्यपि न । लादेशेषु कृतेषु नियमप्रवृत्तेः, आत्मनेपदस्य विकल्पेन विधानात् । शेषवचनेनैव परस्मैपदसिद्धेः ।

अथ कीदृशस्तत्र नियमः कर्तरि परस्मैपदं शेषादेवेति वा

१ अनुदात्त इति प्रकृतिनियमो भावकर्मणोरित्यर्थनियमइति तदनुसन्धायोभयघटितोक्तिः ।

ननु क्रियाणां साध्यैकस्वभावत्वात्कथं व्यतिहार इति चेत्।

अत्राहुः—योग्यतावशादस्येयं क्रिया साध्या अस्या इदं साधनमिति निर्ज्ञातसाध्यसाधनभावयोर्व्यत्यासः क्रियाव्यतिहारः। यथा संप्रहरन्ते राजान इति। अत्रैकैव क्रिया संचारिणीव संलक्ष्यते इति। कर्तृग्रहणमुत्तरार्थम्।

न गतिहिंसार्थेभ्यः १५।

पूर्वेण प्राप्तं न स्यात्। व्यतिगच्छन्ति। व्यतिघ्नन्ति।

"प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम्"।

व्यतिहसन्ति। आदिपदं प्रकारार्थम् तेन शब्दार्थानां ग्रहणम्। व्यतिजल्पन्ति।

"हरतेरप्रतिषेधः"।

सम्प्रहरन्ते राजानः। अर्थग्रहणसामर्थ्याच्छब्दान्तरनिरपेक्षा एव ये गतिहिंसयोर्वर्त्तन्ते तेषामेव निषेधः। हरतिस्तूपसर्गयोगादेव हिंसावृत्तिरत इदं लभ्यते इत्याहुः।

ततः संप्रहरिष्यन्तौ दृष्ट्वा कर्णधनञ्जयावित्यत्र कर्मव्यतिहारो न विवक्षित इति कैयटः। 'वहेरनिषेधः' प्रापणार्थत्वात्। आक्षेपेण गतिप्रतीतेः। संविवहन्ते गर्गाः।

इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च १६।

आत्मने पदं न स्यात्। "परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम्" इतरेतरस्य व्यतिलुनन्ति। लौकिकव्यवहारे शब्दलाघवस्यानादरादितरेतरादिशब्दा उपसर्गाश्च कर्मव्यतिहारद्योतनाय प्रयुज्यन्ते तद्वदात्मनेपदमपि स्यादिति निषेधारम्भः। सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् इत्यत्र क्रियाविनिमयस्याविवक्षा।

नेर्विशः १७ ।

निपूर्वाद्विश आत्मनेपदं स्यात् । निविशते । नेः किम् । प्रविशति ।

अथ कथं न्यविशत न्यविक्षत इति । नच स्वाङ्गमव्यवधा-यकमिति वा समाधेयम् । अङ्गभक्तस्याटो विकरणान्तं प्रत्य-वयवत्वे ऽपि धातुं प्रत्यनवयवत्वात् ।

अत्राहुः—लावस्थायामेवाडागमः । "लुङ्लङ्—"इत्यत्र द्वि-लकारको निर्देशः इति भाष्ये वक्ष्यमाणत्वात् । लकारविशेषा-पेक्षमडागमं बाधित्वा लमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गेषु तिबादिषु कृतेषु नियमस्य प्रवृत्तेश्च । "विकरणेभ्यो नियमो बलीयान्" इति सिद्धान्तात् । अथ तज्ज्ञापकेन विकरणव्यवधाने ऽपि नि-यमप्रवृत्तिरिति ज्ञाप्यते तथाऽप्यदोषः । अन्तरङ्गत्वात्तिबादिषु सत्सु शब्दान्तरप्राप्त्या ऽनित्ययोरड्विकरणयोर्मध्ये परत्वादट्-प्रवृत्तेः । नच विकरणः शब्दान्तरात्प्राप्तो न तु शब्दान्तरस्ये-ति वाच्यम् । नहि शब्दान्तरस्येति वाचनिकं किन्तु न्यायः । तथा च शब्दान्तरस्य प्राप्नुवत इव शब्दान्तरात्प्राप्नुवतो ऽप्य-नित्यत्वम् । यद्व्यक्तिसम्बन्धितया पूर्वं प्राप्नोति तद्व्यक्तिसम्बन्धि-तया पुनः प्राप्तेस्तुल्यत्वात् । अत एव "उपसर्गपूर्वनियमे ऽड्-व्यवाये उपसंख्यानम्" इति वार्त्तिकं "शदेः शितः" इति सूत्रे भगवता प्रत्याख्यातमिति दिगिति केचित् ।

केचित्तु विकरणेभ्यः पूर्वमेव परत्वादडागमे तस्य धातु-भक्तत्वान्न व्यवधायकत्वम् । विकरणेभ्यो नियमस्य बलवत्त्वे ऽपि अडागमाद्बलवत्त्वाभावेनाडागमात्पूर्वं "नेर्विशः" इति बहि-रङ्गस्य नियमप्रवृत्त्ययोगाच्च । नच विकरणात्पूर्वं नियमो भवतीत्य-

त्रैव तात्पर्यं नत्वडागमादपि पूर्वम्, तथा च परत्वादडागमे कृते तस्य धातुभक्तत्वेनाव्यवधायकत्वान्नियमप्रवृत्तिरित्यभिप्राय इति वाच्यम्। नियमस्य विकरणाद्बलीयस्त्वे ऽपि नित्यस्य विकरणास्याडागमात्परस्य दुर्बलत्वस्यानुक्तत्वेनाडागमात्पूर्वं प्रवृत्तेरनिवारणात्। अडागमाभावस्थले तत्परिभाषायाः सार्थक्याच्च। विकरणव्यवधानेऽपीत्यादिकमप्ययुक्तम्। विकरणस्यानित्यत्वे मानाभावात्। अन्यस्य प्राप्नुवत एवानित्यत्वमिति भाष्यकृता व्यवहारात्। शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्य इति वचनमूलन्यायस्याप्रसिद्धेः। भाष्यकृता अटो नित्यत्वोक्तावपि विकरणानामनित्यताया अनुक्तत्वात्। कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण न्यायाश्रितत्वमाश्रित्य भुवो वुको नित्यत्वाद्विधेः छन्दोविषयत्वात्ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यमिति "इन्धिभवतिभ्याञ्च" इतिसूत्रं प्रत्याचक्षाणेन भगवता तत्सूत्रावयवभवतिग्रहणज्ञापितस्यान्यस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्य इति वचनमाश्रित्य न्याय्यमड्विकरणयोर्नित्यत्वमाश्रित्यैव परत्वादटः पूर्वं प्रवृत्तिमभ्युपेत्य वा नेरित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वमाश्रित्य तद्वार्त्तिकस्य प्रत्याख्यातत्वात्। एतेन वृत्तिसीरदेवग्रन्थावप्यपास्ताविस्याहुः।

परिव्यवेभ्यः क्रियः १८।

एभ्यः क्रीणातेरात्मनेपदं स्यात्। क्रिय इत्यत्र प्रकृतिवदनुकरणमिति धातुत्वादियङ्।अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः।परिक्रीणीते। विक्रीणीते। अवक्रीणीते। परस्परसाहचर्यात्पर्यादय एव उपसर्गा गृह्यन्ते। नेह वे क्रीणासीति। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्राप्तिः। नच विभक्तिविशिष्टस्य विरित्यस्यायं विकारो न तु विशब्द-

(१५) शिवतत्त्वमणी । अप्पय्यदीक्षितविरचित । श्रीजैमहाराजविद्यालयप्रकाशिता (वेदान्त) १

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः जैमिनीयदशाऽध्यायार्थसंग्रहः श्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचित । (मीमांसा) १

(१७) प्रकरणपञ्जिका प्रभाकरमतानुसारि-मीमांसादर्शनम् । महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्ण (मीमांसा) १

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसार. । पं सिद्धनाथ श्रीसदानन्दस्य सच्चरितस्य कृष्णानन्द मधुसूदन । (वेदान्त.) १

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । १६

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितम् सम्पूर्णम् (वेदान्त) १

(२१) श्रीहर्षप्रणीत खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया विद्यासागरीति प्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्त) १४

(२२) आख्यातचन्द्रिका । श्रीभट्टमल्लविरचिता १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम् — बालबोधिनीव्याख्यापाऽवतारिकया च सहितम् । ८

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका । श्रीव्रजनाथभट्टकृता (वेदान्त) २

(२५) कौण्डसंग्रह । अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचित निरुक्तानुमानखण्डगदाधरीय ।। पक्षतानुमानगादाधर्यं ग्रन्थ अनुमानस्य मुक्तावलीदर्पण शब्दशक्तिप्रकाशिका कुसुमाञ्जलेश्च कौण्डदर्पणे १

(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टाचार्यरचित सिद्धान्तसेतुकाऽभिधटीकासहित श्रीदेवाचार्यविरचित सिद्धान्तजाह्नवीयुतम् २

(२७) षड्दर्शनसमुच्चय । वेदवेदानुसारिजैनबौद्धादिसर्वदर्शनप्रकाशक । मणिभद्रकृतटीकया सहित । हरिभद्रसूरिकृत । १

(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्ड प्रकाशव्याख्यासहित पर्यायान्तर्गतश्च १

(२९) अनुमानचिन्तामणिदीधित्याख्या शिरोमणिविरचितदीधित्या जागदीशी टीका । ११

(३०) वीरमित्रोदय । महामहोपाध्याय पं. मित्रमिश्रविरचित परिभाषा—संस्कारप्रकाशात्मक । स टिप्पणीकम् ... ११

(३१) वीरमित्रोदय । महामहोपाध्याय पं. मित्रमिश्रविरचित आह्निकप्रकाशः १

(३२) स्मृतिसारोद्धारः । विद्वद्विश्वम्भरत्रिपाठिसंकलित । १

(३३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता । १

(३४) प्रस्थानरत्नाकर । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमश्रीमहाराजविरचित १

(३५) वेदान्तपारिजातसौरभनाम ब्रह्ममीमांसाभाष्य श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १

(३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमन्नारायणतीर्थविरचित योगसिद्धान्तचन्द्रिकाख्यया व्याख्यया सवलितम् । १

(३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यधुरन्धर श्रीमद्रामानन्दसरस्वतीस्वामिकृतब्रह्मामृतवर्षिणीसमाख्यव्याख्यया सवलितम् । ४

(३८) विश्वप्रकाश । कोश । विद्वद्वरश्रीमहेश्वरसूरिविरचित । १

(३९) श्रीसुबोधिनी । श्रीवल्लभाचार्यविनिर्मिता श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामिश्रीविट्ठलनाथदीक्षितविरचित टिप्पणीसहिता । श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धजन्मप्रकरणं श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः प्रकाश. गोस्वामि श्रीपुरुषोत्तमजीमहाराज विरचित २

(४०) वीरमित्रोदय । महामहोपाध्याय पं. मित्रमिश्रविरचित पूजाप्रकाश । ... ४

(४१) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रह । श्रुतिसिद्धान्तसारनामक । श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रविरचित । वेदान्तकारिकावली श्रीपुरुषोत्तमप्रसाद शर्मकृता अनयोः सुधातरङ्गिण्याख्यया टीकया सहिता । १

(४२) स्वानुभवदर्श । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणाश्रमशिष्य धनभ्रमविरचित: । स्वकृतटीकाविभूषितश्च । १

(४३) याज्ञवल्क्यस्मृतिः । बालम्भट्टीमिताक्षराख्यव्याख्यासमलङ्कृतमिताक्षरासहिता । व्यवहाराध्यायः । ११

(४४) गादाधरी । श्रीगदाधरभट्टाचार्यविरचिता । श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिततत्त्वचिन्तामण्या श्रीरघुनाथतार्किकशिरोमणिविरचितदीधित्या च गर्भिता । ४

(४५) शास्त्रदीपिका । श्रीपार्थसारथिमिश्रप्रणीता । रामकृष्णविरचितयुक्तिस्नेहप्रपूरण्याख्यव्याख्यया सहित तर्कपाद । ५

(४६) वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा महामहोपाध्याय श्रीनागेशभट्टविरचिता । श्रीमद्दुर्बलाचार्यबालम्भट्टाभ्यां विरचितकुञ्जिकाकलाटीकाद्वयसमन्विता । १०

(४७) व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधि । पर्वतीयविश्वेश्वरसूरिविरचित । ७

(४८) वीरमित्रोदय । लक्षणप्रकाश । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचित । ७

(४९) बृहदारण्यकवार्तिकसार श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिविरचित । महेश्वरतीर्थकृतलघुसंग्रहाख्यया टीकया समलङ्कृत । ६

(५०) वीरमित्रोदय । राजनीतिप्रकाश । महोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचित । १

(५१) पूर्वमीमांसाधिकरणकौमुदी । महोपाध्याय पं० ... रचिता परिशिष्टाधिकरणनिरूपणपूर्वक टिप्पण्या परिष्कृता । १

(५२) प्रशस्तपादभाष्यटीकासंग्रह । तत्र कणादरहस्यम् । श्रीशङ्करमिश्रविरचितम् । १

(५३) क्रमदीपिका । श्रीमन्महाकश्मीरिककेशवभट्टविरचिता । विद्याविनोदश्रीगोविन्दभट्टाचार्यकृतविवरणोपेता । १

(५४) वीरमित्रोदय । तीर्थप्रकाश । महामहोपाध्याय श्रीमित्रमिश्रविरचित । ६

(५५) सांख्यसंग्रह । तत्र सांख्यतत्त्वविवेचनम् श्रीषिमानन्द (क्षेमेन्द्र) विरचितम् । सांख्यतत्त्वयाथार्थ्यदीपनम् भावागणेशविरचितम् । समाससूत्रव्याख्या सर्वोपकारिणी च । १

(५६) न्यायपरिशुद्धि । श्रीमद्वेङ्कटनाथवेदान्ताचार्यप्रणीता । श्रीनिवासाचार्यविरचितन्यायसारसमाख्यया टीकया युता । २

पत्रव्यवहारस्थानम् — हरिदासगुप्तः, चौखम्बा बनारस सिटी

THE

CHOWKHAMBÁ SANSKRIT SERIES,

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NO. 252.

व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधिः।

पर्वतीयविश्वेश्वरसूरिविरचितः।

लब्धव्याकरणोपाध्यायपदवीकेन काव्यतीर्थबिरुदभाजा

सीतारामशास्त्रिणा परिशोधितः।

VYÂKARANA SIDDHANTA SUDHÂNIDHI

BY

VISVESVAR SURI,

Edited by

Pandit Sita Rama Sastri Shende

Vyakaranopadhyaya, Kavyatirtha

A Scholar of the Benares Sanskrit College

FASCICULUS VIII-4

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES

AGENTS—

OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG

PANDITA JYESHTHARAMA MUKUNDAJI BOMBAY

PROBSTHAIN & CO BOOKSELLERS, LONDON

Printed by Jai Krishna Das Gupta,

at the Vidya Vilas Press,

BENARES

Price Rupee one.

॥ श्रीः ॥

—॥—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभाभासितपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—२५२

१ अस्यां चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

२ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरणधर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।

३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्संशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

४ भारतवर्षीये ब्रह्मदेशीये सिंहलद्वीपवासिभिरेतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्रा रूप्यकाः ६

५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तबकं .. . . " " १ " ०

६ डाकव्ययः पृथग् भविता । .. . .

साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः —

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता खण्डे २

(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः १२

(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् । सम्पूर्णम् । १०

(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् । विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् । श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थविरचितभाष्यप्रकाशसहितं सम्पूर्णम् (वेदान्त) २

(५) करणप्रकाशः । ब्रह्मदेवविरचितः २

(६) भाट्टचिन्तामणिः । महामहोपाध्याय श्रीगागाभट्टविरचितः । तर्कपादः (मीमांसा) २

(७) न्यायरत्नमाला । पार्थसारथिमिश्रविरचिता सम्पूर्णा (मीमांसा) २

(८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीबादरायणप्रणीतवेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्रश्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृतव्याख्यानम् । सम्पूर्णम् । (वेदान्त) १

(९) स्याद्वादमञ्जरी मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा १

(१०) सिद्धित्रयम् विशिष्टाद्वैतब्रह्मनिरूपणपरम् भाष्यकृतां परमगुरुभिः श्रीयामुनाचार्यविरचितम् । सम्पूर्णम् वेदान्त १

(११) नयमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसङ्गृहीतः । आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्त) ४

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्त्यर्थविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः । सम्पूर्णः (न्याय) ५

(१३) विधिरसायनम् । अप्पयदीक्षितकृतम् । सम्पूर्णम् (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । (मीमांसा) ११

स्येति कैयटेन वक्ष्यमाणत्वान्न दोष इति वाच्यम् । विभक्तेर्लोपा-त्प्रकृतिभागस्यैव विकारात् । पक्षिवाचिनो विशब्दस्य सम्भवे तु साहचर्यादुपसर्गग्रहणमिति कैयटेन वक्ष्यमाणत्वाच्चेत्याहुः ।

वस्तुतः परत्वान्नित्यत्वाच्च पूर्वं गुणे कृते पश्चात्सुलोपः । अन्यथा तत्र एङ्ग्रहणवैयर्थ्यात् तदा च विस् इत्यस्य वेस् इति विकार इति विशब्दस्य न वे इति विकार इति बोध्यम् ।

विपराभ्यां जेः १९ ।

विजयते पराजयते । जयाभिभूत्यर्थयोर्द्वयोरपीह ग्रहणम् । बहवो वयः पक्षिणो यत्र तत् बहुवि जयति वनम् इत्यत्र तु न भवति । जहत्स्वार्थायां वृत्तावनर्थकत्वात् । अजहत्स्वार्थायामपि तदर्थस्योपसर्जनत्वात् । सम्बोधने तु प्रागुक्तम् ।

नच वी जयत इत्यत्रैकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाद्विशब्द-परो जिरस्तीति वाच्यम् । पूर्वस्य कार्ये कर्तव्ये एवान्तवद्भावात् । परा जयति सेना । उत्कृष्टेत्यर्थः । प्रकृतिवदित्यतिदेशस्यानि-त्यत्वात् जेरित्यत्र इयङभावः ।

आङो दोऽनास्यविहरणे २० ।

आङ्पूर्वान्मुखविकासनभिन्नार्थाद्दाञ आत्मनेपदं स्यात् । आस्यप्रसारणाभावादन्येषां दारूपाणामग्रहणमिति कैयटः । वि-द्यामादत्ते । आस्यग्रहणं विशेषोपलक्षणार्थम् । मुखं व्याददाति । विपादिकां व्याददाति । नदीकूलं व्याददाति । पराङ्गकर्मकादना-स्येति निषेधो नेष्यते "स्वाङ्गकर्मकाच्च" इति वार्त्तिकात् । स्वमङ्गमिह स्वाङ्गं न त्वद्रवं मूर्तिमदिति परिभाषितम् । व्याददते पिपी-लिकाः पतङ्गस्य मुखम् । आङिति ङित्तो ग्रहणान्नेह भिक्षामा-

ददाति । स्मृतात्रयमाकार इत्याहुः ।

अकर्त्रभिप्रायार्थो ऽयमारम्भः । कर्त्रभिप्राये तु आस्यकर्मकादपि भवत्येव । व्यादत्ते विहगपतिर्मुखं स्वकीयम् । मुखं व्यादाय स्वपितीत्यस्य सुप्त्वा मुखं व्यादत्ते इति व्यत्ययेनार्थ इति वाचस्पतिमिश्राः ।

क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च २२।

क्रीडृ विहारे । चकारादाङ् । अनुक्रीडते इत्यादि । उपसर्गेण समा साहचर्यात् अनोः कर्मप्रवचनीयाश्च । माणवकमनुक्रीडति । तेन सहेत्यर्थः । "तृतीयार्थे" इत्यनुः कर्मप्रवचनीयः ।

"समोऽकूजने" ।

मयाऽस्य संक्रीडति चक्रिचक्रे इति श्रीहर्षः । क्रीडते नागराज इति तु प्रमादः ।

"आगमेः क्षमायाम्" ।

आगमयस्व तावत् । सहस्व कंचित्कालं मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः । यावदागमयते ऽथ नरेन्द्रानिति श्रीहर्षः ।

"शिक्षेर्जिज्ञासायाम्" ।

विद्यासु शिक्षते । इह शकिः सन्नन्तो गृह्यते इति विध्यर्थमिदम् । क्रियाविषयश्च शकिः प्रयुज्यते । भोक्तुं शक्नोतीत्यादिदर्शनात् । इह जिज्ञासाविषयः शकिर्गृह्यते । विद्यां जिज्ञासितुं घटते इत्यर्थः । नच तत्प्रयोगापत्तिः । आत्मनेपदेनैव जिज्ञासाप्रतीतेरिति केचित् ।

अन्ये तु "शिक्ष विद्योपादाने" इत्यस्य नियमार्थं ग्रहणमित्याहुः । नचाद्ये ज्ञानविशिष्टशक्तेरिच्छाविषयतया ज्ञानविषयकेच्छार्थकं जिज्ञासायामित्यसङ्गतमिति वा-

च्यम् । ज्ञानस्यापि विशेषणतया विषयत्वानपायात् । इच्छा सन्वाच्या शक्तिर्धात्वर्थः, इच्छाया ज्ञानविषयकत्वं त्वात्मनेपदेन द्योत्यते इति ।

"किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु उपसंख्यानम्" ।

किरतिर्निक्षेपार्थः, हर्षादयस्तु विषयत्वेनोपात्ताः । एतेष्वेवार्थेषु "अपाच्चतुष्पाद्" इति सुटो विधानात् । अपस्किरते वृषो हृष्टः, कुक्कुटो भक्षार्थी, श्वा आश्रयार्थी वा । हर्षादिषु किम् । अपकिरति कुसुमम् । यद्यप्यात्मनेपदविधौ चतुष्पाच्छकुनिकर्तृकत्वं निमित्ततया नोपात्तं तथा ऽपि सुटा सह समानविषयो ऽयं तङ् । तेन गजोऽपकिरतीत्येव भवतीत्याहुः ।

"हरतेर्गतताच्छील्ये" ।

गतं प्रकारः । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते मातृकं गावः । पित्रादेर्गतं प्रकारं सततं शीलयन्तीत्यर्थः । मातुरनुहरतीति तद्धितार्थसूत्रगतभाष्ये सादृश्यमात्रं विवक्षितमिति कैयटः ।

"आङि नुप्रच्छ्योरुपसंख्यानम्" ।

आनुते । उत्कण्ठापूर्वकं शब्दं करोतीत्यर्थः । णु स्तुतौ । अदादिः । आपृच्छते गुरुम् ।

"आशिषि नाथः" ।

नियमार्थमेतत् । नचानुदात्तेत्त्ववैयर्थ्यम् । नाथन इति युजर्थत्वात् । सर्पिषो नाथते । सर्पिर्मेभूयादित्याशास्ते इत्यर्थः । "आशिषि नाथः" इति कर्मणि षष्ठी । दीनं त्वामनुनाथते कुचयुगं पत्राहतं मा कृथा इत्यत्र नाथसे इतीत्याहुः ।

"शप उपालम्भने" ।

शप आक्रोशे–स्वरितेत् । अकर्तृगफलार्थ आरम्भः । देवदत्ताय शपते । त्वत्पादौ स्पृशामि नैतन्मया कृतमित्येवं शपथं करो-

तीत्यर्थः । "श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः" इति सम्प्रदान-संज्ञा । यस्मै आख्यायते स ज्ञीप्स्यमान इत्येके । य आख्यायते स इत्यन्ये । मख्यः शपामि यदि किं चिदपि स्मरामि इत्यत्र तु स्वाभिप्रायाविष्करणमात्रविवक्षा ।

समवप्रविभ्यः स्थः २२।

सन्तिष्ठते इत्यादि । "आङः प्रतिज्ञायामुपसंख्यानम्" अस्ति सकारमातिष्ठते । आगमौ गुणवृद्धी आतिष्ठते । अस्यार्थः—आपिशलिः "अस भुवि" इत्यत्र सकारमात्रं पठति । अस्ति आसीदित्यादावडाटावागमौ विधत्ते ।

प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च २३।

गोपी कृष्णाय तिष्ठते । स्वाभिप्रायं प्रकाशयति । स्थेयो विवादपदनिर्णेता । बाहुलकादधिकरणे अचो यत् । तत्त्वाय तिष्ठ स्वमुखे त्व एवेति श्रीहर्षः । तत्त्वनिर्णयार्थमाश्रयेत्यर्थः ।

उदोऽनूर्ध्वकर्मणि २४

ऊर्ध्वसंयोगफलकत्वाभाववाक्रियावृत्तेरुत्पूर्वात्तिष्ठतेस्तत्मा-न्स्यात् । "उद ईहायाम्" इति वार्तिकं कर्मपदप्रयोजनकथनार्थम् । कायपरिस्पन्दात्मिकायां चेष्टायामिति यावत् । अन्यथा अनूर्ध्वे इत्येवावक्ष्यत् । धातोः क्रियावाचित्वनियमात् तल्लाभात् । उत्तिष्ठमानस्तु परः । अनूर्ध्वेति किम् । जवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः । ईहायां किम् । उत्तिष्ठति सेना । जायते इत्यर्थः ।

उपान्मन्त्रकरणे २५।

मन्त्रकरणकार्थेऽनेकरूपपूर्वकात्तिष्ठतेः प्राग्वत् । ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते । मन्त्रेति किम् । भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन ।
"उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वक्तव्यम्" ।
अमन्त्रकरणार्थमेतत् । आदित्यमुपतिष्ठते ।
बहूनामप्यचित्तानामेको भवति चित्तवान् ।
पश्य वानरसैन्येऽस्मिन्यदर्कमुपतिष्ठते ॥
मैवं मंस्थाः सचित्तोऽयमेषोऽपि हि यथा वयम् ।
कपेस्तदपि कापेयं यदर्कमुपतिष्ठति ॥
इति भाष्यम् । देवपूजा मत्वा पूर्वमात्मनेपदं परत्र तु चापलमेतन्न पूजनमिति तदभाव इति कैयटः । स्तुत्य स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती । देवतात्वारोपात् । रथिकानुपतिष्ठते । उपश्लिष्यतीत्यर्थः । अश्वारोहानुपतिष्ठते । अनुपश्लिष्टस्यापि मैत्रीसंबन्धः । अयं पंथाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते । प्राप्नोतीत्यर्थः ।
"वा लिप्सायामिति वक्तव्यम्" ।
भिक्षुको ब्राह्मणमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा । लिप्सयोपगच्छतीत्यर्थः ।

अकर्मकाच्च २६।

भोजनकाले उपतिष्ठते । सन्निहितो भवतीत्यर्थः ।

उद्विभ्यां तपः २७।

अकर्मकादित्येव । उत्तपते । त्विषा वितपते पतिरिति सुरा-

रिः। दीप्यते इत्यर्थः।

"स्वाङ्गकर्मकाच्च"।

उत्तपते वितपते पाणिम्। नेह देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पाणिं वितपति। सन्तापयतीत्यर्थः। सुवर्णमुत्तपति। सन्तापयति, विलापयति वा। उद्विभ्यां किम्। निष्टपति। "निसस्तपतौ" इति षत्वम्।

ननु उद्विभ्यां तप आत्मनेपदमेवेति यत्किञ्चिण्णिष्ट्यर्थमिदं वचनं स्यात्। तथा च निष्टपते इत्युदाहार्यम्। दीप्यते इत्यर्थे ऽकर्मको हि तपिः अन्तर्भावितण्यर्थतया तापने वर्तमानश्च सकर्मकः। पुनः प्रयोजकव्यापारविवक्षायां कर्तुः कर्मवद्भावादात्मनेपदसिद्धेः।

मैवम्। अर्थभेदे कर्मवद्भावं विनाऽपि सकर्मकाणामकर्मकत्वदर्शनात्। नदी वहति, भारं वहति इत्यादिप्रयोगात्। तस्माद्विध्यर्थमेव सूत्रम्।

आङो यमहनः २८।

आङ्पूर्वकाभ्यामकर्मकाभ्यां स्वाङ्गकर्मकाभ्याञ्च यमिहनिभ्यामात्मनेपदं स्यात्। आयच्छते। आहते। आयच्छते पाणिम्। आहते शिरः। एतेन मोहादाहध्वं मा रघूत्तममिति भट्टिप्रयोगो व्याख्यातः। पराङ्गकर्मकाभावसत्त्वादात्मनेपदस्य सुस्थत्वात्। अकर्मकेति किम्। आयच्छति रज्जुं कूपात्। आहन्ति वृषलं पादेन। स्वाङ्गेति किम्। परशिर आहन्ति। गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्यामाजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्ष इति भारविप्रयोगस्तु प्रामादिक इति केचित्। नच आजघ्ने इति पदं छि-

त्वा घ्ने हननायेति हन्तेर्भावे क्विपि चतुर्थ्येकवचनं शङ्क्यम् । अ-जेर्वीभावे विरायेति रूपसंस्कारात् ।

शिरस्य समीपमेत्य मल्लसंप्रदायेन स्वं वक्ष आस्फालितवानिति केचित् ।

यद्वा उन्मज्जन्मकर इवामरापगाया वेगेन प्रतिमुखमेत्य बाणनद्याः । गाण्डीवी स्थित इत्यध्याहारः । आजघ्ने इति कर्मणि लकारः । तेनेत्यध्याहारः ।

यद्वा गाण्डीवमात्मन इच्छन् गाण्डीवी क्यजन्तात् क्विप् । कनकशैलेति । आचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विपि तृतीया । द्वयोः कर्मधारयः । नितरां भा यत्रेति वक्षोविशेषणम् । उन्मज्जन्मकर इति कर्मधारयात्सति सप्तमी । लकारः कर्मण्येव ।

समो गम्यृच्छिभ्याम् २९ ।

सम्पूर्वाभ्यामकर्मकाभ्यामाभ्यां प्राग्वत् । सङ्गच्छते । समृच्छते । अकर्मकाभ्यां किम् । खगः सङ्गच्छति पक्षिनाधिपम् । तथैवयं समगच्छतेति स्वार्थम् । स्वार्थे ष्यञ् । एकं समपद्यतेत्यर्थो वा ।

"विदिपृच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम्" ।

परस्मैपदिभ्यां साहचर्याद्विदेर्ज्ञानार्थस्य ग्रहणम् । लाभार्थस्य स्वरितेत्त्वात्, सत्ताविचारणार्थयोस्त्वात्मनेपदित्वात् । संविद्मे । संविदाते । संविद्रते । संपृच्छते । संस्वरते ।

"अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम्" ।

अर्तीति भ्वादिजुहोत्यादेर्ग्रहणम् । मा समृत मा समृपातां मा समृषतेति भाष्यात् समारत समारेतां समारन्तेति वृत्तेश्च । "सर्तिशास्ति–" इत्यद्विधौ तु लुग्विकरणेन शास्तिना साहचर्याज्जुहो-

त्यादिकस्यैव ग्रहणम् । परस्मैपदादिष्वित्यस्योत्तरार्थमनुवृत्तावपि योगविभागसामर्थ्याद्दृशिधौ न सम्बन्धः । तेन भाष्यमुपपन्नम् । संशृणुते । सम्पश्यते । रसांसीति पुराऽपि संशृणुमहे इति मुरारिप्रयोगस्तु चिन्त्यः । अकर्मकादित्यनुवृत्तेः ।

केचित्तु रसांसि सन्तीति कथयद्भ्यः इत्यध्याहारः । हिताश्च यः संशृणुते स किं प्रभुरितिवदविवक्षितकर्मकत्वान्न दोषः ।

वस्तुतो रसांसि सन्तीति वाक्यार्थस्य कर्मत्वात् द्वितीयान्तपदसमभिव्याहारविरहान्न दोषः ।

"उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वक्तव्यम्" ।

"अकर्मकाद्" इति अतः परं न सम्बध्यते इति कैयटादयः । निरस्यति । निरस्यते । समूहति । समूहते । उपसर्गात्किम् । अस्यति । ऊहते । अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जन इति तु प्रमादः । ओहतीति सोपसर्गपाठे वा ।

निसमुपविभ्यो ह्वः ३० ।

निह्वयते इत्यादि । अकर्त्रभिप्रायार्थ आरम्भः । नच आकारान्तस्यानुकरणात् निह्वास्यते इत्येवोदाहरणम् विकृतिग्रहणे प्रकृतिग्रहणाभावादिति वाच्यम् । एज्न्ते एवानुक्रियमाणे लक्षणवशादात्वनिष्पत्तावपि आत्वस्याविवक्षितत्वात् ।

स्पर्द्धायामाङः ३१।

आङ्पूर्वाद् ह्वयतेः स्पर्द्धायां प्राग्वत् । मल्लमाह्वयते । स्पर्द्धमानः सन्नाह्वयति । स्पर्द्धायां किम् । पुत्रमाह्वयति । स्पर्द्धाया एतद्धात्वर्थत्वे ऽपि आङ्पूर्वस्य शब्दनार्थत्वात्स्पर्द्धायां विषये विधिरयम् ।

गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः ३२।

सप्तस्वर्थेषु । अकर्त्रभिप्रायार्थ आरम्भः । गन्धनं सूचनं हिंसासाहस्यात् । उत्कुरुते । सूचयतीत्यर्थः । अवक्षेपणं भर्त्सनम् । श्येनो वर्त्तिकामुदाकुरुते । हरिमुपकुरुते । सेवते इत्यर्थः । परदारान्प्रकुरुते । सहसा तेषु प्रवर्तते इत्यर्थः । एधो दकस्योपस्कुरुते । एधशब्दो ऽकारान्तो ऽपि । एधान् हुताशनवत इति दर्शनात् । सान्तत्वं व्याख्याने । दकशब्द उदकार्थो ग्राह्यः । जीवनीयं दकं चेति हलायुधोक्तेः । तस्य गुणान्तराधानं करोतीत्यर्थः । प्रकथनं प्रकर्षेणोक्तिः । गाथाः प्रकुरुते । उपयोगो ऽप्रतिषिद्धविनियोगः । शतं प्रकुरुते । एषु किम् । कटं करोति ।

अधेः प्रसहने ३३।

कृञ इत्यनुवर्तते । प्रसहनमभिभवः क्षमा च । षह मर्षणे ऽभिभवे चेति पाठात् । छन्दसीत्यस्य प्रायिकत्वात् । तमधिकुरुते । भवादृशाश्चेदधिकुर्वते परान् इति भारविः । क्षमत इत्यर्थः ।

वेः शब्दकर्मणः ३४।

शब्दस्य कर्मकारकत्वे विपूर्वात्कृञ आत्मनेपदम् । स्वरान्विकुरुते । उच्चारयतीत्यर्थः । नेह चित्तं विकरोति कामः ।

अकर्मकाच्च ३५।

वेः कृञ इति मान्वत् । अङ्गानि विकुर्वते । विकृतानि भवन्तीत्यर्थः ।

संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः ३६।

एषु बोध्येषु नयतेरात्मनेपदम्। उत्सञ्जनज्ञानविगणनव्यया नयतेर्वाच्याः । अन्ये तु प्रयोगोपाधयः । शास्त्रे नयते । सोपपत्तिकान् शास्त्रसिद्धान्तान् शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः । शिष्याणामिष्टार्थसिद्ध्या संमाननिष्पत्तिः । प्रयोगोपाधित्वं तु तज्जन्यशाब्दबोधाविषयत्वे सति प्रयोगनियामकत्वम्। उत्सञ्जनमुत्क्षेपणम्। दण्डमुन्नयते। माणवकमुपनयते। विधिना स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । तत्फलं माणवकसंस्कारः । तस्याचार्यगामित्वाभावादात्मनेपदविधानम् । अध्यापनार्थत्वे तु उपनयनस्येदं व्यर्थं स्यादिति मीमांसकाः। उपनीय वदेद्वेदमाचार्यः स उदाहृत इति स्मृत्या तदेवाचार्यपदप्रवृत्तिनिमित्तम् । विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम् इत्यत्राचार्यकरणमविवक्षितम् ।

वस्तुतस्तु आचार्यकरणम् उपशब्दसमभिव्याहृतनयतेरेव प्रयोगोपाधिः । प्रयोगोपाधेः स्वरूपसत एव नियामकतया तद्विवक्षाया अनुपयोगात् । तत्त्वं नयते । निश्चिनोतीत्यर्थः । कर्मकरानुपनयते भृतिदानेनात्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः ।

विगणनम् । ऋणादेर्निर्यातनम् । करं विनयते । राजांशं ददातीत्यर्थः । शतं विनयते । धर्मार्थं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः । नेह घटं नयति ।

कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ३७।

नयतेः कर्तृस्थे कर्मणि यदात्मनेपदं प्राप्तं तच्छरीरावयवभिन्ने एव स्यात् । शरीरपदमत्र तदवयवपरम् । चैत्रत्वादिजातीनां शरीरवृत्तितया तत्तादात्म्यापन्नस्यैव जीवस्य कर्तृतया शरीरस्य शरीरस्थत्वासम्भवात् । यद्यपि शरीराद्विविच्य लौकिकैरनिश्चये ऽपि वस्तुतः शरीरतादात्म्यापत्तेः कर्तृत्वानुपयोगः । कृतिसमवायित्वरूपस्य तस्यात्ममात्रवृत्तित्वात् । शरीरस्य त्ववच्छेदकतयैव तदाश्रयत्वात् । तथाप्यत्रोभयसाधारणमेवाश्रयत्वं विवक्षितम् । चैत्रः कर्तेति व्यवहारात् । क्रोधं विनयते । स्वकीयं क्रोधं निरस्यतीत्यर्थः । क्रोधापगमफलस्य चित्तप्रसादादेः कर्तृगत्वे ऽपि नियमार्थमिदम् । नेह गडुं विनयति । शरीरावयव एवायम् । विगणय्य नयन्ति पौरुषं विहितक्रोधरया जिगीषव इति भारविप्रयोगस्तु कर्तृगत्वाविवक्षायाम् । करोतीत्यर्थे प्राप्त्यर्थे वाऽत्र कृञो वृत्तिरित्यन्ये । सम्पदस्तव गिरामपि दूरात् यत्र नाम विनयं विनयन्ते इति श्रीहर्षे विनयन्तीत्येव पाठ इति नारायणः । णय गतावित्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य प्रयोगोऽयमिति व्याख्यातमस्माभिः ।

वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ३८।

वृत्तिरप्रतिबन्धः । ऋच्यस्य क्रमते बुद्धिः । सर्ग उत्साहः । येनेन्द्रलोकावजयाय सृष्ट इति दर्शनात् । अध्ययनाय क्रमते ।

तायनं स्फीतता । क्रमन्ते ऽस्मिन् शास्त्राणि । स्फीतानि भवन्तीत्यर्थः ।

उपपराभ्याम् ३९।

सोपसर्गे नियमार्थमिदम् । वृत्त्यादिषूपपरा इत्युपसर्गद्वयपूर्वकादेव क्रमेः आत्मनेपदम् । उपक्रमते । नियमान्नेह । संक्रामति । वृत्त्यादिष्वेव नेह—उपक्रामति । पराक्रामति ।

आङ उद्गमने ४०।

"ज्योतिरुद्गमने इति वाच्यम्" । आक्रमते आदित्यः । उदयते इत्यर्थः । उद्गमनार्थः क्रमिरकर्मकः । नेह । आक्रमति धूमो हर्म्यतलात् । हर्म्यतलामिति भाष्ये तूद्गमनपूर्विकाया व्याप्तौ क्रमिर्बोध्यः । नभः समाक्रामति चन्द्रमाः क्रमादि त्यत्र व्याप्तिरेवार्थो नतूद्गमनमिति कैयटः ।

वेः पादविहरणे ४१।

साधु विक्रमते वाजी । क्रमेः पादविक्षेपवृत्तित्वे ऽपि धातूनामनेकार्थत्वादर्थान्तरे आत्मनेपदवारणायार्थनिर्देशः । नेह विक्रामति अजिनसन्धिः । स्फुटतीत्यर्थः ।

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ४२।

समर्थत्व समानार्थत्वम् । शकन्ध्वादिः । सशब्द एव वा तदर्थः । प्रक्रमते । उपक्रमते । आरभते इत्यर्थः । आरम्भे किम् । प्रक्रामति । उपक्रामति । इह गमनागमने अर्थौ । उपपराभ्यामित्यस्यापि न प्रवृत्तिः । वृत्त्यादेरत्राविवक्षितत्वात् ।

अनुपसर्गाद्वा ४३

क्रामति क्रमते । अप्राप्तविभाषेयम् । "उपपराभ्याम्" इत्यस्य नियमार्थतया "वृत्तिसर्ग–"इत्यादेरनुपसर्गविषयत्वात् ।

अपह्नवे ज्ञः ४४

शतमपजानीते । अपलपतीत्यर्थः ।

अकर्मकाच्च ४५

सर्पिषो जानीते । सर्पिषा उपायेन प्रवर्त्तते इत्यर्थः । जानातेरत्र ज्ञानपूर्वकप्रवृत्तिपरत्वात् । "ज्ञोऽविदर्थस्य" इति करणे षष्ठी । सकरणादिति तु नोक्तम् । स्वरेण पुत्रं जानातीत्यत्राऽतिव्याप्तेः ।

संप्रतिभ्यामनाध्याने ४६

शतं सञ्जानीते । अवेक्षत इत्यर्थः । अनाध्याने किम् । मातुः संजानाति । "अधीगर्थ–" इति षष्ठी । नच तत्र शेषानुवृत्तेः "अकर्मकाच्च" इति पूर्वेण आत्मनेपदापत्तिः । अनाध्यान इति विभज्य पूर्वशेषतयापि तस्य व्याख्यानात् इत्याहुः ।

भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्न-विमत्युपमन्त्रणेषु वदः ४७।

उपसम्भाषोपमन्त्रणे वाच्ये, अन्ये प्रयोगोपाधयः । शास्त्रे

वदते । भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः । शिष्यैः स्तूयमानो हि भासते । तेजोभङ्गे तु न शक्नुयाद्वदितुमिति भासनं हेतुभूतं सद् विशेषणमित्याहुः । कर्मकरानुपवदते । उपसान्त्वयतीत्यर्थः । शास्त्रे वदते । उक्तिविषयकज्ञानवानित्यर्थः । क्षेत्रे वदते । तद्विषयकोत्साहं स्फुटयतीत्यर्थः । आविष्करणरूपस्य वदत्यर्थस्य यत्नः कर्मेति केचित् । विशिष्ट एव वदत्यर्थ इत्यन्ये । क्षेत्रे विवदन्ते । विमत्या हेतुभूतया नानाविधं भाषन्ते इत्यर्थः । एतेषु किम् । यत्किञ्चिद्वदति ।

व्यक्तवाचां समुच्चारणे ४८।

व्यक्ता वाचि वर्णा येषां ते मनुष्यादयः । व्यधिकरण बहुव्रीह्याश्रयणात् । समुच्चारणं सम्भूयोच्चारणम् । सम्प्रवदन्ते ब्राह्मणाः । नेह वरतनु प्रवदन्ति कुक्कुटाः । शुकसारिकादीनां न सर्ववर्णविषयकं व्यक्तवाक्त्वम्, अपि तु पुरुषप्रयत्नवशेन कतिपयवर्णविषयमिति तत्रात्मनेपदं नेति कैयटः ।

अनोरकर्मकात् ४९।

अनुवदते कठः कलापस्य । अनुः सादृश्ये । तुल्यार्थयोगे शैषिकी षष्ठी । अकर्मकात् किम् । अयमपि च गिरं नस्त्वत्प्रबोधप्रयुक्तामनुवदति शुकस्ते मञ्जुवाक्पञ्जरस्थः । व्यक्तवाचामित्येव । अनुवदति वीणा ।

विभाषा विप्रलापे ५०।

विप्रलापो विरोधोक्तिः। विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वा वैद्या । युगपत्परस्परविरुद्धं वदन्तीत्यर्थः । विप्रलापे किम् । सम्प्रवदन्ते

ब्राह्मणाः । व्यक्तवाचां किम् । विप्रवदन्ति शकुनयः । समुच्चारणे किम् । क्रमेण विप्रवदन्ति ।

अवाद्ग्रः ५१।

अवगिरते । अवात् किम् । गिरति । गृणातेस्त्ववपूर्वस्य प्रयोगो नास्तीति भाष्यम् ।

समः प्रतिज्ञाने ५२।

नित्यं शब्दं सङ्गिरते मीमांसकः । शब्दो नित्य इति प्रतिजानीते इत्यर्थः । नेह सङ्गिरति ग्रासम् ।

उदश्चरः सकर्मकात् ५३

धर्ममुच्चरते । उल्लङ्घयतीत्यर्थः । द्वे तिस्रो रमणीयमंबरमणेर्धाममुच्चरन्ते इति मुरारिः । सकर्मकात्किम् । क्षितेस्तदा यः स्वन उच्चचार । उत्पन्न इत्यर्थः ।

समस्तृतीयायुक्तात् ५४।

पद्भ्यां नृपः सञ्चरमाण एषः । तृतीयेति किम् । उभौ लोकौ सञ्चरसि इमं चामुं च देव ।

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ५५

सम्पूर्वाद्दाणस्तृतीयायुक्तादात्मनेपदं सा तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे। दास्या संयच्छते । कामुकः सन् तस्यै ददातीत्यर्थः । तृतीया ऽप्यनेनैव चतुर्थ्यर्थे विधीयते चेच्छब्दस्य चकारार्थत्वादिति सम्प्रदायः । अशिष्टव्यवहारे चतुर्थ्यर्थे तृतीयेति वार्त्तिकं तदंशे

स्पष्टीकरणार्थम्। भाष्ये त्विदं सूत्रमपि प्रत्याख्यातम्। तदुक्तम्–

सहयुक्ते तृतीया स्याद्व्यतिहारे तङो विधिः।

यो ह्यस्या दत्तं भुङ्क्ते स्वयं च तस्यै ददाति तत्रायं प्रयोग इष्टः। तत्र सहयोगतृतीया कर्मव्यतिहारे चात्मनेपदमिति सिद्धम्। दास्यै विश्राण्य तया सहोपभुङ्क्ते इति कैयटः।

उपाद्यमः स्वकरणे ५६।

अस्वस्य सतो यत्स्वीयत्वसम्पादनं तत्रेदम्। च्विप्रत्ययस्तु "समर्थानां प्रथमाद्वा" इति विकल्पान्न कृतः। भार्यामुपयच्छते। नेह स्वं शाटकमुपयच्छति। पाणिग्रहण एवेदमिति वृत्तिः। तद्भाष्यानुक्तत्वाद्धेयम्। उपायंस्त महास्त्राणीत्यादिविरोधाच्च।

ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः ५७।

सोपसर्गाणां यत्रार्थे आत्मनेपदं पूर्वमुक्तं तद्भिन्नार्थमारम्भः। स्मरतेस्तु अप्राप्तावेव। धर्मं जिज्ञासते शुश्रूषते सुस्मूर्षते दिदृक्षते।

नानोर्ज्ञः ५८।

पुत्रमनुजिज्ञासति। पूर्वप्राप्तेरयं निषेधः। अनन्तरस्येति न्यायात्। तेन सकर्मकस्येति निषेधः। अकर्मकात्तु "पूर्ववत्सन" इति भवत्येव। "अकर्मकाच्च" इत्यनेन केवलाद्विधानात्। तेन औषधस्यानुजिज्ञासते। औषधेन प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः।

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः ५९

आत्मनेपदं न स्यात्। प्रतिशुश्रूषति आशुश्रूषति। परस्पर-

साहचर्यादुपसर्गग्रहणान्नेह देवदत्तं प्रति शुश्रूषते । "लक्षणेत्थंभूत-" इति प्रतिः कर्मप्रवचनीयः ।

शदेः शितः ६०

शितः प्रकृतिभूतात् शदेरात्मनेपदं स्यात् । शीयते । शितः किम् । शत्स्यति । अशत्स्यत् । "शेषात्" इति परस्मैपदम् ।

"उपसर्गपूर्वनियमे ह्यव्यवाय उपसङ्ख्यानम्" ।

न्यविशत । व्यक्रीणीत । यद्यपि विकरणेभ्यो नियमो बलीयानित्युक्तम्, तत्र च विकरणोत्पत्तेः प्रागेव नियमः ततो नित्यत्वाद्विकरणः ततो ऽडागम इति वार्त्तिकं गतार्थं तथापि तदनाश्रित्यायमारम्भः । नच धात्ववयवत्वादटो न व्यवधायकत्वम् । विकरणान्तस्याङ्गत्वात्समुदायावयवस्याटो धातुग्रहणेनानुपादानात् । न च परत्वादट् । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन विकरणाना नित्यत्वात् । अटश्च शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरित्यनित्यत्वात् । नच कृते ऽपि अभ्यस्मात्प्राप्त्या . विकरणो ऽप्यनित्यः । शब्दान्तरात्प्राप्नुवतो ऽनित्यत्वानुक्तेः । नच लादेशात्पूर्वं परत्वादडागमः । लादेशस्य कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् । कृते ऽप्यटि धातुग्रहणेन तद्ग्रहणादव्यवधायकत्वात् । अडागमस्त्वनित्यः । लादेशोत्तरं विकरणैर्नित्यतया स्वपूर्वं तत्प्रतिषेधात् । विकरणोत्तरं च शब्दान्तरप्राप्तत्वात् । यद्यपि लादेशो कृते स्थानिवत्त्वेन लुङादिव्यपदेशादटो निमित्तसद्भावे ऽपि विकरणेन निरस्त्वादट् बाध्यते तथापि यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम्, उभयोर्नित्ययोः परत्वादट् प्राप्नोति । नच

तथापि तस्य धात्ववयवत्वाद्व्यवधायकत्वं नास्तीत्यात्मनेपदं सिद्धमिति वाच्यम्। लादेशोत्तरं नियमात्पूर्वं नित्यत्वात् विकरणोत्पत्त्या ऽडागमस्य विकरणान्तभक्तत्वाद्धातुव्यवधायकत्वान्न्यादिभ्यः परे अव्यवहिता विशयादयो न भवन्तीत्यात्मनेपदं न स्यादिति वार्त्तिकाभिप्रायः।

भाष्यकारास्तु लमात्रापेक्षतया लादेशा अन्तरङ्गा अडागमस्तु तद्विशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः। अथ लादेशेन समं न सम्प्रधारणा किन्तु नियमेन सहैव। लादेशोत्तरं हि विकरण, अडागमो, नियमश्चेति त्रयं प्राप्नोति। तत्र यदि सर्वतो नियमो बलवान्स्यात् तदा वार्त्तिकं विनैवेष्टसिद्धिः स्यात्। नच विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति निर्वाहः। कृतो ऽपि विकरणो न व्यवधायक इति ज्ञापनेनापि तज्ज्ञापनस्यान्यथासिद्धेः। नचैवं नित्य एव नियमः। निवेक्ष्यते निविशते इत्यादौ केवलविकरणस्य व्यवधायकत्वस्थले नियमप्रवृत्तावपि कृते विकरणे ऽडागम इत्यटो व्यवधायकत्वात्तदप्रवृत्तेः। नहि विकरणात्पूर्वम् अट् कर्त्तुं शक्यः। अङ्गात्पूर्वं विकरणानां वाच्यत्वात्। अन्यथा तरतः तरन्तीति न स्यात्। शपं विना गुणाभावात् तसादेर्ङित्वात्। ततश्च पूर्वमित्त्वमेव स्यात्। अडाड्भ्यामप्यन्यदाङ्गं पूर्वमप्येषितव्यम्। अन्यथा उपार्च्छदित्यत्र आटः पूर्वमुक्तौ तद्विशिष्टस्यैव ऋच्छिभावापत्तेः। वर्णमात्राश्रयत्वादृच्छिभावं बाधित्वा वृद्धेरेव पूर्वं प्रवृत्तेः। नच वार्णादाङ्गं बलीयः। समानाश्रयत्वात्। एकादेशस्य चादिवद्भावादृच्छिभावे ऋच्छादिति स्यान्न त्वार्च्छेदिति। नच शब्दान्तरस्याकृत आडिति कृत्वा पुनर्भविष्यति। पुनर्ऋच्छिभावः पुनराडित्यव्यवस्थाप्रसङ्गात्। तस्माद्वार्त्तिकमावश्यकमिति चेत्।

न । तरत इत्यत्र ह्यनित्यमित्त्वं विकरणस्तु नित्य इति तस्यैव प्रवृत्तेः । तरतीत्यादौ गुणस्यापि नित्यत्वात्स एव परत्वात् । उपार्च्छेदित्यत्रापि उक्तरीत्या पुनराट् । नच पुनर्न्छिभावापत्तिः । इष्टतो व्यवस्थासम्भवात् । इदञ्चाभ्युपगम्योक्तम् । वस्तुतः परत्वाद्दच्छिभावः 'पश्चादेवाट् । तस्माच्छादेशेषु कृतेषु परत्वाद्डागमः । नचाडागमो नित्यः । शब्दान्तरस्य प्राप्ताविव शब्दान्तरात्प्राप्तावपि अनित्यत्वस्य युक्तत्वात् । कृताकृतप्रसङ्गित्वस्य साधारणत्वात् । अङ्गत्वजात्याश्रयणाद्वाऽडागमस्य शब्दान्तरप्राप्तिविरहात् । यद्वा नेरिति षष्ठ्येव न तु पञ्चमी । व्यवहितस्याप्यर्थद्वारेण विशेष्यत्वात्सम्बन्धोपपत्तेः । यद्वा निशब्दात्परमात्मनेपदान्तं विशत इति पदं साधु भवतीति "नेर्विशः" इत्यस्यार्थः । सत्यप्यडागमे नेः परमनन्तरमेवेति दोषाभाव इत्याहुः ।

म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ६१

शितो लुङ्लिङोश्च प्रकृतिभूतो यो म्रियतिस्तत एवात्मनेपदं नान्यस्मात् । शित्प्रकृतित्वं शिदुत्पत्तेः प्रागेव योग्यतया ग्राह्यम् । लुङ्लिङोस्तु सत्यामेवोत्पत्ताविति भेदः । म्रियते । म्रियेत । म्रियताम् । अम्रियत । अमृत । मृषीष्ट । नियमः किम् । ममार । मर्तासि । मरिष्यति । अमरिष्यत् । मृङो ङित्त्वं तु स्वरार्थम् । मा हि मृतेत्यत्र ङिदुपदेशात्परं "लसार्वधातुकम्"इति निघातो यथा स्यात् । नच सिज्लोपस्यासिद्धत्वम् । ङित्त्वसामर्थ्यात् । नच निघातः । हिचेति प्रतिषेधात् ।

पूर्ववत्सनः ६२

शुद्धाद्दात्मनेपदे यन्निमित्तं तत्सन्नन्तादप्यात्मनेपदं प्रवर्तयतीत्यर्थः । एतावतैव निमित्तातिदेशो ऽयमिति व्यवहारः । पूर्वेण तुल्यमिति तृतीयान्ताद्वतिः । पञ्चम्यन्तात् विधानाभावात् । पूर्वस्मादिवेति तु गम्योऽर्थः । ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्यादधीत इतिवत् । तत्र ब्राह्मणपदं तदपादानकाध्ययनपरम् । आसिसिषते । शिशयिष्यते । निविविक्षते । मुमुक्षत इत्यादि । नेह शिशत्सति । मुमूर्षति । नह्येषा शादिम्रियतिव्यक्तिः शित्प्रकृतिः, अतो नात्मनेपदनिमित्तम् । सनि कृते तु सन्नन्तमेव शित्प्रकृतिः । शिशयिष्यत इत्यादौ तु प्रकृतौ ङित्त्वानपायान्निमित्तताऽतिदेश इति वैषम्यम् । नचैवमनुचिकीर्षतीत्यत्रातिप्रसङ्गः गन्धनादेरर्थस्य ञित्त्वस्य चात्मनेपदनिमित्तस्यातिदेशापत्तेरिति वाच्यम् । "अनुपराभ्यां कृञः" इति पर्यालोचनया अनुपूर्वकत्वाभावविशिष्टस्यैव तस्यात्मनेपदनिमित्तत्वात् ।

यद्वा प्राक् सनो येभ्य आत्मनेपदं तेभ्यः सन्नन्तेभ्यो ऽपि भवतीति कार्यस्यैवातिदेशः । सर्वातिदेशानां कार्यार्थतया कार्यातिदेशस्य प्राधान्यात् । नच शदिमृङोरतिप्रसङ्गः । "शदेः शितः" "म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च" इति सूत्रद्वये ऽपि सनो नेत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्यानात् । जुगुप्सते इत्यादौ तु नित्यसन्नन्ततया प्राक्सन आत्मनेपदादर्शनादेतदतिदेशस्य न प्रवृत्तिः । तथाऽप्यनुबन्धासञ्जनादेव तत्रानुदात्तङित इत्यात्मनेपदमिति वक्ष्यते, अवयवेऽचरितार्थमिति न्यायात् । नच जुगुप्सयतीत्यादावतिव्याप्तिः । सन्पर्यन्तविशेषणेन चरितार्थत्वे तदतिरिक्तविशेषणे मानाभावात् । नच गोपयती-

त्यादावतिव्याप्तिः, सनेव विशेषणीयो नतु णिजित्यत्र बीजाभावादिति वाच्यम् । यत्रार्थे निन्दादौ सन्निष्यते तदर्थकानामेवानुदात्तेत्त्वात् अर्थान्तरे त्वननुबन्धकाश्चुरादावेव गुपादय इति सिद्धान्तात् ।

आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य ६३ ।

आम्प्रकृतिधातोरिवानुप्रयुज्यमानात्कृञो ऽप्यात्मनेपदम् । आम्प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणो बहुव्रीहिः । अकर्त्रभिप्रायार्थं सूत्रम् । ईहां चक्रे । नच इन्दांचकारेत्यत्र प्रसङ्गः । पूर्ववदित्यनुवृत्तेः । पूर्ववदेवात्मनेपदं नतु तद्विपरीतमिति नियमार्थतयाऽपि वाक्यभेदेन व्याख्यानात् । कृञः किम् । भ्वस्त्योर्मा भूत् । कृञ्ग्रहणसामर्थ्यादत्र कृञ्प्रत्याहारः । अत एवानुप्रयोगविधौ कृञ्प्रत्याहारग्रहो वक्ष्यते ।

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ६४।

"युजिर् योगे" इत्यस्य स्वरितेतो रुधादेरकर्त्रभिप्रायार्थो विधिः । "युज समाधौ" इति दिवादेरनुदात्तेत्त्वात् । यज्ञपात्रविषयतायास्तत्रासम्भवाच्च ।

"स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम्" ।

प्रोपाभ्यामित्यपहाय यस्योपसर्गस्यादावन्ते वाऽजस्ति तत्पूर्वादिति पठनीयमित्यर्थः । तेन हलन्तभिन्नोपसर्गसंग्रहः । उद्युङ्क्ते । नियुङ्क्ते । अयज्ञेति किम् । द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति ।

समः क्ष्णुवः ६५।

"समो गम्यृच्छिभ्याम्" इत्यतो विच्छिद्य पाठः सकर्मकादपि विधानार्थः। संक्ष्णुते शस्त्रम्। वक्षः पीठे घनास्त्रव्रणकिणकठिने सङ्क्ष्णुवानः पृषत्कानिति मुरारिः।

भुजोऽनवने ६६।

"भुज पालनाभ्यवहारयोः"। "अनवने" इति पर्युदासाल्लक्षणार्थे आत्मनेपदविधानम्। तेन "भुज कौटिल्ये" इत्यस्य न ग्रहणम्। संयोगवद्विप्रयोगस्यापि विशेषनिर्णयहेतुत्वात्। अत एव सशङ्खचक्रो हरिरित्यत्रेवाशङ्खचक्रो हरिरित्यत्रापि हरिपदं नारायणपरम्। तदुक्तम्—संयोगो विप्रयोगश्चेत्युपक्रम्य विशेषस्मृतिहेतव इति। तच्चान्यत्र सविस्तरं व्याख्यातम्। ओदनं भुङ्क्ते। अनवने किम्। महीं भुनक्ति। बुभुजे पृथिवीपाल इत्यादौ उपभोगः, आत्मसात्करणं वाऽर्थः। नेह विभुजति पाणिम्। तेन "अनवनकौटिल्ययोः" इति वार्त्तिकं स्पष्टार्थम्।

णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स-कर्ताऽनाध्याने ६७।

ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादनाध्याने। अणौ यत्कर्म णौ चेदिति द्वितीयं वाक्यम्। यच्छब्देन तच्छब्दाक्षेपः, यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्। धर्मान्तरस्य चानिर्देशात्कर्मत्वमेव सन्निधानात्प्रतिनिर्दिश्यते।

अणौ यत्कर्म णौ चेत्तत्कर्मेति प्रतिनिर्देशेन च कर्मान्तरव्यावृत्तिः क्रियते । न त्वणौ कर्मणो णौ कर्मत्वसद्भावः प्रतिपाद्यते । स कर्तेति वाक्यान्तरेण तस्य कर्तृत्वप्रतिपादनात्। एकक्रियापेक्षया युगपदेकस्य कर्मकर्तृत्वोभयविरोधात् । यथेष्टं वाक्यशेषपरिकल्पनादणौ यत्कर्म णौ चेत्तदेव कर्मेत्येवकाराध्याहारात्कर्मान्तरनिवृत्तिलाभः । ततः स कर्तेति तृतीयं वाक्यम् अणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वप्रतिपादनपरम् । एवामेकवाक्यत्वे महावाक्यम्—लक्ष्यस्य संस्कारकं महावाक्यं सम्पद्यते । नचैवं दर्शयते भृत्यान्राजेति भाष्योदाहरणविरोधः । अणौ कर्मणो राज्ञोऽन्यस्य भृत्यानिति कर्मणः सद्भावादिति वाच्यम् । अण्यन्तावस्थायां ये कर्तृकर्मणी तदतिरिक्तस्यैव कर्मणो व्यावर्तनात् । यथा आरोहमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यानिति । इहतु अण्यन्तावस्थायां कर्तृणां भृत्यानामेव णौ कर्मत्वमिति भवत्येवात्मनेपदम् । अत एव स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति प्रत्युदाहरणं सङ्गच्छते इति कैयटानुसार्यर्थः । नच यदित्यनेन कर्मैवोपात्तं नतु कर्ताऽपीति कथं कर्तृकर्मातिरिक्तकर्मव्यवच्छेद इति वाच्यम् । "कर्तरि कर्मव्यतिहारे" इत्यतः "कर्तरि" इत्यनुवृत्तं प्रथमान्तत्वेन विपरिणमय्य यश्च यश्चेति "नपुंसकमनपुंसकेन" इत्येकशेषमेकवद्भावं च कृत्वा व्याख्यानात् । एवं च करेणुरारोहयते निषादिनमिति आद्यप्रयोगो ऽप्युपपद्यते ।

अत्रेदमवधेयम्—अण्यन्ते यत् कर्म तदन्यकर्त्रभावे तत्र कर्तृत्वे च कर्मकर्तृत्वादेवात्मनेपदं सिद्धम् । तथा हि—लुनाति केदारं देवदत्तो लूयते केदारः स्वयमेवेति । यथा केदारः कर्मकर्ता तथा लावयते केदारः स्वयमेवेति ण्यन्ते ऽपि । लुनातिर्हि द्विधाभवनोपसर्जने द्विधाभावने वर्तते । फलावच्छिन्नव्यापारवाचित्वस्य

मकर्मकाणामावश्यकत्वात् । लुनाति केदारं देवदत्तः द्विधा भवन्तं द्विधा भावयतीत्यर्थः । सौकर्यातिशयविवक्षाया द्विधाभवनमात्रं तदर्थः । धातूनामनेकार्थत्वात् ।

वस्तुतो ऽर्थभेदेन धातुभेदः सारूप्यात्तु तत्त्वाध्यवसायः । तत्र द्विधाभवने कर्तुः केदारस्य "कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः" इति कर्मकार्याणामतिदेशात् लूयते केदारः स्वयमेवेति प्रयोगः । स्वयमिति वचनं कर्त्रन्तरव्युदासार्थम् । आत्मनेत्यर्थे तु तदपेक्षया कर्मत्वमस्त्येवेति कर्मणि लकारेणैव सिद्धं स्यात् ।

यद्वा तेनात्मनः करणत्वमात्रं प्रतिपाद्यं प्रकृते तु द्विधाभवनमात्रवृत्तेर्लुनातेर्यदा देवदत्तादिप्रयोजकव्यापारे णिजुत्पद्यते तदा लुनाति केदारं देवदत्तः लावयति केदारं देवदत्त इत्यनयोस्तुल्यो ऽर्थः।पुनः सौकर्यातिशयविवक्षायाम् अविवक्षिते देवदत्तव्यापारे द्विधाभवनमात्रं लावयतेरर्थः । तत्र लूयते केदारः स्वयमेवेत्यनेन समानो लावयते केदारः स्वयमेवेत्यस्यार्थः । नच प्रयोज्यप्रयोजकभावनिवृत्तौ णिचो निवृत्तिः । उपायनिवृत्तावप्युपेयानिवृत्तेः । सिद्धशब्दव्युत्पत्तये प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य अर्थोपादानत्यागयोश्च स्वीकारात् । अत एव शिखी नष्ट इत्यादौ विशेषणध्वसमात्रपरत्वे ऽपि मत्वर्थीयस्य न निवृत्तिः ।

तदुक्तम्—

निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते । इति ।

सोऽयं निवृत्तप्रेषणपक्षे कक्षाचतुष्टयम्, तासु प्रथमतृतीये द्वितीयतुर्ये च तुल्यार्थे इति विवेकः । अथाध्यारोपितप्रेषणपक्षः लुनाति केदारं देवदत्तः लुनन्तं देवदत्तं सौकर्यातिशयात्केदारः प्रयुङ्क्ते इति केदारव्यापारे णिच्—लावयति केदारो देवदत्तेनेति

देवदत्तनिष्ठो यो लवनानुकूलो व्यापारस्तदनुकूलव्यापारवानित्यर्थः। स च व्यापारो लवनसौकर्यप्रयोजकः शालिपाकादिः। पुनः प्रयोज्यप्रयोजकभावाविवक्षायां प्रकृत्या णिचा चोपात्तयोः प्रेषणयोर्युगपत्त्यागे लावयते केदारः स्वयमेवेति तिस्रो भवन्ति कक्षाः । पक्षे ऽध्यारोपितप्रेषणेऽत्र निवृत्तप्रेषणसमकक्षातुल्य एवार्थः। एवं स्थिते निवृत्तप्रेषणक्रियायां "कर्मवत्कर्मणा" इत्यात्मनेपदं सिद्धम्। लावयति केदारं देवदत्त इति लावयतौ यादृशी कर्मावस्थायां केदारस्य द्विधाभवनकरणा क्रिया तादृश्येव तस्मिन् धातौ कर्त्रवस्थायामिति "णेरणौ" इति सूत्रमनारभ्यम्।

नचाध्यारोपितपक्षे आरोहयतीत्यत्र हस्तिनः कर्मत्वाभावात्समानधातौ कर्मत्वं नास्तीति पचत्योदनं देवदत्तो राध्यत्योदनः स्वयमेवेतिवत्कर्मवद्भावो न स्यादिति वाच्यम् । अध्यारोपितप्रेषणपक्षपरित्यागे ऽपि क्षतिविरहात्। निवृत्तप्रेषणक्रिययैव सर्वेष्टसिद्धेः। नच यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थमिदम्। अणौ यत् कर्म णौ चेत्स कर्ता तदा णेरात्मनेपदमेव नान्यादिति नियमार्थत्वादिति वाच्यम् । "यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानम्" इतिवार्त्तिकस्यावश्यकतया तत एव तत्सिद्धेः ।

ननु उदपुपुच्छत पुच्छं स्वयमेवेत्यहेतुमण्णौ यक्चिणोः प्रतिषेधार्थं सूत्रम् । नच पुच्छशब्दस्य द्रव्यवाचकतया अण्यन्तावस्थायां कर्मण एवाभावात्प्रकृतसूत्रेणापि तद् दुर्वारम् । पुच्छशब्दस्य पुच्छकर्मिकायामुदसनाक्रियायां वृत्तेः। तस्मात्स्वार्थे णिङ्। यदा भ्राम्यमाणं पुच्छं संस्कारवशाच्चक्रमिव भ्रमणक्रियायां भूतायां स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते तदा उदपुपुच्छतेत्यात्मनेपदमेव णिङताद्यथा स्यादिति नियम इति चेत्। न इहहेतुमत्पदप्रपद्य

येव वार्त्तिकस्य भारद्वाजीयैः पठ्यमानत्वात्। अन्यथा गणयति गणं गोपालकः । गणयति गणः स्वयमेवेत्यत्र यक्चिणोः प्रतिषेधार्थं वचनान्तरमारभ्यं स्यात् । गणस्य णावेव कर्मत्वात्प्रकृतनियमेन तत्र यक्चिणोर्दुर्वारत्वात् ।

नन्वत्र कर्मवद्भावस्यैव दौर्लभ्यम् । तथाहि—कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्मवद्भावः क्रियाभावयोश्च परिस्पन्दतद्विरहान्यतरविशिष्टसाधनसाध्यत्वाद्भेदव्यवहारः । गणनं च संख्यानिमित्तः परिच्छेदो ज्ञानविशेषात्मकः कर्तरि वर्तते न तु कर्मणीति चेत् न । भागशो व्यवस्थापने ऽपि गणयतिर्वर्तते । भागशो ऽवतिष्ठमानङ्गणं गोपालको ऽवस्थापयति । तत्रानुकूलत्वाद्गणस्यैव कर्तृत्वविवक्षायां कर्मस्थभावकत्वात्कर्मवद्भावप्रसक्तेः ।

अत्र विवरणकाराः—पुच्छशब्दस्याणौ कर्मत्वेऽप्येतत्सूत्रस्य न तत्र प्रवृत्तिरिति भाष्यकैयटग्रन्थावभ्युपगम्यवादमात्रं वस्तुगत्या पुच्छशब्दस्य तत्कर्मकक्रियायामप्रवृत्तेरनुभवविरोधात् ।

अत एव णेरिति सामान्यग्रहणे ऽपि पुच्छभाण्डादिणिङो न ग्रहणम् । अणौ कर्मणो ऽसम्भवादिति हरदत्तेनाप्युक्तमित्याहुः ।

अथाणौ कर्मणो णौ कर्मत्वे आत्मनेपदं यथा स्यात् णौ तु कर्मणो णौ कर्तृत्वे मा भूदित्येतदर्थमिदं सूत्रमिति चेत् न । अत्राप्यात्मनेपदस्येष्टत्वात्। नित्यत्वाण्णिचः केवलानां चुरादीनां प्रयोगाभावादणौ कर्मणो ऽसम्भवापत्तेरिति हेतुमण्णिचो ग्रहणम् । अणाविति प्रतिषेधो ऽपि तस्यैव प्रत्यासत्त्या न्याय्यः इत्यहेतुमण्णौ गणस्य कर्मत्वं हेतुमण्णौ कर्तृत्वमिति प्रकृतसूत्रेणाप्यात्मनेपदस्य दुर्वारत्वात् ।

नन्वनिर्दिष्टविषयस्य प्रतिषेधस्य विधातुमशक्यत्वात् अनाध्याने इति प्रतिषेधार्थं सर्वं सूत्रमारभ्यते । स्मरति वनगुल्मं कोकिलः स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेत्यत्रात्मनेपदं मा भूदिति चेत् । न । कर्तृस्थभावकत्वादत्र कर्मवद्भावस्य प्रसक्त्यभावात् इति प्राप्ते सिद्धान्तः—

कर्मस्थभावकेषूक्तरीत्या कर्मवद्भावेन सिद्धावपि कर्तृस्थभावकेष्वात्मनेपदविधानार्थं सूत्रम् । तथाहि–रुहिर्गतिविशेषवचन इति "पद्धितुपरं छन्दसि" इत्यत्र वक्ष्यति भाष्यकृत् । नच न्यग्भावरूपस्य फलस्यात्रापि कर्मस्थत्वमस्त्येवेति वाच्यम् । तस्य फलत्वाभावात् । तदुक्तं वाक्यपदीये—

विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता ।
क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पिता ॥ इति ।

अतः क्रियाकृतविशेषदर्शनेन शब्दार्थानुसारेण वा क्रियायास्तात्स्थ्यं व्यवतिष्ठते । अतः पच्यादिधातूनां क्रिया कर्मस्था विक्लित्त्यादिमत्तया तण्डुलादेरुपलम्भात् । क्रियानिवृत्तावपि यत्र तत्कृतो विशेषः कर्मण्युपलभ्यते तत्रैव क्रियायाः कर्मस्थत्वम् । जानातीत्यादौ तु न तथेति स्पष्टमेव । आरोहतीत्यत्राप्युपरिगमनानुकूलव्यापार एव धात्वर्थो न तु हस्त्यादिन्यग्भावानुकूलः । उपरि गच्छेयमित्येव ह्युपदेशो न तु हस्तिनो न्यग्भावो भवत्विति । अत एव भूमिष्ठे शाखां नमयत्यारोहतीति न प्रयोगः । तस्मादारोहत्यादीनां कर्मस्थभावकत्वाभावात्तत्रात्मनेपदमनेन विधीयते ।

तथाहि आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । न्यग् भावयन्तीत्यर्थः । ततो हस्तिपकव्यापारपरित्यागे आरोहति हस्ती । न्यग् भवतीत्यर्थः ।

तदुक्तं हरिणा—

निवृत्तप्रेषणं कर्म स्वक्रियावयवे स्थितम् ।
निवर्त्तमाने कर्मत्वे स्वे कर्तृत्वे ऽवतिष्ठते ॥ इति ।

निवृत्तप्रेषणं कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वेनाविवक्षितम् । स्वनिष्ठे विशिष्टक्रियावच्छेदकतया क्रियावयवे फलात्मके स्थितं स्वातन्त्र्येण विवक्षितम् । तादृशसमभिव्याहारे फलस्यैव क्रियात्वात् तदाश्रयस्य कर्तृत्वं विशिष्टव्यापारस्यात्राक्रियात्वात्त-दाश्रयस्य न कर्तृत्वम् । विशिष्टपरत्वे तु व्यापारस्यैव क्रिया-त्वात्फलाश्रयस्य कर्मत्वमेवेत्यर्थः । ततो निवृत्तप्रेषणणिचि आरोहयन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयन्तीत्यर्थः । पुनर्ण्यर्थ-त्यागे आरोहयते हस्ती । न्यग्भवतीत्यर्थः ।

तदुक्तम्—

न्यग्भावनं न्यग्भवनं रुहौ शुद्धे प्रतीयते
न्यग्भावनं न्यग्भवनं ण्यन्ते ऽपि प्रतिपद्यते ॥
अवस्थां पञ्चमीमाह ण्यन्ते तत्कर्मकर्त्तरि ।
निवृत्तप्रेपणाद्धातोः प्राकृते ऽर्थे णिजुच्यते ॥

यद्यपि प्रथमकक्षाया फलावच्छिन्नव्यापारप्रतीत्या न्य-ग्भवनमपि प्रतीयते एव, तथा ऽपि विशेष्यत्वं न्यग्भावनस्यै-वेत्यर्थः । ततः शुद्ध एव व्यापारांशपरित्यागे न्यग्भवनमेव प्रती-यते इति द्वितीयकक्षा । ततो ण्यन्ते प्रथमकक्षावदेव न्यग्भावनं बुध्यते इति तृतीयकक्षा, अयं तु विशेषः—शुद्धे उभयमपि रुहेर-र्थः, ण्यन्ते तु रुहेर्न्यग्भवनं णिचश्च व्यापारो ऽर्थ इति । ततो णिजर्थव्यापारविवक्षायां द्वितीयकक्षावदेव चतुर्थकक्षा । अत्र शुद्धण्यन्ते न्यग्भावनं शक्त्या प्रतीयते न्यग्भवनं तु लक्षणयेति

त्रिवेकः । प्राकृते ऽर्थ इत्यस्य शक्यलक्ष्योभयसाधारणे प्रकृतिसम्बन्धिनीत्यर्थ इति केचित् ।

निवृत्तप्रेषणाश्रयोज्यमात्राभिधायिनः प्राकृते प्रकृतिवाच्ये इति तु विवरणकाराः ।

तेषामयम्भावः—फलावच्छिन्नव्यापारे धातुशक्तिस्वीकारे फलमात्रबोधो लक्षणयैव । विशिष्टवाचकानां विशेषणमात्रपरत्वे लक्षणाया एव स्वीकारात् । फले व्यापारे च खण्डशक्तिस्वीकारे तु तात्पर्यविरहात् व्यापारानवबोधे फलप्रतीतिः शक्त्यैवेति । यदि तु एकोच्चारणान्तर्भावेनैव खण्डशक्तेर्वाच्यतया प्रत्येकरूपेण बोधने लक्षणैव, अत एव पुष्पवन्तादिपदाच्चन्द्रत्वसूर्यत्वान्यतरमात्रप्रकारको बोधो लक्षणयैवेति सिद्धान्तः इति नव्यरीतिराश्रीयते, तदा न्यग्भवनबोधो लक्षणयैवेति बोध्यम् ।

स्यादेतत् । कक्षाचतुष्टयस्यैवोक्तत्वात्पञ्चमी अवस्था कथमिति चेत् ।

अत्राहुः—उक्तरीत्या चतुष्टयबोधे ततः प्रकृतसूत्रेणात्मनेपदं प्रतिपाद्यते इति व्युत्पत्तिक्रमापेक्षया पञ्चमत्वम्, प्रयोगार्हं तु कक्षाचतुष्टयमेवेति केचित् ।

कौस्तुभकृतस्तु विशिष्टवाचकयोः शुद्धण्यन्तयोर्वाच्यावंशौ वाचकभेदाद् द्वेधा गणयित्वा तृतीयकक्षायामवस्थाचतुष्टयं चतुर्थकक्षायां पञ्चम्यवस्थेति विवक्षितमित्याहुः ।

एवं विषयत्वापत्त्युपसर्जनविषयत्वापादनार्थो दृशिः । पश्यन्ति भवं भक्ताः । चाक्षुषविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः । भक्तव्यापारत्यागे पश्यति भवः । चाक्षुषविषयो भवतीत्यर्थः । अयं तु विशेषः-लुनात्यादेर्निवृत्तप्रेषणाद्द्वितीयकक्षायां कर्मस्थभावक्रियत्वात्कर्मवद्भाव-

तदुक्तं हरिणा—

निवृत्तप्रेषणं कर्म स्वक्रियावयवे स्थितम् ।
निवर्त्तमाने कर्मत्वे स्वे कर्तृत्वे ऽवतिष्ठते ॥ इति ।

निवृत्तप्रेषणं कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वेनाविवक्षितम् । स्वनिष्ठे विशिष्टक्रियावच्छेदकतया क्रियावयवे फलात्मके स्थितं स्वातन्त्र्येण विवक्षितम् । तादृशसमभिव्याहारे फलस्यैव क्रियात्वात् तदाश्रयस्य कर्तृत्वं विशिष्टव्यापारस्याक्रियात्वात्त-दाश्रयस्य न कर्तृत्वम् । विशिष्टपरत्वे तु व्यापारस्यैव क्रिया-त्वात्फलाश्रयस्य कर्मत्वमेवेत्यर्थः । ततो निवृत्तप्रेषणणिचि आरोहयन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयन्तीत्यर्थः । पुनर्ण्यर्थ त्यागे आरोहयते हस्ती । न्यग्भवतीत्यर्थः ।

तदुक्तम्—

न्यग्भावनं न्यग्भवन रुहौ शुद्धे प्रतीयते
न्यग्भावन न्यग्भवनं ण्यन्ते ऽपि प्रतिपद्यते ॥
अवस्था पञ्चमीमाह ण्यन्तं तत्कर्मकर्त्तरि ।
निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृते ऽर्थे णिजुच्यते ॥

यद्यपि प्रथमकक्षाया फलावच्छिन्नव्यापारप्रतीत्या न्य-ग्भवनमपि प्रतीयते एव, तथा ऽपि विशेष्यत्वं न्यग्भावनस्यै-वेत्यर्थः । ततः शुद्ध एव व्यापारांशपरित्यागे न्यग्भवनमेव प्रती-यते इति द्वितीयकक्षा । ततो ण्यन्ते प्रथमकक्षावदेव न्यग्भावन बुध्यते इति तृतीयकक्षा, अय तु विशेषः—शुद्धे उभयमपि रुहेर-र्थः, ण्यन्ते तु रुहेर्न्यग्भवनं णिचश्च व्यापारो ऽर्थ इति । ततो णिजर्थव्यापारविवक्षाया द्वितीयकक्षावदेव चतुर्थकक्षा । अत्र शुद्धण्यन्ते न्यग्भावनं शक्त्या प्रतीयते न्यग्भवन तु लक्षणयेति

विवेकः । प्राकृते ऽर्थे इत्यस्य शक्यलक्ष्योभयसाधारणे प्रकृतिसम्बन्धिनीत्यर्थ इति केचित् ।

निवृत्तप्रेषणात्प्रयोज्यमात्राभिधायिनः प्राकृते प्रकृतिवाच्ये इति तु विवरणकाराः ।

तेषामयम्भावः—फलावच्छिन्नव्यापारे धातुशक्तिस्वीकारे फलमात्रबोधो लक्षणयैव । विशिष्टवाचकानां विशेषणमात्रपरत्वे लक्षणाया एव स्वीकारात् । फले व्यापारे च खण्डशक्तिस्वीकारे तु तात्पर्यविरहात् व्यापारानवबोधे फलप्रतीतिः शक्त्यैवेति । यदि तु एकोच्चारणान्तर्भावेनैव खण्डशक्तेर्बोध्यतया प्रत्येकरूपेण बोधने लक्षणैव, अत एव पुष्पवन्तादिपदाच्चन्द्रत्वसूर्यत्वान्यतरमात्रप्रकारको बोधो लक्षणयैवेति सिद्धान्तः इति नव्यरीतिराश्रीयते, तदा न्यग्भवनबोधो लक्षणयैवेति बोध्यम् ।

स्यादेतत् । कक्षाचतुष्टयस्यैवोक्तत्वात्पञ्चमी अवस्था कथमिति चेत् ।

अत्राहुः—उक्तरीत्या चतुष्टयबोधे ततः प्रकृतसूत्रेणात्मनेपदं प्रतिपाद्यते इति व्युत्पत्तिक्रमापेक्षया पञ्चमत्वम्, प्रयोगार्हं तु कक्षाचतुष्टयमेवेति केचित् ।

कौस्तुभकृतस्तु विशिष्टवाचकयोः शुद्धण्यन्तयोर्वाच्यावंशौ वाचकभेदाद् द्वेधा गणयित्वा तृतीयकक्षायामवस्थाचतुष्टयं चतुर्थकक्षायां पञ्चम्यवस्थेति विवक्षितमित्याहुः ।

एवं विषयत्वापत्त्युपसर्जनविषयत्वापादनार्थो दृशिः । पश्यन्ति भवं भक्ताः । चाक्षुषविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः । भक्तव्यापारत्यागे पश्यति भवः । चाक्षुषविषयो भवतीत्यर्थः । अयं तु विशेषः लुनात्यादेर्निवृत्तप्रेषणाद्द्वितीयकक्षायां कर्मस्थभावाक्रियत्वात्कर्मवद्भाव-

प्रवृत्तिः, न त्वत्रोभयत्रेति । तथा च वृत्तिः—रुहिः कर्तृस्थक्रियः दृशिः कर्तृस्थभाव इति । तच्च प्रागेव व्याख्यातम् । ततः पश्यन्तं प्रेरयतीति णिचि दर्शयन्ति भवं भक्ताः। प्रथमकक्षावदर्थः । पुनर्ण्यर्थस्याविवक्षायां दर्शयते भवः। द्वितीयकक्षावदर्थः। प्रकृतसूत्रेण त्वात्मनेपदमिति दिक् ।

अत्र दीक्षिताः—एवं वर्णयतां कैयटादीनां प्रकृतसूत्रभाष्यवार्त्तिकग्रन्थविरोधः आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यानित्यत्रातिव्याप्तिशङ्कायां मनुष्यानिति कर्मान्तरसद्भावान्नेति हि प्रथमे प्रघट्टके "कर्मकर्तृत्वात्सिद्धम्" इति शङ्कायां "यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थम्" इति द्वितीये "कर्तृस्थभावकार्थम्" इति तृतीये स्थितम् । तत्राद्यो विरुद्धः । मनुष्याणामणौ कर्तृत्वात् । मनुष्यस्थलयोरणौ कर्तृकर्मणोरेवेह कर्मतया तदतिरिक्तकर्माभावादात्मनेपदस्य दुर्वारत्वात् । द्वितीयोऽपि विरुद्धः । तदुक्तरीत्या कर्मवद्भावस्यैवाभावात् । "कर्मवदकर्मकाणाम्" इति हि वार्त्तिकम् । अत एव न तृतीयो ऽपि । तथा चोद्देश्यविस्मृतिरेवापततीति महानयं महतामपि प्रमादः ।

किञ्च कर्मान्तरनिवृत्तिपरवाक्यस्य निष्फलत्वमेव स्यात् उदाहरणदौर्लभ्यात् । यावणौ ये कर्तृकर्मणी ताभ्यां कर्मणौ सम्भवति यदनेन व्यावर्त्येतेति ।

तत्र केचिदाहुः—प्रथमप्रघट्टके तावन्मनुष्यानिति कर्मणः सत्त्वान्नातिव्याप्तिरित्यस्य हरदत्तादिभिरुक्तत्वेऽपि कैयटेनानुक्तत्वात् । स्थलरूपस्य कर्मणः सत्त्वान्नातिव्याप्तिरित्येव तदभिप्रायात् । वार्त्तिककाराभिमतं नियमार्थत्वं दूषयित्वा सूत्रस्य विध्यर्थत्वव्यवस्थापनपरभाष्यानुसारिणः कैयटस्य द्वितीयप्रघट्टकवार्त्तिकविरोधस्याकिञ्चित्करत्वात् । कर्तृस्थभावक्रियेषु सू-

ग्रस्य विध्यर्थतायास्त्वयाऽपि स्वीकारात् । न तृतीयः । तृतीयमघट्टकभाष्यानुसारेणैव कैयटेन तथाऽर्थस्य वर्णितत्वात् एवं वदतः स्वस्यैवोद्देश्यविस्मरणात् ।

तदयं निष्कर्षः—कर्तृस्थक्रियार्थं सूत्रारम्भ इत्येव हि भाष्यकाराभिप्रायो न तु यादृशस्थले कर्म कर्ता कर्तृस्थक्रियश्च धातुस्तत्रैवैतत्सूत्रमवृत्तिरित्येतत्पर्यन्तमपि । मानाभावात् । कैयटव्याख्याने तु 'दर्शयते भृत्यान्राजा'इत्युदाहरणस्य तात्पर्यग्राहकत्वात् । नच कर्मकर्तृत्वास्सिद्धमिति शङ्कितत्वादकर्मकमेवोदाहरणमिति वाच्यम् । तस्य लावयते केदार इत्येतन्मात्रविषयकत्वात् । अन्यथा स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति मत्युदाहरणमसङ्गतं स्यात् ।

यत्तु कैयटादिभिरुक्तं कर्मेह न विवक्षितम् । अत्र झेनमिति कर्मणः सत्त्वात् कर्मवदकर्मकाणामिति वचनात् कर्मवद्भावस्य प्राप्तिर्नास्ति । न त्वेतत्सूत्रेणात्मनेपदस्य कर्मान्तरसद्भावात् । तस्मात्स्मरयति वनगुल्मः स्वयमेवेति प्रदर्शनीयम् । स्मृ आध्याने घटादिः । उत्कण्ठापूर्वकस्मृतौ विषयो भवतीत्यर्थः । यच्च व्याख्यातं गभीरायां नद्यां घोष इत्यत्र गभीरनदीपदार्थयोरभेदबोधानन्तरं तीरलक्षणायामपि प्राथमिकबोधमादाय गभीरपदसार्थक्यवदिहाप्यध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायां कर्मण्यन्विते ततो णिजर्थस्येव कर्मणोऽपि परित्यागे णिचः कर्मपदस्य च प्राथमिकबोधमादाय कथञ्चित्सार्थक्यं स्वज्ञाप्यसम्बन्धो लक्षणेत्यभ्युपगमात् । ज्ञाप्यस्य चेह विशिष्टवाक्यार्थरूपत्वात् । एषैव चार्थवादेः प्राशस्त्यलक्षणाया गतिः । स एव सिद्धान्तो व्याख्योपायः । स्वाधीने तु शब्दप्रयोगे कर्मविनिर्मुक्तमेव प्रयोक्तुमुचितम् । तदभ्युपगम्य वादमात्रम् वा-

र्त्तिकमतानुसारेणोक्तत्वात् । सूत्रशेषे कैयटेनोक्तरीत्या कर्मविवक्षायां स्वयमेव प्रतिपादितत्वात् ।

एतेन कर्मकर्तरि मूलोदाहरणानि कर्मवद्भावस्तु कर्तृस्थभावक्रियत्वान्नेति सिद्धान्तशरीरं भाष्यवृत्त्यादिनिष्कर्षे स्थितमिति निरस्तम् । अकर्मकमात्रपरत्वे मानाभावस्योक्तत्वात् । कर्मवद्भावविषये कर्तृस्थभावादाविव तथाविधे सकर्मके ऽपि प्रवृत्तौ बाधकाभावात् ।

एतेन गभीरायाम् इत्यादिकमप्यपास्तम् । तद्वाक्ये गभीरपदस्य जनितान्वयबोधतया प्रकृतवाक्ये च त्वद्रीत्या कर्मणो ऽन्वयबोधानुपधानेन वैषम्यात् ।

यत्त्वध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायां कर्मान्वय इति ।

तदसत् । वाक्यान्तरे ऽन्वितत्वे ऽपि तद्वाक्ये ऽन्वितत्वं विना सार्थक्याभावात् । णिचस्तु स्वार्थिकत्वेनाप्युपपत्त्या न वैयर्थ्यमिति वैषम्यम् । वाक्यान्तरेषु सर्ववाक्यानामन्वितत्वाद्वाक्यविशेषे ऽनन्वितपदोपादानापत्त्याऽतिप्रसङ्गकत्वाच्च । अर्थवादस्थले तु "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता" इत्यादौ अर्थस्याबाधितत्वेन स्ववाक्यार्थज्ञानजन्यशाब्दविषयीभूतक्षेपिष्ठत्वगुणको वायुः स्वदैवत्यकर्मजन्यफलं शीघ्रं प्रयच्छतीत्येवंरूपवाक्यार्थसम्बन्धादेव स्तुतिरूपं प्राशस्त्यं लक्ष्यते । यजमानः प्रस्तर इत्यादौ तु यथाश्रुतस्य बाधात् गौण्या यजमानकार्यकारित्वसजातीयकार्यकारी प्रस्तर इति शाब्दे जाते तदन्तरं स्वकार्यकर्तृरूपवाक्यार्थसम्बन्धात्प्राशस्त्यं लक्ष्यते । न त्वनन्वितश्रूयमाणपदार्थकस्यैव वाक्यार्थस्य तादिति न किञ्चिदेतत् ।

स्यादेतत् । एवं सत्यध्यारोपितप्रेषणपक्षद्वितीयकक्षायामप्यात्मनेपदमेव भवतीति पर्यवसाने लावयति केदारो देवद-

त्तेनेत्यत्र परस्मैपदं कैयटेनैव प्रयुज्यमानमसङ्गतं स्यादिति ।

अत्राहुः लेखकप्रमादादेव तथा पाठ इति ।

यत्तु विवरणकारैरुक्तं णौचेद्ग्रहणं समानक्रियार्थम् । नचाण्यन्तेन समानक्रियत्वं ण्यन्तस्येत्यात्मनेपदं न कृतमिति, तद्वक्ष्यमाणहरदत्तग्रन्थश्रद्धाजाड्यमात्रप्रयुक्तत्वादुपेक्ष्यमिति। अधिकमग्रे वक्ष्यामः ।

यच्चूक्तं कर्मान्तरनिवृत्तिपरवाक्यस्य व्यावर्त्यं नास्तीति ।

तदसत् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यानित्यस्य वार्तिकभाष्यकाराभ्यामेव व्यावर्त्यत्वोक्त्या तदभावकथनस्य साहसमात्रत्वात् ।

अयं तु विशेषः—वार्त्तिककृता यथाश्रुतसूत्रार्थमादाय "णेरात्मनेपदविधाने अण्यन्तस्य कर्मणस्तत्रोपलब्धिरितरथा हि सर्वप्रसङ्गः" इति हि वचनमारब्धम्। अण्यन्तस्य यत्कर्म यदा ण्यन्ते तदेव कर्म भवति तदाऽऽत्मनेपदमिति तदर्थः । भाष्यकृता तु पूर्वोपन्यस्तकैयटोक्तरीत्या ऽवान्तरवाक्यभेदमाश्रित्य सूत्राक्षरैरेव तत्रातिव्याप्तिर्वारितेति। नच णौ ये कर्तृकर्मणी तदन्यकर्मव्यवच्छेदे तात्पर्यस्य कैयटेनोक्तत्वाद्, अत्र च आरोहन्ति स्थलं मनुष्या इत्यणौ कर्तृकर्मणोरेव मनुष्यस्थलयोर्ण्यन्ते कर्मत्वात्स्यादेवात्मनेपदमिति चेत् । न । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्यत्राऽणौ कर्तृकर्मभ्यां हस्तिहस्तिपकाभ्याम् अन्यस्य स्थलमितिकर्मणः सत्त्वात्। नचारोहन्ति स्थलं मनुष्या इत्यण्यन्तावस्थामादायाऽतिप्रसङ्ग एवेति वाच्यम् । तस्यामवस्थायां यत्कर्म स्थलरूपं तस्योक्तण्यन्तावस्थायां कर्तृत्वविरहात्तृतीयवाक्यार्थे-नैव तद्वारणात् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्यण्यन्ताव-

र्थताऽवच्छेदकं धात्वर्थो वा भवति तस्मादात्मनेपदम्। आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्यत्र हि धात्वर्थत्वावच्छेदकं न्यग्भवनम्, स्थलमारोहयति मनुष्यानित्यत्र तु न्यग्भवनानुकूलो यो मनुष्यनिष्ठव्यापारस्तदनुकूलव्यापारश्च णिजर्थः। तथा च न्यग्भवने स्थलस्य तदनुकूलव्यापारे च मनुष्याणां अन्वये स्थलनिष्ठं यन्न्यग्भवनं तदनुकूलव्यापारवान्हस्तीति धीः। तत्र न्यग्भवनं ण्यन्तधात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदकमेव भवति नतु धात्वर्थतावच्छेदकं धात्वर्थो वा। व्यापारद्वयस्यैव क्रमेण तथात्वादिति नातिप्रसङ्गः। चरमकक्षायामकर्मकतया धात्वर्थतावच्छेदकमप्रसिद्धमिति धात्वर्थो वेत्युक्तम्। नच दर्शयते राजा भृत्यानित्येतत्संग्रहो न स्याद्धात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावाद्विषयत्वापत्त्युपसर्जनविषयत्वापादनं हि पश्यन्ति भृत्या राजानमित्यत्र दृशेरर्थः। प्रेषणान्तरारोपे तु विषयत्वापत्त्यनुकूलो यो भृत्यनिष्ठो व्यापारश्चक्षुः संयोगादिस्तदनुकूलो यो व्यापारश्चक्षुःसंयोगादेरनुकूलदेशावस्थानादिस्तदाश्रयो राजेत्यन्वयबोधः। विषयत्वापत्तौ राजनिष्ठत्वमर्थाद् गृह्यते, तत्र च चक्षुःसंयोगादिरेव ण्यन्तधात्वर्थतावच्छेदको न तु विषयत्वापत्तिरिति वाच्यम्। ण्यन्तत्वाभावदशायां धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयो यस्तदन्यवृत्तित्वेनानवगम्यमानत्वे सति धात्वर्थे प्रकारत्वमात्रस्य साक्षात्परम्परासाधारणस्य धात्वर्थतावच्छेदकपदेन विवक्षितत्वात्। अत्र च विषयत्वापत्ते राजान्यावृत्तित्वेनानवगम्यमानत्वसत्त्वान्नातिव्याप्तिः। आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्यत्र धात्वर्थतावच्छेदकन्यग्भवनाश्रयाद्धस्तिनो ऽन्यस्मिन्स्थले वृत्तित्वेन न्यग्भवनस्य स्थलमारोहयति मनुष्यानित्यत्र प्रतीयमानत्वान्नातिप्रसङ्ग इति चेत्। न। प्रत्यासत्त्या

हि यदन्तादात्मनेपदं यत्प्रातियोगिकाभावश्च कर्मोपलक्षणम्। यदन्तत्वं च कर्तृविशेषणम्। सा णिज्व्यक्तिरेका ग्राह्या इत्येतावन्मात्रे सिद्धे ण्यन्तत्वाभावदशायां धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयो यत्र ण्यन्तावस्थायां णिजर्थव्यापाराश्रयस्तत्र ण्यन्तादात्मनेपदं स्याद् इत्येव सूत्रार्थो यथोक्तस्थलेऽपि प्रसक्त एव सिद्ध्यति, नतूक्ततदन्यवृत्तित्वेनाप्रतीयमानपर्यन्तमिति तादृशार्थलाभायोक्तरीत्या द्वितीयवाक्यार्थाश्रयणमावश्यकमिति तत एवोक्तार्थः सिध्यति इति भगवदभिप्रायात् । तस्माद् द्वितीयवाक्यार्थबलायातानर्थो विवक्षितः वाक्यैक्येऽपि स लभ्यते मत्यासत्त्येति साहसम् ।

तदयं भाष्यमतनिष्कर्षः—अण्यन्ते सति यत्र यौ किल फलव्यापारयोराश्रयौ ण्यन्ते तत्र तदन्यकर्मविरहस्तत्कर्मणः कर्तृता धातोः स्याचेत आत्मनेपदमनाध्यानार्थकादिति । अमौ पन्था वार्त्तिकभाष्यकैयटमुखग्रन्थाशयग्रन्थिगः ।

वृत्तिकारमते त्वयमर्थः—ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादनाध्याने अणौ यत्कर्मेत्यस्य कर्मान्तरानिवृत्तिरर्थः । व्याख्यानं कैयटोक्तरीत्यैव । एतावांस्तु विशेषः—तत्र णौ चेदित्यन्तेन कर्मान्तरनिवृत्तिलाभः, अत्र तु अणौ यत्कर्मेत्येतावतैव । सामर्थ्याण्णेरिति सन्निहितत्वाच्च ण्यन्तावस्थायामेव, अणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वविधानासिद्धेः । अणौ यत्कर्मेत्यनुवादसामर्थ्यादेवाणौ कर्मत्वसिद्धेस्तत्रैव तद्विधानस्यानुपयोगात् । कर्मपदं कर्ममात्रपरं नतु कर्तृकर्मोभयपरमिति ।

"णौ चेद्" इति तृतीयं वाक्यम्। अणौ यदित्यनुवृत्त्या अणौ यत् प्रतिपाद्यं वस्तु णौ चेत्तदेव प्रतिपाद्यमित्यर्थः । णौचेद्ग्रहणं समानक्रियार्थमिति वृत्तिग्रन्थस्वरसात् ।

स कर्तेति- चतुर्थम् । अणौ यत्कर्म णौ चेत्स क-

र्थताऽवच्छेदकं धात्वर्थो वा भवति तस्मादात्मनेपदम्। आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्यत्र हि धात्वर्थत्वावच्छेदकं न्यग्भवनम्, स्थलमारोहयति मनुष्यानित्यत्र तु न्यग्भवनानुकूलो यो मनुष्यनिष्ठव्यापारस्तदनुकूलव्यापारश्च णिजर्थः। तथा च न्यग्भवने स्थलस्य तदनुकूलव्यापारे च मनुष्याणां अन्वये स्थलनिष्ठं यन्न्यग्भवनं तदनुकूलव्यापारवान्हस्तीति धीः। तत्र न्यग्भवनं ण्यन्तधात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदकमेव भवति नतु धात्वर्थतावच्छेदकं धात्वर्थो वा। व्यापारद्वयस्यैव क्रमेण तथात्वादिति नातिप्रसङ्गः। चरमकक्षायामकर्मकतया धात्वर्थतावच्छेदकमप्रसिद्धमिति धात्वर्थो वेत्युक्तम्। नच दर्शयते राजा भृत्यानित्येतत्संग्रहो न स्याद्धात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावाद्विषयत्वापत्त्युपसर्जनविषयत्वापादनं हि पश्यन्ति भृत्या राजानमित्यत्र दृशेरर्थः। विषयतान्तरारोपे तु विषयत्वापत्त्यनुकूलो यो भृत्यनिष्ठो व्यापारश्चक्षुः संयोगादिस्तदनुकूलो यो व्यापारश्चक्षुःसंयोगादेरनुकूलदेशावस्थानादिस्तदाश्रयो राजेत्यन्वयबोधः। विषयत्वापत्तौ राजनिष्ठत्वमर्थाद् गृह्यते, तत्र च चक्षुःसंयोगादिरेव ण्यन्तधात्वर्थतावच्छेदको न तु विषयत्वापत्तिरिति वाच्यम्। ण्यन्तत्वाभावदशायां धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयो यस्तदन्यवृत्तित्वेनानवगम्यमानत्वे सति धात्वर्थे प्रकारत्वमात्रस्य साक्षात्परम्परासाधारणस्य धात्वर्थतावच्छेदकपदेन विवक्षितत्वात्। अत्र च विषयत्वापत्ते राजान्यावृत्तित्वेनानवगम्यमानत्वसत्त्वान्नातिव्याप्तिः। आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्यत्र धात्वर्थतावच्छेदकन्यग्भवनाश्रयाद्धस्तिनोऽन्यस्मिन्स्थले वृत्तित्वेन न्यग्भवनस्य स्थलमारोहयति मनुष्यानित्यत्र प्रतीयमानत्वान्नातिप्रसङ्ग इति चेत्। न। प्रत्यासत्त्या

तद्ग्रहो वाक्यभेदेन कर्मान्तरनिवृत्तये ॥

तेनारोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् इत्यत्र नात्मनेपदम्, मनुष्यरूपस्य कर्मान्तरस्य सत्त्वात् ।

यद्यपि भावकर्मणोरात्मनेपदस्य सिद्धत्वात्कर्तर्येवानेन भवितव्यम्, तथा ऽप्यणौ यत् कर्म तस्मिन्नेव कर्तरि यथा स्यात्, कर्त्रन्तरे मा भूदित्येवमर्थं कर्तेत्युक्तम् । तेन आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । तानारोहयति महामात्र इत्यत्र न । रुहेर्गत्यर्थत्वाद्धस्तिपकानां कर्मसंज्ञा । यद्येवं कर्मान्तरसद्भावादेवात्र न भविष्यति । नैतदस्ति । अस्ति ह्यणौ कर्मणो हस्तिनो णावपि कर्मत्वेनान्वयः । नचासति कर्तृत्वविधौ कर्मान्तरव्यावृत्तिर्लभ्यते । यद्वा प्रयोजकव्यापारे तात्पर्याद् यदा हस्तिपकाः कर्मत्वेनाविवक्षितास्तदेदं प्रत्युदाहरणम् । अनाध्याने किम् । स्मरति वनगुल्मं कोकिलः । स्मरयत्येनं कोकिलं वनगुल्मः । वृत्तौ वनगुल्मस्येति षष्ठी तु कर्मत्वोपलक्षणार्था । वनगुल्मस्य रमणीयत्वप्रतिपादनाय प्रयोजकत्वविवक्षायां णिच् । एनमिति बुद्धिस्थार्थत्वात्कोकिलस्य कर्मसंज्ञा । एतदप्युपलक्षणं कर्मान्तरसत्त्वादेव माध्यभावात् । तस्मात् कर्माविवक्षायां प्रत्युदाहरणं द्रष्टव्यमिति हरदत्तानुसारी तदर्थः । अधिकमग्रे वक्ष्यामः ।

कौस्तुभकारास्तु व्याचख्युः–णेरित्येकं वाक्यम् । अर्थः पूर्ववत् । अणौ यत्कर्म णौ चेदिति द्वितीयम् । अणौ या क्रिया सैव चेण्ण्यन्तेनोच्यते इति तदर्थः । *"कर्तरि कर्मव्यतिहारे" इत्यादिवत्* कर्मशब्दस्य क्रियापरत्वाश्रयणात् । स कर्तेति तृतीयम् । अणावित्यादेरनुवृत्त्या णिच्प्रकृत्यर्थं प्रति यत् कर्मकारकं स एव चे-

तेति तदर्थः । अनाध्यान इत्यपि प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे पञ्चमं वाक्यम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयते हस्ती स्वयमेव । सिञ्चन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । सेचयते हस्ती स्वयमेव । पश्यन्ति भृत्या राजानम्, दर्शयते राजा स्वयमेव । णेरिति किम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, आरोहयमाणो हस्ती साध्वारोहति । अणाविति किम् । गणयति गणं गोपालकः, गणयति गणः स्वयमेव । गणसंख्याने चुरादावदन्तः । अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । गण्यमानो गणो यदा गणनक्रियायामानुलोम्यं प्रतिपद्यते तदा तद्व्यापारमात्रहेतोर्हेतुमण्णिच् । पुनर्निवृत्तप्रेषणदशायां प्रत्युदाहरणम् । नात्र गणः कर्म तत्रैव च कर्तेति नात्मनेपदम् । नापि कर्मवद्भावेन, कर्तृस्थक्रियत्वात् । संख्यानिमित्तकज्ञानविशेषात्मकस्य गणनस्य कर्तर्येव वृत्तेः । कर्मग्रहणं किम् । लुनाति दात्रेण, लावयति दात्रं स्वयमेव । अण्यन्तावस्थायां दात्रस्य करणत्वात् । णौचेद्ग्रहणं समानक्रियार्थम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती भीतान् सेचयति मूत्रेण । प्रयोज्यप्रयोजकभावभेदे ऽपि क्रियाभेदं मा भूण्णिच् । प्रकृत्युपात्तक्रियायामेव यथा स्यादित्यर्थात् । यद्यपि प्रयोज्यप्रयोजकभावक्रियाभेदेऽप्यनेनात्मनेपदं वार्यत एव, तथाऽपि अत्यन्तभेदप्रदर्शनार्थं सेचयतीति धातुभेदः प्रत्युदाहृतः । भीतानामारोहयतेः कर्म न सेचयतेः । आरोहयमाण इति णिचश्चेत्यात्मनेपदम्, शानन् वा । भीता आरोहयमाणा भीत्या मूत्रयन्ति । तेन हस्ती सिच्यते । कर्मणो ऽविवक्षितत्वात्सेचयतेरकर्मकत्वम् । धात्वन्तरस्यप्रत्युदाहरणार्थम् । यथाहि—

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः सत्कर्मणः पुनः ।

तद्ग्रहो वाक्यभेदेन कर्मान्तरनिवृत्तये ॥

तेनारोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोह्यमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् इत्यत्र नात्मनेपदम्, मनुष्यरूपस्य कर्मान्तरस्य सत्त्वात् ।

यद्यपि भावकर्मणोरात्मनेपदस्य सिद्धत्वात्कर्तर्येवानेन भवितव्यम्, तथा ऽप्यणौ यत् कर्म तस्मिन्नेव कर्तरि यथा स्यात्, कर्मान्तरे मा भूदित्येवमर्थं कर्तेत्युक्तम् । तेन आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । तानारोहयति महामात्र इत्यत्र न । रुहेर्गत्यर्थत्वाद्धस्तिपकानां कर्मसंज्ञा । यद्येवं कर्मान्तरसद्भावादेवात्र न भविष्यति । नैतदस्ति । अस्ति ह्यत्राणौ कर्मणो हस्तिनो णावपि कर्मत्वेनान्वयः । नचासति कर्तृत्वविधौ कर्मान्तरव्यावृत्तिर्लभ्यते । यद्वा प्रयोजकव्यापारे तात्पर्याद् यदा हस्तिपकाः कर्मत्वेनाविवक्षितास्तदेदं प्रत्युदाहरणम् । अनाध्याने किम् । स्मरति वनगुल्मं कोकिलः । स्मरयत्येनं कोकिलं वनगुल्मः । वृत्तौ वनगुल्मस्येति षष्ठी तु कर्मत्वोपलक्षणार्था । वनगुल्मस्य रमणीयत्वप्रतिपादनाय प्रयोजकत्वविवक्षायां णिच् । एनमिति बुद्धिस्थार्थत्वात्कोकिलस्य कर्मसंज्ञा । एतदप्युपलक्षणं कर्मान्तरसत्त्वादेव प्राप्त्यभावात् । तस्मात् कर्माविवक्षायां प्रत्युदाहरणं द्रष्टव्यमिति हरदत्तानुसारी तदर्थः । अधिकमग्रे वक्ष्यामः ।

कौस्तुभकारास्तु व्याचख्युः—णेरित्येकं वाक्यम् । अर्थः पूर्ववत् । अणौ यत्कर्म णौ चेदिति द्वितीयम् । अणौ या क्रिया सैव चेण्ण्यन्तेनोच्यते इति तदर्थः । "कर्तरि कर्मव्यतिहारे" इत्यादिवत् कर्मशब्दस्य क्रियापरत्वाश्रयणात् । स कर्तेति तृतीयम् । अणावित्यादेरनुवृत्त्या णिच्प्रकृत्यर्थं प्रति यत् कर्मकारकं स एव चे-

ण्यन्ते कर्तेत्यर्थः । शब्दाधिकाराश्रयणेन कर्मपदस्यात्र कारकविशेषपरतया व्याख्यानात् । भाष्यवार्त्तिकयोरपि द्वितीयवाक्यगतं कर्मपदं क्रियापरतयैव व्याख्येयम् । द्वितीयवाक्यप्रयोजनं तु अध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायां मा भूत् । तत्र प्रेषणाधिक्यान्नातिव्याप्तिः । तृतीयवाक्यप्रयोजनं तु निवृत्तप्रेषणपक्षे तृतीयकक्षायां मा भूत् । तत्राणौ कर्मत्वमेव न तु कर्तृत्वमिति नातिव्याप्तिः । निवृत्तप्रेषणपक्षे चतुर्थकक्षायां प्रथमकक्षामादाय तृतीयवाक्यार्थस्य द्वितीयकक्षामादाय च द्वितीयवाक्यार्थस्य समन्वयान्नातिव्याप्तिरिति ।

अत्रेदं वक्तव्यम्—अध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्षायामव्याप्तेः समनेयदस्य भाष्यकारैरभ्युपगमेन तद्वारणमनुपपन्नम् । एवं तृतीयकक्षायामप्यव्याप्तिः । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्यत्र न्यग्भवनावच्छिन्नव्यापारस्य आरोह्यते हस्तीत्यत्र च न्यग्भवनमात्रस्य प्रतीत्या समानक्रियत्वाभावात् ।

यत्तु क्रियाया आधिक्यमात्रं व्यवच्छिद्यते नतु न्यूनत्वमपीति । तन्न । प्रकृत्युपात्ता या क्रिया सैव चेण्ण्यन्तेनोच्येत इत्यतो न्यूनाधिक्यव्यवच्छेदस्यैव प्रतीयमानत्वात् । प्रकृत्युपात्तक्रियात्वं विशेष्यतावच्छेदकीकृत्य तदवच्छिन्नान्यस्मिण्ण्यन्तवाच्यत्वव्यवच्छेदस्येव तदवच्छिन्ने ण्यन्तवाच्यत्वस्यापि प्रतीतेः । एवकारार्थान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्य व्यवच्छेद्यधर्मप्रकारकबोधो विशेष्यतावच्छेदकतया च भानमिति नियमात् । अत एव 'पार्थ एव धनुर्धरः' इत्यादौ पार्थान्यस्मिन्धनुर्द्धरत्वव्यवच्छेदः, पार्थे धनुर्द्धरत्वं च प्रतीयते । अन्यथा "पार्थो धनुर्द्धरो न वा" इति संशयस्य तद्वाक्यार्थबोधादनिवृत्तिप्रसङ्ग इति सम्प्रदायः ।

स्यादेतत् । आरोहति हस्ती इत्यत्र निवृत्तप्रेषणद्वितीयकक्षायां न्यग्भवनमात्रस्य प्रकृत्युपात्तक्रियात्वात् तद्रूपविशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण ण्यन्तवाच्यत्वप्रतीतावपि चरमकक्षायामात्मनेपदं सुलभमेवेति उक्तविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नयावत्क्रियासाम्यस्यासम्भवादेव विवक्षानुपपत्तेरिति चेन्न । अध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायामप्यात्मनेपदस्य दुर्वारत्वात् । आरोहतीत्यत्रापि ण्यर्थस्यान्तर्भावयितुं शक्यतया आरोहति हस्तिपकान् हस्ती इत्यत्र न्यग्भवनानुकूलहस्तिपकनिष्ठव्यापारानुकूलव्यापारवान् हस्तीति बोधस्य आरोहयति हस्तिपकान् हस्तीत्येतद्वाक्यजन्यबोधस्य च तुल्यतया ण्यन्ताण्यन्तयोः समानक्रियत्वसाम्यात् । अध्यारोपितप्रेषणतृतीयकक्षायामपि निवृत्तप्रेषणद्वितीयकक्षामादायैव क्रियासाम्योक्तेः । अणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वं नास्ति प्रथमकक्षाकर्मणो हस्तिन एव तत्र कर्मत्वात् । हस्तिपकानामेवोभयत्र कर्तृत्वादिति नातिव्याप्तिरिति वैषम्यम् । इयं कक्षा न ग्रन्थकारैरुक्तेति चेन्न । न्यायाविशेषे तस्याकिञ्चित्करत्वात् । ण्यन्तसमानार्थकत्वमात्रस्य बहिर्भावबीजत्वे निवृत्तप्रेषणप्रथमद्वितीयपक्षयोरप्युच्छेदापत्तेः । अपिच ग्रन्थकारैर्नोक्तेत्यसिद्धम्, शुद्धेऽपि णिजर्थमन्तर्भाव्य बहुषु व्याख्यायमानत्वात् ।

अवस्थां पञ्चमीमाह ण्यन्तं तत्कर्मकर्तरि । इति—

वाक्यपदीये आरोहयते हस्तीत्यवस्थायाः पञ्चमीत्वस्य साक्षादेवोक्तत्वाच्च । पूर्वोक्तक्लिष्टव्याख्यानस्यानुपादेयत्वात् । तथा—

न्यग्भावनं न्यग्भवनं रुहौ शुद्धे प्रतीयते ।

इत्यत्र न्यग्भावनपदेन न्यग्भवनानुकूलव्यापारो न्य-

गमवनानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारश्चेत्युभयमादाय कक्षाद्वयमभिमतम् । ण्यन्तस्य पुनर्ण्यन्तस्य च न्यग्भावनपदे व्याख्यानात् । तथा चारोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । हस्तिनिष्ठं यन्न्यग्भवनं तदनुकूलव्यापारवन्त इत्यर्थः इति प्रथमकक्षा । ततोऽन्तर्भावितण्यर्थतायाम् आरोहति हस्तिपकान् हस्ती । न्यग्भवनानुकूलो यो हस्तिपकनिष्ठो व्यापारस्तदनुकूलव्यापारवानित्यर्थ इति द्वितीया । ततो व्यापारद्वयस्याप्यविवक्षायाम् आरोहति हस्ती इत्यादिकं पूर्ववदिति भवति आरोहयते हस्ती इत्यात्मनेपदार्हा कक्षा पञ्चमीति द्वितीयकक्षायामेव प्रेषणनिवृत्तिरित्यस्याप्रयोजकत्वात् । नन्वणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वाभावादेव नातिप्रसङ्गः । आरोहति हस्तिपकान् हस्ती आरोहयति हस्तिपकान् हस्तीत्युभयत्रापि सत्त्वात् । नच यामवस्थामादाय क्रियासाम्यं तत्कर्मण एव णौ कर्तृत्वं विवक्षितमिति वाच्यम् । अध्यारोपितप्रेषणपक्षतृतीयकक्षायामव्याप्तेः । द्वितीयकक्षामादाय हि तत्र क्रियासाम्यम् तत्र स्वकर्मणोऽप्रसिद्धत्वात् । निवृत्तप्रेषणतृतीयकक्षायां तु प्रथमकक्षामादाय क्रियासाम्येऽपि उक्ततृतीयवाक्यार्थानन्वयाच्चातिव्याप्तिरिति स्पष्टमेव वैषम्यात् । वृत्तिकारस्याप्ययमेवाभिप्रायः । आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति हस्ती मनुष्यानित्येतद्व्यावृत्त्यर्थं कर्मान्तरानिवृत्तेस्तेन व्याख्यातत्वात् । अन्यथा आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्येतदपेक्षया तत्र प्रेषणान्तरप्रतीत्या क्रियासाम्याभावादेवातिप्रसङ्गानुपपत्तेः । णौचेद्ग्रहणं समानक्रियार्थमिति तन्मतेऽपि स्वीकारात् ।

अयं तु विशेषः—त्वन्मते अणौ यत्कर्म णौ चेदित्येतेन समान- । तन्मते तु णौचेदित्यनेन पूर्वानुवृत्तचेत्सहितेनेति ।

एतेन कर्मपदं क्रियापरमिति काव्याकरग्रन्थे नोक्तमिति परास्तम् ।

उक्तरीत्या तु न्यग्भवनानुकूलव्यापारस्य आरोहति हस्तिपकान् हस्तीत्यत्रेव स्थलमारोहयति मनुष्यानित्यत्रापि सत्त्वेन क्रियासाम्यसत्त्वादतिप्रसङ्गापत्तौ कर्मान्तरनिवृत्तिविशेषेण तद्वारणं सम्भवतीति । स्थलमित्यादिकर्मान्तराभावे तु अर्थादेव न्यग्भवनं हस्तिनिष्ठत्वेनैव गम्यते इति । एतेन समानक्रियत्वाभावादध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्षाया नात्मनेपदमिति विवरणग्रन्थो ऽपि चिन्त्यः । एतेनारोहन्ति हस्तिन हस्तिपकाः, तानारोहयति हस्तीत्यत्र मा भूदिति हरदत्तो ऽपि व्याख्यातः । अध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायामपि यथाव्याख्यातनिवृत्तप्रेषणद्वितीयकक्षामादाय क्रियासाम्यस्य सत्त्वात् । एतेन निवृत्तप्रेषणपक्षे आद्यकक्षाद्वयस्य ण्यन्तत्वाभावात् तृतीयस्या तु हस्तिनः कर्तृत्वाभावात्, चतुर्थ्यां तु कर्मान्वयात् अध्यारोपितप्रेषणपक्षे च द्वितीयकक्षायां समानक्रियत्वाभावात्, प्रथमायां च ण्यन्तत्वाभावात्, तृतीयस्यां च कर्मानन्वयात् हरदत्तोक्तिरनुक्तसम्भवग्रस्तेति कौस्तुभोक्तमप्यपास्तम् । तस्मात्समानक्रियत्वाविवक्षायामपि अध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्षायामात्मनेपदं दुर्वारमेवेति सिद्धम् ।

केचित्तु कौस्तुभोक्तार्थस्य सूत्रकाराभिमतत्वे "कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः" इति सूत्रादनन्तर "णेरणावनाध्याने" इत्येव सूत्रं कुर्यात् । अनाध्याने समानधातावणौ कर्मणा तुल्यक्रियो ण्यन्तस्य कर्ता कर्मवदिति व्याख्याने तदभिमतार्थलाभात् । त्वद्रीत्या कार्यातिदेशाश्रयणेनैव सिध्या तदभिमतपूर्वविप्रतिषेधज्ञापनक्लेशाभावाच्च । कर्तृस्थभावक्रियार्थं सूत्रारम्भ इत्यस्य तुल्य-

स्यात्। यत्किञ्चिणोश्च कर्मस्थभावक्रियेष्विव कर्तृस्थभावकेष्वपि विशेषवचनेनैव वारणीयत्वात्। किञ्च आरोहयमाणो हस्ती पर्वतमारोहयति इति निवृत्तप्रेषणतृतीयकक्षायामप्यात्मनेपदं स्यात् प्रथमकक्षामादाय क्रियासाम्यस्य, आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्यणौ कर्मणो हस्तिनः कर्तृत्वस्य च सत्त्वात्। कर्मान्तरनिवृत्तिवाक्यस्य त्वयाऽनभ्युपगमात्। न च यां कक्षामादाय क्रियासाम्यं तत्कक्षायामेव यत् कर्म तस्य णौ कर्तृत्वं विवक्षितमिति वाच्यम्। असम्भवापत्तेः। निवृत्तप्रेषणपक्षे-द्वितीयकक्षामादाय क्रियासाम्यस्य प्रथमकक्षामादाय चाणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वस्य स्वयमेव व्याख्यानात्। द्वितीयकक्षायां कर्मण एवाप्रसिद्धत्वात्। नचेष्टापत्तिः। भाष्यकारादिमतविरुद्धत्वात्। यस्यामण्यन्तावस्थायां कर्मणो ण्यन्ते कर्तृत्वं तस्यामेव ये कर्तृकर्मणी तदन्यकर्मव्यवच्छेदे कर्मान्तरनिवृत्तिवाक्यस्य तात्पर्यमिति व्यवस्थितत्वात्। वृत्तिकौस्तुभोभयमते ऽप्यकर्मकाणामेवोदाहरणत्वस्वीकारात् इत्याहुः।

स्यादेतत्। आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्येतत्समानार्थिकायाम् आरोहयन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्यस्यामपि निवृत्तप्रेषणकक्षायामात्मनेपदं स्यात्। आरोहति हस्तिपकान्हस्तीत्यणौ कर्मणां हस्तिपकानां णौ कर्तृत्वात्। तत्र ये कर्तृकर्मणी तदतिरिक्तकर्माभावाच्च अध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्षाविशेषस्य दुर्वचत्वात्र इति चेत्।

न। क्रियासाम्यस्य भाष्यमते ऽपि विवक्षितत्वात्। उक्तण्यन्तनिवृत्तप्रेषणकक्षायां च क्रियायां न्यूनत्वेन तदभावात्। अध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्षायां चोक्तोपाधिविशिष्टक्रियासाम्यसत्त्वादात्मनेपदोपपत्तेः। पक्षद्वयस्यापि चरमकक्षायां पूर्वोक्त-

विशिष्टाभावसहितस्य 'आरोहति हस्ती'इत्येतदवस्थामादाय क्रियासाम्यस्य सत्त्वादात्मनेपदमुपपन्नम्। क्रियासाम्यं च हरदत्तोक्तरीत्यैव व्याख्येयम् । कैयटस्याप्यत्रैव तात्पर्यम् । समानक्रियत्वं भाष्यकैयटसंमतमित्यस्य कौस्तुभकारैरङ्गीकाराच्च ।

अयं तु विशेषः–तन्मते ऽध्यारोपितमेषणद्वितीयकक्षायामतिव्याप्तिवारणाय तथोक्तम्। अस्माभिस्तु यथोक्तनिवृत्तमेषणतृतीयकक्षायामिति । अत एव विवरणकारैः णौचेद्ग्रहणं समानक्रियाप्रतिपत्त्यर्थमिति तत्रोपन्यस्तम् । एतेन तद्विवरणं पदमञ्जरीश्रद्धाजाड्यमात्रप्रयुक्तमित्यपि निरस्तम् । उक्तरीत्या भाष्यादिसंमतत्वात्, परं त्वध्यारोपितमेषणद्वितीयकक्षायाम् अप्यन्तधात्वर्थक्रियासाम्यं नास्तीत्यंशे एव विवरणस्य चिन्त्यत्वमिति रहस्यम् ।

अत एव भाष्यमते "कर्मवत्कर्मणा" इत्यनन्तरं पूर्वोक्तरीत्या नैतत्सूत्रारम्भापत्ति । अध्यारोपितमेषणद्वितीयकक्षायामात्मनेपदानुपपत्तिप्रसङ्गात् । कौस्तुभमते तु तस्या अलक्ष्यतया तद्दोषः कैश्चिदुक्त इति वैषम्यम्। एतादृशभाष्याभिप्रायव्यवस्थापनार्थमेव वृत्तिकृता चतुर्थवाक्यार्थो व्याख्यातः 'दर्शयते राजा भृत्यान्' इत्यत्र । तेनाप्यात्मनेपदोक्त्या भाष्यवृत्त्योर्मतैक्यनिर्णयात् । 'दर्शयते राजा भृत्यान् स्वयमेव'इति चतुर्थकक्षाया भाष्यमते ऽपि लक्ष्यतया तदुदाहरणेनाध्यारोपितमेषणद्वितीयकक्षाया वृत्तिमते ऽप्यलक्ष्यत्वासिद्धेः । ननु 'कर्मकर्तरि'इत्यादिवृत्तिग्रन्थस्तु वार्त्तिकमतानुसारेण,'कर्तृस्थक्रियार्थम्' इत्यादितद्ग्रन्थो भाष्यवदत्यन्तायोगव्यच्छेदार्थको न त्वन्ययोगव्यवच्छेदार्थको न्यायसाम्यात् । 'गणयति गणः स्वयमेव'इति ग्रन्थो ऽपि वार्त्तिकमतानुसारेणैव । भाष्यकारैर्णिग्रहणेन हेतुमण्णिच

एव ग्रहणात्। तत्राप्यात्मनेपदस्योदाहृतत्वात्। अत एव हेलाराजेनोक्तं गणयति गणः स्वयमेवेत्यत्र त्वात्मनेपदनिष्टः स्वर्थे नियमार्थतया "णेरणौ" इति सूत्रं वार्तिककृता व्यवस्थापितमिति। आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, आरोहयमाणो हस्ती भीतान्सेचयति मूत्रेणेति प्रत्युदाहरणस्य त्वयमर्थः—भीता मूत्रेण हस्तिनं सिञ्चन्ति इति प्रथमकक्षा। संयोगानुकूलद्रवद्रव्यनिष्ठक्रियानुकूलव्यापारश्च सेकपदार्थः। हस्तिनिष्ठसंयोगानुकूला या मूत्ररूपद्रवद्रव्यनिष्ठक्रिया तदनुकूलव्यापारवन्त इत्यर्थः। ततो ण्यर्थान्तर्भावे हस्ती भीतैर्मूत्रेण सिञ्चति। संयोगानुकूलद्रवद्रव्यक्रियानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारवानित्यर्थः। एतत्समानार्थायाम् अध्यारोपितप्रेषणद्वितीयकक्षायां हस्ती भीतैः सेचयते मूत्रेणेति। तत्रात्मनेपदं भवत्येव। गतिबुद्ध्यादिसूत्रस्यानवकाशाद्भीतानां कर्मत्वाभावात्कर्तरि तृतीया॥

भीस्म्योर्हेतुभये ६८।

भयेति विस्मरणस्याप्युपलक्षणम्। आभ्यां ण्यन्ताभ्यामात्मनेपदं प्रयोजकस्यैव तज्जनकत्वे। मुण्डो भीषयते। "भियो हेतुभये" इति षुक्। "बिभेतेः" इति वैकल्पिकात्वपक्षे भापयते। षुग्विधावीकारप्रश्लेषादत्र तदभावः। जटिलो विस्मापयते। हेतुभये किम् कुञ्चिकया भाययति, रूपेण विस्माययति। अत्र "नित्यं स्मयतेः" इति आत्वं न भवति। उक्तार्थकहेतुभयपदस्य तत्रानुवृत्तेः। यद्यपि हेतुव्यापारे णिज्विधानं तस्यापि भयहेतुत्वं तथाऽपि विशेषणसामर्थ्याद्धातुस्वरूपमेवान्यनिरपेक्षन्धात्वर्थप्रयोजकं चेत्यर्थः।

एतेन मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुं विस्माययन्निति व्याख्यात-

म् । विस्मापयन्निति पाठः प्रामादिकः । णिजन्तरेण वाचेत्यस्य करणार्थत्वमपहाय प्रयोज्यकर्तृपरतया वा समाधेयः ।

गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने ६९ ।

ण्यन्ताभ्यामाभ्यां वञ्चनार्थाभ्यामात्मनेपदम् । माणवकं गर्द्धयते वञ्चयते वा । प्रलम्भने किम् । श्वानं गर्द्धयति । कुत्र-चित्तस्येच्छामुत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वञ्चयति वर्जयतीत्यर्थः ।

लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च ७० ।

चकारात् प्रलम्भनग्रहणम् । लीङ् श्लेषणे । दिवादिः । अञ्ज् क्र्यादिः । द्वयोरप्युपादानम् । निरनुबन्धकपरिभाषया "वाम-देवाड् ड्यड्ड्यौ" इति डित्करणज्ञाप्यतया प्रत्ययविषयकत्वात् । जटाभिरालापयते । पूजां प्राप्नोतीत्यर्थः । श्येनो वर्त्तिकामुल्लापय-ते । न्यक्करोतीत्यर्थः । बालमुल्लापयते । वञ्चयतीत्यर्थः । "विभाषा लीयतेः" इत्यात्वम् एतद्विषये नित्यं व्यवस्थितविभाषात्वात् । नच "लीयतेः" इति श्यना निर्देशात् लीनातेरात्वं न स्यादिति वा-च्यम् । उभयार्थको निर्देशो ऽयमिति सिद्धान्तात् । संमाननादि-ष्विति किम् । बालमुल्लापयति । आश्लेषयतीत्यर्थः ।

मिथ्योपपदात् कृञोऽभ्यासे ७१।

ण्यन्तात्कृञो मिथ्योपपदादात्मनेपदं स्यात्पौनःपुन्ये । पदं मिथ्या कारयते । सापचारं स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः । कृञ् अत्राकर्मक उच्चारणार्थः । ण्यन्तस्तु उच्चारणार्थः सकर्म-

कश्च। मिथ्येति किम् । पदं सुष्टु कारयति । कृञः किम् । पदं मिथ्या वाचयति । अभ्यासे किम् । सकृत्पदं मिथ्या कारयति ।

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ७२ ।

स्वरितेतो ञितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात् कर्तृगामिनि क्रियाफले । क्रियाफलमत्र यदुद्देशेन तत्क्रियायामप्रवृत्तिस्तत् । नत्ववान्तरफलं यत्तत् । तदुक्तम्—

यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः ।
तत् प्रधानं फलं तेषां न लाभादि प्रयोजनम् ॥

तेन दक्षिणावेतनादिकमादाय नात्मनेपदम् । अत्र क्रियाफलस्यातिरिक्तगामित्वविवक्षायामात्मनेपदमसाधु, न तु कर्तृगामित्वाविवक्षायाम् । अत एव कर्त्रभिप्राये इति किम् कर्तृभिन्नगामित्वे मा भूदिति व्याख्यातं नतु कर्तृगामित्वाभाव इति । तेन मल्लीनामिव पानकर्म कुरुते कामं कुरङ्गेक्षणेत्यत्रात्मनेपदमनर्थकमिति काव्यप्रकाशः सङ्गच्छते । अन्यथा च्युतसंस्कृतावेवान्तर्भावः स्यादिति प्रदीपकारादयः । यद्गतफलकामनया कर्म क्रियते तद्गतमेव फलमिति नियमात् गयाश्राद्धं पितरि, जातेष्टिः पुत्रे स्वर्गपूतत्वे जनयतः । मातापित्रादिस्वर्गकामनाकृतं च पुष्करणीयागादिकं मातापित्रादिस्वर्गजनकम् । "स्वर्गकामः" इत्यादौ स्वपरसाधारणस्वर्गस्य फलत्वकल्पनात् । यजेतेत्यात्मनेपदं च क्रियाफलस्य कर्त्रनिष्ठत्वेऽपि कर्त्रभिप्रेतत्वमात्रेण साध्विति मणिकृतः । मिश्रास्तु पुरुषविशेषस्य फलार्थं विशिष्य यत् कर्मोक्तं तत् तभिन्नफलेच्छया कृतं पुरुषान्तरे फलजनकमस्तु इत्थं च

परपुत्रादिपूतत्वार्थमपि जातेष्ट्यादिकमस्तु यद्वतं फलं शास्त्रदेशितं तद्गतत्वेनैव फलकामना प्रयोजिकेत्यर्थे "स्वर्गकाम" इति श्रुतौ स्वत्वस्यौत्सर्गिकत्वान्मातापित्रादिस्वर्गार्थं पुष्करणीयागादिकरणाविरोधः । दद्यादहरहः श्राद्धं पितृणां प्रीतिमावहन्नित्यादौ परपित्रादिलाभापत्तिः । आत्मनेपदमपि फलस्य कर्तृगतत्वे एव साधु । कर्तारं चेत् क्रियाफलमभिमैति अभिसंबध्नातीति व्याख्यानात् । अत एव कर्त्रभिप्रायक्रियाफलयोः सामानाधिकरण्यं सूत्रे सङ्गच्छते । अभिप्रायपदस्य विषयलक्षणायां गौरवात् । अत एव यजन्ति याजका इति प्रत्युदाहरणम् । न च तेषां वेतनमात्रे ऽभिप्रायः । साङ्गे फले सत्येव वेतनमिति वेतनोपरागेण फलाभिप्रायस्यापि सत्त्वात् । तस्मात्परार्थं पुष्करिणीयागमहादानादेः शिष्टैरविगानेनाचरणात्स्वपरसाधारणस्वर्गादिकामः पुष्करणीयागादिकं कुर्यादिति विशिष्टैव श्रुतिः कल्प्यते इत्याहुः ।

केचित्तु तदपेक्षया प्रत्यक्षविधेरेव शिष्टाचारबलात्सामान्यपरत्वावधारणादौत्सर्गिकस्वपरताबाधो युक्तः । पितृभ्य इत्यादौ तु स्वपितृभ्य इत्यादिवचनान्तरैकवाक्यतया शिष्टाचारेण च संबन्धित्वेनौत्सर्गिकस्वपितृपरत्वमेवेति मणिकृदुक्तं युक्तम् । आत्मनेपदमपि कर्तृभिप्रेते क्रियाफले एव । विषयसप्तम्या क्रियाफलविषयके कर्त्रभिप्राये, अभिप्रेयते इति कर्म व्युत्पत्त्या वा उक्तार्थलाभात् । अत एव दक्षिणाद्युपरागेणापि यजमानस्वर्गादेः कामत्वे यजन्ते याजका इति । दक्षिणादेरेव तथात्वे तु यजन्ति याजका इत्येवेति ग्रन्थकारैरुक्तम् ।

न विमुञ्चन्ति सामर्थ्यं वाक्यार्थेषु पदानि वः ।
यज्ज्वलन्ति हि काष्ठानि तत् किं पाकं न कुर्वते ॥

इति कर्त्रनभिप्रायेऽप्यात्मनेपदस्य भट्टाचार्यैः प्रयुक्तत्वाच्चेत्याहुः।

केचित्तु इदमात्मनेपदं संविधानवृत्तिभ्यो भवति। पचते पाचयतीत्यर्थः। एवं यजते इत्यादि। धातूनामनेकार्थत्वात्प्रकृतिरेव यदा संविधाने वर्त्तते तदा तस्य द्योतकमात्मनेपदं भवति, यदा तु प्रकृत्या न विहितं संविधानं तदा तदभिधानाय णिजुत्पद्यते पाचयतीति। यदा तु "णिचश्च" इति ण्यन्तादात्मनेपदं भवति तदा द्वितीये संविधाने ण्यन्तस्य वृत्तिः। यथा राजा पाचयते इति। कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्यनेन संविधानात्मक एव क्रियाविशेष उपलक्ष्यते। तदुक्तं वाक्यपदीये—

क्रियाप्रवृत्तावाख्याता कैश्चित्स्वार्थपरार्थता।
असती वाऽसती वाऽपि विवक्षितनिबन्धना॥
केषाचित्कर्त्रभिप्राये णिचा सह विकल्प्यते।
आत्मनेपदमन्येषां तदर्था प्रकृतिर्यथा॥
क्रीणीष्व पचते धत्ते चिनोति चिनुते ऽपि च।
आप्तप्रयोगा दृश्यन्ते येषु ण्यर्थो ऽभिधीयते॥

असतीवेत्यनेन कमलकोद्घाटनं कुर्वते ये इत्यादयः समर्थिताः। तत्रापि स्वार्थताविवक्षायाः सम्भवात्। केषाञ्चिदिति श्लोकेन ण्यर्थस्य वाचकं द्योतकं वाऽऽत्मनेपदमिति मतद्वयं संगृहीतम्। चिनोति चिनुते इति चिनोति चाययतीति क्रमेणार्थ इत्याहुः।

अत्रायं विवेकः-ण्यर्थे आत्मनेपदमिति मते ऽपि संविधाने शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्स्वरितञित एव वर्त्तन्ते नान्ये धातव इति-स्वरितञिद्ग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम्।

ये ऽपि स्वार्थे क्रियारम्भे आत्मनेपदं परार्थक्रियार-

र्मे परस्मैपदम् । सा च स्वार्थपरार्थता विवक्षानिमित्ता लौकिकप्रयोगे स्वरितञिद्विषयैव नतु यातीत्यादि विषयेत्याहुः, तन्मते ऽपि स्वरितञिद्ग्रहणं प्रत्याख्यातम् । इदं मतं क्रियाप्रवृत्ताविति कारिकयोक्तम् । पञ्चभिर्हलैः कृषतीत्यत्र "विभाषोपपदेन प्रतीयमाने" इति पाक्षिक आत्मनेपदाभावः । स्वामिदासौ पचत इत्यत्र क्रियामात्रविवक्षायां परस्मैपदम् । स्वामिगतधर्मस्य दासे आरोपे त्वात्मनेपदं भवत्येवेति कैयटः ।

अपाद्वदः ७३ ।

पूर्वविषये आत्मनेपदम् । न्यायमपवदते । कर्त्रभिप्राये किम् । अपवदति ।

णिचश्च ७४ ।

पूर्वविषये ण्यन्तादात्मनेपदम् । कटं कारयते । "कृतश्मश्रुरपि श्मश्रूणि कारयति" इति भाष्यं तु संविधानपक्षे, कर्तृगामित्वाविवक्षायां वा ।

अत्र कश्चिद् इदं चुरादिण्यन्ते न प्रवर्तते लक्षेः स्वरितेत्वकरणात् ।

तदाह—

स्वरितेत्त्वयाद्वदिः क्र्यादौ लक्षिश्चैकश्चुरादिषु । इति—व्याचष्ट । णिजभावपक्षे स्वरितेत्त्वं सार्थकमिति नोक्तार्थज्ञापकमिति चन्द्रः । लक्षेः स्वरितेत्त्वं निर्मूलमिति मैत्रेयः । तदेतत्सर्वं हरदत्तेनोक्तम् । एष विधिर्न चुरादिणिजन्तात्स्यादिति

कश्चन निश्चिनुते स्म । आप्तवचोऽत्र न किञ्चन दृष्टम् । लक्षयतः स्वरितेत्त्वमनार्षम् ।

समुदाङ्भ्यो यमो ऽग्रन्थे ७५।

सर्वं प्राग्वत् । नतु ग्रन्थविषये । आङ्पूर्वकस्य विधानं सकर्मकार्थम् । अकर्मकत्वे "आङो यमहनः" इत्येव सिद्धेः । व्रीहीन्संयच्छते । भारमुद्यच्छते । वस्त्रमायच्छते । अग्रन्थे किम् । उद्यच्छति चिकित्सायां वैद्यः । अधिगमनपूर्वकमुद्यमनं धात्वर्थः । चिकित्सामधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः । कर्त्रभिप्राये इत्येव । संयच्छति, उद्यच्छति, आयच्छति ।

अनुपसर्गाज्ज्ञः ७६ ।

प्राग्वत् । "अकर्मकाच्च"इति सिद्धे सकर्मकार्थमारम्भः । गां जानीते । अनुपसर्गात्किम् । स्वर्गं न प्रजानाति । इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे ततो ऽनुजज्ञे गमनं सुतस्येत्यत्र नृपेणेति विपरिणामात्कर्मणि लकारो बोध्यः ।

विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ७७।

उपपदमत्र समीपे श्रूयमाणं पदम् । तेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वप्रतीतौ स्वरितेत्प्रभृतिभ्यो वाऽऽत्मनेपदम् । उपपदेन कर्तृगत्वे प्रतीते उक्तार्थानामप्रयोगादात्मनेपदस्याप्राप्तौ अप्राप्तविभाषेयम् । स्वं यज्ञं यजति यजते वा । एवमन्यत् ।

शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् ७८।

आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात् ।

कर्मकर्तर्यपि परस्मैपदं स्यात्, सति तु कर्तृग्रहणे उत्तरत्र शेषग्रहणस्य कर्तृग्रहणस्य चानुवृत्तौ सत्यां शेषे कर्तरि परस्मैपदविधानात्कर्मकर्तरि न भवतीति चेत् ।

अत्र भाष्यं "कर्तरि कर्मव्यतिहारे" इत्यत्र 'कर्तरि' इत्यस्य प्रत्याख्यानात् तस्येहानुवृत्त्या कर्तैव यः कर्ता तत्र परस्मैपदं न तु कर्मकर्तरीति न दोष इति ।

अनुपराभ्यां कृञः ७९।

यत्रार्थे आत्मनेपदमुक्तं तत्रापीदम् । अनुकरोति । पराकरोति ।

अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ८०।

"क्षिप प्रेरणे" स्वरितेत् । अभिक्षिपतीत्यादि । एभ्यः किम् । आक्षिपते । कर्तरीत्येव । अतिक्षिप्यते सूत्रम् । कर्मकर्तर्यपि एवम् ।

प्राद्वहः ८१।

वह प्रापणे । स्वरितेत् । प्रवहति । प्रात्किम् । आवहते ।

परेर्मृषः ८२।

मृष तितिक्षायाम् । स्वरितेत् । परिमृष्यति । परेः किम् । आमृष्यते । "परेः" इति योगविभागाद्वहेरपीदमिति केचित् ।

व्याङ्परिभ्यो रमः ८३।

रमु क्रीडायाम् । अनुदात्तेत् । विरमतीत्यादि ।

उपाच्च ८४।

यद्यप्युपपूर्वो रमिर्निवृत्तिविनाशार्थत्वादकर्मकः, तत्र च विभाषाया वक्ष्यमाणत्वात् सकर्मकार्थं कथमयमारम्भः, तथाऽप्यन्तर्भावितण्यर्थत्वात्सकर्मकत्वं बोध्यम् । यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीत्यर्थः ।

विभाषाऽकर्मकात् ८५।

उपरमति उपरमते वा । निवर्तते इत्यर्थः ।

बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः ८६।

एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदम् । "णिचश्च" इत्यस्यापवादः । बोधयति पद्मम् । योधयति काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् । अचित्तवत्कर्तृकत्वाद् "अणावकर्मकाद्" इत्यनेन नेह सिद्धिः । अध्यापयति । प्रावयति, द्रावयति, स्रावयति । क्रमेण प्रावयत्यादीनां प्रापयति विलापयति स्यन्दयतीत्यर्थः । चलनार्थत्वाभावे इदं वचनम् । नच स्यन्दयतीत्यर्थे "निगरणचलनार्थेभ्यः" इति सिद्धम् द्रवत्वजन्यचलनस्य स्यन्दनपदार्थत्वादिति वाच्यम् । द्रवत्वजन्यतावच्छेदकचलनत्वव्याप्यजातिविशेषशक्ततयाऽस्य विशेषशब्दत्वेऽप्यपर्यायत्वादित्याहुः ।

निगरणचलनार्थेभ्यश्च ८७।

भक्षणकम्पनार्थेभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् । निगारयति

आशयति भोजयति चलयति चोपयति कम्पयति । सकर्मकार्थो ऽचित्तवत्कर्तृकार्थश्चारम्भः ।

"आदेः प्रतिषेधो वाच्यः" ।

आदयते देवदत्तेन ।

निजास्यलक्ष्मीमुकुरं चकोरैः स्वकौमुदीमादयमानमिन्दुमिति श्रीहर्षः ।

गतिबुद्ध्यादिसूत्रेण प्राप्ताया देवदत्तस्य कर्मसंज्ञाया "आदिखाद्योः प्रतिषेधः" इति वक्तव्यादभावः ।

कथं तर्हि–

इमां किमाचामयसे न चक्षुषी
चिरं चकोरस्य भवन्मुखस्पृशी ।

इति श्रीहर्षः ।

न पीयतां नाम चकोरजिह्वया

कथंचिदेतन्मुखचन्द्रिका सदा–इति पूर्वार्द्धानुसारेण पानार्थत्वोक्तावपि तस्य भक्षणविशेषतया सामान्यग्रहणेन ग्रहणस्य दुर्वारत्वात् । अन्यथाऽत्रैव सूत्रे चोपयतीत्यसङ्गतं स्यात् । चोपयतेर्मन्दगत्यर्थत्वात् । प्रत्यवसानार्थत्वं विना गतिबुद्ध्यादिसूत्रेण इमामित्यत्र कर्मत्वासङ्गतिप्रसङ्गाच्च ।

अत एव "न पादमि"इति सूत्रे पाग्रहणम् धेट उपसंख्यानं च सङ्गच्छते । अन्यथा पाधेटोरपि आचामिवत्पानार्थत्वेन निषेधवैयर्थ्यं स्यात् ।

अत्र दीक्षिताः–आचामयेति लोडन्तम् । 'से'इति संबोधनं दमयन्त्याः । ई लक्ष्मीः तया सह वर्तमाने इति व्याख्यानात् ।

केचित्तु चकोरस्य चक्षुषी भवन्मुखस्पृशी वर्तेते । अत एव इमां किं नाचायमसे चक्षुर्भ्यामित्याहुः ।

यद्वा इः कामः तस्य मा लक्ष्मीः तस्या अङ्गिमा दृश्यतां त्वयेति शेषः। चकारः पूर्वोक्तनिषेधसमुच्चयार्थः। एतद्युतिशोभायां कामशोभासादृश्यादेतद्दर्शने तद्दर्शनमपि प्रसक्तम्, तच्चात्र त्वदनुरागाभावात्कामसादृश्यविषयदर्शनेच्छाविरहान्माऽस्तु, सामान्यतो रमणीयत्वेन दर्शनं तु क्रियतामिति भावः। आमयसे योजयसि शोधयसि वा। अमेर्बुद्ध्यर्थत्वाद् "गतिबुद्धि-" इति कर्मत्वमिति नैषधभावप्रदीपे विस्तरः।

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ८८।

णेः पूर्वमकर्मकात् चित्तवत्कर्तृकाद् ण्यन्तात्परस्मैपदं स्यात्। शेते कृष्णः तं शाययति गोपी। अणाविति किम्। आरोहयमाणं प्रयुङ्क्ते आरोहयते इत्यत्र णावकर्मके मा भूत्। "गेरणौ" इति सूत्रे निवृत्तप्रेषणाध्यारोपितप्रेषणयोश्चरमकक्षाया-मकर्मकत्वव्यवस्थापनात्। अकर्मकात् किम्। कटं कुर्वाणं प्रयुङ्क्ते कारयते। चित्तवत्कर्तृकात्किम्। व्रीहीन्शोषयते।

केचित्तु अणाविति णिमात्रस्य पर्युदासाच्चुरादिण्यन्ताद्धेतुमण्णौ अणावित्यस्य प्रत्युदाहरणमाहुः।

अत्र भाष्यम्—बुधादिसूत्रादिह णेरित्यनुवर्त्तते, स च हेतुमण्णिजेव, बुधादिभ्यस्तस्यैव सम्भवात्। तेनायमर्थः—अहेतुमण्ण्यन्तो यो ऽकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद्धेतुमण्ण्यन्तात्परस्मैपदं भवतीति। तेन चेतयमानं प्रयुङ्क्ते चेतयतीत्यादि सिध्यतीति।

एतेन "अणावकर्मकाद्" इति चुरादिणिचो ण्यन्तात्परस्मैपदवचनमिति वार्त्तिकं व्याख्यातम् । तस्मात्केषां चिन्मतम् एतदुभयविरुद्धम् ।

यत्तु रूपयन्तं प्रयोजयति रूपयते इति केषां चित्प्रत्युदाहरणं तत् प्रयोजयतीति विग्रहस्तारस्यात् चुरादिण्यन्ताद्धेतुमण्णिचि । सौकर्यविवक्षायां प्रयोज्यव्यापारमात्रवृत्तावकर्मकत्वाद्, द्वितीयो हेतुमण्णिजिति बोध्यम् ।

एतेन चेतयमानं प्रयुङ्क्ते चेतयते इत्यपि व्याख्यातम् ।

न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः ९८।

एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न स्यात् । अत्र पिबतिर्निगरणार्थः, इतरे चित्तवत्कर्तृकाः । नृतिश्चलनार्थोऽपि । अतो "निगरणचलन-"इति "अणावकर्मकाद्"इति च प्राप्तं परस्मैपदं निषिध्यते । पाययते । पा रक्षणे इत्यस्य न ग्रहणं लुग्विकरणत्वात् । तेनाणावकर्मकत्वविवक्षायां पालयतीत्येव । दमु उपशमे । दमयते । आङ्पूर्वो यम उपरमे । आयामयते । "यमो ऽपरिवेषणे" इति मित्वनिषेधः । ङकारविशिष्टोपादानम् उपसर्गमात्रपरत्यर्थम् । तेनान्यान्विताद् आकारात्परस्य न । आङ्पूर्वो यसुः प्रयत्ने । आयासयते । परिपूर्वो मुह् वैचित्त्ये । प्रत्येकमेव परिमोहयमाणप्राणः । रोचयते । नर्तयते । सरस्वती वादयते विपञ्चीम् ।

विरादनभापमपादूतुसी मुले
ततः स्म सा वासयते दमस्वसा ।

"वस आच्छादने" इत्यस्य न ग्रहणं लुग्विकरणत्वात् ।

धेट उपसंख्यानम् । धापयेते शिशुमेकं समीची । प्रथमाद्विवचनेन "वा च्छन्दसि" इति पूर्वसवर्णदीर्घः । अयं च कर्तृगे फले प्राप्तस्यात्मनेपदस्यापवादतया विहितस्य परस्मैपदस्यैव निषेधः ।

यस्त्वकर्त्रभिप्राये "शेषाद्" इति परस्मैपदं तद् भवत्येव । तेन वत्सान् पाययति पयः, दमयन्ती कमनीयतामदम् अशीवदद्वीणां परिवादकेन, भिक्षा वासयतीत्यादि सिद्धमिति ग्रन्थकृत ।

वा क्यषः ९०।

क्यषन्तात्परस्मैपदं वा । लोहितायति लोहितायते । पटपटायति पटपटायते । प्रकृत्यर्थनियमपक्षे एकवाक्यतया विधिरिति पक्षे च परस्मैपदस्यायं विकल्पः । भिन्नवाक्यतया नियमपक्षे तु पूर्वसूत्रे प्रतिषेधेनापवादमपनीयात्मनेपदस्याप्रवर्तनात् । तत्प्रतिषेधस्यैवात्रानुवृत्त्या तत्सामर्थ्यादात्मनेपदविकल्पः। आत्मनेपदप्रवृत्तिं विना तन्निषेधायोगाद्, आत्मनेपदस्य लक्षणयोपस्थितौ तस्यैव विकल्पसिद्धेः ।

द्युद्भ्यो लुङि ९१।

द्युतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्याल्लुङि । अद्युतत् अद्योतिष्ट। अलुठत् अलोठिष्ट । लुङि किम् । अन्यत्रानुदात्तेत्त्वान्नित्यं तद् यथा स्यात् । नन्वत्र वाग्रहणानुवृत्तिर्व्यर्था । अनुदात्तेत्त्वात्प्रसिद्धस्य परस्मैपदस्यानेन प्रतिप्रसवे कृते "लस्य" इत्युत्सर्गेणैव पाक्षिकस्यात्मनेपदस्य सिद्धेरिति चेद् ।

अत्रानुपराभ्यामिति सूत्रवार्त्तिकम्-
"न वा द्युतादिभ्यो वा वचनाद्"इति ॥

अस्यार्थः—अशेषत्वात्कृञः "स्वरितञितः" इति पूर्वेण नियमादप्राप्तस्य परस्मैपदस्य "अनुपराभ्याम्" इत्यनेन विधानेऽपि अनुपरापूर्वात्करोतेर्मौलेन विधिवाक्येनात्मनेपदमपि स्यात् । नियमांशकरणेन परस्मैपदस्य प्रतिप्रसवेऽपि आत्मनेपदस्य निषेधाभावाद् इत्याशङ्काया समाधानं नवेति । "द्युद्भ्यो लुङि"इत्यग्रान्तरेणापि वावचनानुवृत्तिं परस्मैपदप्रतिप्रसवादुभयस्मिन्सिद्धे स्वरितत्वे नवावचनानुवृत्तिर्लिङ्गं परस्मैपदप्रतिप्रसवे आत्मनेपदाभावस्येति ।

यद्वा आत्मनेपदापवादः परस्मैपदं विधीयते नतु प्रतिप्रसवद्वारेण नियमः प्रतिपाद्यते। एवं च यथा कर्त्रभिप्राये क्रियाफले परस्मैपदं न भवति तथा परस्मैपदविधावात्मनेपदमपि, येननाप्राप्तिन्यायेन बाधकत्वादिति । अस्मिन्नपि पक्षे पाक्षिकात्मनेपदप्रवृत्त्यर्थमिह वाग्रहणानुवृत्तिरिति ध्येयम् ।

वृद्भ्यः स्यसनोः ९२।

वृतुवृधुशृधुस्यन्दूभ्यः परस्मैपदं वा स्यात्स्ये सनि च। वर्त्स्यति अवर्त्स्यत् विवृत्सति। "न वृद्भ्यः चतुर्भ्यः"इति नेट्। पक्षे वर्त्तिष्यते इत्यादि । स्यसनोः किम् । वर्त्तते ।

स्यादेतत् । लुङि पूर्वेण विकल्पो न सिद्ध्येत् । द्युतादावेव वृतादीनां पाठात् । तत्र कौण्डिन्यन्यायेनास्याः प्राप्तेः पूर्वप्राप्तिबाधकत्वात् । अत एवोत्तरसूत्रे चकारः। लुटीति विशेषविधिना स्यसनोरिति प्राप्तेर्बाधो यथा न स्यात् । अन्यथा क्लृपेरपि

वृतादित्वादनेनैव स्यसनोर्विकल्पसम्भवे चकारवैयर्थ्या-
दिति चेत् ।

नैवम् । द्युतादिपाठसामर्थ्याद् वृतादिभ्यो ऽपि लुङि वि-
कल्पसिद्धेः ।

यद्वा लुङीत्यस्य स्वरितत्वादिहाप्यनुवृत्तिः ।

लुटि च क्लृपः ९३।

लुटि स्यसनोश्च कृपेः परस्मैपदं वा । कल्प्तासि कल्प्स्यति । चिक्लृप्सति । "तासि च क्लृपः" इति नेट् । पक्षे कल्पितासे कल्प्तासे कल्पिष्यते कल्प्स्यते अकल्प्स्यत् अकल्पिष्यत अकल्प्स्यत । चिकल्पिषते चिक्लृप्सते । अत्र ऊदित्वात्पाक्षिक इडभावः न तु पूर्ववन्निषेधः । तत्र परस्मैपदानुवृत्तेः । "द्युद्भ्यो लुङि" इत्यत्र विभाषाया इव स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिह स्यसनोरित्यस्य स्वरितत्वादेवानुवृत्तिः । एवं च तदर्थाश्चकाराः प्रत्याख्यायन्ते इति भाष्यम् ।

इति सिद्धान्तसुधानिधौ प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे
द्वितीयमाह्निकं पादश्चायं समाप्तः ।

प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः

आ कडारादेका संज्ञा ॥१॥

इत ऊर्ध्वं "कडाराः कर्मधारये" इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा स्यात् । उभयोः सावकाशत्वे विप्रतिषेधात्परैव, निरवकाशत्वे तु सैवेति विवेकः । नच "विप्रतिषेधे परं कार्यम्" इत्यनेन परस्याः तक्रकौण्डिन्यन्यायेन च निरवकाशाया विशेषविहितत्वादेव सिद्धिरिति वाच्यम् । संज्ञानां समावेशस्य दर्शनाद्विप्रतिषेधाऽनवकाशात् । फलभेदाभावस्य च तक्रकौण्डिन्यन्यायमूलत्वात् । कर्त्तव्यमित्यादौ प्रत्ययकृत्कृत्यसंज्ञाः, धातोरङ्गसंज्ञा, प्रातिपदिकसंज्ञा, "तयोरेव" इति कर्मणि विधानं चेति फलभेदश्चेति दर्शनात् ॥

नच 'आ द्वन्द्वादेका संज्ञा इत्येवास्तु, "चार्थे द्वन्द्वः" इत्यतः परत्रास्यानुपयोगाद् इति वाच्यम् । "द्वन्द्वश्च प्राणि–" इत्यस्य व्याप्तिन्यायादवधित्वापत्तौ संबुद्धिसंज्ञाऽऽमन्त्रितसंज्ञयोः समावेशानुपपत्तेः । अत एव "आ कडाराद्" इति पाठे "प्राक्कडारात्समासः" इत्यस्य नावधित्वम् । इह प्राक्कडारात्परं कार्यमित्यपि पाठः । तेन सह तारतम्यं भाष्ये विचारितम् ।

तथा हि–'एका संज्ञा' इति पाठे संज्ञाग्रहणे गौरवम् । 'परं कार्यम्' इति पाठे 'विप्रतिषेधे च' इत्येवोत्तरत्र सूत्रयित्वा तत्रत्यस्य 'परं कार्यम्' इत्यस्य त्यागे लाघवम् । एतत्सूत्रे च कार्यपदं संज्ञापरमेव प्रकरणात् । यस्याः संज्ञायाः परस्याः पूर्वया ऽन-

वकाशया बाधः प्राप्नोति सा पराऽनेन भाव्यत इति वि-
ध्यर्थमिदं न नियमार्थम्। एतदेव च परसंज्ञाविधानमेतत्प्रकरणे संज्ञानां बाध्यबाधकभावज्ञापकम्। तत्र परया ऽनवकाशया सावकाशा पूर्वा बाध्यते द्वयोश्च सावकाशयोर्विप्रतिषेधे परया पूर्वा बाध्यते।

नच मयाऽपि 'आ कडारादेका' इति सूत्रणीयं संज्ञाप्रकरणादेकेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः संज्ञाऽनुच्चारणेऽपि न विरुद्धः। एतत्सूत्रोत्तरं च "सरूपाणा शेष एकविभक्तौ" इति प्रकरणं कर्त्तव्यम् तत्र स्वरितत्वादत्रत्यस्यैकशब्दस्यानुवृत्तौ लिङ्गविपरिणामेन सम्बन्धे पुनरेकग्रहणं न कार्यमिति लाघवमिति वाच्यम्। तथाऽपि अङ्गसञ्ज्ञाया भपदसंज्ञाभ्यां बाधापत्तेः। तथाच सार्पिष्कः याजुष्क इत्यादौ अङ्गस्य विधीयमाना आदिवृद्धिर्न स्यात्। अङ्गसंज्ञा हि कर्त्तव्यमित्यादिषु सावकाशा। धातुप्रत्ययेषु पूर्वस्य भपदसंज्ञयोरभावात्।

नच "तद्धितेष्वचामादेः" "किति च"इत्यङ्गस्य वृद्धिविधानसामर्थ्यात्समावेश इति वाच्यम्। वचनादनङ्गस्यापि वृद्धिप्रसङ्गात्। तथाच 'देवदत्तो गार्ग्यः' इत्यादौ देवदत्तादेः समुदायस्यादिवृद्धिः स्यात्। यथा डित्यभस्यापि अनुबन्धकरणसामर्थ्यात्कुमुद्वानित्यादौ टिलोपः। परं कार्यमिति पक्षे तु पूर्वे भपदसंज्ञे पराऽङ्गसंज्ञा इति न दोषः। "यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्" "सुप्तिङन्तं पदं नःक्ये सिति च स्वादिष्वसर्वनामस्थाने यचि भं" इतिन्यासाश्रयणात्। तथाचारम्भसामर्थ्याद्भपदसंज्ञे परकार्यत्वाच्चाङ्गसंज्ञेति समावेशसिद्धिः।

नचैका संज्ञेति पाठे अङ्गं सद्भपदसंज्ञं भवतीति व्या-

रुयानात्समावेश इति वाच्यम् । एका संज्ञेति वचनादङ्गसंज्ञाया नित्ये बाधे प्राप्ते पर्यायार्थानुवृत्तिः स्यात्, नियमबाधाभावाद् अनुवृत्तिसाफल्याच्च ।

ननु "न पदान्त–"इतिसूत्रे वेतस्वानिति सिद्ध्यर्थं भाष्यकृतोक्तम्–"यथा ऽन्यानि पदकार्याणि उपप्लुवन्ते रुत्वं जश्त्वं च एवमिदमप्युपप्लोष्यते भसंज्ञा नाम"इति । तत्र पदं सङ्गसंज्ञं विज्ञायते भसंज्ञायां पदसंज्ञाऽनुवृत्तावपि भसंज्ञया बाधः पदकार्यनिवृत्तये ऽभ्युपगन्तव्यः । इह त्वङ्गसंज्ञानुवृत्तौ पर्याय उक्त इति विरोध इति चेत ।

अत्राहुः—अङ्गसंज्ञानुवृत्तेः प्रयोजनान्तरविरहादिह पर्याय उक्तः, भसंज्ञायां पदसंज्ञानुवृत्तेस्तु प्रयोजनं भसंज्ञायाः पदकार्यत्वं यथा स्यादिति । ततश्च "न पदान्त–" इति अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधात् "तसौ मत्वर्थे" इति भसंज्ञायां पदत्वाभावे वेतस्वानिति सिद्धम् । भसंज्ञाविधौ हि पदमिति वर्त्तते अनुवृत्तिसामर्थ्यात्पूर्वं पदसंज्ञाप्रवृत्तौ भसंज्ञायाः पदकार्यत्वसिद्धिः । प्रवृत्तया तु भसंज्ञया पदसंज्ञा बाध्यते । एका संज्ञेतिनियमात् ।

किञ्च 'एका संज्ञा'इति पक्षे कर्मधारयसंज्ञायामेकसंज्ञाधिकारे ऽन्यत्र वा क्रियमाणायां तत्पुरुषग्रहणं कर्त्तव्यम् । आद्ये संज्ञासमावेशार्थं द्वितीये समासान्तरस्य कर्मधारयसञ्ज्ञानिवृत्त्यर्थम् । परं कार्यमिति पक्षे त्वस्मिन्नेव प्रकरणे कर्मधारयसंज्ञा क्रियते समावेशश्च सिद्ध्यतीति तत्पुरुषग्रहणं न कर्त्तव्यमिति लाघवम् । "पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन कर्मधारयः" 'तस्यान्ते श्रितादिस्तत्पुरुषः' इति न्यासकल्पनात् । तत्रारम्भसामर्थ्यात् कर्मधारयसंज्ञा परकार्यत्वाच्च तत्पुरुषसं-

ज्ञा। नचैवं समानाधिकरणस्य कथं तत्पुरुषसंज्ञेति वाच्यम्। पाठक्रमादार्थक्रमस्य बलवत्त्वात् पूर्वं तत्पुरुष इति कर्त्तव्यं ततो द्वितीयाश्रितेति। तत्पुरुष इत्यत्र पूर्वकालेत्यादिसूत्राण्यनुवर्त्य तत्पुरुषसञ्ज्ञाविधानाद्। एकसंज्ञापक्षे तु व्यधिकरणानां तत्पुरुषसंज्ञा विधाय समानाधिकरणस्य तत्पुरुषसंज्ञानुवृत्त्या तत्पुरुषसंज्ञापूर्वककर्मधारयसंज्ञाविधाने ऽपि पर्याय एव स्यात्। समावेशस्य प्रयोजनं तु कारकगवीति पुंवद्भावसमासान्तौ।

एवं एकासंज्ञेति पक्षे "द्विगुश्च" इत्यत्र चकारग्रहणं कार्यम्। ननु सर्वं सूत्रमेव कर्त्तव्यं कथं चकारमात्रं चोद्यते।

अत्राहुः "द्विगुश्च" इति सूत्रं पक्षद्वयेऽपि न कर्त्तव्यम् एकसंज्ञापक्षे "संख्यापूर्वो द्विगुश्च" इति चशब्दः समावेशार्थः कर्त्तव्यो न पक्षान्तरे इति वार्त्तिकाभिप्रायः। भाष्यमप्येवं व्याख्येयं "तद्धितार्थ–" इत्यत्रोक्तः संख्यापूर्वकः समासस्तत्पुरुषो द्विगुश्च भवति। संज्ञाद्वयं लभते इति यावत्। एतदर्थश्चकारः कर्त्तव्य इति।

परं कार्यमिति पक्षे तु "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" "संख्यापूर्वो द्विगुः" तस्याते श्रितादिस्तत्पुरुषः। एतत्पूर्ववद्व्याख्येयम्।

तथा गतिदिवःकर्महेतुमत्सु चग्रहणं कार्यम्। "उपसर्गाः क्रियायोगे" "गतिश्च" इत्यत्र चकारः, अन्यथा ऽनवकाशा उपसर्गसंज्ञा ऊर्यादिषु सावकाशां गतिसंज्ञां बाधेत। वस्तुतो गतिरित्यत्र प्रादीनामनुवृत्त्या गतिसंज्ञा विधीयते तत्र च वचनसामर्थ्यात्पर्याये लब्धे उपसर्गसंज्ञाऽनुवृत्तिः समावेशार्थेति चकारग्रहणम् एकसंज्ञापक्षे ऽपि न कार्यम्। समावेशस्य च प्रणीतमभिषिक्तमिति गतिस्वरो णत्वषत्वे च प्रयोजनानि।

एवं "साधकतमं करणम्" "दिवः कर्म च" इत्यत्र चकारः

कार्यः। अन्यथा कर्मसंज्ञया करणसंज्ञाया बाधः स्यात् । 'परं कार्यम्' इति पक्षे तु दिवः साधकतमं कर्म करणं करणसंज्ञं च भवति । ततः साधकतमं दिव इति निवृत्तम् । समावेशस्य चार्थो देवयते देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति । प्रयोजनस्य कर्तुर्गतिबुद्धीतिनियमात्कर्मसंज्ञानिवृत्तिः, "अणावकर्मकाद्" इति परस्मैपदाभावश्च । नचैवम् 'अक्षान्दीव्यति' इति द्वितीया न स्यात् परत्वात्तृतीयया बाधात् । कर्मसंज्ञाया अकर्मकव्यपदेशव्याहत्यर्थत्वात् । करणसंज्ञायाश्च 'देवना अक्षाः' इति ल्युडर्थत्वाद् इति वाच्यम् । 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्' इति पक्षाश्रयणात् । 'कर्मणि द्वितीया' इत्यत्र यत्कर्मसंज्ञोपस्थानम् तदनन्तकाशम् इति द्वितीयासंभवात्। अक्षाणां देवितेत्यादौ कृद्योगषष्ठ्या अपवादत्वाद् द्वितीया बाध्यते । तृतीया तु परत्वात् ।

"तत्प्रयोजको हेतुश्च" इत्यत्रापि चकारः कार्यः । अन्यथा कर्तृसंज्ञाबाधापत्तेः । समावेशस्य च कारयतीति हेतुमण्णिचि कर्तरि लकारः प्रयोजनम् ।

एवं गुरुलघुसञ्ज्ञयोर्नदीघिसंज्ञाभ्यां बाधः स्यात्। यदि घिनदीसंज्ञे वर्णमात्रस्य तदाऽपं दोषः । यदा तु तदन्तस्य तदा भिन्नविषयत्वात् सिद्धः समावेशः। तत्प्रयोजनं तु वात्सीबन्धुरित्यत्र "नदीबन्धुनि" इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं वात्सीश्न्नो इत्यत्र "गुरोरनृत" इति प्लुतो गुरुसंज्ञानिबन्धनः । घिलघुसंज्ञासमावेशस्य तु विश्ना च विनरौ इति घिनिमित्तः पूर्वनिपातः, विद्योर्भावो वैत्रापिनि "इगन्ताच्च लघुपूर्वाद्" इत्यण् । अथ "द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च" इति वुञ्प्रसंगात्सैवमिति विभाव्यते तदा विनरावाचष्टे विनयति "तत्करोति तदाचष्टे" इति णिच् । णाविष्ठवदित्यतिदेशात् टिलोपः । विविनय्येति "ल्यपि लघुपूर्वाद्" इत्ययादेशः । नच

"अचः परस्मिन्" इत्यत्र पूर्वस्माद्विधावपि स्थानिवद्भावविधानाट्टिलोपः स्थानिवत्स्यादिति वाच्यम् । तस्यानित्यत्वात् । पञ्चमीसमासाश्रयणाद्वा ।

परस्मैपदसंज्ञां च पुरुषसंज्ञा बाधेत ततश्च क्रामतीत्यादौ दीर्घो न स्यात् । नच "सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु" इति ज्ञापकात्समावेशः । पर्यायसिद्धावपि समावेशासिद्धेः । ततश्च पाक्षिकी वृद्धिः स्यात् । यदि तु परस्मैपदमित्यस्य "तिङस्त्रीणि" इत्यत्रानुवृत्तिसामर्थ्यात्समावेशः, पर्यायस्यानुवृत्तिं विनाऽपि सिद्धेरिति कल्प्यते तदा न दोषः । तस्मादेका संज्ञेति पाठे चकारादिकं संज्ञासमावेशार्थमाश्रयणीयम् ।

परं कार्यमिति पाठे तु ऋत्विग्शब्दो न सिध्यति । ऋतोरणः छन्दसि घस् । अयं ते योनिर्ऋत्वियः । प्रजां विंदाम ऋत्वियः । अत्र सितिचेति पदत्वमेवेष्यते । परं कार्यमिति वचनाद्भसंज्ञा ऽपि स्यात । तथाच ओर्गुणः प्रसज्येत । पदसंज्ञा त्ववग्रहार्था स्यात् ।

गतिबुद्ध्यादीनां ण्यन्तानां प्रयोज्यःकर्मसंज्ञां कर्तृसंज्ञां च प्राप्नोति ।

तथाहि एकसंज्ञाधिकारे कर्मसंज्ञाधिकारे कर्मसंज्ञायां सिद्धायां गत्यादिसूत्रं नियमार्थम् ।

तथाहि प्रयोज्यः स्वव्यापारे स्वतन्त्रः प्रयोजकव्यापारेण चाप्यत इति संज्ञाद्वयप्रसङ्गे एकसंज्ञाधिकारादन्यतरसंज्ञया भाव्यम्, तत्र मत्यर्थस्य प्राधान्यात्तत्प्रयुक्तसंज्ञयैव भाव्यं गुणप्रधानसंनिधौ प्रधानस्य प्रयोजकत्वसंभवे गुणानां तद्विरुद्धस्वकार्यप्रयोजकत्वानुपपत्तेः । ततः सिद्धायां प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञायां गत्यर्थादीनामेवाण्यन्तानां कर्त्ता ण्यन्तावस्थायां कर्मसंज्ञो भवति नान्येषामिति नियमः क्रियते । तेन पाचयत्यो·

दनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति कर्मसंज्ञा न प्रवर्त्तते ततश्च बाधकाभावाद्गुणक्रियानिमित्ता कर्तृसंज्ञैव भवति । परं कार्यमिति पाठे तु अविरोधात्सर्वत्र संज्ञाद्वयप्रसङ्गे गत्यर्थादीनामेवेति नियमेन ण्यन्तधात्वन्तरप्रयोज्यात् कर्मसंज्ञाव्यावृत्तावपि गत्यर्थादिप्रयोज्यस्य संज्ञाद्वयं स्यात् ।

यदि तु "हृक्रोरन्यतरस्याम्"इत्यत्रान्यतरस्यां ग्रहणं ज्ञापकं कर्मसंज्ञायां कर्तृसंज्ञा न भवति इति, यदि हि गत्यर्थादिप्रयोज्यस्य संज्ञाद्वयं स्यात् तदा तत्रैव सूत्रे हृक्रोरित्यपठिष्यदिति कल्प्यते तदा न दोषः ।

एवं घिसंज्ञायां शेषग्रहणं न कर्त्तव्यं नदीसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा शकटिशब्दात् ङेप्रत्यये नदीसंज्ञानिमित्ते आटि कृते तस्य ङिद्वत्त्वाद् घेर्ङितीति गुणः स्यात् ।

वस्तुतस्तु यद्यत्र घिसंज्ञा प्रवर्त्तेत तदा ऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव तत्प्रवृत्तिः स्यात् नदीसञ्ज्ञा तु "ङिति ह्रस्वश्च"इतिङित्प्रत्ययापेक्षा बहिरङ्गा तत्र घिलक्षणे गुणे कृते ह्रस्वाभावादसिद्धत्वाच्च स्थानिवत्त्वाभावान्नदीसंज्ञा नैव प्रवर्त्तेतेति नदीसंज्ञाविधानं व्यर्थमेव स्यादिति नदीसंज्ञाविधानसामर्थ्यादत्र घिसञ्ज्ञा न भवतीति बोध्यम् । नचैवं यणादेशोऽपि न स्यादिति वाच्यम् । यं विधिं प्रत्युपदेशो ऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यत इति न्यायात्

"शेषो बहुव्रीहिः"इत्यत्र शेषग्रहणं च कर्त्तव्यम् । उन्मत्तगङ्गमित्यत्रान्यपदार्थप्रधानतया ऽव्ययीभावसंज्ञया सह बहुव्रीहिसंज्ञायाः समावेशवारणार्थम् । अन्यथा पूर्वपदप्रकृतिस्वरः पाक्षिकः सामासान्तश्च कप् स्यात् शस्त्रीश्यामेत्यत्र यदा श्यामा शब्द उपमाने शस्त्र्यामेव वर्त्तते उपमेयं तु समासवाच्यं तदाऽन्यपदार्थत्व-

चित्त्वाद्बहुव्रीहिसञ्ज्ञाप्रसंगे पाक्षिकः कप् स्यात्। "तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः" इतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानादत्र स्वरे विशेषाभावः। समाहारशब्दस्य भावसाधनत्वपक्षे पञ्चगवमित्यस्य द्विगोरन्यपदार्थप्राधान्यात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात्। कपस्तु नापत्तिरशेषत्वात्। नच टचश्चित्करणाद्बहुव्रीहिस्वरो न भविष्यतीति वाच्यम्। पञ्चपात्रमित्यस्योदाहार्यत्वात्। एवं निष्कौशाम्बिर्निर्वाराणसिरित्यत्र क्रान्तस्यान्यपदार्थस्य समासवाच्यत्वे बहुव्रीहिसंज्ञायां तन्निबन्धनो नदीलक्षणः कप्स्यात्। पूर्वपदस्यैव क्रान्ताद्यर्थत्वे अव्ययीभावः शेषग्रहणे क्रियमाणे ऽपि द्वीरावतीको देशइत्यत्र बहुव्रीहिर्न स्यात्। नदीभिश्चेत्यव्ययीभावप्रसङ्गात् समाह्रियमाणार्थस्य तद्वाच्यत्वे पञ्चनदमित्यादौ तदवकाशसत्त्वात् वीरपुरुषको ग्रामः, अब्राह्मणको देश इत्यत्रापि बहुव्रीहिर्न स्यात्। 'तत्पुरुषः समानाधिकरणः' 'अव्ययं विभक्ति'इत्यत्र चोपयुक्तत्वात्।एकासंज्ञेति पक्षे तु शेषग्रहणं न क्रियते अनवकाशाभिरव्ययीभावादिसञ्ज्ञाभिर्बहुव्रीहिसञ्ज्ञाबाधस्य सिद्धत्वात्। द्वीरावतीकादिषु तु परत्वाद्बहुव्रीहिर्भविष्यति। एवं प्रपतितपर्णं इत्यर्थे प्रपर्णं इति बहुव्रीहिर्न स्यात्। निःकौशाम्बिरित्यत्रैव तत्पुरुषसंज्ञाप्रसङ्गात्। एवञ्चसंज्ञापक्षे तु क्तार्थो यत्र समासार्थस्तत्र तत्पुरुषसंज्ञा। प्रपर्णं इत्यत्र तु क्तार्थः पर्णविशेषणं समासार्थस्त्वन्य एवेति बहुव्रीहिः सिद्धः तस्मादेका सञ्ज्ञेति पाठे यासां संज्ञानां समावेश इष्टस्तत्र चकाराणां सूत्र एव कृतत्वान्न दोषः। परं कार्यमिति पाठे तु उक्तस्थलेषु दोष इति सिद्धम्।

अथ प्रयोजनान्युच्यन्ते तानि चात्रान्यस्मिन्वा प्रकरणे पठितानामनिष्यमाणसमावेशानां द्वितीयानाम् उपसंख्यान-

मिति विशेषः ।

"ऊकालोऽज्"इत्यत्र उकालस्य ह्रस्वसंज्ञा विहिता तस्य चाण्त्वेन सवर्णग्राहकत्वाद्दीर्घप्लुतयोरपि ह्रस्वसंज्ञा प्राप्नोति, सा दीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यां बाध्यते । स च बाधस्तत्रैव विचारितः ।

एवं लिङ्लिटोरार्धधातुकसंज्ञया तिङ्त्वेन प्राप्तसार्वधातुकसंज्ञाबाधः । अन्यथा संज्ञाद्वये शबादय इट् च स्यात् । नच छन्दस्युभयथा"इति संज्ञाद्वयविधानं समावेशज्ञापकम् । तिङामार्धधातुकसंज्ञार्थतया शेपस्य सार्वधातुकसंज्ञार्थतया ऽपि तदुपपत्तेः ।

युवसंज्ञया अपत्यवृद्धसंज्ञाबाधः । समावेशे हि शालङ्केः पैलस्य च यूनः छात्रा इति विवक्षिते "गोत्रे ऽलुगचि"इति फक्फिञोरलुक् स्यात् । "फक्फिञोरन्यतरस्याम्"इति लुग्विकल्पस्य आनन्तर्यात् "यूनि लुग्"इत्येतस्यैव लुको बाधकतया "पैलादिभ्यश्च"इति लुकः प्रत्ययबाधकत्वात् ।

नदीसंज्ञया घिसंज्ञाबाधः । तेन शकट्यै इत्यत्र गुणाभावः ।

"संयोगे गुरु"इतिगुरुसंज्ञया लघुसंज्ञाबाधः । तेनाततक्षदित्यादौ न सन्वद्भावः ।

"अपादानमुत्तराणि कारकाणि बाधन्ते" । तेन धनुषा विध्यतीत्यत्रापायविवक्षां विना धनुषः साधकतमत्वाभावात्संज्ञाद्वयप्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञा । कांस्यपात्र्यां भुंक्ते इत्यत्राधिकरणसंज्ञा, गां दोग्धीत्यत्र कर्मसंज्ञा धनुर्विध्यतीत्यत्र कर्तृसंज्ञा ।

क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्मसंज्ञया संप्रदानसंज्ञाबाधः । करणसंज्ञां पराणि बाधन्ते । तेन धनुर्विध्यतीत्यादौ कर्तृसंज्ञा । अधिकरणसंज्ञां कर्मसंज्ञा गेहं प्रविशति । अधिकरणं कर्ता स्थाली पचति । अध्युपसृष्टं कर्माधिकरणसंज्ञाम् अधिवसति गृहम् ।

गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा। तेन सुसिक्तमित्यादौ षत्वम्, "गूपमानात् क्तः" इति गतिसंज्ञकसुशब्दाश्रयमन्तोदात्तत्वं च न भवतीति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव।

परस्मैपदसंज्ञामात्मनेपदसंज्ञा। तेनाध्योष्ट आक्रमत इत्यादौ वृद्धिदीर्घाद्यभावः।

समाससंज्ञाश्च या याः परा अनवकाशाश्च तास्ताः पूर्वाः सावकाशाश्च बाधन्ते। तेन लोहितगङ्गमित्यव्ययीभावः। द्वीरापतीक इति बहुव्रीहिरेव।

अर्थवत्प्रातिपदिकं गुणवचनं च समासकृत्तद्धिताव्ययसर्वनामसंज्ञं च भवतीति वक्तव्यम्। एकविषयत्वाच्चकारकरणाच्च गुणवचनप्रातिपदिकसंज्ञयोः समावेशः। उत्तरसंज्ञास्वनुवर्तनात् प्रातिपदिकसंज्ञायाः समावेशः। गुणवचनसंज्ञायास्तु ताभिः संज्ञासंज्ञान्ताभिर्बाधः। गुणवचनसंज्ञायास्तु ष्यञ्विधिः प्रयोजनम्। "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः" इत्यत्र ब्राह्मणादिग्रहणं तु समासादिसंज्ञाविषयीभूतशब्दसंग्रहार्थम्। प्राणभृज्जातिलक्षणप्रत्ययबाधनार्थं युवादयणसमावेशार्थं च।

असर्वलिङ्गा जातिरिति च वक्तव्यम्। लिङ्गानां च न सर्वभागिति लक्षणे तात्पर्यम्।

संख्यासंज्ञा दुसंज्ञा च वक्तव्या। दु इति पदसंज्ञायाः प्राचीनव्यवहारः।

एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञेति च वक्तव्यम्। डित्थादियदृच्छाशब्दानां संज्ञासंज्ञेत्यर्थः। समासादिसंज्ञाभिर्गुणवचनसंज्ञाबाधात् चित्रगुत्वं कारकत्वं औपगवत्वं उच्चैस्त्वं सर्वत्वं गोत्वं बहुत्वं पञ्चत्वं डित्थत्वमित्यादौ न ष्यञ्। ऐवयं राजपौरुष्यं इत्यादौ तु ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्।

विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥ २ ॥

तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात् । कर्मव्यतिहारविशिष्टक्रियावचनात् सेधतेर्भावे घञ् । उपसर्गबलाद्विरोधलाभः । विप्रतिषेधः परस्परविरोधः । विषयान्तरे परस्परपरिहारेण लब्धावकाशयोः शास्त्रयोः क्वचिदेकत्र समावेशे तत्सम्भवात् । कार्यमित्यर्हेऽर्थे कृत्यः । तुल्यबलं च करणार्हः । अतो नित्यान्तरङ्गापवादानां निवृत्तिः । तत्र नित्यमावश्यकत्वाद्बाधकम् । अन्तरङ्गं लाघवात् । अपवादो वचनप्रामाण्यात् । तद्भिन्नं तु प्रकृतसूत्रविषयः । तदुक्तं 'परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरमुत्तरं बलीयः' इति ।

इह जातिपक्षो व्यक्तिपक्षश्च सम्भवति ।

तथा हि गवादिपदानां जातावेव शक्तिरिति मीमांसकाः । अत एव सरूपसूत्रे वार्त्तिकम् "आकृत्यभिधानादेकं विभक्तौ वाजप्यायनः" इति । वाजप्यायन आचार्यविशेषः । तथाहि जातेर्वाच्यत्वे लाघवं व्यक्तीनामानन्त्येन तत्र शक्तिग्रहासम्भवात् । गोत्वविशिष्टे शक्तिकल्पने च नागृहीतविशेषणन्यायेन गोत्व एव शक्तिकल्पनौचित्यात् । अन्यव्यक्तिविषयकशक्तिग्रहेण व्यक्त्यन्तरबोधोपगमे च व्यभिचारात् । नचैवं वाहयति दोग्धीत्यादावनुपपत्तिः । लक्षितव्यक्तौ तदन्वयात् । तथा च जैमिनिसूत्रम्—"तदर्थत्वात्प्रयोगस्याविभागः" इति । इदं हि जातिपक्षे "व्रीहीनवहन्ति" "यदि पशुरुपाकृतःपलायेतान्यन्तद्वर्णं तद्वयसमालभेत" इत्यादीनामनुपपत्तिरित्याशङ्का तन्निराकरणपरम् । एतदर्थस्तु लक्षितव्यक्तिमादायावघातादिप्रयोगसम्भवाद्यासम्बद्धत्वमिति ।

तथा हि यत्र व्रीहित्वजातेरवघातादिक्रियाजन्यवितुषीभावादि-

रूपफलाश्रयत्वासम्भवस्तत्र जातिलक्षितव्यक्तौ कर्मत्वान्वयद्वारा तस्याः क्रियान्वयः,यत्र तु "पशुना यजेत"इत्यादौ करणत्वश्रवणं तत्र द्रव्यपरिच्छेदरूपव्यापारेण जातेरेव करणत्वोपपत्तेर्न लक्षणा। "अन्यं तद्वर्णम्"इत्यादावपि पशुपदलक्षितव्यक्तिप्रतियोगिक एवान्योन्याभावो व्याख्येयः।

यद्यपि गुरुमते 'कार्यान्वित एव शक्तिः'इति सिद्धान्तो जातेश्च कार्यान्वयासम्भवः,तथाऽपि स्वावच्छिन्नव्यक्तिद्वारकमेव कार्यान्वयमङ्गीकृत्य तदुपपाद्यम्। तथैव शब्दमणौ तन्मतोपन्यासदर्शनात्।

एतेन 'जातिविशिष्टव्यक्तौ शक्तिः'इति वादो गुरुणां संमतः, अन्यथा कार्यान्विते पदशक्तिवादस्तेषां न सिध्येदित्यपास्तम्।

नव्यास्तु घटत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य शक्तत्वसम्बन्धेन घटवत्तानिश्चयत्वं कारणतावच्छेदकम्, उत घटपदत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य शक्तत्वसम्बन्धेन घटवत्तानिश्चयत्वमिति विनिगमनाविरहाद् व्यक्तिशक्तौ गौरवम्। जातिशक्तिपक्षे तु घटपदं शक्तत्वसम्बन्धेन घटत्ववदिति पदत्वधर्मितावच्छेदकशक्तत्वसंसर्गकघटत्ववत्तानिश्चयत्वमेव तथा। घटत्वं शक्यत्वसम्बन्धेन घटपदवदिति निश्चयत्वेन कारणत्वे निरवच्छिन्नस्य घटत्वस्य धर्मित्वासंभवात् घटेतरावृत्तित्वे सति घटनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे च सति समवेतत्वरूपघटत्वत्वस्य धर्मितावच्छेदकत्वे गौरवापत्तेः। घटत्वस्य प्रकारतायां तु घटत्वत्वस्याप्रवेशात्स्वरूपेणैव जातेः प्रकारत्वोपगमात्। नच समवायावच्छिन्नजातिप्रकारताया एव निरवच्छिन्नत्वनियमः। मानाभावात्। अत एवानुमितिलक्षणे ऽनुभवत्वान्येति दीधितिफक्किकायां भेदप्रतियोगितावच्छेदकानुभवत्वत्वघटकानुभवेतरासमवेतत्वे सती-

त्यंशस्य वैयर्थ्यात्सकलानुभवसमवेतत्वमेवानुभवत्वत्वं निवेश्यमिति सकलानुभवसमवेतान्यत्वस्य ज्ञानत्वादावभावादेव तद्वारणे ज्ञानत्वादिवारकानुभवत्वं प्रकार इति व्याख्यातम् इत्याहुः।

व्यक्तिवादिनस्त्वाहुः–व्यवहारेण शक्तिपरिच्छेदेन व्यक्तावेव शक्तिग्रह इति । तथाच सरूपसूत्रे वार्तिकम् "द्रव्याभिधानं व्याडि."इति । व्यक्तीनामेव पदैरभिधानं व्याडिराचार्यो न्याय्यं मन्यते इत्यर्थः। इदमेव वैयाकरणमतम् । व्याकरणाधिकरणे व्याकरणप्रामाण्ये प्रतिपादिते तत्प्रसक्तकात्यायनादिसंमतव्यक्तिवादप्रामाण्यापवादत्वेनाकृत्यधिकरणं तदुत्तरमारभ्यत इति सङ्गतेस्तत्र दर्शितत्वात् ।

यत्तु व्यक्तीनामानन्त्यमिति । तन्न । अशक्याया एव जातेः शक्यतावच्छेदकत्वसम्भवात् ।

नच स्वावच्छेद्यधर्मानाश्रयस्य तदवच्छेदकत्वाभावनियमः। अव्यापकस्यापि व्यापकतावच्छेदकत्वाभ्युपगमात् । एतेनातिप्रसङ्गोऽपि निरस्तः ।

उक्तं च प्रत्यक्षदीधितौ अव्यापकस्याप्यनुमितिविषयत्वेऽतिप्रसङ्गस्य व्यापकतावच्छेदकत्वेनेवाशक्यस्यापि शाब्दधीविषयत्वेऽतिप्रसङ्गस्य शक्यतावच्छेदकत्वेनैव निराससम्भवात् । शक्यतावच्छेदके शक्तिसत्वे ऽपि न तस्यास्तद्बोध उपयोगः । विना लक्षणां लक्ष्यतावच्छेदकस्येव विनाऽपि शक्तिं तस्य बोधसम्भवादिति ।

यत्तु विनिगमनाविरहात्कारणताद्वयम् इति । तन्न । घटत्ववदिति प्रकारतायाम् अपि घटत्वत्वस्यावच्छेदकत्वाविशेषात् समवायस्वाश्रयतादात्म्याभ्यामेव जात्यंशे निरवच्छिन्नप्रका-

रतायास्तार्किकसंमतत्वात् । अनुभवत्वान्येत्यत्रापि सर्वेषां तथाऽनभिमतत्वात् ।

अत एव केश्चिदनुभवपदे शक्यतावच्छेदकत्वेनैवानुभवत्वप्रवेश इत्यादि व्याख्यातम् ।

अस्तु वा स्वरूपेण प्रकारत्वं तथाऽपि विनिगमनाविरहः । स्वरूपेण विशेष्यत्वस्यापि संभवात् ।

उक्तं हि शब्दखण्डे मिश्रव्याख्यातृभिः केश्चित् स्वरूपतः प्रकारत्वस्येव स्वरूपतो विशेष्यत्वस्यापि सम्भवादितीति दिक् ।

एवं जातेः शक्यत्वे तद्विशेष्यकशाब्दापत्तिः । पदानां स्वशक्यविशेष्यकज्ञानजनकत्वात् । घट इत्यादौ च तदनुभवविरुद्धम् ।

नच घटत्वशक्तिज्ञानस्य घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकशाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकम् । 'घटत्वमस्ति' इत्यत्रापि तदापत्तेरिति तिष्ठतु विस्तरः ।

प्रकृतमनुसरामः । प्रक्रियादशायां लक्ष्यानुरोधात् पक्षद्वयमाश्रीयते ।

तथा हि जातिपक्षे तस्यां साक्षात्कार्यासम्भवेन तदवच्छिन्नव्यक्तिविशेष एव तत्प्रवृत्तेः स्वीकार्यत्वात्तावतैव जात्युद्देशकशास्त्रस्य चारितार्थ्यम् । तथा च "सुपिच" इत्यस्य रामाभ्यामित्यादौ "बहुवचने झल्येद्" इत्यस्य रामेषु इत्यादौ चरितार्थत्वाद् वृक्षेभ्य इत्यत्र युगपत्प्रसङ्गे विनिगमकाभावाद्द्वयोरप्यप्रवृत्तिः स्यात् ।

तदुक्तम्—"अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वाद्" इति । तत्र विप्रतिषेधसूत्रं विध्यर्थम्—परं भवतीति । तस्मिन्कृते च यदि पूर्वस्यापि निमित्तमस्ति तर्हि तदपि भवत्येव । यथाऽभिनद् हि इत्यत्राकचं बाधित्वा परत्वाद्विभावे कृतेऽप्यकच् । तदुक्तम् "पुनः प्रस-

ङ्विज्ञानात्सिद्धम् इति ।

व्यक्तिपक्षे तु सर्वासां व्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनोद्देश्यतया व्यक्त्यन्तरे प्रवृत्तावपि शास्त्रस्य तद्व्यक्तिप्रवृत्तिं विना चरितार्थत्वासम्भवात् शास्त्रद्वयप्रामाण्यादगत्या विकल्प एव स्यात् । तथाचोभयोः पाक्षिक्यां प्राप्तावारब्धं विप्रतिषेधसूत्रं नियमार्थम्—परमेव भवति न तु पूर्वमिति । तेन जुहुतात्त्वमित्यत्र जुहु हि इति स्थिते धिभावं बाधित्वा परत्वात्तातङि कृते स्थानिवत्त्वाप्रसक्तौ धिभावः पुनर्न प्रवर्तते ।

तदुक्तं "सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव" इति ॥

नचैवं शास्त्रान्तरस्यापि तद्व्यक्तिविषयकत्वात्तस्याप्रवृत्तावप्रामाण्यापत्तिः । व्यावर्त्यत्वाभिमतशास्त्रस्यापरशास्त्रप्रवृत्त्यविषयव्यक्तावेव तात्पर्यमिति फलतः परशास्त्रप्रवृत्तिविषयव्यक्तौ तात्पर्यं नास्तीत्यस्य पर्यवसानात् । तस्मात्पक्षद्वयमपि लक्ष्यानुसाराद्व्यवस्थितम् ।

परादपि नित्यं बलीयः । तेन रधेर्णिचि परामपि "अत उपधायाः" इति वृद्धिं बाधित्वा "रधिजभोः" इति नुम् । शब्दान्तरप्राप्त्या तस्यानित्यत्वेऽपि कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण नित्यत्वाभ्युपगमात् । तेन रन्धयतीति सिद्धम् । अदुदुवदित्यादौ परमपि लघूपधगुणं बाधित्वा उवङ् अन्तरङ्गत्वात् । शुन इत्यत्र परमप्यल्लोपं बाधित्वा "संप्रसारणाच्च" इति पूर्वरूपम् । अल्लोपे हि स्थानिवद्भावाद्यण स्यात् । बहुश्वा नगरीत्यत्र "अन उपधालोपिनः" इति ङीप्स्यात् ।

नच गौरादिलक्षणो ङीप् तथाऽपि स्यादिति वाच्यम् । उपसर्जनत्वात् ।

यत्त्वस्मिन्सूत्रे बहुशुनीति भाष्यं तदल्लोपाभ्युपगमेन प्रवृत्तत्वान्न सिद्धान्ते स्थितमिति कैयटादयः।

नच शुना इत्यादावुदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यादिति कुतो नोक्तमिति वाच्यम्। "न गोश्वन्साववर्ण—"इति प्रतिषेधात्। श्वन्शब्दस्य गौरादिषु पाठादुदात्तनिवृत्तिस्वरोऽस्य न भवतीति ज्ञापितत्वाच्च। शुनीत्यत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वादन्तोदात्तत्वार्थं ङीप्विधानानुपपत्तेः। सौस्थितिरित्यत्र स्वरं बाधित्वा एकादेशोऽन्तरङ्गत्वात्। सु उत्थित इ इति स्थिते यदि पूर्वमुकारस्योदात्तत्वं स्यात् तदा "स्वरितो वा ऽनुदात्ते पदादौ" इति पक्षे स्वरितत्वं स्यात्। पूर्वं त्वेकादेशे नित्यमाद्युदात्तत्वम्।

वृद्ध्योरित्वोत्वे। स्तैर्णिः पौर्णिः। स्तृत इ इति स्थिते अन्तरङ्गत्वादित्वं ततो वृद्धिः। स्वरे तु न विशेषः। यदि पूर्वं स्वरस्तत इत्वोत्वे तथा ऽप्यान्तरतम्यादुदात्तसिद्धेः। आतेस्तीर्यते आपोपूर्यते इत्यत्र नित्यत्वात्प्राप्तं द्विवचनं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वादित्वोत्वे।

इण्ङिशीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वात्। अयज इन्द्रमिति स्थिते परत्वात्प्राप्तं सवर्णदीर्घं बाधित्वा गुणोऽन्तरङ्गत्वात्। वृक्षे इन्द्रं ये इन्द्रम् इति ङिश्योरुदाहार्यम्।

यद्यपि सवर्णदीर्घो ऽपवादो दण्डाग्रमित्यादौ गुणस्य कुमारी ईहत इत्यादौ यणादेशस्य च नाप्राप्तत्वात् तथाऽपि एकनिमित्तप्राप्तविध्यन्तरबाधनेन सवर्णदीर्घस्य सावकाशत्वादन्तरङ्गबाधानौचित्यात्। अपवादोऽपि यद्यन्यत्र चरितार्थस्तदाऽन्तरङ्गेणोत्सर्गेणापि बाध्यत इति स्थितिः।

निरवकाशेन तु विध्यन्तरेण सावकाशे ऽन्तरङ्गो ऽपि विधिर्बाध्यते यथा गोत्रे ऽलुगचीति। अलुका-

लुक् । ऊङाणोरेकादेश ईत्वलोपाभ्याम् ।

खट्वीयतीत्यत्र 'खट्व आ य ति'इति स्थिते परत्वात्प्राप्तमीत्वं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वादेकादेशः, अन्यथा ईत्वे कृते गुणः स्यात् । नच यस्येतिलोपसम्भवः । "पूर्वत्रिधौ"इती त्वस्य स्थानिवद्भावात् । कामण्डलेयः भाद्रबाहेय इत्यत्र "ढे लोपो ऽकद्र्वाः"इति लोपं परमपि बाधित्वा ऽन्तरङ्गत्वादेकादेशः । नच ऊङ ईत्वासम्भवाद् लोपेत्वाभ्यामिति युक्तः पाठ इति वाच्यम् । यथासङ्ख्यनिवृत्त्यर्थत्वात् । नच "अजाद्यदन्तम्"इति तथैव युक्तत्वादिति कथं ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । लक्षणेषु प्रायेणास्यानादरणात् । तेन वौडिरित्यत्र आलोपं बाधित्वा एकादेशः पूर्वमाकारलोपे तस्य स्थानिवद्भावादसिद्धत्वाच्चाकारलोपाभावादाद्गुणः स्यात् ।

आत्वनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वान्ययवायावेकादेशतुग्विधिभ्यः ।

ग्लाछत्रमित्यत्र विभज्यान्वाख्याने ग्लै छत्रमिति स्थिते यदि तुक्स्यात्तदा एजन्तत्वाभावादात्वं न स्याद् ढौकितेत्यादिवत् । उपदेशग्रहणमनपेक्ष्य चैतदुक्तम् । अतिर्यत्र अतिन्वत्रेत्यादौ 'अति रै अत्र'इति 'अति नौ अत्र'इति स्थिते आयाद्यादेशे सति अनेजन्तत्वाद्ध्रस्वो न स्यात् । आराशस्त्री इदमिति स्थिते पूर्वमेकादेशे तस्यान्तवद्भावाद्ध्रस्वे कृते आराशस्त्रीदमिति न स्यात् । पदसमुदायस्य विभज्यान्वाख्याने अग्निचि अत्रेति स्थिते पूर्वं यणादेशे तुक् न स्यात् । पुंसि विभक्त्या व्यवधाने ऽपि नपुंसके यणापत्तेः ।

तुग्यणेकादेशगुणवृद्ध्यौत्वदीर्घत्वेत्त्वमुमेत्वरीविधिभ्यः ।

एभ्यस्तुग्भवत्यन्तरङ्गत्वात् । यणादेशाद्व्याख्यातम् । अग्निचिदिदम् अत्रैकादेशात्, अग्निचितेत्यादौ गुणात्, मार्च्छक

इत्यादौ वृद्धेः, अग्निचितीत्यादावौत्वात्, जगञ्याम् जगन्व्ध्या-मित्यादौ दीर्घत्वात्, जगत्यतीति क्यचि ईत्वात्, अग्निचिन्मन्य इत्यादौ मुमागमात्, जगञ्य इत्यादौ एत्वात्, सुकृत्यतीत्यादौ क्यचि रीत्वात् ।

इयङादेशो गुणात् ।

धियति । धि धारणे । तिप् शः । परत्वात्तिबाश्रये गुणे प्राप्ते ऽन्तरङ्गत्वादियङ् । एवं मादुद्रुवदित्यादावुवङ् ।

श्वेःसंप्रसारणपूर्वत्वं यणादेशात् ।

शुशुवतुरित्यादौ परत्वात्प्राप्तम् "एरनेकाचः" इति यणं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वादुवङ् ।

आकारलोपात्पूर्वत्वम् ।

जुहुवतुरित्यत्र ह्वा अतुस् इति स्थिते "ह्वः संप्रसारण-म्" "अभ्यस्तस्य च" इति संप्रसारणे कृते आलोपं परत्वात्प्राप्तं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपम् । यद्याकारलोपः स्यात्तदा तस्य स्थानिवद्भावादाभीयत्वेनासिद्धत्वाद्वा उवङ् न स्यात् ।

स्वरो लोपात् ।

औपगवीत्यत्र अणि ङीपि च कृते यदि प्रत्ययाद्युदा-त्तत्वादनुदात्तत्वाद्वा पूर्वं लोपः स्यात् तदा ईकारस्य उदात्त-निवृत्तिस्वरो न स्यात् ।

प्रत्ययविधिरेकादेशाद् यणादेशाच्च ।

अग्निरिन्द्र वायुरुदकमित्यादौ सवर्णदीर्घं परमपि बा-धित्वा प्रत्ययोत्पत्तिः । यद्यपि केवलायाः प्रकृतेः प्रयोगो नास्ति तथाऽपि वाक्यस्य विभज्यान्वाख्याने क्रियमाणो ऽयं विचारः । प्रत्ययस्य नित्यत्वे ऽपि अन्तरङ्गत्वेनैव समाधानं कृतम् । एवम् अग्निरत्रेत्युदाहार्यम् ।

लादेशो वर्णविधिः ।

पचत्वत्रेत्यादौ यदि पूर्वं यण्स्यात्तदाऽल्विधित्वात्स्थानिवत्त्वाभावादुत्वं न स्यात् ।

तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वरात् ।

पूर्वा शाला प्रियाऽस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते तद्धितार्थेति द्वयोराद्ययोस्तत्पुरुषः । तत्र त्रिपदाश्रयबहुव्रीहिनिमित्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरो बहिरङ्गत्वान्न प्रवर्त्तते, किं तु तत्पुरुषसमासाश्रयं शालाशब्दस्यान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदस्वरः "स्वाङ्गशिटामदन्तानाम्"इत्याद्युदात्तः ।

अत्रेदमवधेयम्—'अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गं बलवद्'इति परिभाषा लाघवन्यायमूलेति कैयटः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति तु "वाह ऊठ्"इत्यत्र ज्ञाप्यते । दित्यवाह् अस् इति स्थिते वाहः संप्रसारणमेव कर्त्तव्यम्, तस्मिन्पूर्वत्वे च कृते ण्विनिमित्ते गुणे "वृद्धिरेचि"इतिवृद्धौ च दित्यौह इत्यादिसिद्धेः । नच यत्राकारान्तमुपपदं नास्ति तत्र कथं निर्वाहः । ज्ञापकत्वोपदर्शकभाष्यप्रामाण्येन तत्र ण्विर्नास्तीति कल्पनात् । छन्दसि क्वचिद् दर्शने तु ऊहतेः क्विपा तत्सम्भवात् । तथाच ऊठो विधानम् उक्तपरिभाषाज्ञापकम् । तस्यां हि सत्यां बहिरङ्गस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गो गुणो न स्यादिति ऊठ्करणं सार्थकम् । तेन पचावेदमित्यादौ एत ऐत्वं न भवति । "षत्वतुकोरसिद्धः"इत्यनेन च तदपवादभूता "नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः"इति परिभाषा ज्ञाप्यते । कोऽसिञ्चदधीत्येत्यादौ बहिरङ्गस्यैकादेशस्यासिद्धत्वादेव षत्वनिषेधतुकोः प्रवृत्तौ असिद्धवचनस्य वैयर्थ्यात् ।

यत्त्वत्रत्यं भाष्यम्—असिद्धपरिभाषया गतार्थत्वाद् 'अ-

न्तरङ्गं बलवद्'इति परिभाषा नारभ्येति। तद् विरुद्धम्, न्याय-सिद्धत्वात्। असिद्धपरिभाषायाः सापवादत्वाच्च।

यदि तु विवरणोक्तरीत्या "षत्वतुको"इत्यनेनासिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यते नतु 'नाजानन्तर्ये'इति परिभाषा। गौरवात्, तदैतद्भाष्यमेव युक्तम्। प्रपञ्चितं चैतत्प्राक्।

नन्वन्तरङ्गस्य बलवत्त्वे पूर्वैषुकामशमः, अपरैषुकामशमः इत्यत्र पूर्व इषुकामशमी अ इति स्थिते अतरङ्गत्वाद्गुणे पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपवर्गाभावादुभयत आश्रये ऽन्तादिवद्भावनिषेधाच्च "दिशो मद्राणाम्" "प्राचां ग्रामनगराणाम्" इत्युत्तरपदवृद्धिर्न स्यात्। "उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च"इति चशब्दाद् दिक्शब्दानां विधीयमानं पूर्वपदान्तोदात्तत्वं च न स्यात्। पूर्वकार्ष्णमृत्तिक इत्यत्र द्वयोः सावकाशत्वात्। गुडोदकमित्यादौ "उदके केवले". इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात्। उदश्वित् उदकमित्यादौ सावकाशत्वादिति चेत् न। "नेन्द्रस्य परस्य"इति प्रतिषेधेन एकादेशं बाधित्वा पूर्वोत्तरपदकार्यं भवतीति ज्ञापितत्वाद् अन्यथा "यस्येति च"इति लोपेन एकादेशेन च द्वयोरचोरपहारात्तत्र स्वरस्यैवाऽप्राप्तेः। व्याकरणान्तरे तु य्वोर्वृद्धिप्रसङ्गे इयुवौ भवत इति वचनम्। तत्र वैयाकरणः,सौवश्वः। अत्र अन्तरङ्गतया पूर्वमेव यणादेशे इयुवौ न स्याताम् इत्याशङ्क्य भाष्यम् अनवकाशत्वात्तौ भविष्यतः। न च यण्विरहितस्थले तौ सावकाशाविति वाच्यम्। अचि परे तयोर्विधानात्। अन्यथा ऐतिकायनः, औपगव इत्यादौ "लोपो व्योः"इति लोपसम्भवेऽपि मैयमेधः, मैयङ्ग इत्यादौ तदसम्भवात्।

अथैवमपि पचेयुरित्यादि न सिद्ध्येत्। पच् अ यास् उस् इति स्थिते सलोपोत्तरमन्तरङ्गत्वात्पररूपे कृते व्यपवर्गा-

भावादियादेशो न स्यात् । एकादेशस्यान्तवत्त्वे ऽपि रूपासिद्धेः ।

अत्र भाष्यम् "अतो येयः" इत्यत्र या इत्यस्य इया-देश इति नार्थः, किं तु याम् इत्यस्यैव इय् । संहितायाः सोऽग्रत्वात् । तथा च सलोपापत्त्याद इयादेशः सलोपं विना च "उत्तरपदान्तात्" इत्यस्य प्रसक्त्यभावात् ।

लुक् लोपयणयवायावेकादेशेभ्यः ।

तेन गोमत्प्रिय इत्यादौ "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इति सोर्लुक्, न तु "हल्ङ्याब्भ्यः" इति लोपः, प्रत्ययलक्षणेन सुपादिप्रसङ्गात् । ग्रामण्यः कुलं ग्रामणि कुलम् । यणादेशे कृते लुकि रूपं न सिध्येत् । गोहितं रैकुलं नौकुलमित्यादावप्येवम् । एकाद्यम् एकभयं पूर्वमेकादेशे तस्यादिवद्भावाल्लुकि रूपा-सिद्धिः स्यात् । इदं च अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इत्यस्य "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इत्यत्र ज्ञापितत्वात्सिद्धम् ।

इति श्रीसिद्धान्तसुधानिधौ प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ।

यू स्त्र्याख्यौ नदी ।३।

इवर्णोवर्णान्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः । दीर्घान्तयोरियं संज्ञा फलति, ह्रस्वान्तयोर्घिसंज्ञया बाधाद् इति प्रागुक्तम् । तेन मते धेनो "इत्यादौ अम्बार्थनद्योः" इतिह्रस्वो न । यू इति न आबन्तव्याप्त्यर्थम् ।

न च खट्वाबन्धुरित्यादौ "नदी बन्धुनि" इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्, बहुखट्वक इत्यादौ "नद्यृतश्च" इति नित्यः कप् च प्रसज्येतेति वाच्यम् । "ङेराम्नद्याम्नीभ्यः" इत्यत्र पृथगाब्ग्रहणाज्ज्ञापकात् । तथा च खट्वाशब्दस्य नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण खट्वाबन्धुरित्यादावाद्युदात्तसिद्धेः । तथाऽपि मात्रे मातुरित्यादावाडागमः स्यात् । नचाख्याग्रहणेन तन्निरासः । जननीवाचिनो नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् परिच्छेत्तृवाचिनस्तदन्यत्वात् । नच "नद्यृतश्च" इति ऋकारस्य पृथगुपादानम् ऋदन्तानां नदीसंज्ञाविरहज्ञापकम् । बहुपितृक इत्याद्यर्थत्वात् ।

"यू इति दीर्घयोरेव निर्देशः" इति भाष्यम् । तत्र छान्दसत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः । नच "ङिति ह्रस्वश्च" इत्यत्रान्वयानुपपत्तिः । ह्रस्वदीर्घयोरभेदान्वयानुपपत्त्या य्वोः सवर्णो यो ह्रस्व इति व्याख्यानात् । स्त्र्याख्यौ किम् । वातप्रम्ये ।

ननु स्त्रियमाचक्षाते इति विग्रहे स्त्र्याख्यायाविति स्यात् । सुगल इत्यादौ सावकाशस्य "आतश्चोपसर्गे" इति कप्रत्ययस्य कर्मण्यणा बाधितत्वात् ।

अत्र भाष्यम्—'छान्दसमेतत्' ।

अत एव–

यस्मिन्दशसहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोऽयमुञ्छेन जीवति ॥ इति–
प्रयोगः ।

यद्वा स्त्रियामाख्यायेते विधीयेते इति स्त्र्याख्यौ । घञर्थे कविधानम् । सप्तमीतिसमासः ।

नन्वेवं तन्त्रीलक्ष्मीश्रीभ्रूप्रभृतीनां नदीसंज्ञा न स्यात् । इयूङोरिव तयोरीकारोकारयोः स्त्रियां विहितत्वाभावात् । एतेन आख्यानमाख्या "आतश्चोपसर्गे" इति अङ् । स्त्रियामाख्या ययोरिति बहुव्रीहिरपि परास्त इति चेत् ।

सत्यम् । क्विप्प्रत्ययसम्भवात् । असरूपत्वादणा तद्बाधात् । समुदायधर्मस्यावयव आरोपात् कृत्स्त्रिया अप्यत्र पक्षे संज्ञा । यद्वा मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । आख्याग्रहणं किमर्थमिति भाष्यम् क्विप्पक्षे यथाश्रुतमेव । कप्रत्ययपक्षे तु प्रवृत्तिनिमित्तनिर्देशः । यू स्त्रियामित्येव स्त्र्यर्थवृत्तित्वलाभात् । आख्याग्रहणसामर्थ्याद्धि नियम आश्रीयते । स्त्रियमेव आचक्षाते न तु लिङ्गान्तरमपीत्यर्थः । तेन ग्रामण्ये सेनान्ये इत्यत्र नदीसंज्ञा न भवति । ग्रामं सेनां च नयतीति क्रियाशब्दत्वाद् लिङ्गत्रयसाधारणतया स्त्रियामपि नदीसंज्ञाविरहः ।

नन्वेवं इष्वशनिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां पट्वादीनां च गुणवचनानां सर्वलिङ्गाना स्त्रीविषयत्वाभावात् स्त्रियां वृत्तावपि "ङिति ह्रस्वश्च" इति नदीसंज्ञा न स्यात् । मैवम् । तत्राख्याग्रहणमपहाय स्त्रीशब्दमात्रस्यानुवर्तनात् ।

अत्रेदं तत्त्वम्–लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति कैयटः । शब्दान्तरसमभिहारं विनैव स्त्रियां वर्तमानत्वं तदिति हरदत्तः । नच सूत्राक्षरैरेतदर्थलाभः । आसमन्तात् चक्षाते

इत्यतो लिङ्गान्तरानभिधायकत्वस्यैवास्यापि लाभात् । समन्ताद्भावस्य तन्मात्रपरतयैव नैरपेक्ष्यपरतया ऽपि नेतुं शक्यत्वात् ।

यच्चाचारक्विबन्तात्कर्त्तरि क्विपि श्रियै ब्राह्मणायेत्यादावतिव्याप्तिः । नच महासंज्ञाकरणबलात्स्त्रीवाचकस्येत्यर्थलाभः । तस्मादेव नित्याशस्यापि लाभेन स्व्याख्व्यावित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । ब्राह्मणार्थस्योक्तत्वे ऽपि प्रकृत्यर्थस्याप्युक्तत्वेन स्त्रियां वर्त्तमानत्वानपायाच । नचेदं लिङ्ग विशेष्यनिष्ठं नेति वाच्यम् । एतद्बोधकपदस्य सूत्रे ऽनुपादानादिति । तन्न । स्त्रियमाचक्षाते इति द्वितीयाया विशेष्यत्वार्थकतया सूत्रादेव तदर्थलाभात् । घटं जानातीत्यादौ विशेष्यत्वस्य द्वितीयार्थतायाः प्रसिद्धत्वात् प्रकृत्यर्थोक्तिमात्रेणातिप्रसङ्गदाने प्रकृते लिङ्गान्तरानभिधायकत्वमङ्गावात्कैयटमते ऽपि तस्य दुर्वारत्वाच ।

नच हरदत्तमते ग्रामण्ये इत्यादावपि नदीसंज्ञापत्तिः । ग्रामणीत्वम्पूवत्पुत्सङ्गानां सुप्पदपदैः पुंस्येव सत्त्वात् । शक्तत्वाच्चपरहितत्वाच । कौशाम्बीनिर्गमनादिकं च स्त्रीपुंससाधारणमिति नाव्याप्तिः ।

किञ्च कैयटमते आध्यै ग्रामण्यै इति भाष्यविरोधः । आध्यानकर्तृत्वस्य लिङ्गत्रयसाधारण्याद्ग्रामणीशब्दादिवन्नदीत्वानुपपत्तेः ।

ननु आसमन्ताद्ध्यायत्या इति बहुव्रीहौ उत्तरपदस्य नित्यस्त्रीत्वान्नदीत्वम् । "प्रथमलिङ्गग्रहणं च" इति वक्ष्यमाणत्वात् । अविभक्त्यं ब्राह्मणायेतिवदिति चेन्न । यणो दुर्लभत्वापत्तेः । "गतिकारकपूर्वस्यैवेष्यते" इत्यत्र गतिमात्रपर्येण कारकपूर्वस्यापि नित्यसमासग्रहणम् । गतिसमासश्च प्रतिपदोक्त एव गृह्यते । तेन सुधियः निर्धियः इत्यादावपि समासगात्

"एरनेकाचः" इति यणेति पुरुषोत्तमप्रभृतिभिर्व्याख्यानात् ।

अत एव कुन्मेजन्तसूत्रे "मा नः समस्य दूढ्यः" इति मन्त्रव्याख्यायां दुर्धिय इति कैयटः । अदूरविप्रकर्षेण चेदमर्थकथनम् । व्याख्येयमन्त्रे तु दुष्टं ध्यायतीति विग्रहे नित्यसमास एव । ततो यण् । "दुरो दाशदाशदभध्येषूत्वमुत्तरपदादेश्च ष्टुत्वम्" इति पृषोदरादिसूत्रस्थवार्त्तिकेन उत्वष्टुत्वे ।

यत्तु तद्वार्त्तिकव्याख्यायां दुष्टं ध्यायतीति "आतश्चोपसर्गे" इति कप्रत्यय इति कैयटहरदत्तादयः । तच्चिन्त्यम् । अन्तःस्वरितानुरोधेनार्थानुरोधेन च स्वरयादिवत् कृतयणादेशानुकरणतयैव व्याख्येयत्वात् । सर्वस्य दुर्बुद्धेरंहतिरुपद्रवो नोऽस्मान्मा वधीदिति तृतीयचरणस्थेनान्वयः । अपवर्जनमंहतिरित्यमरादंहतिशब्दस्य दानरूढत्वे तु मद्वेषप्रयुक्तमाभिचारिकाद्यङ्गभूतमेव तदिह ग्राह्यमिति दीक्षिताः ।

वस्तुतस्तु प्रकृतमन्त्रे ऽस्तु तथा, वार्त्तिके तु कप्रत्ययान्तस्यापि ध्यशब्दस्य ग्रहणं युक्तम् । तन्त्रादिनोभयपरत्वसम्भवात् । अत एव 'येनासि कृत्ये महिता दूढ्येनास्मज्जिघांसया'-इत्याथर्वणमन्त्रः सङ्गच्छत इति वृद्धानामभिप्रायः ।

आध्यानमाधीरिति व्युत्पत्त्या गुणगुणिनोरभेदोपचाराज्ज्ञाध्यै समाधेयमिति तूपचारे मानाभावादुपेक्ष्यम् । तस्मात्कैयटमते आध्यै इति भाष्यविरोधः स्थितः ।

अत्र वार्त्तिकम्—

"प्रथमलिङ्गग्रहणंच । प्रयोजनं क्विब्लुक्समासाः" इति ।

अयमर्थः—यः शब्दः प्रथमं स्त्रीत्वविशिष्टमर्थमाह पश्चात्तु प्रकारान्तरेण लिङ्गान्तरविशिष्टद्रव्यान्तरपरः, तस्य तदानीमस्त्र्याख्यत्वादप्राप्ता नदीसंज्ञाऽनेन विधीयते । कुमारीमिच्छति

कुमारीयति, कुमारीवाचरति कुमारयति वा ततः क्विप् । अल्लोपयलोपौ । "क्वौ लुप्तं न स्थानिवद्"इति यणभावः । कुमारी ब्राह्मणः । ङ्यन्तत्वात्सुलोपः । कुमार्य्यै ब्राह्मणाय । "आण्नद्याः" इत्याट् ।

ननु कैयटमते क्यच्क्विपोः प्रकृतिभूतस्य ङीबन्तस्यापि नित्यस्त्रीत्वं नास्ति कुमारशब्दात् क्यजन्तात् क्विपि निष्पन्नेन कुमारीशब्देन त्रिलिङ्गेन समानाकारत्वादिति चेत् । न । अर्थभेदेन शब्दभेदाश्रयणात् ।

अयं विशेषः—कुमार्यौ कुमार्यः । "एरनेकाचः"इति यण् । अमि शसि च कुमार्यं कुमार्यः । प्रध्यं प्रध्य इतिवत् । नच 'गतिकारकपूर्वस्यैव'इति निषेधः । 'तदितरपूर्वस्य न'इत्यर्थात् । विशिष्टाभावस्य केवले ऽपि सत्त्वात् कुमार्यै इत्यादौ स्त्रीलिङ्गवत् । हे कुमारि ब्राह्मणेत्यादि । कुमारशब्दान्निर्दिष्टस्य तु कुमारीशब्दस्य कुमारीः । अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः । अनदीत्वान्न संबुद्धिह्रस्वः, वातप्रमीवत् । पत्नीशब्दात्तु पत्नियौ पत्नियः इत्यादाविवङ् । कुमारमात्मन इच्छन्ती ब्राह्मणी कुमारीरित्यत्र कैयटमते पूर्वरूपम्, हरदत्तमते तु लक्ष्मीवत् । अमि शसि च यणिति विशेषः । तदेवं क्विब्व्याख्यातः ।

लुप् । खरकुट्यै ब्राह्मणाय । खरकुटीवेति इवार्थे कनो "लुम्मनुष्ये"इति लुप् । यद्यप्यत्र "लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने"इति स्त्रीत्वमप्यस्ति तथाऽपि स्वाश्रयस्य पुंस्त्वस्यानिवर्त्तनात्स्त्रीमात्रवृत्तित्वाभावादप्राप्ता नदीसंज्ञेति कैयटहरदत्तादयः ।

दीक्षितास्तु—एवं 'चञ्चाः पश्य'इत्यादौ शसो नत्वापत्तिः । तस्माल्लुबन्तैः खरकुटीचञ्चादिशब्दैः स्त्रीत्वविशिष्ट एव लौकिकः पुमानभिधीयते इत्येव तत्त्वम् । एवं च लुपः प्रयोजनत्वेन गण

नमपि चिन्त्यमित्याहुः ।

वस्तुतो युक्तवद्भावत्वचनसामर्थ्यान्नत्वाभाव इति बो-ध्यम् । अतितन्त्र्यै ब्राह्मणाय । तन्त्रीमतिक्रान्त इति तत्पु-रुषः । बह्व्यः श्रेयस्यो ऽस्य बहुश्रेयसी । "ईयसो बहुव्री-हेर्न" इति ह्रस्वस्य "ईयसश्च" इति समासान्तस्य कपो निषे-धः । एषां संबुद्धौ ह्रस्वः, ङित्सु आडागमादिकं च नदी-कार्यम् अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धम् । पूर्वमेवात्र स्त्र्याख्यत्वा-त्प्रवृत्ता नदीसंज्ञा पश्चादुपजायमाने ऽपि बहिरङ्गे लिङ्गान्तर-योगे न निवर्त्तत इति अवयवस्त्रीत्वेनैवोपपत्तौ पूर्ववार्त्तिकमनार-भ्यमित्यर्थः । वर्णसंज्ञापक्षे समुदायस्य नद्यन्तत्वात्कार्यसिद्धिः । तदन्तस्य नदीसंज्ञापक्षे तु "अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च" इतिवचनाद् अतितन्त्रीबन्धुरित्यत्रापि पूर्वपदस्य नद्या वि-शेषणाद पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । कैयटकारोऽपि एवं व्याख्येयम् ।

अत्राक्षेपवार्त्तिकम्—

"इयङुवङ्स्थानप्रतिषेधे यण्स्थानप्रतिषेधप्रसंगोऽवयवस्ये-यङुवङ्स्थानत्वाद्" इति ।

अवयवस्य स्त्रीविषयत्वात्समुदायस्य नदीसंज्ञावद् अव-यवस्येयङुवङ्स्थानत्वात्समुदायस्य यण्स्थानस्यापि उत्तरसूत्रेण नदीसञ्ज्ञाप्रतिषेधः स्यात् । आध्यै ब्राह्मण्यै इति । इह अवयवे इयङ् धिये इति, समुदाये तु "एरनेकाचः" इति यण् ।

अत्र सिद्धान्तमाह वार्त्तिककारः—सिद्धं त्वङ्गरूपग्रहणा द्यस्याङ्गस्येयुवौ तत्प्रतिषेधादिति ।

अस्यार्थः—"अचि श्नुधातुभ्रुवाम्" इत्यत्र इयङुवङ्भ्यामङ्ग-माक्षिप्यते अङ्गाधिकारीयत्वात् । तेन यस्याङ्गस्येयङुवङौ निर्दि-श्येते तस्य नदीसंज्ञानिषेधः । आध्यै इत्यत्र चावयवस्याङ्गसंज्ञा

नास्ति, समुदायस्य त्वियङुवङ्स्थानत्वं नास्ति यणा बाधादिति न दोषः । एतदर्थमेव तत्र स्थानग्रहणम् इयङुवङोर्यदा स्थितिस्तदा प्रतिषेधो यथा स्यात् । यदा त्वपवादेन बाधस्तदा मा भूदिति ।

"ह्रस्वेयुवस्थानप्रवृत्तौ च स्त्रीवचने" इति वाक्यान्तरम् । "अवयवग्रहणात्सिद्धम्" इत्यस्यायमपवादः । ह्रस्वेयङुवङ्स्थानानां प्रवृत्तिरर्थान्तरसंक्रान्तिः, तस्यां सत्यां स्त्रीवचन एव संज्ञा न लिङ्गान्तरवचने । चशब्दादप्रवृत्तौ चेत्यर्थः । शकट्यै अतिशकटये ब्राह्मणाय, श्रियै अतिश्रिये ब्राह्मणाय । इह तु स्यादेव अतिश्रिये अतिश्रियै वा ब्राह्मण्यै इति भाष्यम् । नचेह स्त्रीत्वं नास्तीति वाच्यम् । हरदत्तमते सत्वात् । कैयटमतेऽपि "ङिति ह्रस्वश्च" इत्यत्र आख्याऽननुवृत्तेरुक्तत्वात् । एवं च सुधीस्वयम्भ्वतिलक्ष्मपतिचमूशब्देषु रूपद्वयं बोध्यम् । निष्कौशाम्बिः पुमानित्यत्र तु नदीसंज्ञायामपि न विशेषः । ह्रस्वादेशेन नद्या अपहाराद् न सम्बुद्धिह्रस्वः, वर्णस्य नदीत्वात् । स्त्र्याख्यत्वं तु शक्त्याश्रयतामात्रात्, पर्यायेप्यधिकरणत्वस्याविलक्षणात् । तदन्तस्य नदीसंज्ञापक्षे ऽपि 'सर्वे सर्वपदादेशाः' इति न्यायेन सर्वादेशत्वात् । नच स्थानिवद्भावः, विशेषणतयाऽप्यलाश्रयणे निषेधस्योक्तत्वात् । "ङिति ह्रस्वश्च" इति विकल्पस्तु भवत्येवेति कौस्तुभः ।

नेयङुवङ्स्थानावस्त्री ४।

इयङुवङोः स्थितिर्यत्र तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तः स्त्रीशब्दं विना । स्थानं निरपवादा प्रसक्तिः । हे श्रीः, हे भ्रूः । अस्त्रीति किम् । हे स्त्रि । नदीत्वात् सम्बुद्धिह्रस्वः । अथ कथं विमानना

सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे इति कालिदासः, हा पितः क्वासि हे सुभ्रु बह्वेवं विललाप स इति भट्टिः । मुकुलयति च नेत्रे सर्वथा सुभ्रु खेद इति भवभूतिः । मसृननाराचशरासनेन सहैकवंशप्रभवभ्रु वभ्रु इति श्रीहर्षश्च ।

अत्राहुः प्रमाद एवेति हरदत्तादयः ।

दुर्घटवृत्तिकारस्तु भ्रूशब्दाद् "अप्राणिजातेः" इत्यूङि समासे उपसर्जनह्रस्वेन "ऊङुतः" इत्यूङि तस्य समुदायभक्तत्वान्नोवङ्स्थानत्वमित्याह ।

दीक्षितास्तु नेदं युक्तम्—प्रत्ययस्य भक्ततायां प्रमाणाभावात् । एकादेशस्यान्तवद्भावेन भ्रुशब्दावयवतया अप्यनपायात् । अत्राधिकारे तदुत्तरपदग्रहणस्य निर्विवादतया समुदायभक्ते ऽप्युवङ्प्रवृत्तेश्च सुभ्रुवावित्यादीनां सर्वसम्मतत्वादित्याहुः ।

सामान्ये नपुंसकमिति केचित् ।

यथासंभवं क्रियाविशेषणत्वमित्यन्ये ।

वाऽऽमि ५।

पूर्वोक्तावामि नदीसंज्ञौ वा स्तः । श्रीणां श्रियां भ्रूणां भ्रुवाम् । अस्त्रीत्येव । स्त्रीणाम् । द्वितीयैकवचनस्य तु नेह ग्रहः । विशेषाभावात् ।

ङिति ह्रस्वश्च ६।

इयङुवङ्स्थानौ ह्रस्वौ च यू नदीसञ्ज्ञौ वा स्त्रियां ङिति परे। श्रियै श्रिये भ्रुवै भ्रुवे कृत्यै कृतये धेन्वै धेनवे । नदीसंज्ञापक्षे "आण्नद्याः" इत्याट् "आटश्च" इति वृद्धिः । अस्त्रीत्येव । स्त्रियै ।

स्त्रीलिङ्गाविति किम् । अग्नये वायवे । इह प्रथमलिङ्गग्रहणाभावान्निष्कौशाम्बिर्हरिवदित्युक्तम् । अतिस्त्रिरित्यत्र तु विशेषः । अतिस्त्रियावित्यादौ "स्त्रियाः"इति इयङ् स च गौणत्वे ऽपि ।

किं तु—

गुणनाभावौत्वनुड्भिः परत्वात्पुंसि बाध्यते ।
क्लीबे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङित्यवधार्यताम् ॥

"जसि च"इति गुणः । अतिस्त्रयः । "वाम्शसोः" अतिस्त्रिम् अतिस्त्रियम्, अतिस्त्रियः, अतिस्त्रीः । औङ्शसोरियङ् । "आङो नाऽस्त्रियाम्" अतिस्त्रिणा । "घेर्ङिति" । अतिस्त्रये इत्यादि । ओसि अतिस्त्रियोः । ह्रस्वेति नुट् । अतिस्त्रीणाम् । "अच घेः" । अतिस्त्रौ ।

औकार ओसि नित्यं स्याद्म्शसोस्तु विभाषया ।
इयादेशोऽचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने॥इति कौस्तुभः ।

क्लीबे नुम् । अतिस्त्रिणी इत्यादि वारिवत् । स्त्रियां ॥ "ङिति ह्रस्वश्च"इति सञ्ज्ञाविकल्पः । नचास्त्रीति निषेधः । इयङुवङ्स्थानयोरेव तेन विशेषणात् । पूर्वसूत्रे तत्संबद्धत्वात् । नचाह्रस्योभयविशेषणत्वम्, मानाभावात् । तेनातिस्त्रियै अतिस्त्रये । औत्वं बाधित्वा परत्वादिदुद्भ्यामिति ङेराम् । अतिस्त्रियाम् । पक्षे अतिस्त्रौ इति ।

अत्र 'वाऽचि ह्रस्वश्च'इत्येव सूत्रणीयम् । ननु "वामि ।ङिति ह्रस्वश्च"इति सूत्रद्वयम् । गौरवात । तस्मात्सूत्रद्वयं सन्निपातपरिभाषाज्ञापनार्थम् । अजादित्वस्य नदीसंज्ञाप्रयोजकत्वे हि नदीसंज्ञां निमित्तीकृत्य नुट् न स्यात् । भ्रूणामिति आपोऽजादित्वव्याघातापत्तेरिति कौस्तुभः ।

शेषो घ्यसखि ७।

ह्रस्वौ यौ इउवर्णौ तदन्तं सखिभिन्नम् अनदीसंज्ञं घिसंज्ञं स्यात् । हरये भानवे । ह्रस्वौ किम् । ग्रामण्ये खलप्वे । यू किम् । मात्रे । असखीति किम् । सख्ये । अनदीसंज्ञं किम् । मत्यै । सुसखेरित्यादौ भवत्येव । समुदायस्य सखिशब्दभिन्नत्वात् । नच तदन्तविधिः । विशेष्यसम्बन्धाभावात् ।

नन्वेवं सखीत्यत्र ङीपन्ते "यस्येति च" इति इकारलोपव्याख्यानवैयर्थ्यम् । सवर्णदीर्घेऽपि दोषाभावात् । नचातिसखेरागच्छतीत्यत्र सवर्णदीर्घस्य पूर्वं भत्यन्तरङ्गत्वाद् घिसंज्ञानिषेधः स्यादिति प्रत्युक्तप्रयोजनसम्भवः । सत्यप्यन्तरङ्गत्वे समस्तस्य सखिशब्दादन्यत्वानपायेन निषेधतादवस्थ्यादिति । मैवम् । सखी सखायौ सख्य इत्यादौ अनङ्णित्वयोर्वारणाय लोपस्यावश्यकत्वात् । नच लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दोषतादवस्थ्यम् । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणात् ।

पतिः समास एव ८।

पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञः । भूपतये । नेह पत्या पत्ये । समासे पतिशब्दस्यैव घिसंज्ञेति विपरीतनियमं वारयितुमेवकारः । तेन दृढमुष्टिनेत्यादि सिद्धम् ।

इह पतिग्रहे इत्यत्र घिसंज्ञत्वात् पूर्वनिपातनियमार्थं पृथक् सूत्रम्, अन्यथा "शेषो घ्यसखिपती" इत्यसूत्रयिष्यत् । बहुच्पूर्वस्य तु घिसंज्ञा सुसखिवत् । सखिना वानरेन्द्रेण, क्षेत्रे च पतिते पतौ, सीतायाः पतये नमः, कृष्णस्य सखिरर्जुनः इत्यादिकं तु छान्दसम् ।

आख्यानण्यन्तात्कर्मणि "अच इः"। लाक्षणिकत्वात् पर्युदासे ग्रहणं नेत्यन्ये।

वचो वाचस्पतेरपीत्यादौ "तत्पुरुषे कृति"इति बहुलग्रहणादलुक्। एतेन दिवस्पतेरादरदार्शिना रसादिति नैषध व्याख्यातम्। एवं च वास्तोष्पतिरपि। "षष्ठ्याःपति–"इत्यादिना सत्वम्। श्रियः पतिरित्याद्यनुरोधात्तत्र छन्दसीत्यनुवर्त्तते। पारस्करादित्वात्सुट् इति केचित्। "द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छच"इति सामान्यापेक्षज्ञापकादलुक्। कस्कादित्वात्सत्वम्। इणः परस्य तु षत्वमित्यन्ये।

'वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये', 'वास्तोष्पते मति'इत्यादौ पृथक्पदपाठो वैदिकानाम्॥

षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ९।

पतिशब्दो घिसंज्ञः। क्षेत्रस्य पतिना वयम्।

इह "च"इति योगविभागः। छन्दसीत्यनुवर्त्तते। तेन सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इत्यर्थः। "बहुलं छन्दसि" इत्यादिकं मपञ्चार्थम्।

ह्रस्वं लघु १०।

चेतति। चिती संज्ञाने। लघूपधगुणः। नच ह्रस्वप्रदेशेष्वपि लघुसंज्ञया व्यवहारः। सर्पिष्टमित्यादौ "ह्रस्वाचादौ तद्धिते"इति षत्वाभावापत्तेः। गुरुसंज्ञया लघुसंज्ञया वा बाधात्। तस्मादेकसंज्ञाऽधिकारात् पूर्वमेव ह्रस्वसंज्ञारम्भः।

यत्तु भाष्ये तत्र ह्रस्वसंज्ञाया दीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यां समावेशमाशङ्क्य एकसंज्ञाऽधिकारे ऽयं योगः करिष्यत इत्युक्तम्, तत्र च-

कारादिना ह्रस्वसंज्ञाया गुरुलघुसमावेशः करिष्यते इत्यभिप्रायः । यद्वा अत एव तत्र पक्षान्तरोपन्यास इति बोध्यम् ॥

संयोगे गुरु ११।

ह्रस्वं गुरुसंज्ञं संयोगे परे । शिक्षा भिक्षा । "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्ययः ।

दीर्घं च १२।

गुरुसंज्ञं स्यात् । ईहांचक्रे । 'इजादेश्च गुरुमतः" इत्याम् ॥

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् १३।

यस्मात्प्रत्ययो विहितस्तदादिः शब्दः प्रत्यये परे ऽङ्गसंज्ञः स्यात् । रामेण । प्रत्ययेति किम् । स्त्री इयती । इदशब्दाद्वतुपो वस्य घादेशः, प्रकृतेरीश्भावः, "यस्येति च" इति तल्लोपः । स्त्रीशब्दात्सुशब्दस्य तल्लोपस्य च विधिरस्तीति अङ्गसंज्ञा स्याद्भसंज्ञा चेति संज्ञाद्वयनिमित्तो "यस्य" इति लोपः स्यात् । नच इदमादेशलोपस्याभीयत्वादसिद्धत्वमिति प्रत्ययपरत्वाभावः । भाग्भादसिद्धत्वमिति केश्चिदभ्युपगमात् । नापि स्थानिवद्भावः । पदान्तरनिरपेक्षपदसंस्कारपक्षे स्त्रीशब्दस्यैकारस्पानादिष्टादचः पूर्वत्वाभावात् । विधिशब्दस्यापि तदेव प्रयोजनम् । तस्मिन्नसति परशब्दस्याप्यध्याहारप्रसङ्गात् ।

यत्तु भाष्ये दधि अधुनेति प्रत्युदाहृतम्, तत्तु अधुनेति प्रत्ययो निपात्यते इदमश्च लोप इति पक्षे, इदमो ऽश्भावो धुना

घ प्रत्यय इति पक्षे तदसम्भवादिति कैयटः । नच विधिग्रहणेऽपि स्त्रीशब्दात्सुप्रत्ययविधानाल्लोपनादवस्थ्यम् । प्रत्यासत्त्या यस्मात्प्रत्ययो विहितस्तस्मिन्नेव प्रत्यये परे तद् अङ्गसञ्ज्ञमित्यश्रवणात् । तेन स्त्री अं पश्यतीत्यत्र नेयङ् । अङ्गशब्दाद् "अमि पूर्वः" इत्येकादेशस्य परादिवद्भावेन प्रत्ययत्वेऽपि अमः स्त्रीशब्दाद्विहितत्वात् । एवम् अततेर्डमप्रत्यये टिलोपे च अशब्दस्य स्वतः प्रत्ययत्वे ऽपि न दोषः । डमप्रत्ययस्याततेरेव विहितत्वेन स्त्रीशब्दप्रकृतिकत्वाभावात् । प्रत्ययापेक्षया यावान्पूर्वो भागस्तावतोऽङ्गसंज्ञा न तु प्रत्ययोत्पत्तिवेलायां यावतः प्रकृतित्वं तन्मात्रस्येत्यर्थः । तेन वदामि वदिष्यामीत्यादौ रिकारणान्तस्याङ्गसंज्ञायाम् "अतो दीर्घो यञि" इति दीर्घः । नचारम्भसामर्थ्यम्, पय वय गतौ । यङ्लुकि "लोपो व्योः" इति यलोपे च पापामि पापाव इत्यादौ चरितार्थत्वात् । कुण्डानि । यदा नुम् परादिस्तदा "सुपि च" इति दीर्घः । दधीनीत्यादौ त्वकारान्तत्वाभावान्न । पूर्वान्तपक्षे सामानीत्यादिवत्सिध्यति । यदा त्वभक्तत्वपक्षस्तदेदं प्रयोजनमादिग्रहणस्य । पूर्वान्तपक्षस्यैव स्थापितत्वादप्रयोजनमेतत् । प्रत्यये किम् । प्रत्ययविशिष्टस्य ततो ऽप्यधिकस्य वा मा भूत् । तथा सति च वव्रश्चेत्युरदत्वस्य परनिमित्तत्वं न लभ्येत । तथा च स्थानिवद्भावाप्रवृत्त्या वकारस्य संप्रसारणं स्यात् । अल्विधित्वेन "स्थानिवदादेशः" इत्यस्य प्रवृत्तेर्दुर्वचत्वात् ।

यत्तु "प्रकृत्यादि प्रत्ययेऽङ्गम्" इत्येव लाघवाद्वक्तुं युक्तम् । प्रकृतिमात्रस्य तु कर्ता कारक इत्यादौ व्यपदेशिवद्भावात् सिद्धमिति । तच्चिन्त्यम् । अङ्गातिरिक्तप्रकृतेर्दुर्वचत्वादात्माश्रयापत्तेः । नहि प्रत्ययाव्यवहितपूर्ववर्तित्वं प्रकृतित्वम् । स्त्री इयतीत्यादावतिव्याप्तेः । बहुगुड इत्यादावव्याप्तेश्च । स्फुटं चेदं भूषणे इ-

स्यास्तां विस्तरः ।

इह 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये'इति योगविभागः । परिभाषेयम् । प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात्तस्य विधिस्तदादिग्रहणं भवतीत्यर्थः । गृह्यमाणपदाध्याहारात्सूत्राणां सोपस्कारत्वात् । तेन "ञ्नित्यादिर्नित्यम्"इत्यादौ यत्र प्रत्ययः सप्तम्या निर्दिश्यते तत्र तदादेर्ग्रहणात् 'देवदत्तो गार्ग्यः'इत्यादौ सङ्घातस्याद्युदात्तत्वं न भवति किंतु गार्ग्यशब्दस्यैव । "सुप आत्मनः क्यच्" इत्यत्राप्यनेन तदादिनियमः । सुपा कर्मणस्तदादेर्वा विशेषणात्तदन्तविधिः । तेन महान्तं पुत्रमिच्छतीत्यादौ समुदायान्न क्यच् । समुदायस्यासुबन्तत्वात् । अवयवस्य सापेक्षत्वाद् असामर्थ्यात् । देवदत्तश्चिकीर्षतीत्यत्र सङ्घातस्य न धातुसंज्ञा । देवदत्तो गार्ग्य इति संघातस्य न प्रातिपदिकसंज्ञा । देवदत्तो गार्ग्यायण इति संघातान्न तद्धितोत्पत्तिः।अन्यथा वृद्धिस्वरौ संघातस्य स्याताम्, पूर्वस्य च सुपो लुक् स्यात् । तस्मात् प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति परिभाषा वाचनिकीति सिद्धम् । यत्र पूर्वः कार्यित्वेनाश्रीयते तत्र तदादेः कार्यं भवति । यत्र तु प्रत्ययान्तः संघात आश्रीयते तत्र तदादेः प्रत्ययान्तस्य ग्रहणमित्यर्थः ।

केचित्तु उक्तयोगविभागलभ्यत्वे एतत्परिभाषायां तदन्तस्येत्यंशस्य निर्मूलत्वप्रसङ्गः । तदन्तशब्दस्यात्रानुपादानाद् इत्याहुः ।

तन्न । एकदेशानुमतिद्वारा पूर्वाचार्योक्तस्यांशान्तरस्यापि सद्भावसिद्धेः । ज्ञापकस्थल एव तथात्वमित्यत्र बीजाभावात् । इष्टसिध्यर्थताया ज्ञापकत्वयोगविभागेऽपि तुल्यत्वात् ।

नन्वेवम् अन्वष्टमकुलस्थितं त एतद्, उदकेविशीर्णं

त एतत् इत्यादौ च गतिकारकाधिकेन समासो न स्यादिति चेद् न। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया तत्सिद्धेः।

प्रयोजनं समासतद्धितविधिस्वराः।

सांकूटिनम्, व्यावक्रोशी, इत्यादौ "अणिनुणः" इति सोपसर्गादण्। यदि तु कूटिनित्यस्मादण् स्यात्तदा तस्यैवादिवृद्धिः स्यात्। दूरादागतः। आगम्यते स्मेति कर्मणि क्तः। गतिस्वरेणाद्युदात्त आगतशब्दः। ततो दूरशब्दस्य "स्तोकान्तिक–" इति समासः। "पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः" इत्यलुक्। इह थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम्। नच समासस्वरेण सिद्धिः। "गतिरनन्तरः" कर्मार्थकक्तान्ते परे अव्यवहितगतिः प्रकृत्येति आद्युदात्तस्य तदपवादत्वात्। तथाच दूरादागतशब्दो मध्योदात्तः स्यात्। सत्यां तु परिभाषायां "गतिकारकोपपदात्कृद्" इति कृत्स्वरापवादं कृत्स्वरं बाधित्वा "थाथघञ्क्ताजवित्रकाणाम्" इति अन्तोदात्तत्वम्। क्तग्रहणेन गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात्। नच थाथादिस्वरस्यापि गतिस्वरोऽपवाद इति वाच्यम्। गतेरुत्तरस्य क्तान्तस्य यदन्तोदात्तत्वं तस्यैव ऽपवादः। कारकादुत्तरस्य थाथादिस्वर एव भवतीति सिद्धान्तात्।

नन्वागतशब्दस्याद्युदात्तत्वे ऽपि दूरशब्देन समासे सति शिष्टत्वात्समासान्तोदात्त एव भविष्यतीति चेत्।

अत्र कैयटादयः–अन्यार्थं कृतया परिभाषया कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्ते आगतशब्दे प्राप्ते सगतेरपि क्तान्तत्वात्स्थानान्तरप्राप्तत्वाद्गतिस्वरस्य बाधकस्यापि बाधेन थाथादिस्वरो भवतीत्येवाभिमतम्, नतु स्वर एवानन्यथासिद्धम् उदाहरणमिति। अस्यां च "गतिरनन्तरः" इत्यनन्तरग्रहणं ज्ञापकम्। तद्धि अ-

भ्युद्धृतमित्यत्र अभिशब्दस्य प्रकृतिस्वरो मा भूदित्येतदर्थम् । यदीदं न स्यात्तदा उद्धृतशब्दस्य क्तान्तत्वाभावात् क्तान्ते उत्तरपदे ऽनन्तरे परे गतेः स्वरो विधीयमानो नैव प्राप्नोतीति तद् व्यर्थं स्यात् ।

सुप्तिङन्तं पदम् १४।

सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् । ब्राह्मणाः। ऊचुः। यद्यपि प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणात्सिद्धं तथाऽपि 'सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति' इति ज्ञापनार्थमन्तग्रहणम्। तेन कुमारी चासौ गौरितरा चेति विग्रहे कुमारगौरितरेति सिद्धम् । तरबन्तस्य घसंज्ञायां कुमारीशब्दस्य पुंवद्भावं परत्वाद्बाधित्वा "घरूप-" इति ह्रस्व एव स्यात् । गौरीशब्दस्य च तरपि परे ह्रस्वो न स्यात् ।

नन्वेवं "सनाद्यन्ताः" इत्यत्रान्तग्रहणं कार्यमिति गौरवम्, अन्यथा सनादेरेव धातुसंज्ञायां तदादेरङ्गत्वाचतः पूर्वमट् स्यात्, "कृत्तद्धित-" इति सूत्रे च केवलानामेव कृत्तद्धितानां प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् । ततश्च भिद् छिद् इत्यादौ न स्यात् । नाप्यर्थवत्सूत्रेण सिद्धिः । अधातुरिति निषेधात्। नापि प्रत्ययलक्षणेन । प्रत्ययनिमित्तमन्यस्य यत्किञ्चित्कार्यं विधीयते तत्रैव तत्प्रवृत्तेः । प्रत्ययस्यैव यत् कार्यं तस्य तेन दुर्लभत्वात् । अस्तो वचनशतेनापि कार्यित्वानुपपत्तेः । एवम् औपगव इत्यत्र केवलस्य तद्धितस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां षष्ठ्याः प्रातिपदिकान्तर्गतत्वाल्लुक् न स्यादिति चेत् ।

अत्र भाष्यं "सनाद्यन्ताः" इत्यत्र कृतमेवान्तग्रहणम्, "कृत्तद्धित-" इत्यत्र त्वर्थवद्ग्रहणमनुवर्त्तते कृत्तद्धितान्तं चार्थवद् न केवलाः कृतस्तद्धिता वा" इति ।

स्यादेतत् । यद्यर्थवत्ता पारमार्थिकी सा कृत्तद्धितान्तस्यापि नास्ति । पदस्य वाक्यस्य वा तथात्वात् । अथ प्रक्रियादशायाम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्पिताऽर्थवत्ता तदा कृत्तद्धितयोरप्यस्तीति चेत् ।

अत्राहुः–अर्थवद्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्याद् लौकिकार्थमत्यासन्नो ऽभिव्यक्ततरो योऽर्थः प्रत्ययान्तेषु लक्ष्यते स आश्रीयत इति । प्रकृतिप्रत्यययोर्मिलित्वा यदर्थबोधकत्वं स इति यावत् ।

नः क्ये १५।

क्यङि क्यचि च नान्तमेव पदसज्ञम् । नियमार्थमिदम् । सुबन्तात्तदुत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । राजेवाचरति राजायते । "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य" इति नलोपः । क्यषन्तं तु भाष्यमते नोदाहरणम् । "नायं नकारान्ताद्विधीयते" इति भाष्योक्तेः । लोहितादिडाज्भ्य एव तद्विधानाच्च । नान्तमेवेति किम् । वाच्यति । स्रुच्यति । पदत्वाभान्न कुत्वादि । न च विपरीतनियमापत्तिः । "नाङि सम्बुद्ध्योः" इति "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य" इति च ज्ञापकात् । अन्यथा 'नलोपः क्ये' इत्येवावक्ष्यत् ।

सिति च १६।

सिति प्रत्यये परे पूर्वं पदसंज्ञम् । भसज्ञाऽपवादः । "भवतष्ठक्छसौ" । भवदीयम् । पदत्वाज्जश्त्वम् । ऋतुः प्राप्तो ऽस्य ऋत्वियः । "ओर्गुणः" इति गुणाभावः ।

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने १७।

कप्रत्ययावधिषु सर्वनामस्थानभिन्नेषु स्वादिषु परेषु पूर्वं

पदसंज्ञम् । राजभ्याम् । सर्वनामस्थाने तु राजानौ इत्यादि ।

नन्वेवं राजा इत्यत्र नलोपो न स्यात् । प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरत्वाद् उक्तनिषेधेन पदसंज्ञाया दुर्लभत्वाद् इति चेत् न । असर्वनामस्थाने इत्यस्य पर्युदासत्वात् । "सुप्तिङन्तम्"इति प्राप्तपदसंज्ञाया बाधाभावात् । अस्तु वा प्रसज्यप्रतिषेधः । एतत्सूत्रप्राप्तेरेव प्रतिषेधान्न दोषः । अनन्तरस्येति न्यायात् । न च परत्वादनया सुप्तिङन्तमित्यस्य बाधः । अस्याः प्रतिषिद्धत्वात् । तदुक्तम्—"नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम्"इति । "स्वादिषु"इति हि प्राप्तिः किं पूर्वस्याः प्राप्तेर्बाधिका ऽस्त्वथ निषेधस्य बाध्या । तत्र प्राप्तबाधस्यानुचितत्वाद् अप्राप्त्यनुमानस्य बाधत्वाद् अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य प्रवर्त्तनात् "स्वादिषु"इत्यस्य सर्वनामस्थानांशे प्रवृत्त्यभावात् तस्याः "सुप्तिङन्तम्"इत्येतद्बाधकत्वानुपपत्तेः । अत एव वृक्षा इत्यत्र "नादिचि"इति प्रतिषेधविषये पूर्वसवर्णदीर्घस्य प्रवृत्त्यभावे "वृद्धिरेचि"इत्यस्य प्रवृत्तिः ।

यद्वा "स्वादिषु"इति योगो विभज्यते—स्वादिषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति । सर्वनामस्थाने ऽयचीत्यन्यो योगः । 'असर्वनामस्थाने' इत्यत्र श्रुतो नञ् यचीत्यनेन सम्बध्यते । यकारादि सर्वनामस्थानं नास्तीति यकारग्रहणं उत्तरार्थम् । तथाचाऽजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञानिषेधो न तु हलादौ इति राजेत्यत्र पदसंज्ञासिद्धिः । ततो भसंज्ञायां नञः सर्वनामस्थानेनैव सम्बन्धः । असर्वनामस्थाने यकारादावजादौ च पूर्वं भसंज्ञमित्यर्थः ।

ननु सावपि पदव्याख्याने 'भद्रं करोषि गौः'इत्यत्र "पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुतौ"इत्यस्य प्रसङ्गः । तत्र पदान्तग्रहणेनापि दुर्वारत्वात् । मैवम् । वाक्यपदयोरन्त्यो य एच् तस्य तद्विधानाद्, अत्र

तु वाक्यस्य विसर्जनीयो ऽन्त्यो न त्वौकारः । "[illegible] प्रारब्‌-द्ध्य इत्यनयोरुपसंख्यानम्" । "तसौ मत्वर्थे" इति [illegible] पदसञ्ज्ञाविधानम् । मतुप्प्रत्यये व्यत्ययेन भवतेः [illegible] [illegible] लवङ्‌ ततो मतुप् ।

यचि भम् १७।

यकारो ऽज्वा इत्येतदन्यतरादिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु कप्रत्ययावधिषु परतः पूर्वं भसंज्ञम् । पदसंज्ञापवादः । गार्ग्यः । "यस्य" इति लोपः । राज्ञः । "अल्लोपो ऽनः" ।

[१] भसंज्ञायामुत्तरपदलोपे चयः प्रतिषेधः ।

अनुकम्पितः षडङ्गुलिदत्तः षडिकः । "बह्वचो मनुष्यनाम्नः" इत्यनुकम्पाया ठच् । "ठाजादावूर्ध्वम्" इति अङ्गुलिशब्दस्य लोपः । "यस्येति च" इति अकारलोपः । अत्र तुल्यावधिकया भसंज्ञया प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वात्प्राप्तायाः पदसंज्ञाया बाधाज्जश्त्वं न स्यादित्यारम्भः । सिद्धमचः स्थानिवत्त्वात् । भसंज्ञायां विधीयमानायां अकारलोपस्य स्थानिवद्भावादकारान्तमेतद्भसञ्ज्ञां प्रतीति भिन्नावधिकत्वाद्भपदसंज्ञयोर्न बाध्यबाधकभावः । नच "न पदान्त–" इति स्थानिवत्त्वनिषेधः । पदान्तस्य विधेयत्वे तत्प्रवृत्तेः । कानि सन्ति कौ स्त इत्यत्र पदान्तयोर्विधेयत्वात् । इह तु जश्त्वस्य पूर्वमेव प्रवृत्तत्वात् ।

नन्वेवं अनुकम्पितो वागाशीर्दत्तो वाचिक इत्यत्रापि कुत्वं स्यात् । नैवम् । *सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपवचनात्* । तस्य च हलजादेशत्वाद् न स्थानिवद्भाव इति तुल्यावधिकया भसंज्ञया बाधात्, "चतुर्थाजादिवचनाद्" इत्यकारस्य पृथग्लोपाच्च दोषः ।

(१५) शिवस्तवावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षमराजविरचितवृत्तिसमेता (वेदान्त) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाश. जैमिनीयद्वादशाऽध्यायार्थसंग्रह. श्रीमद्भट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचित. । (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका प्रभाकरमतानुसारि—मीमांसादर्शनम् । महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् श्रीशङ्करभट्टकृता मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्ण. (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसार: । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृत: । (वेदान्त) २

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्यायश्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । ११

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचित सम्पूर्णम् (वेदान्त) १

(२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया विद्यासागरीतिप्रसिद्धया सहितम् । (वेदान्त.) १४

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्—बालबोधिनीव्याख्यया तत्र्यर्थिकया च सहितम् ८

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता (वेदान्त) ... २

(२५) क्रोडपत्रसंग्रह. । अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्यः. प्रत्यक्षानुमानगदाधर्य. प्रत्यक्षानुमानमाथुर्यां व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकाया. कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि २

(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाभिधटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् २

(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्धनैयायिककापिलजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शनसंक्षेपः । मणिभद्रकृतटीकया सहितः । हरिभद्रसूरिकृत । ... १

(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्ड. प्रकाशव्याख्यासहित. । भमेयरत्नार्णवश्च १

(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्याया. शिरोमणिकृतदीधित्या जागदीशी टीका । ११

(३०) वीरमित्रोदय । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचित: परिभाषा—संस्कारप्रकाशात्मक. । सर्वविषयदर्पकश्च ११

(३१) वीरमित्रोदय. । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचित: आह्निकप्रकाश: ६

(३२) स्मृतिसारोद्धार. विद्वद्विश्वम्भरत्रिपाठिसंकलित: ४

(३३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता । १

(३४) मन्थानरत्नाकर: । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचित: . २

(३५) वेदान्तपारिजातसौरभं नाम ब्रह्ममीमांसाभाष्यं श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १

(३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणतीर्थविरचित-योगसिद्धान्तचन्द्रिकासमाख्यया व्याख्यया सवलितम् । १

(३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्दसरस्वतीस्वामिकृत ब्रह्मामृतवर्षिणीसमाख्यव्याख्यया संवलितम् । ४

(३८) विश्वप्रकाश । कोश: । विद्वद्भीमहेश्वरसूरिविरचित. । ३

(३९) श्रीसुबोधिनी । श्रीवल्लभाचार्यविनिर्मिता श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामीश्रीविट्ठलनाथदीक्षितविरचितटिप्पणीसहिता । श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धजन्मप्रकरणं श्रीसुबोधिनीटिप्पण्यो:-प्रकाश: गोस्वामि श्रीश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराज विरचित १

(४०) वीरमित्रोदय. । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचित: पूजाप्रकाश: । ४

(४१) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रह: । श्रुतिसिद्धान्तपरनामक: । श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रविरचित. । वेदान्तकारिकावली श्रीपुरुषोत्तमप्रसाद शर्मकृता अध्यात्मसुधातरङ्गिण्याख्यव्याख्यया सहिता २

(४२) स्वानुभवादर्श. । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणाश्रमशिष्यमाधवाश्रमविरचित: । स्वकृतटीकाविभूषितश्च । १